

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXIV. KÖTET

2012. 3. FÜZET

KISS ANDRÁS-EMLÉKSZÁM

Mire jó a levéltár?

A székelység szerepe a középkori és a fejedelemség kori határvédelemben

Magyarország vagy Erdély? A Szilágyság hovatartozása a középkorban

Középszolnok és Kraszna vármegyék hatóságának középkori történetéhez

Jobbágynok Kolozsvárra költözése a fejedelemség korában

A városi közügyigazgatók (direktorok) Kolozsvár 16. század végi bírósági gyakorlatában

Szamosközy István, a requisitor

A fogarasi református eklézsia egyházjogi státusa a 17. században

Rodner Lukács kolozsvári polgár házáról

Bethlen Gergely utasítása bervei tisztartójához 1683-ból

Szabó T. Attila, az erdélyi névtani iskola megteremtője

Szemle

KOLOZSVÁR, 2012

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének,
Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye
A folyóiratot a CNCS a B kategóriába sorolta.

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András (szerkesztőségi főtítkár),
Szász Alpár Zoltán, Tánzos Vilmos, Veress Károly

Szerkesztőségi tanácsadók

Barta János, Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Monok István, Velkey Ferenc

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264-595 176

Postacím: 400750 Cluj-1. C.P. 191 Románia; e-mail: titkarsag@eme.ro

www.eme.ro/erdelyimuzeum

A lapszám megjelenését támogatta:

BETHLEN GÁBOR
Alap

Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

Készült a kolozsvári
GLORIA-IDEA nyomdában

Felelős vezető
Nagy Péter

Mire jó a levéltár?

Többek között szelleműzésre, amint Kiss Andrástól tudjuk. Egyik legjellemzőbb, levéltári forrásokra alapozott, élvezetes stílusú tanulmánya, a *Szelleműzés a „hóhér házából” levéltári anyaggal* közérthetően tárja a közönség elé az írott forrásokra támaszkodó kutató módszereit és munkájának megbízható eredményeit. Közismert a történet, hogy a román bulvársajtó szerint a kolozsvári Petőfi utcai Gilovics házat „Corvin Máté” építtette 600 évvel ezelőtt, hogy „szállást biztosítson benne a vár hóhérjának”, ahol persze éjszakánként kísértetek járnak. Sorra veszi a szerző a városi legenda állításait, a vallatóra fogott levéltári forrásokból és a könyvészetből pedig kikerekedik a kincses város múltjának egy részlete, az utca és a ház nem borzongatóan izgalmas, viszont az egykori valóságot pontosan rekonstruáló története. Hasonlóképpen derítette ki az Ursus sör címkéjén szereplő, 1366-ban említett kolozsmonostori serfőzőről, hogy valójában Kolozsvárott élt, és a mondott évben nem sörkészítéssel foglalkozott a bencés apátság birtokán, hanem egy gyilkosság bűnrészes volt. Mindezek persze csupán műhelyforgácsai egy igen termékeny levéltárosi és történetkutatói életpályának, igaz viszont, hogy a széles nagyközönség épp ezeket a hiteles forrásokra és azok szakértő értelmezésére alapozott helyreigazításokat kedveli a legjobban.

A szakemberek azonban jól tudják, hogy a levéltár igazából másra jó, az ott őrzött intézményi és családi irategyüttesek a középkortól a 20. századig kínálják a múlt megismerésének egyedi forrásait. Történeztől néprajzosig, nyelvésztől szociológusig mindenki a levéltárakhoz fordul, ha történeti jellegű témát kíván feltárni, a középkorral foglalkozó régészek pedig ugyanúgy információs bázisuk kiszélesítését remélik az írott forrásoktól, mint a művészettörténészek.

De mire jó a levéltáros? Az oklevelek, urbáriumok, missilisek, vagyionösszeírások, statisztikai kimutatások, ítéletlevelek, jegyzőkönyvek, végrendeletek tömkelege halott anyag maradna, ha a levéltárak szakemberei nem végeznék el a rendezésnek vagy az egykori rend helyreállításának hatalmas munkáját. Ebből Kiss András bőven kivette a részét, latin meg német nyelvtudása és paleográfiai ismeretei révén évtizedekig a kolozsvári Állami Levéltár alapemberének számított.

A jó levéltáros feladatkörébe az intézménytörténet művelése is beletartozik, hiszen egy-egy iratképző hivatal vagy testület működésének részleteit a fennmaradt iratok rendezésével foglalkozó szakember tárhatja fel a legalaposabban. Kiss Andrásnak a vármegyei filiális szék keletkezéséről vagy Kolozsvár önkormányzati fejlődéséről szóló tanulmányai tanúsítják, hogy e feladatot magas szinten oldotta meg. Jó néhány levéltári segédlet készítésében is közreműködött, elősegítve a gondjaira bízott archívumok anyagának feltárását.

Ugyancsak fontos feladat hárul a jó levéltárosra a történeti forráskiadás területén, és a levéltárosi munka évtizedei alatt gyűlt cédulákból jog- és kormányzattörténeti jellegű forrásközlései ugyanolyan bőven születtek, mint művelődéstörténeti adatközlései vagy Kolozsvár múltjának egy-egy részletét megvilágító közleményei. Nem hagyhatjuk említés nélkül Kiss András egyik

kedvenc témáját, a boszorkánypereket, adatközlésekkel járult hozzá a nagy korpusz teljessé tételéhez, és több tanulmányban, sőt külön kötetben elemezte az erdélyi boszorkányperek jellegzetességeit.

A jó levéltáros élete – szolgálat, amint maga írta egyik kötetének vallomásos előszavában, Diósy Gergely kolozsvári nótáriust idézve „a közönség javáért” végzi a munkáját. Nem csupán Kiss András tanulmányai, forrásközlései, segédletei tartoznak e szolgálat körébe, hanem az érdeklődő kutatók felvilágosítása is, amit a szakirodalom a szenttelen „tájékoztatás” kifejezéssel illet, ünnepeltünk azonban szenvedélyesen, magas szakmai színvonalon és önzetlenül üz mindmáig. Mivel 1974 óta az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárát is a kolozsvári Állami Levéltár kezeli, mindkettőnek az anyagáról tőle remélhette mindenki a legalaposabb és legszakszerűbb felvilágosításokat. Szíves szóbeli tájékoztatásai mellett igen gyakran saját céduláit, kijegyzéseit is átadta olyan kutatóknak, akiknek felkészültségéről, a téma iránti komoly érdeklődéséről meggyőződhetett.

Egyetemi hallgató korában ismerte meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület tevékenységét, figyelemmel kísérte 1945 utáni egyre nehezedő sorsát, örömmel tapasztalta ugyanakkor a táruk önállósodásának első lépését, a múzeumi levéltár külön helyiségbe költözését. A múzeumi levéltár munkatársai, Kelemen Lajos, Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond támogatták a jogászból levéltárossá lett Kiss András szakmai fejlődését, aki állami levéltári és otthoni kutatóműhelyében – az EME megszűntetése után is – mestereihez hasonlóan ugyanolyan céltudatossággal végezte munkáját, mintha létezett volna az erdélyi magyar történetkutatást egybehangoló egyesület. Magától értetődő tehát, hogy 1990 januárjától Kiss András megbízott, majd választott főtítkárként intézte a munkáját újrakezdő EME ügyeit, később pedig alelnöki tisztséget viselt.

Most az 1991-ben újraindult Erdélyi Múzeum ünnepi számmal köszönti a 90 éves Kiss András nyugalmazott főlevéltárost, múzeum-egyesületi tisztségviselőt, sokunk atyai barátját, még többünk mesterét, tartalmas éveket és jó egészséget kívánva.

Sófalvi András

A székelység szerepe a középkori és a fejedelemség kori határvédelemben

A székelyek és a határvédelem a középkorban

A székelység hadkötelezettsége és Délkelet-Erdély határainak védelmében betöltött szerepköre szakirodalmi közhely, ez minden székelységtanulmány vagy szintézis egyik alapgon dolata vagy vezérfonala. Mindennek ellenére a téma kutatása és feldolgozása általában egy adott vonatkozásban kimerül, és kevés a székelység katonáskodásával vagy határvédelmével kapcsolatos szaktanulmány.¹ Az alábbiakban, a korabeli források elemzése alapján a székelység középkori és fejedelemség kori határvédelmi szerepének és tevékenységének áttekintő, vázlatos összefoglalására teszek kísérletet, kiemelve annak jellemző vonásait és összetevőit.²

Az ún. székely szabadság e sajátos népcsoport katonai szolgálatán alapult, amely a székelység személy szerinti katonáskodását jelentette, ennek fejében minden egyén adómentességet élvezett az 1562. évi felkelésig.³ Újabban felbukkanó nézet, miszerint a székelyek nem voltak határőrök a középkorban, a források sajátos értelmezése és figyelmen kívül hagyása révén zsákutca lehet a kutatásban.⁴

Sófalvi András (1973) – régész, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, sofalvi@hotmail.com

¹ Néhány kivétel: Egyed Ákos: *A székely hadkötelezettség és hadrendszer különös tekintettel a XVI. századra. = Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei.* Szerk. Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly. Buk. 1979. 47–58. (a továbbiakban Egyed 1979); Nagy képes milleniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. Szerk. Rácz Árpád. Bp. 2000. 49, 82, 152–154. (a továbbiakban NKMHT). A hadtörténeti szintézis székelyekre vonatkozó részeit Egyed Ákos írta. Lásd még Demény Lajos: *Székely szabadság, katonáskodás és fejedelmi politika. (1562–1648).* = *A székelység története a 17–19. században.* Tanulmányok. Válogatta és összeállította Egyed Ákos és Magyarai András. Csikszereida 2001. 197–236. (a továbbiakban Demény 2001); Nagy László: *Székelyek a hadak útján (1541–1711).* Bp. 2001. (a továbbiakban Nagy 2001); Magyarai András: *A székelyek hadba vonulási módjáról.* = *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor. W. Kovács András, Wolf Rudolf. Kvár 2003. 343–348; Benkő Loránd: *A székelység szerepe az Árpád-kori magyar országvédelemben.* Magyar Nyelv 101 (2005). 3. sz. 269–274. (a továbbiakban: Benkő L. 2005); Kordé Zoltán: *Katonáskodás és társadalom a késő középkori székelységnél.* = *Csaba királyfi elárult népe.* Szerk. Takács Péter. Székely konferencia 2009. október 2–3. Erdély-történeti könyvek 8. Debrecen 2009. 137–145. (a továbbiakban Kordé 2009).

² A dolgozat a Domus Hungarica Scientiarium et Artium ösztöndíjának támogatásával készült.

³ Téves az a meglátás, miszerint kezdetben nem minden székely volt katonaköteles (vö. Garda Dezső: *Székely had-szervezet és faluközösség.* Gyergyószentmiklós 1994. 7–8.), hiszen ennek hiányában a székelység rövidesen a magyar társadalomfejlődés útjára (nemesség – jobbágság) lépett volna.

⁴ Kolumbán-Antal József: *A kitaposott ösvény veszélyei, avagy határőrök voltak-e a székelyek a középkorban?* Székelyföld 13 (2009). 11. sz. 68–78.

A korai krónikás adatokból a székelység elő- és utóvéd szerepe tűnik ki (1116. évi Orsova, illetve 1146. évi Lajta menti csaták),⁵ ezt a katonai beosztást még a késő középkorban (1499), sőt a fejedelemség korában⁶ is őrizték. Nem kívánok elmélyülni abba a tudományos kutatást régóta foglalkoztató kérdésbe, miszerint ez a tény kapcsolatban van-e a népcsoport „csatlakozott” előtörténetével, témánk szempontjából annak van jelentősége, hogy vajon ez a hadakozási mód és a határ- avagy országvédelem hogyan függ össze. Véleményem szerint szervesen, hisz a székelység korai csoportjainak a peremterületeken vagy azokhoz közel való elhelyezkedése – amint azt Árpád-kori okleveles adatokból és nyelvészeti forrásokból tudjuk⁷ – egyértelmű tanúsága határvédelmi szerepkörüknek.

A székelység Délkelet-Erdélybe, azaz mai hazájába való spontán településének vagy királyi telepítésének kérdésében szintén megoszlanak a nézetek a kutatásban. Végeredményét tekintve ez volt az a tényező, amely a székelység könnyűfegyverzetű harcmódorát évszázadokon át konzerválta (lévén határain túl hasonló hadviselést folytató népcsoportok), és a Székelyföld lett az a terület, amely a székelyt a hagyományos értelemben székellyé tette, ugyanis itt nyertek végleges formát a székely szabadságjogok és autonómia sajátos jegyei. A szórványos írott és egyre bővülő régészeti adatok révén a Székelyföld székelyek által való benépesítése csak nagy vonalakban ismert,⁸ véleményem szerint ez sokkal inkább egy folyamatnak tekinthető, mintsem néhány hónapos-éves akciónak, amely a 12. század második felétől a tatárjárást követő évekig elhúzódhatott. A probléma egyik szemléletes példája annak kérdése, hogy a régészeti forrásokból ismert orbaiszéki petőfalvi és zabolai temetők 12–13. századi népessége kikhez köthető, vármegyei magyar határőr népességhez avagy korai székely telepésekhez?⁹

A székelység Dél-Erdélyben való feltűnésének legkorábbi írott forrása egy katonai akcióhoz kapcsolódik. 1210-ben a székelyek szászokkal, románokkal és besenyőkkel együtt Iwachim szebeni ispán vezetésével Bulgáriában harcoltak.¹⁰ A szebeni ispán tisztség mögött joggal gyanakodhatunk egy olyan korai *dél-erdélyi határispánságra* (Szebenvár központtal), amely a szerémségi marchiához hasonlóan, a megyés ispánoktól függetlenül a királynak volt közvetlen alárendeltje. A későbbi Királyföld (Altland) lakói voltak kezdetben a székelyek is, amelynek területe Kelet-Erdély egy részére is kiterjedt. Elképzelhető, hogy a székelység a 11. században

⁵ *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1937–1938. I. 435–436., 455–457. (a továbbiakban SRH)

⁶ Vö. Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bp. 1927. 243. (a továbbiakban Szádeczky 1927)

⁷ Kristó Gyula: *A székelyek eredete*. Bp. 2002. 77–80. (a továbbiakban Kristó 2002); Benkő L. 2005. 271–273.

⁸ A téma széles körű irodalmából: Györfly György: *A székelyek eredete és településük története*. = *Erdély és népei*. Szerk. Mályusz Elemér. Bp. 1941. 35–86; Benkő Loránd: *Adalékok a székelyek korai történetéhez*. Új Erdélyi Múzeum I (1990). 1–2. f. 109–122; Benkő Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Varia Archaeologica Hungarica V. Bp. 1992. 27–30. (a továbbiakban Benkő E. 1992); Benkő Elek: *A székelyek betelepülése Erdélybe*. = *Történelmünk a Duna-medencében*. Szerk. Dávid Gyula. Kvár–Temesvár 1998. 50–65. (a továbbiakban Benkő E. 1998); Sófalvi András: *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből*. Székelyudvarhely 2005. 38–48. (a továbbiakban Sófalvi 2005)

⁹ Bóna István: *A székely kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből*. Korunk. Harmadik folyam 2 (1991). 1531; Benkő E. 1998. 56–57; Benkő Elek: *A középkori székelyek*. = *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. I–II. Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Bp. 2010. 226–233.

¹⁰ *Székely Oklevéltár*. I–VIII. Szerk. Szabó Károly, Szádeczky Kardoss Lajos, Barabás Samu. Bp. – Kvár 1872–1934. VIII. 3–5. (a továbbiakban SzO); *Erdélyi Okmánytár I.* (1023–1301). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp. 1997. 133.

egy területi jelleget nélkülöző ispánság szervezetében élt,¹¹ majd a 12. századtól a dél-délkelet-erdélyi marchia keretében látott el határvédelmi feladatokat. Ennek a határispánságnak a felbomlásával (1224: Andreanum) a székelysége főként a kelet-délkelet-erdélyi határok védelme hárult, és mint kiváltságos, széles körű autonómiával rendelkező népcsoport élt tovább a Kárpátok ölében. A közösség élén ettől kezdve a *székely ispán*¹² állt, akinek területi jogköre a Székelyföldön kívül kiterjedt a barcasági, besztercei, medgyes-selyki ispánságokra és kerületekre is (az ispán székhelye a 14. századtól a görgényi vár volt, és honorként bírta ezenkívül Radna, Hóltővény, Törcs- és Királykő várakat is).¹³

A szórványos középkori forrásokból már igen korán egy vagyoniilag tagozódó társadalmi struktúra rajzolódik ki, a székelyek három rendje (1339: *tria genera siculorum*).¹⁴ A székelyek hadi tevékenysége is ennek felelt meg, mint ahogy a 15. századi forrásokból megtudhatjuk. A gazdasági, vagyoni különbségek legnagyobb részét éppen a katonáskodásból eredtek,¹⁵ hisz Székelyföldön a középkorban ismeretlen volt a jobbágytartó földbirtokosság intézménye. Mint tudjuk, a külhoni hadjáratokban csak a székelység bizonyos hányada volt köteles megjelenni (kivételt Moldva ellen a király által vezetett hadjárat képezett), és ez lehetett a legfőbb tényezője egyes székely vitézek vagyonosodásának (hadizsákmány, királyi földbirtokadomány vármegyei területeken).

A székelység korai, Árpád-kori ország- és határvédelmi tevékenységének formájáról és módzatáról alig vannak adataink, ennek rekonstruálása viszont a 15–16. századi források alapján megkísérélhető. *A tatárok újabb betörése ellen, 1241 után a székelyek és a románok megerősítették a szorosokat*.¹⁶ Hasonlóképpen történt 1285-ben: „...sed siculi, olachi et Saxones omnes vias ipsorum cum indaginibus stipaverunt sive giraverunt et sic (de vita ipsorum omnino sunt de) necessitate cogente ibidem castra eorum sunt metati.”¹⁷ A fentiek az első írott adatai annak a védekezési módnak és technikának, amelynek alkalmazásával a fejedelemség kori forrásokban tömegesen találkozunk. Az Erdélyt keletről és délről övező Kárpátok hegyvonulatai a tartománynak kiváló természetes védelmet nyújtottak, és noha a hegységek nem biztosítottak hermetikus védvonalat, a katonai akciókat és hadmozdulatokat, valamint a legális kereskedelmet a különféle csapatnemek és egységek számára megfelelő, általában járt, használható, ellenőrzött utakra és átjárókra terelték. Jóllehet néha előfordultak kivételes, magashegyi, illetve rejtett

¹¹ Vö. Zsoldos Attila: *Confinium és marchia. (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről)*. Századok 134 (2000). 116.

¹² Legelső említése 1235-ből való, a tisztség létrehozása Kordé Zoltán szerint 1226 körül történt. Vö. Kordé Zoltán: *Az Árpád-kori székely ispánok. = Historia manet. Volum omagial. Demény Lajos emlékkönyv*. Szerk. Violeta Barbu – Tüdős S. Kinga. Buk. – Kvár 2001. 199–208. Az Árpád-kori székely ispánokra lásd még *Történelmi Tár*: 1878–1911. Bp. 1898. 108. (a továbbiakban TT).

¹³ *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 625; Kordé Zoltán: *A székely-ispáni méltóság a Zsigmond-korban*. Történelmi Szemle 2004. 224–226. (a továbbiakban Kordé 2004)

¹⁴ SzO I. 48, 220.

¹⁵ Vö. Kristó 2002. 64; Benkő Elek – Székely Attila: *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*. Bp. 2008. 14–15.

¹⁶ Az eseményre két, néhány évtizeddel későbbi külföldi forrás is utal, feltehetően egykorú – magyar – kútfő alapján. *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. I–III. Szerk. Gombos A. F. Bp. II. 1332, 1558. Lásd Kordé Zoltán: *A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről*. A szövegeket válogatta, a kíséző tanulmányokat és a jegyzeteket írta Kordé Zoltán. Csíkszereda 2001. 45–46. (a továbbiakban Kordé 2001)

¹⁷ *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. II. Szerk. Knauz Ferdinand. Esztergom. 1882. 419. Vö. Kristó Gyula: *A korai Erdély*. Szeged 2002. 229. (a továbbiakban Kristó 2002a)

ösvényeken való betörések, viszont arra is vannak források, hogy az ismeretlen utak milyen veszélyekkel jártak.¹⁸ *A székelység könnyűfegyverzetű, mozgékony hadviselete, úgy tűnik, hosszú évszázadokon keresztül megfelelt annak a feladatnak, amely békeidőben a határvidék felügyeletét és ellenőrzését jelentette, ellenséges hadjárat idején pedig az utak, szorosok és átjárók járhatatlanná tételét a fent idézett módon.* A fejedelemség kori, főként a 16. század második felére jellemző állapotokkal (a székely társadalom és hadszervezet válságba kerülése) ellentétben a középkorban ez a tevékenység állandó volt, kellett lennie, függetlenül a pillanatnyi hadi helyzettől vagy erőviszonyoktól (békeidőben és hadiállapotban egyaránt).¹⁹ A határvédelemnek ez a módja nyilván nem vont egy áthatolhatatlan védőfalat a Kárpátok vonalára, viszont arra kiválóan alkalmas volt, hogy a hátsószág mozgósításáig az ellenséget feltartsa.²⁰ Ezt követően az ország védelmét az erdélyi vajdaság harci alakulatai, köztük a székely kontingens, közösen látták el. A határ védelmének szervezeti formáiról a középkorból alig van adatunk. A szórványos írott források alapján arra gondolhatunk, hogy akárcsak a hadakozás, a határ védelme is székek szintjén volt megszervezve. A külső székek (Csik-, Gyergyó- és Kászonszék, Háromszék) kiemelt szerephez jutottak a határ ellenőrzésében mind katonai, mind gazdasági vonatkozásban. A mélységében tagolt országvédelemben és a betörő ellenség feltartóztatásában, kiűzésében Udvarhelyszék, Marossszék és Aranyossszék katonai potenciálja is hatékonyan közreműködött. A határvédelmi feladatokat a székely katonai rendek az általános hadkötelezettségnek megfelelő módon láthatták el.²¹

A középkori székely határvédelem fentebb vázolt módja nem igényelt határváratokat, mint ahogy nem is tudunk középkori székely határvárról. Ez a tényállás viszont még nem jelenti ennek az ellenkezőjét, éspedig azt, hogy a székelység nem épített és használt váratokat. A székelység és a várak kapcsolatára már a középkorból vannak adataink: egy a 13. század második felében (1257–1272) kelt oklevélből megtudjuk, hogy Torockói Ehelleus örökös várát, Torockót saját tulajdonjoga fenntartása mellett védelem céljából átadja az Aranyos melletti székelyeknek.²² 1415. júl. 19-én a sepsi székelyek földet adnak el a botfalusiaknak, hogy a pénzen várat vagy erősséget építsenek.²³ A fenti oklevelek elég egyértelmű bizonyítékai a székelység középkori várépítési és/vagy várhasználati tevékenységének, későbbi tiltakozásuk veszélybe kerülő szabadságjogainak feltételeiből ered.²⁴ A székelység várakkal szembeni ellenkező magatartása a 15. század végétől adatolt (Báthori István vajda várépítésbe kezd Udvarhelyen 1492-ben²⁵), 1552-ben a királyi biztosok is a székelyek ellenkezésébe ütköznek, amikor a Székelyföld határain erődítményeket terveznek (lásd lentebb).

¹⁸ A hegyeken való átjutás problémáit jól szemlélteti Telebuga tatár hadvezér esete, aki 1285-ben csapatával a hegyeken keresztül akart Erdélybe törni, viszont eltévedve harminc napig bolyongott a hegyek és erdők között. Kristó 2002a. 228–229.

¹⁹ Mint az 1499. évi szabadságlevél hangsúlyozza, a székelyek „kötelesek a haza védelmére állandóan őrködni”. SzO III. 140.

²⁰ Vö. Sallai János: *A gyepűrendszer térképe. = Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon.* Tudományos Füzetek 6. Tatabánya 2002. 273.

²¹ Mint látni fogjuk, a fejedelemség korában és főként a 17. századtól kezdve ez a rendszer érvényesült, a külső székek székelyei őrizték a határokat és a harmincadokat. Vö. Demény 2001. 204.

²² SzO I. 18–19; III. 1–2.

²³ SzO III. 35.

²⁴ A problémára részletesen: Sófalvi 2005. 136–140; Sófalvi András: *Székelyföld középkori várai és a keleti határvédelem.* Castrum 2006 1. sz. 13–16.

²⁵ SzO I. 272–280.

Földjük és országuk közvetett védelmére a székelység is épített várakat a középkorban, főként menedékvárakat, ezek legnagyobb hányada, úgy tűnik, éppen a tatárjárás sokszerű hatására épült a települések határának távoli, elrejtett pontjain.²⁶ A néhány évtized után felhagyott várak helyett, a török támadások nyomán, a 15. század második felétől a településeken álló templomok megerődítése került előtérbe, viszont mindemellett fennmaradtak más védelmi formák is (természetes menedékhelyek, természetes eredetű barlangok megerődítése, mesterséges védbarlangok létesítése, kövárak).²⁷

A székelység keleti hadjáratainak közvetett határvédelmi szerepe is volt, ugyanis ezek sikere révén általában távol lehetett tartani az ellenséget az országhatártól. Bár nincsen középkori írott forrásunk rá, biztosan állítható, hogy a székelyek a szászokhoz hasonlóan kiterjedt felderítő tevékenységet folytattak a Kárpátokon kívül, főleg Moldvában. 1345-ben egy tatárok elleni bosszúhadjárat során a székelyek Lackfy András székely ispán vezetésével Moldvában nagy győzelmet arattak, a következő évben ismét sikerrel harcoltak a Kárpátoktól keletre.²⁸ 1394–1395-ben Kanizsai István székely ispán seregével Moldvában Zsigmond király hadai előtt járva látta el feladatát.²⁹

A 15. századtól gyarapodnak a székelyekre vonatkozó forrásaink, így egyre több adatunk van a székelységnek Erdély védelmében betöltött szerepére és hadakozására.³⁰ A korabeli okiratokból, hadiszabályzatokból a székelység katonai feladatai és kötelezettségei a 15. századtól viszonylag jól rekonstruálhatók. Zsigmond király 1429. évi hadiszabályzata a török elleni hadjáratokban a székely ispánt két bandérium kiállítására kötelezte, ezenfelül a székelység lehetőségéhez képest kellett haderőt előállítania. Erdély megtámadása esetén a szászok és székelyek közösen 4000 főt kellett hadba küldjenek.³¹ A kézdi székelyek határ menti ellenőrző szerepe egy 1462. nov. 21-én kelt oklevélben jól megfogható, ugyanis a brassóiakkal való pereskedésük során utalnak arra, hogy Mátyás király meghagyta a határszéli székelyeknek, hogy vasat, fegyvert Moldvába kivinni ne engedjenek.³² Korábbi oklevelekből (1448) is kiderül, hogy a kézdi székelyek időnként beleavatkoznak a Moldva felé folyó kereskedelem menetébe.³³ Még egyértelműbb a kászoni székelyek 1462 decemberében kapott kiváltságlevele, melyben a király szabad tisztségviselői választást engedélyez nekik, többek közt arra hivatkozva, hogy Kászonszék Moldva közelében fekszik, és a székelyek „nem csekély értékű

²⁶ Lásd Sófalvi András: *A székelység középkori várai. Kísérlet egy székelyföldi vártipológia kidolgozására*. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk. Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Bp. 2011. 244.

²⁷ E téma részletes feldolgozása Sófalvi András: *A székelység határvédelme és önvédelme a középkortól a fejedelemség koráig. Várak és más védelmi objektumok Udvarhelyszék településtörténetében*. PhD disszertáció. ELTE – Történelemtudományi Doktori Iskola.

²⁸ Szádeczky 1927. 64; Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Bp. 1988. 97–98; Kordé 2001. 48–50; NKMHT 56; Egyed Ákos: *A székelyek rövid története a megletelepedéstől 1918-ig*. Csíkszereda 2006. 56. (a továbbiakban Egyed 2006)

²⁹ SzO I. 82–83. Lásd még Kordé 2004. 231; Kordé 2009. 138–139.

³⁰ NKMHT 82; Egyed 2006. 55–66; Bordi Zsigmond Loránd: *A székelyek. A kereszténység védelmezői*. Kiállításkatalógus. Szerk. Bordi Zsigmond Loránd. Sepsiszentgyörgy 2009. 20–21.

³¹ SzO I. 126; Szádeczky 1927. 65; NKMHT. 82. Ebből a létszámból 3500 katonára székely volt. Vö. Egyed 2006. 55.

³² SzO V. 19–23.

³³ SzO III. 61–62.

határőri feladatokat látnak el személyük, javaik és dolgaik védelmében”.³⁴ A három erdélyi nemzet 1463. évi hadviselésre vonatkozó szabályzata kiemeli, hogy a székelyek régi szokásuknak megfelelően hadfelkelés esetén seregük kétharmadát kötelesek hadba küldeni, egyharmad részt otthon hagyva.³⁵ 1473. dec. 9-én a maros- és udvarhelyszéki lovasok és gyalogosok panaszára Mátyás király megparancsolja Mérai Magyar Balázs erdélyi vajdának és székely ispánnak, hogy a székely lófőket és gyalogokat külön-külön jegyzékbe írassa össze, melyben senki változtatást nem tehet, az egyik osztályból a másikba való átlépésben csak a vajda és a székely ispán illetékes.³⁶ A székelység első katonai összeírása nem maradt fenn. Hunyadi Mátyás nagy jelentőséget tulajdonított a székelység katonai erejének, szabályzatai révén tudta elérni, hogy hatékony székely kontingens legyen hadseregében. Egy 1479-ből fennmaradt jegyzék szerint a király szárazföldi haderejében a székelyek 16 000 könnyűfegyverzetű lovassal vettek részt (felszerelésükben lándzsa, pajzs és íj szerepel).³⁷ A középkori székely haderő potenciáljáról ezt megelőzően csak becslést adhatunk.³⁸ A 16. század közepe táján több történetíró utal a székely haderő létszámára, mely ezek alapján 30–50 ezer fő között mozgott.³⁹

A 15. század végi forrásokból a székely hadkötelezettség és a határvédelem szabályai részleteikben megismerhetők. A székelység 1492 végén II. Ulászlóhoz írt panaszlevelében többek közt kihangsúlyozta, hogy míg az ország más határszéleinek védelme sok ezer forintjába kerül a királyságnak, addig ők az országot minden pénzsegély nélkül őrizték.⁴⁰ 1493. szept. 19-én Losonczy László és Drágfi Bertalan erdélyi vajdák megparancsolják a sepsi székelyeknek, hogy az Erdélybe beütni készülő törökök ellen fej- és jószágvesztés terhe alatt, személyenként álljanak hadba, s éjjel-nappal igyekezzenek Szeben felé.⁴¹ 1494. szept. 8-án a király utasítja a kézdi székelyeket, hogy seregük tizenhatod részével a székely ispán által meghatározott helyre vonuljanak.⁴² II. Ulászló 1499. júl. 13-án kiállított kiváltságlevele a legrészletesebb középkori forrás a székelyek hadkötelezettségére és a határvédelemre vonatkozóan.⁴³ Mint a kiváltságlevél külföldi hadjáratokra vonatkozó része rögzíti, a király moldvai hadjárata esetén a székelység egésze elővédként köteles vele tartani, az országhatáron túl 15 napig saját költségén várva az összecsapást, visszavonuláskor pedig utóvédként követi a királyi hadat. Ha a király helyettese vezette a csapatokat, akkor a székelyek fele volt köteles hadba menni. A királyt dél felé vezető hadjáratába a székelyek felének kellett elkísérnie ugyanazon feltételekkel, helyettesével a székelység ötöde ment. A király vezette nyugati hadjáratba a székelyek minden tizedik székely után kellett hadba küldjenek egy zsoldost, a király helyettesével minden huszadik szé-

³⁴ „ipsa Sedes Kazon prope terram nostram Moldauiensem sita est, ipsique Siculi nostri non paruas vigilancias pro defensione personarum rerumque bonorum suorum facere habent”. SzO I. 194–195. Magyar ford. Kordé 2001. 108.

³⁵ SzO I. 198.

³⁶ SzO I. 219–221.

³⁷ TT. 1885. 763.

³⁸ Göckenjan 1241-re 4000, 1332 körül 6800, Zsigmond király korára pedig 7–12 ezer főre becsülte a székely haderő létszámát. Lásd Hansgerd Göckenjan: *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. Wiesbaden 1972. 118–119. Vö. Nagy 2001. 42–43.

³⁹ Oláh Miklós szerint a székelyek hadereje legalább 50 ezer fő volt, ezzel szemben Verancsics Antal 30 ezerre becsülte a székely haderő létszámát. Possevino azt írja a 16. század utolsó harmadában, hogy régebben a székelyek 40 ezer főnyi hadat is képesek voltak kiállítani. Lásd részletesen Egyed 1979. 54.

⁴⁰ SzO I. 278.

⁴¹ SzO I. 271–272.

⁴² SzO I. 281–282.

⁴³ SzO III. 138–145; Szádeczky 1927. 66.

kely volt köteles hadra kelni, és ugyanennyi székely katonát kellett küldeni az északi hadjáratokra, illetve minden székéből egy-egy kapitányt kellett kísérje a székely hadat. A következő bekezdés hangsúlyozza, hogy a székelységnek mindenkor hadra készen kell állnia és a király vagy helyettese parancsára fegyverképesen hadba indulnia. A székelyek „kötelesek a haza védelmére állandóan őrködni, ami miatt e székelyek minden adótól vagy bármiféle szolgáltatástól mentesek, miként a Magyarország dicső királyai által nemességgel kiváltságolt igazi nemesek” (kiemelés tőlem – S.A.) – ami a személyi szabadság és adómentesség fejében nyújtott határvédelmi szolgálat világos megfogalmazása. A kiváltságlevél részletezi az otthon maradtak kiválasztásának módját, mentesítve a hadkötelezettségtől a zselléreket és földönlakókat, a három forint ingósággal nem rendelkezőket, valamint a városok és mezővárosok lakóit. Ellenség erdélyi betörése esetén viszont a székely ispán határozata szerint az utóbbiak is kötelesek harcolni.⁴⁴

A székelység hadba hívása, mint az 1463-ban kelt szabályzat részletezi, véres karddal⁴⁵ vagy a vajda és székely ispán levelével történt. Szükség esetén a székek kapitányai dobokkal és száldobokkal⁴⁶ (hársfából készített havasi kürtökkel⁴⁷), illetve tűzhalmok gyújtásával kellett jelt adjanak, ellenséges betörések esetén a határőrök vészjelzéseit így lehetett a leghatékonyabban továbbítani.⁴⁸ A 16. század második felétől fennmaradt összeírások szerint a mozgósítást ún. hadkergetők vagy hadűzők végezték, az éléshordást a hadiállapot idején azzal megbízott székelyek látták el a fejedelemség korában.⁴⁹ Feltehetően mindez a középkorban is hasonlóképpen zajlott. A székkapitányok békeidőben kötelesek voltak a fegyverek és egyéb harci felszerelés állapotát megvizsgálni. Ez utóbbi rendelkezés közvetve magába foglalja a hadköteles lakosság számbavételét is. Az egyes székek katonai parancsnoka a hadnagy (*maior exercitus*,⁵⁰ *primipilus*⁵¹), a 15. századtól kapitány (*capitaneus exercitus*) volt.

A 16. század első felétől tovább gyarapodnak a székelység hadi kötelezettségeire és közvetve határvédelmi szerepére vonatkozó írott források. 1515. szept. 2-án Szapolyai János erdélyi vajda és székely ispán megparancsolja a marosszéki székelyeknek, hogy ha hadjárat alkalmával

⁴⁴ Erre vonatkozóan Báthory István Vásárhelynek kiállított hadi szabályzata 1484-ből. SzO I. 251–252. A kiváltságlevél 1521. évi megújítása: SzO II. 9. Később, 1595-ben fejedelmi parancsra a vásárhelyiek is részt vettek a havasalföldi hadjáratban. Demény 2001. 200.

⁴⁵ SzO I. 198. Először Bonfininál találunk erre utalást, aki Hunyadi János 1442. évi, Bezid bég fölött aratot győzelmét megelőzően így módon hívta fegyverbe a hadköteles lakosságot. Lásd Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995. 598. A fejedelemség korában is tovább élt a véres kard körbehordozásának szokása. 1575-ben a marosszéki Bedéről való Balog Márton „véres nyársat hordozott széllyel, azzal támasztotta az népet Bekes mellé”. *Székely Oklevéltár. Új sorozat*. I–VIII. Közzéteszi Demény Lajos, Pataki József, Tüdös S. Kinga. Buk. – Kvár – Marosvásárhely 1983–2006. IV. 30, 36 (a továbbiakban: SzO ú.s.). Az 1595. évi havasalföldi hadjárat idején ugyanígy hívták hadba a székelyeket. Lásd *Maros-vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz memorialéja. = Erdélyi történelmi adatok*. I–III. Szerk. Mikó Imre. Kvár 1855–1858. I. 44. (a továbbiakban Nagy Szabó Ferencz). Vö. Demény 2001. 201, 233, 15. jegyz.

⁴⁶ Udvarhelyszéken helynévi vonatkozása maradt fenn az erdővidéki Száldobos helynévben, illetve dülőnevekben, mint pl. a nagykedei Száldobos vagy az udvarhelyi Száldok határnév.

⁴⁷ Helynévi adata lehet a Székelyzombortól délkeletre található Kürtöltő-tető. Van olyan nézet is, mely szerint a száldob az erdélyi románság körében is használt, felfüggesztett fatáblákból álló eszköz volt. Ld. Szádeczky 1927. 72, 7. jegyz.

⁴⁸ Szádeczky 1927. 65; Kordé 2009. 140.

⁴⁹ Lásd Demény 2001. 201–202. 1604-ben a süköiek és szenttamásiak között találunk hadűzőket. Lásd SzO ú.s. IV. 36.

⁵⁰ SzO I. 42.

⁵¹ SzO I. 102.

a századok közt megszállnak, tőlük semmit fizetés nélkül elvenni ne próbáljanak.⁵² 1537. jún. 4-én Mikola László erdélyi alvajda és székely alispán emlékezteti a csiki és gyergyói székelységet az 1535. évi vásárhelyi országgyűlés határozatára, miszerint fejenkénti hadba szállás esetén 20 közszékely után egy élelmiszerekkel és fegyverekkel felszerelt szekeret is kötelesek magukkal vinni.⁵³ Az 1540. évi segesvári országgyűlés a székelyeket ezer katona kiállítására kötelezi.⁵⁴ Az 1545. évi marosvásárhelyi országgyűlés ismét rendelkezik a székely lófők hadi felszereléséről: az 50 forintnyi vagyonú lófőknek lóval, sisakkal, páncéllal és dárdával kell rendelkezniük, akiknek 12 forintra rugó vagyonuk van, azok lovat, pajzsot és dárdát kötelesek előállítani, a többi lófő, akinek még kevesebb vagyona van vagy birtoktalan, lovat tartson.⁵⁵

A 16. század közepére válságba került székely társadalom körében a közszékelység már egyre kevésbé tudott a katonai kötelezettségeknek megfelelni, terheit ugyanakkor fokozták a hadisegély formájában kivetett adók.⁵⁶ Ennek következményei a határok őrzésében is megmutakoztak, ugyanis 1552-ben a moldvai vajda betörésekor a székelyek nem teljesítették kellőképpen a határ őrizetét, „Isten elvette a székelyek szívét; szétszaladtak az erdőkbe.”⁵⁷ 1551–1552-ben a bécsi udvar által Erdélybe küldött katonai biztosok behatóan foglalkoztak a problémával, elrendelve az ojtói és bodzai szorosok megerősítését. Mint a forrásokból kiderül, a székelyek ellenzik az erődítmények építését, és igyekeznek azokat elodázni, illetve megvalósulásuk esetén ezek őrzését saját hatáskörük alá akarják rendelni,⁵⁸ ugyanis bizalmatlanok a német hadvezetéssel és katonáival szemben. Miksa főherceg máj. 31-én Castaldónak írott leveléből kiderül, hogy a várépítés következményeitől joggal tartottak a székelyek: „A székely földön az erősítéseket észrevétlenül el lehetne kezdeni és befejezni, a honnan úgy ők – ha lázonganának – mint a moldvaiak megzabolázhatók lennének. Pénzről fog gondoskodni és kielégíteni a katonaságot, hogy szükség esetén a székelyek ellen – ha azok az erődítési munkálatnak ellenszegülnének – vagy más támadások esetén is sikerrel használhassa őket.”⁵⁹ Közben az 1552. máj. 22-én kezdődő erdélyi országgyűlés elrendeli a székelyek hadba szállását régi szokásaik szerint.⁶⁰ Júl. 16-án a Kézdivásárhely környékét dúló moldvai vajda ellen kiküldött

⁵² SzO III. 189.

⁵³ SzO VIII. 278–280.

⁵⁴ „Domini Siculi, secundum consuetudinem observari solitam, e medio ipsorum milites dare tenebantur in numero millenario”. *Erdélyi országgyűlési emlékek. I–XXI.* Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898. I. 40. (a továbbiakban: EOE)

⁵⁵ „primipuli res in valore quinquaginta florenorum habentes, equum, galeam, loriam et hastam habeant. Qui vero res in valore duodecim florenos habent, equum, clipeum, hastam habere teneantur. Reliqui primipuli, sive habeant res, sive non, equos singuli habere teneantur.” SzO V. 60.

⁵⁶ Először 1540-ből van adatunk arra, hogy a székelyekre adót vetnek ki. EOE I. 13. Ezt követően minden országgyűlés végzéseit közt megtaláljuk a székelységtől kért adót vagy hadisegélyt, mely általában a közszékelysége háruult. A teljes felsorolástól eltekintve néhány példa: az 1544. aug. 20-i országgyűlés a török adóba küldött összeghez a székelyekre két évre 4000 aranyat rótt ki (EOE I. 124.), ám a székelyek régi kiváltságaikra hivatkozva vonakodtak elfogadni azt, de Fráter György kiegyezett velük oly módon, hogy az ökörsütést neki adják, aminek fejében ő kifizeti az adót (EOE I. 191; SzO II. 71.). Az 1558. márc. 27. – ápr. 3. közötti tordai országgyűlés a székelyekre 3000 Ft adót vet ki (EOE II. 31.), a főszékelyek, zsellereiket kivéve a fizetés alól, az adót a közszékelyekre hártották, akik 1 Ft 50 dénárt tartoztak fizetni (EOE II. 50–51, 123.). A jún. 5–21. közötti fehérvári országgyűlés előírta a székely primorok és lófők személyes hadkötelezettségét, míg a közszékelyeket portánkénti adózásra kötelezte (EOE II. 36–37, 95.).

⁵⁷ Nagy 2001. 116.

⁵⁸ SzO II. 103; TT. 1892. 148.

⁵⁹ TT 1892. 152, idézet a regesztából.

⁶⁰ EOE I. 361.

Mirkowszky Miklós és Ödönfy László azt írják, hogy csekély számuk miatt semmit sem tehetek ellene, mert a székelyek „a vajda kivonulását látván mind hazaszéledtek... a székelyek, mikor velünk valának is, úgy látszott, készebbek voltak reánk rohanni, mint az ellenséggel csatába ereszkedni”.⁶¹ Ezt tudva, Castaldo két nappal később azt írja Miksának, hogy: „A székelyek fölkelésében kételkedik. Inkább szeretne 10 000 zsoldos jó katonát, mint az egész székely népet, a mely a pusztításra, a rend felforgatására és futásra alkalmas csupán.”⁶² Nyár végén (aug. 26.) Ferdinánd azt javasolja Castaldónak, hogy a székelyek megbüntetését, mivel nem álltak melléjük, halasszák későbbre.⁶³

1553 őszén a moldvai vajda fia ismét betört Csíkba.⁶⁴ Mivel a székelyek nem gondoskodtak a megfelelő védelemlről, Kendy Ferenc és Dobó István erdélyi vajdák és székely ispánok figyelmeztető levelet küldenek a csíki és gyergyói székelyeknek. „Már korábban gyakran intettünk, hogy feleségeitek és gyermekeitek védelméért úgy készüljete fel, hogy a váratlan ellenséges betörés esetén is azonnal fegyverre kelhessetek és egyesült erővel védhessétek életeteket, szabadságotokat, kedves gyermekeiteket és feleségeiteket, de hogy mit használt intelmünk, az ellenségnek most nem régen történt betörése elégségesen megmutatja.”⁶⁵ Mindezek ellenére a székelyek továbbra is bizalmatlanok voltak Ferdinánddal szemben, amit jól jellemez a korábbi vajda, Báthori András 1554 pünkösdjén Nádasdy Tamáshoz írt levele: „Moldovai vajda reánk jő hamar való időn, havaseli vajda is. Az székelység, kik közelben laknak az Moldova országhoz, azok nilván mellé állanak, mihelt ez országba bejő vajda.”⁶⁶

Az 1554. évi medgyesi részgyűlésen (jún. 10.) megújították az előző országgyűlés hadfölkelésre vonatkozó határozatát, és részletesen szabályozták a rendek, köztük a székelyek hadkötelezettségét.⁶⁷ A személyes hadfelkelés mellett a székely főemberek két-három, a nagyobb falvak három-négy, a kisebbek két személyt otthon hagyhattak. A határozat azt is kiemeli, hogy „a székelyek ugyanezen földjén lévő váraikban azoknak megóvására és őrzésére, amint a helyzet követeli, tizenhat vagy húsz személyt hagyhatnak”.⁶⁸ 1561. márc. 17-én II. János utasítja Udvarhelyszék királybíráit, hogy a székely főemberei és lófői közt tartsanak hadiszemlét.⁶⁹

A székelység határvédelmi szerepe a fejedelemség korában

Az 1562. évi székely felkelés a székely társadalom történetének korszakhatára, mely a hadszervezet terén is radikális változásokat vont maga után. Megszűnt a székelység személy szerinti katonáskodása, a közszékelység megadóztatása és fejedelmi, majd magánföldesúri jobbágysorba süllyesztése katonai szolgálatuk végét jelentette, szentesítve a néhány évtizeddel korábbra visszanyúló gyakorlatot, miszerint az elszegényedett közemberek a katonáskodás

⁶¹ TT 1892. 271, idézet a regesztából.

⁶² TT 1892. 271, idézet a regesztából.

⁶³ TT 1892. 287.

⁶⁴ EOE I. 455; *A Székely Krónika*. Közli Barabás Samu. TT 1880. 639.

⁶⁵ SzO VIII. 285–287. Vö. Nagy 2001. 121.

⁶⁶ TT 1905. 227.

⁶⁷ EOE I. 465, 526–527.

⁶⁸ A határozat nem fedi fel pontosan, hogy mit takar a székely vár fogalma, feltehetően a még használatban lévő középkori várakat (Firtosvár, Kézdiszentlélek) és az egyre gyarapodó templomvárakat.

⁶⁹ SzO III. 318–319.

helyett lekötötték magukat saját főembereiknek vagy lófőiknek. A segesvári országgyűlés meghatározta a primorok és lófők hadkötelezettségét, előírta hadi felszereléseiket.⁷⁰ Az 1566. évi kolozsmonostori országgyűlés 3. cikkelye a székely főemberek és lófők személy szerinti hadba szállását törvényben rögzítette.⁷¹ Mint kiderült, a közszekelység kizárása a hadkötelezettek sorából nem bizonyult szerencsésnek, ugyanis a telekkatonaság intézménye az előidézett katonai hiányt képtelen volt betölteni, és a fejedelemség egyre növekvő pénzügyi terhei nem tették lehetővé megfelelő zsoldos haderő felállítását. A fejedelemség katonai potenciálját növelendő a székely jobbágyok soraiból az 1560–1570-es években elkezdték megszervezni a vörös darabontok (gyalog puskások, *pedites pixidarii*) rendjét, amely katonai szolgálat fejében bizonyos egyéneknek vagy közösségeknek a régi székely kiváltságokat, köztük a legfontosabbat, az adómentességet biztosította.⁷² A darabontok kezdetben az udvarhelyi és várhegyi vár, illetve a görgényi vár alárendeltjei voltak, Báthori Zsigmond idejétől közvetlenül a fejedelemtől, illetve kapitányaitól függtek.⁷³ A fejedelem 1591-ben a marosszéki gyalogpuskásokat a vajda és századosai alá rendeli. Felmenti őket az udvarhelyi vár őrzésének kötelezettsége alól, azzal a feltétellel, hogy ellenség támadása esetén, illetve ha azon a vidéken követek haladnak át, vagy valakit el kell fogni, kötelesek lesznek azonnal a kijelölt helyre vagy a vár védelmére sietni.⁷⁴ Érdekes határvédelmi vonatkozása van egy másik 1591. évi kiváltságlevélnek, amelyben Báthori Zsigmond a vargyasi Trinch Istvánt és Fülöp Istvánt utódaikkal együtt a gyalogpuskások sorába emelte, kötelezettségeik közt meghagyva a havasok szemmel tartását és sólymok keresését.⁷⁵

A székely hadszervezet átalakulása a székelység határvédelmi szerepére, illetve ennek módozatára is hatással volt. Ugyanis míg az 1562. évi felkelés előtt a határvédelem elviekben minden hadköteles székely feladata volt, ezt követően a két felső székely rendre és a közszekelység egyik kisszámú csoportjára (darabontok) hárult, ami radikális változás volt a korábbi állapothoz képest, hisz éppen a székelyföldi határok védelmét ellátó közszekely gyalogrend szűnt meg szinte teljesen. A 16. század második feléből alig van forrásunk a székelység közvetlen határvédelmi szerepére. Az 1575. évi decemberi országgyűlés a határ őrzésére felállított katonai egységek közt mindössze 200 lovas székely előállítását rendelte el.⁷⁶ Ezek az ún. praesidialis egységek a határvidék legfontosabb pontjait védték, főleg a nyugati és déli végeken. A keleti határok védelmére a 16. század második feléből nincsenek adatok.

A székely kontingens határőri szerepének csökkenése összefüggésben lehet az a forrásokban megjelenő helyzetképpel, amely a tiltott utakon folyó kereskedelem és árucsempészség fokozottabb ellenőrzését írta elő. Báthori István erdélyi vajda 1571-ben a brassói utat és huszadfizetést kikerülő, a Székelyföldön át rejtett és tiltott utakon folyó kereskedelem

⁷⁰ „A főnepek, és lofejek... mint az nemesség de úgy hogy ők is lovakkal, pánczéllal, sisakkal, paissal, kopjájokkal hadakozóképen jó módon készen legyenek”. EOE II. 203.

⁷¹ EOE II. 301.

⁷² Egyed 1979. 56–57; NKMHT 152; Demény Lajos: *Báthori István és a székely gyalogpuskás rend felállítása*. Történelmi Szemle 2001. 3–4. sz. 159–185.

⁷³ NKMHT 152.

⁷⁴ *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. I. János Zsigmond, Báthory Kristóf, Báthory Zsigmond királyi könyvei*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. Erdélyi történelmi adatok VII. 3. Kvár. 2005. 1580. reg., 421–422. (a továbbiakban EFKK 2005) Lásd még SzO VI. 20–23.

⁷⁵ EFKK 2005. 1651. reg., 440.

⁷⁶ EOE II. 570.

megakadályozása ellen lép fel,⁷⁷ akárcsak Báthori Kristóf vajda 1579-ben, aki Rác Mihály várhegyi és Horváth Kozma fogarasi várkapitányoknak megparancsolja, hogy a rejtett és tiltott utakat zárják le, s az árucsempészést szigorúan ellenőrizték a határszéleken.⁷⁸

A határvédelem szervezetében való változás abban is megmutatkozott, hogy a fejedelemség korától a székelyek nemcsak saját határaitak őrizték, mint a középkorban, hanem máshová is küldhették őket ilyen feladattal. 1599-ben 200 székelyt – feltehetően darabontot – rendeltek a Husztnál bejövő havasi átjáró őrzésére: „ez itszaka Huszt felé két száz székelyek mentenek által az havasokon, kik oda lóterhekben vittenek lövő szerszámokat port és golyóbist [...] azokat az székelyeket Máramarosban három ezerre akarják tölteni s azt akarják, hogy ott az hegyek közt legyenek tárborban, s ott az utakat őrizzék az tatár ellen.”⁷⁹ A forrás második része nyilván kissé túlzó, ugyanis a hadra fogható székely had teljes létszáma alig haladta meg ekkoriban a néhány ezret.⁸⁰ A székelységet más erdélyi vagy partiumi és bánági várak (Kolozsvár, Szamosújvár, Várad, Jenő, Lippa, Karánsebes, Lugos, Déva, Gyulafehérvár, Fogaras) őrzésére is kirendelhették.⁸¹

A 16. század végére Székelyföld határainak védelme meglehetősen elhanyagolt lehetett, ugyanis 1599. okt. 17-én Mihály vajda úgy tört be Erdélybe a Bodzai-szoroson keresztül, hogy egyáltalán nem ütközött ellenállásba,⁸² és miután követeket küldött a székelyekhez, azok azonnal csatlakoztak hozzá, lerombolva a várhegyi várat.⁸³

A határok őrzése mellett a székely önvédelem a templomok egyre fokozottabb megerősítésében nyilvánult meg, amint erre az írott adatok is utalnak. „Mijert penig az háromzek az ket olah orzag zelien vagion es gijakron teoreokek es olahok miat rablas esset, vadnak keozzeottek magok oltalmara epített ereos Casteliok es Cijnteremek kijket nagij keoltchegekkel puskakal zakalosokal porral goliobizsal valamennijre meg ereositettek volt...”⁸⁴ Az ún. első generációs templomerődök (templomot kerítő ovális, alacsony kőfal kaputoronnyal) viszont a komolyabb támadásoknak nem tudtak ellenállni.⁸⁵ Ezzel szoros összefüggésben értelmezhető az a forrásokban felbukkanó – mára közhellyé vált – tézis, miszerint veszély esetén a legfőbb menedéket az erdő nyújtotta. Például a Basta-féle pusztítások idején a havasokba menekülnek az erdélyiek, 1604-ben „a szegénység, ki megmaradott, havasba szorult az iszonyú télben”.⁸⁶ Egy

⁷⁷ SzO V. 91–92. A berecki vám ekkor már – egy jún. 10-i rendelet szerint – létezett. Vö. SzO III. 336.

⁷⁸ „vias et semitas per alpes in Transalpinam alias prohibitas et obstructas aperuisse”. SzO V. 120–121.

⁷⁹ A nagybányai bíró jelentése Székely Mihály szatmári kapitánynak. EOE IV. 296.

⁸⁰ Az 1592. szept. 25-én Sibrik Gáspár fővezérnek adott utasításban a Moldvába küldendő erdélyi hadban a háromszékiek 800 primorral és lőfővel kellett megjelenjenek – amely a két rend hadra fogható létszámának a nagy többségét jelentette –, Háromszék 446, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék 354 darabontjával együtt. Lásd. EOE. III. 413.

⁸¹ Lásd Szádeczky 1927. 283–285; B. Szabó János – Somogyi Győző: *Az erdélyi fejedelemség hadserege*. Bp. 1996. 51.

⁸² Szádeczky Kardoss Lajos: *Mihály havasalföldi vajda Erdélyben 1599–1601*. Bp. 1882. 51–52. (a továbbiakban Szádeczky 1882)

⁸³ A nevezetes esemény okt. 18 körül történt meg. EOE IV. 98; Szádeczky 1882. 53. Pontosan rá egy évre, az 1600. okt. 18. – nov. 4. közt folyó lécfalvi gyülekezet 12. cikkelye döntött a várak újjáépítéséről: Udvarhelyt Udvarhelyszék, Gyergyó- és Kászonszék, Várhegyet Háromszék és Csíkszék kellett újjáépítse. EOE IV. 402, 556. Várhegy felépülése, mint tudjuk, sosem történt meg, az udvarhelyi vár kijávitására is csak jóval később került sor.

⁸⁴ 1571: SzO II. 331.

⁸⁵ A székelyföldi templomok erődítése ekkoriban már jelentősen előrehaladt. Lásd Tüdös S. Kinga: *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században. (Háromszéki templomvárak.)* Bp. 1995.; Gyöngyössi János – Kerny Terézia – Sarudi Sebestyén József: *Székelyföldi vártemplomok*. Bp. 1998.

⁸⁶ *Enyedi Pál énekéből.* = *Erdélyi történelmi adatok*. I–III. Szerk. Mikó Imre. Kvár 1855–1858. I. 185, 190–191.

későbbi forrás szerint a török segítséggel 1613 nyarán Erdélybe jövő Bethlen Gábor a Báthorit támogató székelyeket tüzzel-vassal pusztította, akik többnyire az erdőkre menekültek.⁸⁷ 1658-ban a török bosszúhadjárat közeledtére „az székelység között nyilván beszéllek, ha hadak jönnek reánk, csak erdőkre és erős helyekre mennek mindenestől...”⁸⁸ Nyilvánvaló, hogy a nagyobb támadásoknak csak a komolyabban megerősített templomok, várak, városfalak tudtak ellenállni,⁸⁹ viszont ez alapján még nem általánosítható a természet adta védekezés módja, illetve kizárólagossága.

A 16–17. század fordulójától egyre erősebb az a fejedelmi törekvés, amely a közszekelység katonai erejének visszaállítására irányult. Az 1601. évi kolozsvári országgyűlés 2. cikkelye előírja, hogy a székelyek 10 kapu után egy puskást kötelesek kiállítani, a főemberek és lófők pedig személy szerint vonuljanak hadba („jó szerrel készen legyenek”).⁹⁰ Báthori Zsigmond 1595 szeptemberében kelt hadfelhívásában a közszekelység szabadságjogainak visszaállítását ígérte, így a székelyek tömegesen fogtak fegyvert; „a gyalogosoknak legyen puskájuk és más, fegyvernemükhöz illő hadifelszerelésük, a lovasoknak erős lovuk, dárdájuk, vértjük, lándzsájuk, mellvasuk, sisakjuk, pajzsuk”.⁹¹ A székely szabadság 1596 telén a „véres farsangba” torkolt, és a közszekelység tömegei továbbra is jobbágyok maradtak. Az 1599 őszen Erdélybe törő Mihály vajda visszaállította a régi székely szabadságot, ennek fejében a székelyek katonai támogatását nyerte meg. Báthori Zsigmond utolsó visszatérése idején egyének, illetve nagyobb csoportok lőfősítése révén igyekezett növelni katonai állományát. 1601. szept. 25-én nagybölöni Sykó Sándor szabad székelyt a fejedelem lőfősíti és kötelezi, hogy háború esetén ő és utódai jó lóval, karddal, sisakkal, páncéllal, pajzssal, dárdával és más hadi felszereléssel jelenjenek meg a hadjáratokon.⁹² December 31-én kiváltságlevelet ad ki a marosszéki székelyeknek, visszaállítva régi szabadságaikat, kötelezve őket, hogy hadi felszereléssel vegyenek részt a hadjáratokban (a lovasok jó lóval, karddal, kopjával, dárdával, páncéllal, vas mellvédővel, sisakkal és pajzssal, a gyalogosok pedig puskával és egyéb hadiszerszámmal legyenek felszerelve).⁹³ A székely katonai haderő visszaállítását célozta az a katonai összeírás, amely 1604-ben készült, ebben a közszekelyeket a régi módon századonként és falvanként vették nyilvántartásba, Udvarhelyszéken 11 gyalogszázadot.⁹⁴ 1604. máj. 12-én Capreolo kormányzóhelyettes Udvarhelyszékhez intézett rendeletében hivatkozott arra, hogy előzetesen a székelységtől 1000

⁸⁷ TT 1879. 365.

⁸⁸ Haller Gábor febr. 25-i jelentése. EOE XI. 361.

⁸⁹ Szamosközy a városfalak előnyeit taglalva kiemeli, hogy „nem kell erdők és barlangok mélyére rejtőznöd”. Lásd Szamosközy István: *Erdély története*. Bp. 1963. 314–315; *Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603. Pentades*. Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores. 29. kötet. Kiadja Szilágyi Sándor. III. kötet. Bp. 1877. 259.

⁹⁰ EOE IV. 580.

⁹¹ *Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598)*. Fordította és a bevezetőt írta Kulcsár Péter. Bp. 1982. 259. Zsigmond felhívására havasalföldi hadjáratához, a korabeli források szerint 23–24 ezer székely sorakozott fel. Lásd Demény 2001. 198; Egyed 1979. 54; NKMHT 145. A 16. század végi állapotok közepette ez volt a hadra fogható székelyek maximális száma, akiknek fegyverzete és hadifelszerelése igencsak hiányos volt, ugyanis a 9200 gyalogpuskás számára (a haderő másik része lándzsás volt) 5000 puska közvetlenül a császártól érkezett. Lásd Nagy Szabó Ferencz. 43–44. Vö. Nagy 2001. 64.

⁹² SzO V. 166–168.

⁹³ „in propriis personis, equites quidem bonis equis, frameis, loriceis, hastis, thoracibus ferreis, galeis, scutis, pedites autem sclopetis ac aliis instrumentis bellicis.” SzO V. 170. A fejedelem ugyanezt a kiváltságlevelet állította ki Csík-, Gyergyó- és Kászonszék számára is. Lásd SzO IV. 150–154.

⁹⁴ SzO ú.s. IV. 154–196; NKMHT 153.

lovast és 1000 gyalogost rendelt Radul vajda megsegítésére, s azt kérte, hogy Udvarhelyszék állítson elő 350 lovast és ugyanennyi gyalogost, ezek pedig „mindjárt oly készen legyenek minden hadakozó eszközökkel, élésekkel... indulhassanak”, „a megnevezett széken pedig kegyelmek válasszon egy-egy hadnagyot a sergek elibe, mind lovas és gyalog had eleibe.”⁹⁵

A 17. század elejétől egyre gyakoribbak a székely hadiszemlék (mustrák), melyeken a teljes hadra fogható lakosságot számba vették.⁹⁶ Ezekből a Bethlen Gábor-féle 1614. évi és az I. Rákóczi György idején készült 1643. évi katonai népesség-összeírás mondható a legteljesebbnek.⁹⁷ Bocskai István fejedelem 1605. dec. 18-án rendel el hadiszemlést: „az lovassa szerszámos és kopjás, az gyalogja veres köntösben öltözzék, és úgy álljon elé, mikor hadra kívántatik, erre minden szabados hadnagnak és tizedesnek az ő alatta valójára gondja legyen.”⁹⁸ Az 1606. évi országgyűlés előterjesztései közt Bocskai a székelyektől 2000 veres gyalogot (puskást) és 2000 lovast (kopjást) kér, ezenfelül pedig újabb 500 gyalogot és 200 lovast, hogy szükség esetén a végeket vigyázzák.⁹⁹ Az áprilisi kolozsvári országgyűlés 2000 székely gyalogos és ugyanennyi lovas kötelezettségét hagyta jóvá.¹⁰⁰

A székelység szabadságjogainak és katonai szerepének visszaállítására a 17. század elején a határvédelem terén is érezte hatását, ami egyes székely közösségek speciális feladatokkal való felruházását jelentette. Báthori Zsigmond 1602-ben megerősíti Bereck város régi kiváltságait, miszerint adót nem fizetnek, és árumegállító joggal rendelkeznek. Ennek fejében a fejedelem futárjait lóval és szekérral látják el Moldvában Tatros városáig, Moldvában és Havasalföldön kémeket tartanak, a határszéleket gondosan őrzik, és a fejedelmet mindenről értesítik.¹⁰¹ 1607. ápr. 7-én a Moldvából és Havasalföldről Zágónba vezető utak, ösvények, völgytorkolatok őrzésével, kémlelésével és azok eltorlaszolásával megbízott zágoniak számára

⁹⁵ EOE V. 274–275.

⁹⁶ Lásd a *Székely Oklevéltár* új sorozata IV–VIII. köteteinek népesség-összeírásait. A mustrák keletkezési körülményeinek kimerítő elemzését a kötetek bevezető fejezeteiben találjuk. Lásd még Demény Lajos: *A XVII. századi történelmünk kiaknázatlan forrásai: a székely katonai összeírások*. Levéltári Közlemények 1995. 1–2. sz. 53–65; Demény Lajos: *Bethlen Gábor székely politikája*. Csiki Székely Múzeum Évkönyve. Társadalom- és humántudományok. Csíkszereda 2004. 13–47. Már az 1549. évi vásárhelyi országgyűlés előírja az évente kötelező mustrát (EOE I. 254, 298.), egy évszázaddal később, az 1656. évi törvények 3. cikkelyének utalása szerint elvileg szintén minden esztendőben mustrát kellett tartani (EOE XXI. 231–232.). Vö. Szádeczky 1927. 235, 240. A 17. század második felében hosszú időn át háromszéki főkapitányként tevékenykedő Nemes János naplójából kiderül, hogy katonai feladatai közé tartozott a rendszeres mustra a háromszéki és erdővidéki hadköteles székelyek fölött. Lásd *Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről*. TT 1902. 231–263, 375–411, 528–574; TT 1903. 83–98. (a továbbiakban Hidvégi Nemes János)

⁹⁷ Míg az előbbi 10 786 hadköteles családfőt (nemes, lófő, gyalogpuskás, libertinus), a második 14 429 lovas katonát és gyalogpuskást írt össze. Lásd Demény 2001. 199–200. Azok az adatok, mint pl. egy 1610-ben kelt levél utalása, miszerint a székelység 35 000 fegyverképes embert tud kiállítani, nyilván erősen eltúloztak. Vö. TT 1898. 616.

⁹⁸ EOE V. 400.

⁹⁹ EOE V. 405–406. Vö. NKMHT 153.

¹⁰⁰ EOE V. 410–411.

¹⁰¹ „in partibus Moldaviae et Transalpiniae continuo exploratores alere, ac finibus excubias agere”. SzO IV. 155–157. Az oklevél lényegében Báthori Zsigmond 1595. szept. 14-én a feketehalmi táborban kiadott oklevelének átírata, melyben már ekkor „réginek” nevezik az őket megillető kiváltságokat. Vö. Oborni Teréz: *A végek őrzői – adalék a kezdőszéki Bereck oppidum kora újkori történetéhez*. = *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál Judit – Sipos Gábor. Kvár 2010. 211–212. (a továbbiakban Oborni 2010). A bereciek más katonai szolgálatot nem kellett ellátnak, az 1602. évi összeírás megjegyzi, hogy „hadban nem szoktak menni”. Lásd SzO ú.s. IV. 26.

Rákóczi Zsigmond felmentést ad a hadiszemle alól.¹⁰² Rákóczi idején viszály támad a moldvaiak és a székelyek közti határok ügyében (1606).¹⁰³ Az oláhfalusiak 1609. évi kiváltságának alapja a tolvajosi országút felügyelete, melynek fejében a két falu székelyei mentességet kapnak a hadfelkelésben való részvétel alól.¹⁰⁴ Az 1609. évi gyulafehérvári országgyűlés 19. cikkelye a kászoniak és zágoniak mellett a dánfalvi és madarasi székelyeket más személyekkel együtt különféle ösvények vigyázására kötelezi. A székelység egésze ezt sérelmezi, és kijelenti, hogy „az ösvényekre való vigyázást, arra pro ratione temporis az tisztartó rendeljen elegendő vigyázókat”,¹⁰⁵ ugyanis a fenti közösségek, akárcsak a bereciek, teljes hadmentesség elnyerésére törekedtek. Báthori Gábor Kászonszéknek adott 1608. évi kiváltságlevelében a Moldvába vezető utak (?) és ösvények őrzése fejében felmenti őket a hadfelkelés alól,¹⁰⁶ 1613. júl. 20-án a fejedelem megerősíti ezt a kiváltságukat.¹⁰⁷

Bethlen Gábor 1615-ben megújította Bereck mezőváros régi privilégiumait, megszabva, hogy régi szokásuk szerint kémeket tartsanak fenn, és általuk híreket szerezzenek a szomszédos Moldvából, Havasalföldről, s azokat futárok útján továbbítsák a fejedelmi udvarba.¹⁰⁸ 1618. júliusában Bethlen Gábor országos mustrát hirdet: a lófők jó szerszámosan, sisakkal, páncéllal, lobogós kopjával, a gyalogok puskával, szablyával és posztóköntőssel készen álljanak a hadiszemlére.¹⁰⁹ Fontos forrás a fejedelem nov. 11-én Daniel Mihály háromszéki vicekapitányhoz intézett levele, ez ugyanis a határőrzés módjába és részleteibe enged bepillantást. Mint írja a fejedelem, Daniel jól cselekedte, „*hogy hírrel tart bennünket és az havasok alá is vigyázókat szállított*”, és megparancsolja háromszéki híveinek, hogy „*mindjárt mind lovast gyalogot felvévén, szállítsa őket az havas alatt lévő falukra, Kőkösre, Bikfálvára, és több közel lévő otvaló falukra, és valameddig Szkender Pasa elhalad, vigyáztatásban legyen* (kiemelés tőlem – S. A.), hogy valami tréfa a szélföldön véletlenül ne történjék. Bennünket pedig minden hírek felől igen szorgalmasan éjjel-nappal tudósítson.”¹¹⁰ Egy héttel később kelt levelében a fejedelem azt írja, hogy bár a vész elhaladt, amíg Daniel deák nem ért vissza Szkender pasától, „addig az három vagy négyszáz gyalog az havasok alól el ne oszoljon”.¹¹¹ 1621-ben az Oszmán Birodalom lengyelországi hadjárata idején, a török–tatár hadak közelségének hírére „Erdélyből 200 lovas székely jött által Molduvára, hogy a tatár felöll bizonyos hírt vigyen által az havason az országba”.¹¹²

A korszak határvédelmére vonatkozó legrészletesebb történeti forrás Bethlen István 1626. szept. 25-én kelt rendelete Tholdalagi Mihályhoz sepsi-, kézdi- és orbaiszéki kapitányához. Az utasítás előírja, hogy *a marosszéki, udvarhelyszéki és háromszéki székelyeket személy szerint*

¹⁰² SzO VIII. 357–358.

¹⁰³ TT 1885. 303–305.

¹⁰⁴ Jakab Elek – Szádeczky Kardoss Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig*. Bp. 1901. 322.

¹⁰⁵ EOE VI. 122.

¹⁰⁶ SzO IV. 173–174.

¹⁰⁷ „versus Moldauiam tententium uigily, et excubys quandam immunitatem ipsis porrexeramus”. SzO IV. 189–190. Lásd még Balogh Judit: *A székely társadalom Báthory Gábor korában. = Báthory Gábor és kora*. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila. Debrecen 2009. 157.

¹⁰⁸ NKMHT 144. Vö. Oborni 2010. 212.

¹⁰⁹ TT 1879. 759.

¹¹⁰ TT 1885. 456.

¹¹¹ TT 1885. 457.

¹¹² Nagy Szabó Ferencz 138.

Háromszékre, a havas alatti táborba kell gyűjteni. A havast őrizők kötelesek folyamatosan ott tartózkodni, „valameddig az szükség kívánja” (kiemelés tőlem – S. A.), és csak élésért mehetnek haza. „Ha, pedig az tatárnak Moldovában létét bizonyosan érti ő kglme, az mint feljebb is íram, mind lovas és gyalog szolgáló rendet, és az egész földnépét fejenként személy válogatás nélkül minden rendeket felvévén, az hova legszükségesebbnek itili ő kglme, Kemény Boldisár uramnak és több gondviselő uramnak tetszésekből oda gyűjtse mind Csikból...”¹¹³

Az 1626. évi fehérvári országgyűlés XV. cikkelye a (csík)tapolcaik orgazdaságát megszüntető a moldvai ösvényt leromboltatja.¹¹⁴ Ugyanekkor nem nyert jóváhagyást a kézdivásárhelyiek, illyefalviak, torjaiak, sepsiszengyörgyiek azon folyamodványa, hogy felmentést kapjanak a határszéli erődök építésének terhe alól (XXIII. art.).¹¹⁵ Az 1630. évi fehérvári országgyűlés LVII. cikkelye a háromszékieknek részleges vámmentességet ad: „Mivel az Bozán és Ojtozon való várakat Háromszék építtette (kiemelés tőlem – S. A.): végeztük azt is, hogy valakik magok szükségekre vitetnek vagy hozatnak marhát Havasalföldébül, vámot rajtok ne vegyenek. Az bereczki és csíki vám felől is az régi usus observáltassék. Az Ojtozon és Bozán való várakban is az praesidium tartásra Felsőged kegyelmes gondviselését ígri, megszolgáljuk.”¹¹⁶

A székelység határvédelmi szerepére és hadi készütségére több forrás utal a 17. század közepén. 1642. júl. 29-én I. Rákóczi György fejedelem írja Kassai István fejedelmi tanácsosnak Lupul moldvai vajda betörési szándékai kapcsán, hogy „az székely tiszteknek parancsolni, hogy vigyázatban legyenek, s az várakban való praesidiumot is megtöbbsítsék”.¹¹⁷ Az 1643. évi katonai összeírásban a csík-, gyergyó- és kászsónszékiek közt őrállókat is találunk, akiknek feladata a határok, vámok és várak őrzése és ellenőrzése volt.¹¹⁸ Az őrállók közvetlenül a harmincadosok alá tartoztak, és, mint későbbi források utalnak rá, szolgálatukat esztendő ciklusokban teljesítették, ennek fejében pedig mentesek voltak minden más katonai szolgálat alól.¹¹⁹ I. Rákóczi György 1644-ben fiának adott kormányzói utasításában többek közt azt tanácsolja, hogy „az itthon maradt székelységet igen készen tartsad elmenetelünk után, őket megmustráltassad s fegyverszerzésre cogáltassad büntetés terhe alatt. Az mely várakat az székelység szokott őrzeni, arra is vigyázásod legyen, el ne pusztuljanak s gondviseletlenül ne álljanak.”¹²⁰ Az 1646. évi fehérvári országgyűlés XI. cikkelye előírja, hogy a háromszékiek a két Oláhország felé való „határok állapotjára szorgalmatosan viseljének gondot (kiemelés tőlem – S. A.), és oly vigyázásban legyenek, hogy az, ki ide az erdélyi birodalomhoz való,

¹¹³ EOE VIII. 357–359.

¹¹⁴ EOE VIII. 65, 321.

¹¹⁵ „országokra menő és bójáró útra építendő erősségnek segítségével az megnevezett városokat falukat [...] ebből egyenlő tereh viselés alá submitáltá.” EOE VIII. 65, 323–324.

¹¹⁶ EOE IX. 101.

¹¹⁷ EOE X. 335.

¹¹⁸ SzO ú.s. VI. 147–263. Vö. Demény 2001. 199. 1654-ben a gyergyószentmiklósi gyalogpuskások között szintén találunk őrállókat, akik feltehetően a pricskei vámnál láttak el szolgálatot. SzO. ú.s. VII. 122. A csíki vashámor és szépvízi harmincad 1677. évi urbáriuma szerint „Békességes időben az határ szélyben Molduva felől Ghemes váránál minden héten ketten-ketten szoktak őrt állani, avagy strásálni. Mikor pedig az hírek változók, olyankor annyian szoktak strásálni, valamint az akkor szükség és dipozitioik kíványnyak”. Pataki József: *A csíki vashámor a XVII. század második felében*. Csíkszereda 1971. 63. (a továbbiakban Pataki 1971)

¹¹⁹ Vö. Pataki 1971. 63, 104–105.

¹²⁰ TT 1891. 155–159.

egyáltalában oda ne engedjék”.¹²¹ Az 1648. évi fehérvári országgyűlés a hadi expedíciókból hiányzó székelyekkel szembeni büntetésekkel foglalkozik (XIII. art.).¹²² 1649. ápr. 12-én II. Rákóczi György magyarországi elutazása alatt arra kéri Daniel Jánost, Udvarhelyszék vicekapitányát, hogy „*éjjel nappal mindenfelé legyen jó vigyázásban, jöjjenek s menjenek kémjei s igaz hírekkel éltsessen bennünket* (kiemelés tőlem – S. A.); a mellett tisztí alatt lévők legyen oly készen, hogy ha az szükség fogná kívánni (kit nem remélünk) fegyveresen, jó készséggel mindjárt ülhessen fel, jó correspondentiát viselvén több szomszédságbéli tiszt híveinkkel.”¹²³ 1656. jún. 28-án a fejedelem marosszéki lovas puskásokat lőfősít azzal a feltétellel, hogy jó lóval, karddal, hosszú puskával, porral és golyóbissal minden hadjáratra készen álljanak és szükség esetén lóról leszállva gyalogosan harcoljanak.¹²⁴ Az *Approbatæ Constitutiones XXI.* cikkelye a székelység kötelezettségei közt kiemeli, hogy „*az oláhországi határok felől való szélhelyekben építettett erősségecskékre a székelység úgy provideáljon, hogy ne ruináltassanak, sőt inkább jobb móddal conserváltassanak, a várakban és utakon őrizetek és vigyázások is az eddig való usus szerént continuáltassanak*”.¹²⁵ (kiemelés tőlem – S. A.)

II. Rákóczi György fejedelem Lengyelországba induló hadjárata közben Désről írja Udvarhelyszék közönségének, hogy a török–tatar veszély esetén mindenkoron készen legyenek a maguk oltalmazására és a hadfelkelésre.¹²⁶ A kudarccal végződő hadi expedíció 1658-ban a török–tatar hadak bosszúhadjáratát idézte elő. A szorosok és utak védelme ellenére aug. 19-én a Bodzánál betörnek Erdélybe a török–tatar hadak. Barcsai Ákos jelentése szerint aug. 21-én Zabolától kezdve egész Háromszéket és a Barcaságot végigpusztították, aug. 28-án már azt írja a fejedelemnek, hogy Kacát, Darócot és Homoródszentpált is felégették.¹²⁷ Ez a hadjárat Udvarhelyszéket és Csíkot nagyrészt elkerülte, holott a hír szerint ide is készültek betörni.¹²⁸ A moldvai had Gyergyó vidékén pusztított, de a székelyek Szárhegynél megfutamtították őket.¹²⁹

1661. máj. 13-án Kemény János fejedelem felhívó levelet intézett az udvarhelyszéki székelységhez tekintettel a készülő újabb török támadásra: „lovassával, gyalogjával, éles szekerivel, és minden hadi apparátusával [...] minden haladék nélkül indulhasson és mehessen oda, az hova a szükség kívánni fogja.”¹³⁰ 1661. júl. 1-jén a törökök betörnek az erdélyi Vaskapun, szept. 5-én érnek Köpechez. Székelyföldet különösen súlyosan érinti a második bosszúhadjárat,¹³¹

¹²¹ EOE X. 441.

¹²² EOE X. 481–482.

¹²³ TT 1889. 126.

¹²⁴ SzO VI. 203–206.

¹²⁵ *Approbatæ Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum. Erdélyország és az ehhez kapcsolt Magyarországi Részek Approbatæ Constitutioi.* III. LXXVI. XXI. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar. 1540–1848. évi erdélyi törvények.* Fordították és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. Bp. 1900. 148–149. (a továbbiakban CJH)

¹²⁶ TT 1889. 134.

¹²⁷ EOE XI. 282, 416, 421. A török–tatar had a Rikán kelt át a Homoród mentére, és ugyanitt vonult vissza, Illyefalvát is felprédálva. Vö. Nagy Szabó Ferencz. 167–168.

¹²⁸ SzO VI. 217–219.

¹²⁹ Lásd Szöcs János: *17. századi csíkszéki pogánydúlások.* Acta – a Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve 1995. 147–148. (a továbbiakban Szöcs 1995); Nagy 2001. 245.

¹³⁰ TT 1889. 369–370.

¹³¹ Lásd Rugonfalvi Kiss István: *A nemes székely nemzet képe.* I–II. Debrecen 1939. I. 349–353. (a továbbiakban Rugonfalvi 1939)

melyet tetéztek az olyan események is, hogy Ali pasa Petki Istvánnak 1661. szeptemberében felajánlotta a fejedelmi trónt, és mivel Petki azt nem fogadta el, a török hadak feldúlták Maros- és Udvarhelyszéket.¹³² Ali pasa, miután a székelyek nem hódoltak meg az újonnan választott Apafi fejedelemnek (szept. 14), elpusztította Marosszéket, Székelykeresztúrt, Udvarhelyen a várat, két templomot és az egész Piac utcát, illetve számos falut felperzseltetett.¹³³

Az Udvarhelyről Csíkba visszavonuló Petki a havasokon átvezető utakat, sáncokkal és árkokkal erősítve körülzárta a medencét, akár egy kisebb országrészt.¹³⁴ „Az egyik sáncot az erdő közepén azon az úton emeltette, amely Csíkba visz, a másikat pedig azon az úton, amely Csíkból Gyergyóba vezet. A széleken pedig az erdei [ösvényeket] fenyőfarönkökkel mindenütt bevágatta.”¹³⁵ A székelyeket, akik a legnagyobb biztonságban hitték magukat, miután Izmail pasa könnyűlovasaival egy rejtett ösvényen megkerülte őket,¹³⁶ meglepetésszerűen érte a törökök támadása.¹³⁷

A krónikás Evlia Cselebi szemtanúként készített, részletes, de túlzásoktól nem mentes leírása hasznos adatokat is tartalmaz a Csíki-medence megerősítésére: „e székely hegyszoros völgyébe [...] mináret nagyságú gályahajógerendákat s más néhány százezer különféle fát összetördelvén, felhalmoztak s egy nagy tábort ástak [...] és a táboron kívül, tőlünk oldalt félóránnyira a völgyekbe, halmokra, hegyekre, szőlőkbe igen sok magas fát letördelten felhalmoztak, az elkészített leshelyekre pedig katonaságukat elrejtették. Különféle ravaszsgal és ördög-séggel, hegyet és völgyet torlasszal eltöltvén, a hátul lévő táborukba vezető utakat készítettek. Nemcsak táborukba menni, hanem a torlason bemenni is lehetetlenség volt.”¹³⁸ A további leírásból az is kiderül, hogy a védekezés fenti módjában – szorosok, utak lezárása, amely egy bevált és jól működő módszer volt – a székelyek nagyon biztosak voltak, ugyanis az ellenség rejtett, kerülő úton való támadása teljesen meglepte őket.¹³⁹ Az esemény helyszíne, ha hihető Cselebi helyleírása, a Tolvajos-tető után, a Csíki-medencébe ereszkedő út torkolatánál lehetett.

A török–tatár hadak ezt követően feldúlták egész Csíkot.¹⁴⁰

Apafi Mihály korából több olyan rendelet ismert, melyek a székelység hadviselése ügyében születtek. 1662. júl. 2-án írott levelében Bethlen János az udvarhelyszéki főrend katonaszkodástól való távolmaradását nehezményezi.¹⁴¹ 1663. júl. 9-én kelt Apafi fejedelem generalis insurrekcióra való felhívása: „mind nemes, lófő, drabant és puskás renden lévő hadak, valakik szabadságokban meg akarnak maradni (kötelességek alatt regestrumot hozván magokkal tiszt híveink), ki ki személye szerint, jószágáról is az mennyi lovassal tartozik felülvén, mindjárt jó hadi apparatussal és elegendő éléssel [...] jöttest jöjjön mellénk táborunkban...”¹⁴² A fejede-

¹³² EOE XII. 63. Vö. Nagy 2001. 254.

¹³³ Rugonfalvi 1939. I. 351; Nagy 2001. 255.

¹³⁴ EOE XIII. 4–5.

¹³⁵ Georg Kraus: *Erdélyi krónika. 1608–1665*. Vogel Sándor fordításában, bevezetéssel és jegyzeteivel. Csíkszereda 1994. 582. (a továbbiakban Kraus 1994)

¹³⁶ EOE XIII. 4–5.

¹³⁷ Kraus 1994. 593–594; Rugonfalvi 1939. I. 352.

¹³⁸ *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Török-magyar kori történelmi emlékek. Török történetírók III. Bp. 1904. 125. (a továbbiakban Cselebi 1904)

¹³⁹ Cselebi 1904. 125–127.

¹⁴⁰ *Magyar Történelmi Tár. XIII–XXV*. Pest–Budapest 1867–1878. XVII. 202–203. Részletesen a Csíkot ért pusztításokra: Szöcs 1995.

¹⁴¹ TT 1907. 303–304.

¹⁴² TT 1893. 661.

lem 1664. márc. 13-án Bethlen János udvarhelyszéki kapitányhoz intézett levelében kiemeli, hogy a székelyek közt egyre gyakoribb a lófő és darabontok körében is, hogy szabad széke-lyeket állítanak maguk helyett hadviselésre, melyet bár hallgatólagosan megenged, viszont a főrendet személy szerinti megjelenésre kötelezi.¹⁴³

A határok állapota a 17. század második felében elég rendezetlen, és folyamatosak voltak a határ menti incidensek. A bodzai vám – melynek közvetett határvédelmi szerepköre is volt – elhanyagolt állapota a következő években jól jellemzi a korabeli erdélyi határvédelmi viszonyokat.¹⁴⁴ Lényegében ezt a helyzetet tükrözi a *Compilatae Constitutiones* (1654–1669) vonatkozó szabályozása is: „idegen nemzetségek minden határit, hegyeit, völgyeit, havasit szabadon járják, és ökröt, juhot, lovat, s egyébféle lábas marhákat is kereskedésre felszedvén az országból kihajtják[...] Végeztük azért, hogy minden helyeken az ország határiban, a tilalmas utak bevágattassanak, azok által, kik eddig beszokták vágni, és senki [...] az olyan helyeken utat nyitni, és azon járni ne merészeljen.”¹⁴⁵

A Székelyföld és Moldva közötti határvillongások ügyében ad tanácsot 1670. máj. 16-án Béli Pál tanácsúr a fejedelemnek.¹⁴⁶ Június 24-én fejedelmi utasítás intézkedik Kornis Gáspár marosszéki főkapitány hadainak készenlétben tartásáról, tekintettel a szomszédos országokban lévő hadikészültségre: ha betör az ellenség, minden erővel ellenálljon annak, „de az erdélyi határon kívül ezen dologban ne lépjenek”.¹⁴⁷ 1681. júl. 24-én a fejedelem azt parancsolja Nemere Jánosnak, Mikó Istvánnak és Apor Istvánnak, hogy a székelyeikkel akadályozzák meg a havasalföldiek átkelését a Bodzai-szoroson.¹⁴⁸ Az 1682. évi fogarasi országgyűlés XXI. cikke-lye a háromszéki, csiki, gyergyói és kászoni falvakkal a szomszédos Oláhországtól elszenvedett kárvallásainak orvoslásával foglalkozik.¹⁴⁹ 1685-ben székely gyalogpuskásokat küldenek Huszt vára védelmére.¹⁵⁰ Az 1688. évi fogarasi országgyűlés XII. cikkelye az Oláhország felé eső passusok ügyében rendelkezik: „mind csiki és háromszéki mindennemű vitéz lovas és gyalog rendek alkalmaztassák mindenkben magokat az főtisztek ő kegelmek generális uram ő kigyelme parancsolatjából léendő dispositióhoz”, a továbbiakban a törvény a tilalmas utak és ösvények bevágatását rendeli el.¹⁵¹ Teleki Mihály 1689. aug. 14-én Háromszéket felszólítja a hadfelkelésre és a berecki út bevágatására.¹⁵²

Thököly közeledésének hírére 1690. júl. 1-jén Udvarhelyszékről és Marosszékről három-három zászlóaljat készenlétbe helyeznek,¹⁵³ Fogarasnál három zászlóalj udvarhelyszéki lovas,

¹⁴³ TT 1893. 663–665.

¹⁴⁴ 1668. szept. 7-én Szekhalmi András írja a fejedelemnek, hogy a bodzai vám könnyen elkerülhető: „az bozai vámház oly helyen vagyon, hogy bizony csak a ki jámbor az tézsen hírt a rationistának, mert mind kétfelől mellette egynehány száz lovas elmehet, azért urgeálom vala én annak az régi helyre való éppétetését, hogy nem járna minden ember oly szabadosan.” SzO VI. 321. 1672. ápr. 21-én a bodzai várból Borbély Simon Béli Pálnak a bodzai határvám elhanyagolt, őrizetlen állapota miatt panaszkodik. SzO VI. 334–335. Lásd Hidvégi Nemes János. TT 1902. 403.

¹⁴⁵ *Compilatae Constitutiones regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum. Erdélyország és az ehhez kapcsolt Magyarországi Részeknek Compilata Constitutioi.* III. III. I. = CJH. 1900. 285–286.

¹⁴⁶ SzO VI. 327–329.

¹⁴⁷ SzO IV. 307–308.

¹⁴⁸ Nagy 2001. 271–272.

¹⁴⁹ EOE XVII. 257.

¹⁵⁰ EOE XVIII. 258–260. A hűségeskün 63 személy aláírása szerepel.

¹⁵¹ EOE XIX. 54, 423–424.

¹⁵² SzO IV. 326.

¹⁵³ EOE. XX. 55.

Volkánynál hat zászlóalj udvarhelyszéki, kilenc zászlóalj marosszéki és aranyosszéki katona volt, az Ojtozi- és Tömösi-szorost a háromszékiek és csikiak védték.¹⁵⁴ Az Erdélybe betörő Thököly csapatai átvonultak Udvarhelyszéken a Homoród mentén, majd Csík ellen hajtottak végre támadást.¹⁵⁵

A Diploma Leopoldinum (1691) 14. cikkelye meghatározza a székelyek katonáskodási kötelezettségeit a Habsburg-hatalom alá került Erdélyben: „A székelyek, ez a legharcziasabb nép, a téli és nyári katonai tartás terhe alól [...] mentesek legyenek. Ellenben továbbra is kötelezve maradjanak a haza védelmére saját költségükön katonáskodni, ide nem értve mindazonáltal a székely parasztokat vagy jobbágyokat.”¹⁵⁶ *Az osztrák csapatok erdélyi jelenléte a székelységre újabb terheket ró, határvédelmi szerepük a század végén többnyire közvetett, gazdasági vonatkozású.* 1694-ből részletesen ismerjük a háromszéki falvak kötelezettségeit a német katonák bekvártélyozása ügyében,¹⁵⁷ 1697. júl. 4-én a székelyek felpanaszolják a csiki és háromszéki passusokon teljesített szolgálatokkal szembeni sérelmeiket, többek közt a váraknál és sáncoknál végzett fuvarozási terheket, a német katonáknak adott járulékokat stb.¹⁵⁸ Előzetesen az 1697. évi kolozsvári országgyűlés 15. cikkelye rendelkezett arról, hogy a csiki és háromszéki passusokon való terhek fedezésére a pénztárból bocsássonak ki pénz.¹⁵⁹ 1698. jún. 7-én a székelység újabb postulátumot nyújt be azt őket ért sérelmekről, többek közt a csiki és háromszéki passusokban végzett munkálatok és strázsálás, valamint a német hadvezetés visszaélései miatt.¹⁶⁰ Bár nincsen közvetlen utalás rá, a postulátumok szövegkörnyezetéből (többször szó esik a hajdúkról) arra következtethetünk, hogy ekkoriban épült a háromszéki Lemhény havasi átkelőjén a háromszög alaprajzú Hajdukvára.¹⁶¹ 1698. nov. 12-én Leiningen tábornok Sándor János csiki vicekapitánynak írt rendeletében, mivel a csiki rendek a Gyimesi-passzus készítőit (exstructores) nem akarják kifizetni, határozottan elrendeli ennek végrehajtását.¹⁶² Egy nov. 27-i iratból kiderül, hogy a Gyimesi-szorosban dolgozó négy ács költségeit Csík, illetve Gyergyó kell megfizesse.¹⁶³ Az 1698. aug. 1. – 1699. máj. 1. közti időszakban a Gyimesi-szorosban szolgáló hajdúk élelmezésében Csík- és Gyergyószéknek jelentős hozzájárulása volt.¹⁶⁴

Összegzés

Az ún. székely szabadság alapfeltételét a középkorban e népcsoport személyes katonai szolgálata képezte, mely a különféle hadjáratokban való részvétel mellett a keleti-délkeleti határok védelmét is jelentette. A privilégiumot és az ezzel járó kötelezettségeket a legvilágosabban II.

¹⁵⁴ Vö. Nagy 2001. 281.

¹⁵⁵ SzO VI. 416–420, 424–427.

¹⁵⁶ CJH 1900. 495.

¹⁵⁷ SzO IV. 331–335.

¹⁵⁸ EOE XXI. 316–317. Lásd még Varga Árpád: *A Rákóczi-szabadságharc előzményei Udvarhelyszéken*. Erdélyi Múzeum 57 (1995). 1–2. f. 102.

¹⁵⁹ EOE XXI. 46, 286.

¹⁶⁰ 4–5, 10–11. art. EOE XXI. 366–367.

¹⁶¹ A várra lásd Karczag Ákos – Szabó Tibor: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok, erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig*. Bp. 2010. 217.

¹⁶² SzO VII. 21.

¹⁶³ SzO VII. 21.

¹⁶⁴ SzO VII. 37–38.

Ulászló fogalmazta meg 1499. évi kiváltságlevelében. A szórványos középkori írott források közt már az Árpád-korból vannak utalások a határ menti szorosok székelyek általi megerősítésére és bevágására. A székelység könnyűfegyverzetű, mozgékony hadviselete hosszú évszázadokon keresztül megfelelt annak a feladatnak, amely békeidőben a határvidék felügyeletét és ellenőrzését jelentette, ellenséges hadjárat idején pedig az utakat, szorosokat és átjárókat tette járhatatlanná. A határvédelemnek ez a módja nyilván nem vont áthatolhatatlan védőfalat a Kárpátok vonalára, viszont arra kiválóan alkalmas volt, hogy a hátszág mozgósításáig az ellenséget feltartsa. A szórványos középkori írott adatok alapján úgy tűnik, hogy akárcsak a hadakozás, a határ védelme is székek szintjén volt megszervezve. A külső székek (Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék, Háromszék) kiemelt szerephez jutottak a határ ellenőrzésében mind katonai, mind gazdasági vonatkozásban. A mélységében tagolt országvédelemben és a betörő ellenség feltartóztatásában, kiűzésében Udvarhelyszék, Marosszék és Aranyosszék katonai potenciálja is hatékonyan közreműködött. A székely ispánok vezetésével folytatott keleti hadjáratoknak közvetett határvédelmi, megelőző, elhárító funkciójuk is volt.

A 15–16. századi székely társadalom és hadszervezet átalakulása jelentős következményekkel járt a határok védelmének vonatkozásában, a legfőbb katonai réteg, a közsékelység előjogainak felszámolásával. A 17. század elején a székelység szabadságjogainak és katonai szerepkörének visszaállítása a határvédelem terén is érezte hatását, ez bizonyos határ menti székely közösségek speciális feladatokkal való felruházását jelentette. Az erdélyi fejedelmek egyes közösségeknek adott kiváltságleveli privilégiumok fejében a Moldvába és Havasalföldre vezető utak, ösvények, völgytorkolatok őrzésével, kémlelésével és azok eltorlaszolásával bízta meg az illető közösségeket, illetve kémkedési és hírszerzési tevékenységet írt elő számukra. Háromszék és Csíkszék feladata lett a határ menti fejedelemség kori várak építése és őrzése. A 17. századi népeösszeírásokban a csík-, gyergyó- és kászsónszékiek közt őrállókat is találunk, akik a határok, vámak és várak őrzését és ellenőrzését látták el. Az *Approbatæ Constitutiones* a székelyek kötelezettségei közt szintén kiemelte a határvárak fenntartásának és az utak őrzésének feladatát. A *Diploma Leopoldinum* továbbra is előírta a székelyek katonai kötelezettségét, amely a határvédelem vonatkozásában a 17. század végén többnyire már csak gazdasági vonatkozású volt.

The Role of the Szeklers in the Borders Defense in the Middle Ages and the Period of the Principality

Keywords: Szeklers, borderland, border defense, border castle, rifleman, self-defense

Present study analyses the role of the Szekler people in the defense of the eastern border of the Hungarian Kingdom through the Middle Ages and the period of the Transylvanian Principality and is based principally on contemporary sources. We have to underline that the special military function and activity of the Szeklers stood on the basis of the privileges and personal liberties of this people. The infrequent medieval written sources take remarks concerning the border defense such as closing the cramps and the control of the border areas.

During the period of the Principality the defense of the borders changed in more aspects. Some communities near the eastern borderland got special function in the control and defense of the border, such as: guarding the roads, footpaths and the cramps which had gone from Transylvania to Moldavia, and closing them in the time of wars, and to spy outside of his country. They also had the role of watching over the border castles and customs. His function of the Szeklers remained until the time of annexation of Transylvania to the Habsburg Empire at the end of 17th century.

Hegyí Géza

Magyarország vagy Erdély? A Szilágyság hovatarozása a középkorban a társadalmi kapcsolatok tükrében

A középkorí Erdélyt általában a Magyar Királyság keleti tartományaként szokás meghatározni, mely az Erdélyi-medencét, vagyis a hét belső-erdélyi vármegye (Hunyad, Fehér, Küküllő, Torda, Kolozs, Doboka és Belső-Szolnok), továbbá a székely és szász székék, illetve kerületek 15. századi együttes területét foglalta magába.

Némileg eltérő megközelítést javasolt a közelmúltban Jakó Zsigmond az *Erdélyi okmánytár* I. kötetének bevezetőjében: „Történeti Erdély alatt azt az egykori fejlődési egységet értjük, mely a magyar királyságon belül az erdélyi vajda joghatósága alatt állott. Tehát a hét belső-erdélyi vármegyét, a Székely- és a Szászföldet. Ide számítjuk a Partiumból Közép-Szolnok és Kraszna vármegyét, de Zarándot már nem. A két előbbi vármegye ugyanis a XV. századig a nádor és a vajda egyelőre tisztázatlan, vegyes joghatósága alatt állott, de később Belső-Erdéllyel alkotott egységet, míg Zarándot sorsa mindvégig a Magyar Alföldhöz kapcsolta. A fentebb meghatározott területnek történeti forrásviszonyai is egységet alkotnak.”¹ Álláspontját utóbb Kristó Gyula is átvette a 10–13. századi Erdély történetét feldolgozó könyvében, és fel is használta azt a „mozgásban levő” Erdély-fogalomra vonatkozó sajátos elmélete alátámasztására.²

Az új Erdély-fogalom többletét a hagyományoshoz képest tehát Középszolnok és Kraszna vármegyék idesorolása jelenti. Sajnos azonban Jakó elmulasztotta adatszerűen bizonyítani fent idézett nézetét (ilyesmivel egyébként a régebbi álláspont képviselői sem fárastották magukat), és azt sem fejtette ki bővebben, hogy mit is ért pontosan a két vármegyében érvényesülő „vegyes joghatóság” alatt. Igaz, mindegyre egy okmánytár bevezetője nem is biztosít elegendő teret, továbbá forráskiadás esetén végső soron csak technikai kérdés, hogy hol is húzzuk meg a terület határait, melyre gyűjtésünk vonatkozik. De ha már – miként azt Kristó tette – az

Hegyí Géza (1981) – tudományos munkatárs, EME, Kolozsvár, hegeza@gmail.com

A tanulmány elkészítését a romániai Felsőoktatási és Egyetemi Kutatási Alap (Unitatea Executivă pentru Finanțarea Învățământului Superior și a Cercetării Științifice Universitare, UEFISCSU) támogatta. A projekt címe: *Structuri instituționale și elite din Țara Sîlvaniei în secolele XIV–XVII* [Intézmények és társadalmi elit a Szilágyságban a XIV–XVII. században], kódja: TE 204. – A tanulmány előzőleg angol nyelven is megjelent: *The Affiliation of Medieval Sălaj (Szilágyság) Region in the Mirror of Social Relations. = Institutional Structures and Elites in Sălaj Region and in Transylvania in the 14th–18th Centuries*. *Transylvanian Review* 21/2012. Supplement No. 2, 67–100.

¹ *Codex diplomaticus Transylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. Szerk. Jakó Zsigmond. I–III. Bp. 1997–2008. (a továbbiakban EOkm) I. 30.

² Kristó Gyula: *A korai Erdély (895–1324)*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18.) Szeged 2003. (a továbbiakban Kristó: *Erdély*) 25–28, 106–107, 112–113. Vö. még Uő: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp. 1979. 105–107, 109–110.

új Erdély-fogalmat történeti tényként kívánjuk kezelni, és a tartomány régmúltjára vonatkozó kombinációk egyik alapkövévé tesszük, mindjárt elengedhetetlen megvizsgálni, hogy vajon mennyire felel meg a valóságnak.

A probléma elsősorban közigazgatási jellegű, de nem szűkíthető le kizárólag erre a megközelítési módra. Elsősorban azért, mert a „középkori Erdély” fogalma többértelmű. Láthattuk, hogy Jakó ezt a vajdai joghatóság alatt álló vármegyék és székek összességéként határozta meg, mások ellenben tájegységként vagy sajátos szokásjog és identitás szerint élő lokális társadalomként tekintenek rá, míg legtöbb kutató váltogatja e jelentéseket, nem tudatosítva, hogy az így meghatározott térségek nem esnek egybe,³ noha az átfedés köztük jelentős (a hét belső-erdélyi vármegye területét pl. mindenki ide érti).

Márpedig a differenciált Erdély-kép komplexebb megközelítést igényel a Szilágyság hovatartozása ügyében. Ha ugyanis eredményeink azt igazolnák, hogy a szilágysági társadalom az informális kapcsolatok szintjén szorosabban kötődött a tartományhoz, mint az anyaországhoz, s mindezt megfejeljük olyan közismert tényekkel, mint az erdélyi vajdák szolnoki ispánsága és az erdélyi egyházmegye kiterjedése, akkor a térséget – bizonyos értelemben (pl. egy átfogó okmánytár szemszögéből) – még úgy is Erdélyhez lehet sorolni, ha a világi joghatósági szempontok vagy a kor felfogása ezt nem indokolnák.

Az alábbiakban a téma ezen informális vonatkozásait szeretnénk megvizsgálni,⁴ hogy eldönthessük: vajon földrajzi és társadalomtörténeti szempontból, illetve az illetékes hiteleshelyek tekintetében a két vármegye Erdélyhez vagy inkább a Magyar Királyság belső területéhez számítható?

Kutatásunk az 1200–1424 közti évekre terjed ki. Az időkeret kijelölésénél a forrásadottságok játszottak döntő szerepet: a 13. század eleje vagy inkább közepe előtt a magyarországi írásbeliség még igencsak csenevész volt ahhoz, hogy kisebb térségek történetéhez adatokat szolgáltatson,⁵ másfelől pedig a minket érdeklő okleveles anyag 1424-ig gyakorlatilag teljesen ki van adva,⁶

³ A vajdasággal sokáig egybekapcsolt Külsőszolnok vármegye például nem az Erdélyi-medencében feküdt, ellenében a székely és szász székekkel, amelyek viszont nem estek vajdai joghatóság alá, és szokásjoguk, identitásuk is nagymértékben különbözött a megyei területektől.

⁴ A központi probléma klasszikus értelemben vett tárgyalására, azaz a közigazgatási és joghatósági kapcsolatok messze ágazó kérdéskörére másik tanulmányban kívánunk visszatérni.

⁵ Vö. Solymosi, László: *Az írásbeliség fejlődése az Árpád-korban*. = Uő: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Bp. 2006. 193–215. 1200-ig 28 erdélyi és szilágysági vonatkozású oklevélről van tudomásunk, ezekből viszont négy hamisítvány, másik három interpolált, további hat pedig csupán említésből ismert (vö. EOkm I. 1–28. sz.). A 28 közül egy zavaros szövegezésű, bizonytalán interpolált oklevél kapcsolódik Kraszna megye történetéhez, három pedig (egy eredeti és két említés) a majdani Középszolnokéhoz (EOkm I. 6, 10–11, 18. sz.).

⁶ A teljesség igényével fellépő okmánykorpuszok kötetei és évkörei: Erdélyre: EOkm I–III. (1023–1359), továbbá *Documente privind istoria României. Seria C. Transilvania*. Szerk. Mihai Roller. Veacul XI–XIII, vol. I–II (1075–1300); veacul XIV, vol. I–IV. (1301–1350) Buc., 1951–1955 (a továbbiakban DIR C) és folytatása: *Documenta Romaniae Historica. Seria C. Transilvania*. Szerk. Sabin Belu–Ioan Dani–Aurel Răduțiu–Viorica Pervain–Konrad G. Gündisch–Marionela Wolf–Adrian Rusu–Susana Andea–Lidia Gross–Adinel Dincă X–XV. (1351–1380) Buc. 1977–2006 (a továbbiakban DocRomHist C); Magyarországára: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. I–II/4 (1001–1301). Bp. 1923–1987. (a továbbiakban RegArp); *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. Szerk. Kristó Gyula–Blazovich László–Géczi Lajos–Almási Tibor–Kőfalvi Tamás–Tóth Ildikó–Makk Ferenc–Piti Ferenc–Sebők Ferenc. I–XV (1301–1331), XVII (1333), XIX–XX (1335–1336), XXIII–XXVIII (1339–1344), XXXI (1347). Bp.–Szeged 1990–2010. (a továbbiakban AOkl) és *Zsigmondkori oklevéltár*. Szerk. Mályusz Elemér–Borsa Iván–C. Tóth Norbert–Neumann Tibor. I–XI (1387–1424). Bp. 1951–2010. (a továbbiakban ZsOkl). A fenti forráskiadványok szilágysági anyaga az 1381–1410 évkörré eléggé hiányos, kiegészítéséhez igénybe vettük Jakó Zsigmond kéziratos regesztáit (használatuk engedélyezését ez úton köszönjük jogutódjának, dr. Jakó Klárának).

azt követően viszont alig feltárt, így igazán megalapozott következtetésekre és főként statisztikai összehasonlításokra csak eddig az időpontig van módunk.⁷ A gyakorlati okokból meghúzott korszakhatár történelmileg is releváns: Jakó és Kristó egyaránt utalt már arra – még ha eltérő kicsengéssel is –, hogy a két megye hovatarozása inkább csak a 14. századig kérdéses, mert a legfogasabb problémák (Szolnok megye belső differenciálódása, az erdélyi vajdák szolnoki ispánsága) csak az 1420-as évekig álltak fenn.

A téma felvezetése után néhány szóban jelezniük kell, hogy milyen értelemben használunk bizonyos fogalmakat. 1) Mint eddig, a továbbiakban is *Középszolnok vármegyét* emlegetünk, noha ilyen nevű közigazgatási egység csupán a vizsgált időszak legvégén bukkan fel – a terület addig Külsőszolnok vármegyéhez tartozott, annak keleti tömbjét alkotta. A tiszai részekről való megkülönböztetés végett mégis jónak láttuk inkább ezt az anakronisztikus, ám egyértelmű megnevezést alkalmazni. 2) Hogy ne kelljen minden esetben kiírni Középszolnok és Kraszna vármegyék nevét, amennyiben mindkettőjükéről szó lesz, gyűjtőfogalomként a *Szilágyság* nevet fogjuk használni. Bár ezzel manapság csupán egy szűkebb néprajzi tájat szokás jelölni, eljárásunk mégsem egészen pontatlan vagy önkényes, mert már a középkorból van példa arra, hogy a két megye együttesére vonatkoztatva használták,⁸ a 18–19. században pedig éppenséggel általánosnak tekinthető ez az eljárás.⁹ 3) Szintén a rövidség kedvéért a továbbiakban a Magyar Királyságnak Erdély és Szlavónia nélkül (esetünkben pedig Kraszna és Középszolnok vármegyék nélkül is) számított törzsterületét értjük *Magyarország* neve alatt. Szükségesnek tartjuk megjegyezni azonban, hogy e szóhasználat csupán technikai jellegű, és nem tekinthető állásfoglalásnak a középkori Erdély önálló státusára vonatkozó vitában.¹⁰ 4) Az *Erdély* megnevezést egyelőre a hagyományos értelemben (hét vármegye + székely és szász székek) használjuk. Elemzésünknek tehát végső soron három különálló, fent definiált entitás a főszereplője: a Szilágyság, valamint Magyarország és Erdély, ahol a két utóbbi – bizonyos jellegzetességek mentén – viszonyítási alapként szolgál az elsőnek.

Földrajzi helyzet

Mielőtt nekilátnánk a Szilágyságot a szomszédos régiókhoz fűző társadalmi és intézményi kapcsolatok feltárásához, illetve összehasonlításához, érdemes röviden vázolni a földrajzi

⁷ Munkánk során óriási segítséget jelentett a Magyar Országos Levéltár, közelebről Ráczy György főosztályvezető által kezdeményezett és végrehajtott digitalizáció, melynek eredményeként 2010-től az ott eredetiben őrzött 108 372 darab középkori oklevél (Diplomatikai Levéltár, a továbbiakban DL), csakúgy mint a 93 876 oklevélhasonmás (Diplomatikai Fényképgyűjtemény, a továbbiakban DF) immár digitális fényképek formájában tanulmányozható a világhálón (<http://mol.arcanum.hu/dldf>).

⁸ Amikor az 1416. évi különleges adó kivetésekor felsorolják az ország minden megyéjét, a listáról hiányzik Középszolnok és Kraszna, de a Szilágyság (*Zilagh*) – mely valójában nem volt megye – szerepel: *Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. Fejér, Georgius. I–XI. Buda 1829–1844. (a továbbiakban CD) X/8. 564–569. = ZsOkl V. 2255. sz. Vö. Csukovits Enikő: *Ismerték-e a késő középkori magyar udvarban az összes megyét? = Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Szerk. Font Márta–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. Pécs 2010. 100–103, 109–110.

⁹ Vö. Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. I–VI. Zilah, 1901–1904. (a továbbiakban Petri: *Szilágy*) I. 87–88.

¹⁰ A román történetírás Erdélyt külön országnak (*regnum*) tekinti, melynek gyökerei 9–11. századi autochton államalakulatokig nyúlnak vissza.

környezetet is. Egyfelől azért, hogy az olvasó előzetes ismeretek híján is el tudja helyezni térben az alább előadandó fejtegetéseket, de azért is, mert témánk szempontjából nem érdektelen annak eldöntése, hogy a térség természetföldrajzilag inkább az Alföldhöz vagy az Erdélyi-medencéhez kapcsolódik. Kétségtelen ugyanis, hogy a természeti adottságok mindenkor jelentős mértékben befolyásolták – még ha nem is determinálták – az emberek megtelepedését, a termékek és információk mozgását, valamint a közigazgatási határok meghúzását.

A Szilágyság törzsterületét az a 200–400 méter magas dombvidék jelenti, amelyet délnyugatról a Réz-hegység (918 m), délkeletről a Meszes-hegység (996 m), keletről a Szamos folyó, északról pedig a Bükk-hegység (580 m) határol. A dombvidék nyugat felé lassan síkságba megy át, így Középszolnok vármegye Tasnád környéki része, az ún. Érmellék már az Alfölddel alkot szerves egységet.¹¹ A megye másik, keleti végén fekszik Kővár-vidék, melynek déli része hegyvidék (400–795 m), északi fele pedig a már Szatmárba eső Nagybánya környékével együtt alkot medencét.¹²

A Szilágysági-dombvidéket északi és nyugati irányba tartó folyók tagolják, melyek többnyire a Szamos mellékfolyói, mint a Szilágy és a Kraszna a belé ömlő Zilah-patakkaival, vagy a Körösök vízrendszeréhez tartoznak, mint az Ér vagy a Berettyó.¹³ Az általuk meghatározott két fontosabb tájegység a Zilah vize és a Szamos közé eső Tövishát, valamint a Berettyó és a Kraszna völgyébe eső Kraszna-vidék. A szórt tölgyesekkel tarkított térség termékeny halmi már a korai időkben kedvező életfeltételeket nyújtottak az itt letelepedő földműves népeknek, míg a sűrű bükkösök fedte hegyvonulatok és a Lápos folyó mocsaras torkolatvidéke sokáig lakatlanok maradtak.¹⁴

Elmondható tehát, hogy a Szilágyság az Alföld felé lejt, nyitott a szatmári síkság, illetve a Nagybányai-medence irányában, az Erdélyi-medencétől azonban erdős hegyvonulat választja el, melyen mindössze két nagyobb átjáró nyílik: a Meszesi-kapu, illetve a Szamos áttörése Szamosörmeznél.¹⁵ Igaz, mindkettőn fontos útvonalak vezettek át, melyek jelentőségét a Désről és Désaknáról Magyarországra, közelebről Szalacs és Szatmár irányába részint szárazon, részint vízen szállított só adta.¹⁶

A térséget lefedő két megye határai tükrözik a földrajzi adottságokat, de arra is rámutatnak, hogy ezek közigazgatási hatása nem abszolutizálható. A Réz-hegység mindig is határt képezett Bihar megye felé, ahogy a Lápos és Kraszna alsó szakasza és az Ér folyók is Szatmár irányába. A Kraszna vármegyét Középszolnoktól elválasztó határvonal viszont szemmel láthatólag nem igazodott semmiféle földrajzi rációhoz; s eleinte Középszolnok vármegyét sem a Bükk és Meszes vonulata zárta le, hanem a 14. században északon valószínűleg csak a Szilágy

¹¹ Vö. Petri: *Szilágy* I. 111–120.

¹² Szentgyörgyi Mária: *Kővár vidékének társadalma*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 56.) Bp. 1972. (a továbbiakban Szentgyörgyi: *Kővár*) 11.

¹³ Vö. Petri: *Szilágy* I. 124–132.

¹⁴ Egy 1231. évi határijárás bizonyítja, hogy a Kővár-vidéken ekkor még alig létezett emberi település: DIR C, veacul XI–XIII, vol. I. 391–394 = RegArp 471. sz. Lásd még Szentgyörgyi: *Kővár* 11, 15.

¹⁵ Megjegyzem, hogy Meszesi-kapunak nem azt a hágót nevezték, ahol a ma Alsóegregyet Zilahhal összekötő műút áthalad a Meszesen, hanem a Vártelek és Karika közti völgyisorost. Mínderre lásd Petri: *Szilágy* I. 223–226.

¹⁶ Kristó: *Erdély* 235–238. A Meszesi-kapunál már 1165-ben sóvámot szedtek (DIR C, veacul XI–XIII, vol. I. 356–357 = EOkm II. 10. sz.). Az úthálózatot lásd Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp. 1963–1998. (a továbbiakban ÁMTF) III. 508 + térképmelléklet; Draskóczy István: *Szemponok az erdélyi sóbányászat 15–16. századi történetéhez*. = *Studia professoris–professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Almási Tibor–Draskóczy István–Jancsó Éva. Bp. 2005. 96–99.

folyóig terjedt (a Bükkalja mint az erdői uradalom része Szatmár megyéhez tartozhatott¹⁷), délkeleten ellenben magába foglalta az Egregy-patak völgyét is, sőt az Almás-patak völgyébe, Almásszentmihály és Almásszentmária területére is átnyúlt.¹⁸ A fenti két vonalon végül érvényesült a természetes határ, de északkeleten a Lápos forrásvidéke Szolnok megye kettéosztása (vagyis nagyjából 1300) után Belsőszolnokba került,¹⁹ és végig ott is maradt, annak ellenére, hogy az erdélyi megye törzsterületétől az Ilosvai-hegység (974 m) egyértelműen elválasztotta.

Társadalmi kapcsolatok

A szociológia módszerei számos lehetőséget nyújtanak egy-egy térség társadalmi kapcsolatainak kimutatására, jóval szűkebb viszont azoknak a köre, amelyek a középkor birtokjogi irányultságú forrásadottságai közt is alkalmazhatunk.²⁰ Ennek megfelelően a továbbiakban csupán egyetlen idevágó, ám annál jobban dokumentálható problémát szándékszunk érinteni: a szilágysági birtokos családok eredetét.

Felvetődhet a kérdés: mennyiben jellemzi ez a térség társadalmi kapcsolatait? Vajon nem inkább a véletlenül múlt egy-egy familia birtokszerzése, s így egyszerűen csak a méretbeli különbség tükröződik az összképben?²¹ Bár e kételyekkel akár érveket is lehet szembeszegezni (pl. hogy a nemesek főként a meglévő birtokaik közelében igyekeztek új jószágot szerezni), elsősorban mégsem az új földesúr idekerülésének oka, hanem következménye számított: még ha meg is honosodott az új helyen, sokáig ápolhatta a kapcsolatot távolzakadt atyjafiaival, ha pedig nem itt lakott, a birtok lakói kellett rendszeres összeköttetésben álljanak rezidenciájával. Így vagy úgy, személye révén mindenképpen új kapcsolatok születtek az egyes régiók között.

A helybeli nemesi társadalom vizsgálata nyilván egy külön monográfiát is kitenne, ehelyett most egy leszűkített körű mélyfúrással és egy horizontális metszettel szolgálhatunk.

1. Az első megközelítésben a legfontosabb birtokok, a váruradalmak egymást követő gazdáit vesszük sorra és vizsgáljuk meg azt, hogy eredetüket tekintve magyarországi vagy pedig erdélyi családnak minősíthetők-e.

¹⁷ Vö. *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia, usque ad annum 1400 p. Christum.* (Études sur l'Europe Centre-Orientale 29.) Szerk. Fekete Nagy Antal–Makkai László. Bp. 1941. 426, 473–475.

¹⁸ Ezeket 1332–1334-ben Külsőszolnok megyei birtokoknak mondják (EOkm II. 759–760, 764, 768, 800, 806, 836. sz.), ahogy Alsóegregy falut is 1363-ban (DL 73695). Utóbbi viszont 1393-ban már Dobokába esett (DL 73802), így ekkorra a megyehatár is már a Meszesen futhatott. Bihar, Doboka és Kraszna 1300 körüli határaitra lásd az ÁMTF I–III. térképmellékleteit.

¹⁹ Vö. *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család történetéhez.* Szerk. Varjú Elemér–Iványi Béla. I–II. Bp. 1908–1928. (a továbbiakban BánfOkI) I. 26–27, 34–35, 42, 49–51. = EOkm I. 476, 503, II. 235, 528. sz.

²⁰ A 15. század közepéig még pl. a nemesi házassági kapcsolatok feltárása is nagy nehézségekbe ütközik, hiszen a feleségek, korlátozott jogképességük következményeként, ritkán kerülnek említésre. A helyzet előreláthatólag javulni fog, ha a genealógiai kutatás a teljes forrásanyagot feldolgozva összeállítja a szilágysági birtokoscsaládok családfáit. Jelen pillanatig csupán annyit mondhatunk, hogy az 1360-as évekig 14 házaspár nevét ismerjük a Szilágyságból, s ezek közül öt esetben fordult elő, hogy a felek egyike nem e térségből származott – jeltésértéku, hogy ők valamennyien a magyarországi Szabolcs és Szatmár megyében születtek.

²¹ Vagyis az, hogy Magyarország területe jóval meghaladta Erdélyét, ráadásul amott a királlyal közvetlen kapcsolatban álló nemesek részaránya is jelentősebb volt, így sokkal nagyobb volt a matematikai esély arra, hogy az új földesúr személyében magyarországi, mintsem erdélyi kerüljön a Szilágyság területére.

A Szilágyság területén a 13–16. században öt váruralalom létezett: a valkói és szilágysomlyói Kraszna vármegye déli és középső, a hadadi, aranyosi és kővári pedig Középszolnok északkeleti részein.²²

Szilágysomlyó uradalmának első ismert – valószínűleg ősfoglaló – birtokosa a Csolt nemzetség egyik ága.²³ A nemzetség, melynek őse az 1046. évi pogánylázadás vezetője Vata volt, a dél-alföldi Békés megyéből származott.²⁴ Azonos nevű leszármazottja 1258/9-ben a korszak két hatalmasának, Roland nádornak (1248–1260) és Móric királynéi udvarbírónak (1251–1259) adta el Somlyót és tartozékait.²⁵ Közülük az első a nyugat-magyarországi Veszprém megyéből származó, de szerte az országban (Szlavónia, Dunántúl, Felvidék) birtokló Rátót nemzetség Paksi-ágának²⁶ tagja volt, a későbbiekben viszont már nem fordult elő Somlyó birtokosaként. Talán azért, mert itteni részeit átengedte sógorának, a fent említett Móricnak, aki Győr vármegyéből, Móríchidáról eredeztethető.²⁷ A somlyói vár építése valószínűleg Móric fiának, Miklósnak tulajdonítható, aki kétszer is viselte az erdélyi vajdai tisztséget (1277, 1315–1316).²⁸ Az uradalom 1351-ig volt utódai, a Meggyesiek²⁹ kezén, mikor aztán unokája, Simon pozsonyi ispán (1351–1360), nővére, Anna férjének, a Szabolcs megyei Nyírbátorból származó Gútkeled nb. (= nembéli) Bátori Lászlónak engedte át azt, Anna leánynegyede címén,³⁰ kiknek utódai, a somlyói Báthoriak 17. századi kihalásukig bírták.³¹

A valkói uradalom alapjait 1249-ben fektették le, amikor IV. Béla király országbírójának, a Bihar vármegyében birtokos Geregye nb. Pálnak (1248–1254) adományozta Szilágyzovány, Szilágynagyfalú és Valkó falvakat.³² A valkói vár felépítése talán az ő nevéhez, de az is lehet, hogy az ugyancsak bihari származású Borsa nb. Kopaszhoz köthető; ez utóbbi kapta meg ugyanis Pál fiainak 1277–1278. évi lázadása után azok legfontosabb jószágait, köztük minden

²² Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája*. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I–II. Bp. 1996. (a továbbiakban Engel: *Archontológia*) I. 262. Engel ugyan Szilágycsehet is idesorolja, de az egyetlen ide vonható adat: Cheever (uo. 292, vö. *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjou-kori okmánytár*. Szerk. Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Bp. 1878–1920. [a továbbiakban AOkm] I. 520–523 = EOkm II. 323. sz.) véleményem szerint inkább Kővárra vonatkozik.

²³ A nemzetség egyik tagja, Vata fia Gyula már 1213-ban a birtokhoz tartozó, azóta elnéptelenedett Kórógy falu uraként szerepel: Karácsonyi János–Borovszky Samu: *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum. Az időrendbe szedett váradai tüzesvaspróbalajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt*. Bp. 1903. (a továbbiakban RegVar) 17. sz. = EOkm I. 48. sz.

²⁴ Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Bp. 1900. [reprint: 2004.] (a továbbiakban Karácsonyi: *Nemzetségek*) 401–405.

²⁵ EOkm I. 229–230. sz. A vevők azonosítását és méltóságviselésük időpontjait lásd Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 11.) Bp. 2011. (a továbbiakban Zsoldos: *Archontológia*) 20, 66.

²⁶ Karácsonyi: *Nemzetségek* 915–927.

²⁷ Karácsonyi: *Nemzetségek* 897–902. Arra, hogy Roland sógora volt lásd uo. 916.

²⁸ Zsoldos: *Archontológia* 39; Engel: *Archontológia* I. 11, 415; Adrian Andrei Rusu: *Castelarea carpatică*. Cluj-Napoca, 2005. (a továbbiakban Rusu: *Castelarea*) 535–536.

²⁹ Nevüket a szatmári Aranyosmeggyes után nyerték, melyet Miklós vajda 1280-ban szerzett meg felesége kezével (RegArp II/2–3. 3091. sz.).

³⁰ DocRomHist C, X. 84–88 = EOkm III. 629. sz. Vö. Engel: *Archontológia* I. 166.

³¹ Petri: *Szilágy* II. 141–151, 327–360.

³² DIR C, veacul XI–XIII, vol. I. 427–428 = EOkm I. 209. sz. Geregye nb. Pál azonosítására és méltóságviselésére Zsoldos: *Archontológia* 31. Korai birtokaira Karácsonyi: *Nemzetségek* 461.

jel szerint Valkót is.³³ 1317-ben mindenesetre az ő fia, Bekcs kezéből foglalták el a király emberei a várat, ezúttal a Borsák zendülése nyomán.³⁴ Az uradalom 1341-ig az uralkodó kezén volt, aki ebben az évben a Zólyom vármegyében birtokló Doncs magister komáromi ispánnal (1332–1344) cserélte el annak felvidéki váraiért.³⁵ 1372-ben, a Zólyomiak magszakadása folytán, már Csőr nb. Gönyüi János királyi ajtónállómester (1361–1374) kezén találjuk, királyi adomány címén.³⁶ Fő birtokai Nógrád, Győr, Fejér, illetve Valkó vármegyékben és környékükön feküdtek, tehát ő is magyarországinak tekinthető.³⁷ Az ő ivadékai sem érték meg a harmadik nemzedéket: 1402-ben a fiág kihalt, így Valkó és tartozékai fiúsított lánya, Anna kezével ennek fiaira, Tomaj nb. Losonci Bánfi Lászlóra és Györgyre háramlottak,³⁸ és utódaik kezén is maradtak a 19. századig.³⁹ A Bánfiak az egyetlen Erdélyhez köthető várbirtokos család a középkori Szilágyságban: gyökereit tekintve ugyan magyarországi (Nógrád vármegye), de már a 14. században a keleti tartományban tartotta székhelyét.⁴⁰

Szilágy, más néven Aranyos birtokon már 1246-ban vár állott.⁴¹ Ekkor a Gútkeled nemzetség sárvármonostori (tehát Szatmár megyei) ágához tartozó Miklós fia Pál örökjogú földjének mondják, és utódaik kezén is maradt 1317-ig, mígnem ezek, belekeveredvén Borsa nb. Kopasz és Mojs fia Mojs lázadásába el nem veszítették minden jószágukat.⁴² Ezután a 14. század nagy részében királyi váruadalom volt, sőt 1344-ig külön ispán által vezetett kerületként működött Középszolnok vármegyén belül.⁴³ Viszont a Zsigmond király uralkodása elején bekövetkezett nagyméretű váreladományozások Aranyost sem hagyták érintetlenül: már 1387-ben a középszolnoki Kusalyról származó és ennek környezetében terjeszkedő Jakcs fiai kapták meg az uralkodótól.⁴⁴ Több ágra oszlott leszármazottaik 1582-ig, a család kihaltáig bírták az uradalmat, csak ennek központja került át hamarosan Hadadra.⁴⁵

Hadad birtoklástörténete meglehetősen egyszerű: 1383-ig az erdői királyi uradalom része volt. Ekkor a fent már megismert kusalyi Jakcsok kapták adományba.⁴⁶ Ők építették, még 1399

³³ Karácsonyi: *Nemzetségek* 224–231; ÁMTF III. 505–506, 521–522; Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp. 2002. 411–414; Tudor Sălăgean: *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*. Cluj-Napoca 2003. (a továbbiakban Sălăgean: *Transilvania*) 181–185; Rusu: *Castelarea* 534.

³⁴ AOkm I. 520–523. = EOkm II. 323. sz. Vö. még uo. 304. sz. Az események keltezésére lásd Engel Pál: *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen.* = Uő.: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 344–345 (a továbbiakban Engel: *Újraegyesítés*); Kristó Gyula: *I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323)*. Századok 137/2003. 331–332.

³⁵ DIR C, veacul XIV, vol. IV. 587–595. = EOkm III. 73–75. sz. Vö. AOkI XXV. 567. sz.; Engel: *Archontológia* I. 454.

³⁶ DL 6073. Vö. Engel: *Archontológia* I. 48, 454.

³⁷ Karácsonyi: *Nemzetségek* 407–413.

³⁸ BánfOkI I. 371–373, 504–507. Vö. még uo. 524–525; Engel: *Archontológia* I. 454.

³⁹ Petri: *Szilágy* II. 245–253.

⁴⁰ Karácsonyi: *Nemzetségek* 1014–1020.

⁴¹ *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpádkori új okmánytár*. Szerk. Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest – Bp. 1860–1874. (a továbbiakban ÁÚO) VII. 215. = EOkm I. 202. sz. Vö. Engel: *Archontológia* I. 268; Rusu: *Castelarea* 510–511.

⁴² Pál fia Lotárd és ennek fiai birtoklására: CD VII/3. 28–29. = EOkm I. 203. sz.; ÁÚO V. 66–68. = EOkm I. 299, 386, 507. sz. Lázadásukra, levertetésükre és Szilágy elkobzására AOkm I. 520–523 = EOkm II. 323. sz. Lásd még EOkm II. 336, 508, 561. sz.; Engel: *Újraegyesítés* 344–345.

⁴³ Engel: *Archontológia* I. 268. Lásd még EOkm II. 469, 496, 706, 801; III. 66, 73, 166, 183–184. sz.

⁴⁴ ZsOkI I. 31, 399; II. 4370. sz.

⁴⁵ Petri: *Szilágy* II. 16–28, 34–37, 403–428.

⁴⁶ 1383.I.1, 31, II.20; V. 24: DF 254805–254808.

előtt az itteni várat, mely utóbb fő fészük is lett.⁴⁷ Sorsa a továbbiakban az aranyosi uradalomával fonódott össze.⁴⁸

Kővár előtörténete a leghomályosabb az öt szilágysági nagybirtok közül. Helyén a 13. század elején még a szatmári királyi várhoz tartozó és jobbára lakatlan Fentős erdő terület, melyet 1213–1216 között II. András király adományozott a Hontpázmány nemzetség Pozsony környékén birtokló Szentgyörgyi ágának.⁴⁹ Tőlük IV. Béla király trónra lépése (1235) után feltehetően visszavette indokolatlan örökadomány címén, mindenesetre többé nem találjuk a Hontpázmányok kezén. Mivel 1246-ban az előzőekben megismert Gútkeled nb. Miklós fia Pál szilágysági birtokai a Lápos folyó mentére is kiterjedtek, talán ő lehetett az uradalom következő birtokosa, és lehetséges, hogy az itt említett névtelen vár is Kővárra vonatkozik.⁵⁰ Az I. Károly-kori restaurációtól ismét királyi várként számolhatunk vele (talán már 1315-től, ha – mint gondoljuk – *Cheever* vele azonosítható⁵¹). 1378-ban I. Lajos király a máramarosi román eredetű Balknak és Drágnak adományozta:⁵² utódaik, a bélteki Balkfi és Drágfi családok tagjai 1424-ig közösen birtokolták a kővári uradalmat, majd megosztottak rajta, de a Balkfiak 1470. évi hűtlenségük miatt elveszítették birtokaikat, melyek ismét a Drágfiak kezén egyesültek ezek 1555. évi kihaltáig.⁵³

Összesítésként elmondhatjuk, hogy a szilágysági öt vár – a királyt nem számítva – összesen 14 család kezén fordult meg a középkorban. Közülük mindössze egy származott Erdélyből (losonci Bánfi), ugyancsak egy helyből (kusalyi Jakcs), míg a maradék 12 részint közeli (Csolt, Gútkeled, Geregye, Borsa nemzetségek, somlyói Batori, bélteki Drágfi és Balkfi családok), részint viszont egészen távol eső magyarországi megyékből (Hontpázmány, Rátót, Pok nemzetségek, Zólyomi és Gönyüi családok).

2. A horizontális vizsgáldás során megelégszünk azzal, hogy a szilágysági nemesi társadalmat egy adott időmetszetben elemezve felmérjük az idegen eredetű birtokos családok arányát és belső megosztását. Az időpont, melyre figyelmünket fókuszáljuk, 1341 eleje. Egyfelől azért, mert adataink csak 1320 után kezdenek oly mértékben sűrűsödni, hogy megszerkeszthessük Kraszna és Középszalonk településeinek és birtokosaiknak teljes kataszterét. Ugyanakkor 1341 az az év, amikor a királyi birtokállomány (és közvetve a királyi hatalom) maximális kiterjedésű,⁵⁴ vagyis a jövevények jelenléte feltételezhetően még minimális, többségük ugyanis a királyi uradalmak lassú eróziója, majd (1387 után) szétosztogatása révén veti meg lábát a térségben.

⁴⁷ Engel: *Archontológia* I. 324.

⁴⁸ Lásd Petri: *Szilágy* II. 81–85.

⁴⁹ DL 74. = RegArp 308. sz.; DIR C, veacul XI–XIII, vol. I. 391–394. = RegArp 471. sz. Vö. még Karácsonyi: *Nemzetségek 665–672*; Szentgyörgyi: *Kővár* 16.

⁵⁰ ÁÚO VII. 215. = EOkm I. 202. sz. Vö. még Szentgyörgyi: *Kővár* 16–18.

⁵¹ AOkm I. 520–523. = EOkm II. 323. sz. Vö. még Rusu: *Castelarea* 511, 547.

⁵² DocRomHist C, XV. 468–469. Lásd még Engel: *Archontológia* I. 351–352.

⁵³ Petri: *Szilágy* II. 361–374; Szentgyörgyi: *Kővár* 18–19.

⁵⁴ Gyakorlatilag lefedte a két megye területének a felét. A négy itteni várból három volt az uralkodó kezén, egyiküket, Valkótt épp ez év második felében cseréli majd el – lásd előbb.

Ebben az évben a király mellett még három egyházi intézményt és 83 nemesi családot találunk a két megye birtokosainak sorában.⁵⁵ Utóbbiak zöme ugyan már az Árpád-kor első századai óta itt élt, és többnyire a királyi szerviensek vagy várjobbágyok közül került ki,⁵⁶ de jelentős az idegen birtokosok részaránya is. Az ő köreikben három nagyobb csoportot különíthetünk el.

a) Legkevésbé azok a familiák tartották a kapcsolatot gyökereikkel, amelyek – bár bizonyíthatóan „kívülről” jöttek – a 14. század közepén már nem rendelkeztek jószágokkal más megyékben. Közülük erdélyi eredetűnek tekinthető a Farkasagmánd nemzetségbe sorolt és Érszentkirályon birtokló Szentkirályiak,⁵⁷ illetve a Moni család, mely a Doboka vármegyei Kisbogács nevű vásárolt földjét cserélte el a Gerendiekkal Nagymonra.⁵⁸ A Kaplyon nb. Leleiek ősi fészke Szatmár vármegyében volt, de a jelek szerint a 14. századra túladtak itteni birtokaikon, mert csak Lele kapcsán említik őket.⁵⁹ A Szilágyborzást 1227-ben adományul nyerő Napkormeszte nembeliek valószínűleg Szabolcs megyéből telepedtek át Krasznába.⁶⁰ A dunántúli Szentemágócs nembeli Csányiak 1244-ben szereztek meg Tasnádcsány háromnegyedét.⁶¹ Ide sorolhatjuk a korábban Nógrád megyében székelő Dráhiakat is, akik az 1310-es években a király ellen lázadók táborába sodródva minden birtokukat elveszítették, de végül, 1321-ben Szécsényi Tamás jóvoltából három szilágysági jószágukat visszakapták.⁶² A Meggyesiek a 14. század első felében adományozták familiárisuknak, Sutaknak a korábban Szilágyosmlyóhoz tartozó Somlyóújlakot.⁶³

b) Találkozunk olyan családokkal is, amelyek szilágysági birtokaikon székelték, ám – eredetüktől függetlenül – a két megyén kívül is voltak érdekeltségeik. Régi ismerőseink, a bihari eredetű Borsák egyik ága Kémerről nevezte magát, de Erdélyben övé volt a kolozsi Középlak.⁶⁴ Szintén Erdély, azon belül inkább Doboka vármegye felé tájékozódtak a Récseiek is.⁶⁵ Az Ákos

⁵⁵ Erre vonatkozó adatgyűjtésünket egy későbbi, a megye 14–16. századi birtokviszonyait feldolgozó tanulmányunkban szeretnénk közzétenni. Megjegyezzük, hogy az egyes kiterjedtebb rokonságoknak csak az osztatlanul birtokló ágait tekintettük egy családnak, az osztozkodás után már minden ág külön család. Vö. Engel Pál: *Birtokosztály és családképződés*. = Uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 625–637.

⁵⁶ Különösen a Tövisháton birtokló egyfalus nemesekről gyanítható, hogy várjobbágyi eredetűek. Vö. DL 105472 = EOkm II. 813, 856. sz.; DocRomHist C, XII. 87–89.

⁵⁷ Az erre vonatkozó 1344. évi oklevél eredetije elveszett, csak régi, bár megbízható közlésből ismert: Jakubovich Emil: *Az Agmánd nemzetség teljesebb neve és egy ismeretlen ága*. Turul 32/1914. 43–45. = AOkI XXVIII. 769. sz. Arra, hogy ez a nemzetség erdélyinek tekintendő, Makkai László: *Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben*. Századok 78/1944. 164–165, 168–172 (a továbbiakban Makkai: *Nemzetségek*) (aki azonban tartózkodik idevonni a szentkirályi adatot); Kristó: *Erdély* 290–291.

⁵⁸ BánfOkI I. 43–44. = EOkm II. 311. sz.; DL 57146 = EOkm II. 506. sz.

⁵⁹ DL 31082 = EOkm II. 961. sz. Vö. még Karácsonyi: *Nemzetségek* 752.

⁶⁰ CD III/2. 483–485. = EOkm I. 6, 147. sz. Lásd még Kristó: *Erdély* 150–151.

⁶¹ DL 64014 = EOkm I. 197, 228, 615–616, 630, 632. sz. Vö. még Karácsonyi: *Nemzetségek* 971 ssk.

⁶² EOkm II. 416. sz. A visszakapott birtokok: Majád, Szilágylompért és Selymesilosva. A család tagjai később már Majádi előnévvel szerepelnek: EOkm III. 554. sz.

⁶³ Lásd DocRomHist C, X. 84–88. = EOkm III. 629. sz. 1338-ban Sutak és testvére Miklós már Kárásztelek szomszédjai, tehát Somlyóújlak már az övék (DF 260747 = EOkm II. 977. sz.).

⁶⁴ EOkm II. 387–388, 393–394, 871–873. III. 645, 692, 704, 712. sz. Kémerral szomszédos másik birtokuk Doh: EOkm II. 945, 974, 977. sz.; Középlakra DocRomHist C, XI. 293–295. = EOkm III. 1022. sz.

⁶⁵ 1314-ben Páncélcsehet vásárolták meg, 1320-ban Récsekeresztúrt kapták adományul lázadók birtokaként, házasság révén pedig Mezőszengyelen és Bären szereztek részeket (AOkm VI. 318 = EOkm II. 225. sz.; DL 30605 = EOkm II. 369; DIR C, veacul XIV. vol. II. 395–396. = EOkm II. 622. sz.; DL 29127 = EOkm II. 1044. sz.). Itteni terjeszkedésük később is folytatódott Bethlenkeresztúr és Fellak megszerzésével (DocRomHist C, XII. 226–230, 237–241). Kraszna megyében Krasznarécén kívül még övék volt az azóta elpusztult Pálvára és Kisrécse is (DL 62703 = EOkm III. 642, 649. sz.).

nb. Pocsajiak egyik ága már a 13. században áttelepedhetett Biharból a szilágysági Szoporra, de ősi birtokaikban is őrizték részeiket, míg otthon maradt rokonaik Szilágypéért és Szödemetert bírták tájainkon.⁶⁶ A Szarvadiak, akik Középszolnokban Tasnádszarvadot, Csög negyedét és az azóta elpusztult Szentmiklóst bírták, és 1300 körül Borsa nb. Kopasz familiárisaiként jelentős befolyásra tettek szert, 1298-ban vásárolták meg a bihari Bályokot.⁶⁷ Egy ideig elfoglalva tartottak néhány más jószágot is Bihar falu környékén, melyek jog szerint a Kraszna megyében, Genyétén, Kispacalon (ma Érszöllös része) és Berettyódédán birtokló Genyéteieket illették.⁶⁸ A Zsidó nb. Szántói Petőfi család valószínűleg őse, Zsidói Pető szatmári ispán (1317–1321, 1323–1330) hivatalviselése idején került Tasnádszántóra és Tasnádszilvasra. Első Szatmár megyei adományait (Szamosdob, Amac) mindenesetre 1317-ben nyerte, miközben a Pest vármegyei ősi birtokokban is megőrizte osztályrészét.⁶⁹

c) Más megítélés alá esnek azok a birtokosok, akik nem költöztek a Szilágyságba, mert itteni szerzeményeik csak kis részét tették ki több megyében elszórt birtokállományuknak. Itt kell említenünk mindenekelőtt az erdélyi püspökséget, melynek három (Tasnád, Zilah és Egrespatak),⁷⁰ illetve a váradi káptalant, melynek egy szilágysági jószágá volt (Kárásztelek).⁷¹

A világi birtokosok rendjén legkorábban az Ákos nemzetség Ákosi ága jelent meg a térségben. Bár fő szállásuk Pest vármegyében volt és maradt, romanikus stílusban épült ákosi nemzetségi monostoruk tanúsága szerint már a 12–13. században itt is birtokoltak.⁷² Az Ákos nb. Pocsaji család Bihar vármegyei ágát már említettük. Idevalósiak voltak a Turul nb. Széplakiak is, kiknek ősi birtokai a Berettyó folyó mentén átnyúltak Kraszna megyébe. Ezeket 1327-ben

⁶⁶ Már 1297-ben Szoporról nevezik őket (EOkm I. 563. sz.). Bihari rokonságukra AOKm IV. 227–228, V. 502–503; DocRomHist C, X. 284–285 = EOkm III. 770. sz. Szödemeterre DocRomHist C, XII. 161.

⁶⁷ Szilágysági birtokaikra és Hégen fia László karrierjére: CD V/2. 559–561, VI/2. 274–275, VIII/3. 566–568. = EOkm I. 372–374, 563, 603; II. 706. sz.; *Codex diplomaticus patrius Hungaricus. Hazai okmánytár*. Szerk. Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső–Ipolyi Arnold. I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban HOKm) VII. 282–283. = EOkm I. 585. sz.; DL 86488, 97944 = EOkm II. 115, 440. sz.; DocRomHist C, X. 152–153, 155–156. = EOkm III. 668, 671. sz. Bályok megvásárlására CD VI/2. 152–153, lásd még DL 41119.

⁶⁸ Birtokaikra AOKm IV. 487. = EOkm III. 245. sz.; 1386.VII.31, 1388.I.8: DF 254811, 254813 = ZsOkI I. 384. sz. A Szarvadiakkal folytatott perükre 1337. XI. 11, 1338. I. 3: DF 254784 = EOkm II. 959, 971. sz. Az itt említett birtokok lokalizálását lásd ÁMTF I. 656–657.

⁶⁹ Származásukra és a Pest vármegyei birtokaikra (Galgamácsa és Zsidó, azaz a mai Vácegres) nézve lásd Karácsonyi János: *A gróf Csákyak és Becksyék ősei*. Turul 11/1893. 105–112. Pető ispánágára Engel: *Archontológia* I. 188, II. 194, 220. Szamosdob és Amac megszerzésére: DocRomHist C, XIII. 384, 393. Először 1358-ban mondják őket Szántóiaknak (DocRomHist C, XI. 264. = EOkm III. 1006. sz.). A középszolnoki és szatmári birtokokra: DL 6102. Később a Bánság területén is kiterjedt uradalmat építettek ki – vö. *Documenta ad historiam familiae Bátorii de Ecsed spectantia*. I. Diplomata 1393–1540. Szerk. Horváth Richárd–Neumann Tibor–C. Tóth Norbert. Nyíregyháza 2011. 29–31.

⁷⁰ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hg. Franz Zimmermann–Carl Werner–Georg Eduard Müller–Gustav Gündisch–Konrad Gündisch. I–VII. Hermannstadt–Buk. 1892–1991 (a továbbiakban Ub) I. 72–73, 142–143. = EOkm I. 201, 391. sz.; *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. A nagykarolyi gróf Károlyi család oklevéltára*. Szerk. Géresi Kálmán. I–V. Bp. 1881–1897. (a továbbiakban KárOkI) I. 11–12. = EOkm I. 387; DocRomHist C, XI. 449–452. = EOkm III. 1112. sz. Lásd még Jakó Zsigmond: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól*. = *Szabó István emlékkönyv*. Szerk. Rác István. Debrecen 1998. 144–146.

⁷¹ EOkm II. 945, 974, 977. sz.; DocRomHist C, XIV. 698.

⁷² *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy et de Vasonkeö. A zichi és vasonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára*. Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Döry Ferenc–Lukcsics Pál–Áldásy Antal–Barabás Samu. I–XII. Pest–Bp. 1871–1931. (a továbbiakban ZOKm) II. 14–16. = EOkm III. 87. sz. Lásd még Szócs, Péter Levente: *The Abbey Church of Ákos. The Architectural and Functional Analysis of a 'Kindred Monastery' Church*. = *Annual of Medieval Studies at CEU*. 9/2003. 155–180; Kristó: *Erdély* 279.

osztozott meg a három ágra szakadt rokonság.⁷³ A Gútkeled nemzetség Egyedmonostori ága elsősorban szintén Bihar és Szabolcs vármegyékben birtokolt, de bihardíószegi birtoktestükből két falu, Apáti (ma Apátkeresztúr része) és Vedresábrány már Középszolnokba esett, akárcsak a kegyuraságuk alá tartozó nemzetségi monostoruk Monospetri nevű jószágá. Mindezek az 1338. évi osztzkodáskor a tőlük leágazó Hadházi családnak jutottak.⁷⁴ A Káta nb. Csaholyiak nemzetségi monostora szatmári birtoktömbjük központjában, Nyírcsaholyon állt, de a 13. század során Középszolnok vármegyében is kisebbfajta uradalmat építettek ki, melyhez az általuk alapított Magyarcsaholy, az azóta elnéptelenedett Kene, Orratlanhida, Rof, Szölce és Ülmez, továbbá Tasnádcvány negyede és a távolabb fekvő Szilágypanit tartozott.⁷⁵ Egy másik köznevesi család a szatmári Szatmárpálfalva mellett a tövisháti Szilágykered és Szilágyszer falvak ura is volt. Esetében azt nehéz eldönteni, hogy hol is tartotta rezidenciáját, hiszen egyaránt illeték Széri és Pálfalvi néven.⁷⁶ A somlyói uradalmat 1258-ban megszerző Pok nb. Meggyesiekről fentebb már volt szó. E tömbből szakították ki 1319-ben Somlyószécs birtokot, mellyel hűséges familiárisaikat, a Dunántúlról Szatmárba átszarmazott Becsegergely nb. Luka fiait, a Fülposi és Szekeresi családok őseit jutalmazták meg.⁷⁷ Előfordulhat, hogy hasonló úton-módon, talán a Csaholyiak familiárisaiként szereztek meg a Szabolcs megyei Magyiak a Magyarcsaholy mellett fekvő Tasnádorbót.⁷⁸

Az Anjou-kori arisztokrácia élvonalából két familia tett szert szilágysági birtokokra: a Balog nb. Szécsiek valamikor 1285 és 1341 között (legvalószínűbben 1322-ben) kaparintották meg Szilágybagost és a hozzá tartozó, mára elnéptelenedett Monyoród földet, de ez csekély hányadát tette ki kiterjedt birtokaiknak, melyek főként Magyarország északi részein feküdtek.⁷⁹ A Hermán nb. Lackfiak csillagzata még csak ekkoriban kezdett emelkedni (tetőpontra I. Lajos király alatt, 1344–1375 között ért), de már kiterjedt birtoktömböt hoztak létre a Maros alsó

⁷³ Kraszna vármegyében Ipp falut osztják három részre: DL 28896 = EOkm II. 601. sz. Emellett szerzett birtokuk volt még 1270 körülől Zálnok és a mára elnéptelenedett Csalános: DocRomHist C, XI. 328–330. = EOkm I. 300, III. 792, 1043. sz.

⁷⁴ AOkl III. 213. sz.; ZOkm I. 530–534. Vedresábrányt 1333/4-ben szereztek meg hozományként (EOkm II. 769/2, 811. sz.). Monospetirre HOKm VII. 124. Lásd még Karácsonyi: *Nemzetségek* 494–506.

⁷⁵ Rof 1270/1277-ben, Csány és Ülmez 1275-ben került hozzájuk, a többiek korábbi szerzemények lehetnek – vö. CD V/1. 84–85, V/2. 417–419. = EOkm I. 288, 354. sz.; ÁÚO IX. 123, 555. = EOkm I. 335, 312, 369–370. sz.; DL 40567 = EOkm II. 668–669. sz.; DL 40650 = EOkm II. 784–785. sz.; DL 40672 = EOkm II. 809, 815. sz. Csizér birtok, melyre 1341-ben igényt tartottak, ténylegesen sem ekkor, sem később nem volt a kezükön (DIR C, veacul XIV, vol. IV. 581–582, 587–591. = EOkm III. 56, 60, 63, 73. sz.). Vö. Karácsonyi: *Nemzetségek* 771–773.

⁷⁶ DocRomHist C, XV. 8–10. Vö. még DIR C, veacul XIV, vol. IV. 687–688. = EOkm III. 503. sz.; DocRomHist C, XI. 378–386 = EOkm III. 1014. sz.

⁷⁷ Az adományra DIR C, veacul XIV, vol. I. 416. = EOkm II. 319. sz.; DocRomHist C, X. 84–88. = EOkm III. 629. sz. A család származására: KárOkl I. 126–127. = EOkm II. 978. sz.; DocRomHist C, XI. 129–132. = EOkm III. 918. sz. Vö. még Németh Péter: *Két szatmári család eredetéről. A Becsegergely nemzetség szatmári ága.* = *Studia professoris – professzor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára.* Szerk. Almási Tibor–Draskóczy István–Jancsó Éva. Bp. 2005. 233–237.

⁷⁸ Itteni jogaikról először 1355-ben hallunk (vö. DL 70653 és 41820).

⁷⁹ A két falut 1285-ben Miskolc nb. Panit bán fia még a Parasznyaiaknak adta (ÁÚO XII. 159–160. = EOkm I. 419. sz.). 1322-ben azonban a Szécsiek, akik az 1315–1321 közti polgárháborúban szerzett érdemeik révén az uralkodó legbizalmasabb hívei közé kerültek, Panit bán minden birtokát adományul kapták, amit a jelek szerint visszamenőlegesen is érvényesítettek. (A Parasznyaiak kisemmizését talán az is elősegíthette, hogy e harcokban a rossz oldalon vettek részt.) Bagost és Monyoródot név szerint először 1341-ben említik a Szécsiek kezén (DIR C, veacul XIV, vol. IV. 590–591, 592–595. = EOkm III. 73, 75. sz.; lásd még DL 100025). A Szécsiek érdemeire és így szerzett birtokaira EOkm II. 281, 639. sz. Vö. még Engel: *Archontológia* II. 222.

folyása mentén (Arad, Temes, Csanád és Hunyad megyékben), míg a Szilágyság területére csupán három falujuk esett: Magyarkéc, Margitta és Lüki.⁸⁰

Erdélyi birtokosokat mindössze négyet találunk ebben az alcsoportban, és ők is meglehetősen későn jelentek meg Középszolnok megyében. A Meszes keleti lábánál fekvő Alsóegregy és tartozékai a Kökényesradnót nb. Dobokaiak birtoka voltak, valószínűleg az 1260–70-es évektől, mikor e Nógrád megyei család tagjai Mikud bán és Imre *magister*, István ifjabb király rendíthetetlen híveiként kiterjedt jószágokat nyertek és megtelepedtek Erdélyben.⁸¹ Hontpázmány nb. Pogány István, Szécsényi Tamás erdélyi vajda (1321–1342) rokona és fő familiárisa 1329-ben ugyancsak Felső-Magyarország északnyugati csücskéből került Erdélybe, ahol birtokok tucatjait szerezte meg, köztük 1332-ben Almásszentmihályt és Almásszentmáriát.⁸² Ugyancsak ez idő tájt (1334, 1338) és szintén Szécsényi-familiárisként próbálta megvetni lábát a szilágysági Lele felén a Gömör megyéből Erdélybe érkező, majd Iklódszentiványon (ma Nagyiklód része) megtelepedő Mátéházi Máté⁸³ – jóval kisebb sikerrel, mert a birtok többé már nem fordul elő utódai kezén. Hasonlóképpen kérésztűntek tekinthetjük a losonci Bánfi család 1330-as évekbeli szilágysági szerzeményeit, kivéve talán a Zilah mellett fekvő, azóta elnéptelenedett Ilyét.⁸⁴

I. táblázat. Idegen birtokosok a Szilágyságban (1341)

Csoportok	Erdélyi kapcsolatú		Magyarországi kapcsolatú	
	családok	birtokok	családok	birtokok
a)	2	2	5	6,75
b)	2	5	4	8,25
c)	1+4	8	2+13	31,25
Összesen	9	15	24	46,25

Ha számszerűsítjük a fent elmondottakat (lásd I. táblázat), ismét azt találjuk, hogy a magyarországi kötődésű családok és birtokok aránya jóval meghaladja az erdélyiekét – még ha ez esetben arányuk (három az egyhez) nem olyan szélsőséges, mint amit a várbirtokosok körében tapasztaltunk. Legtöbbjük a szomszédos Bihar (10) és Szatmár (6) megyéből érkezett. Meg kell jegyeznünk, hogy a legnépesebb (= c) alcsoportban az erdélyi birtokosokként regisztrált

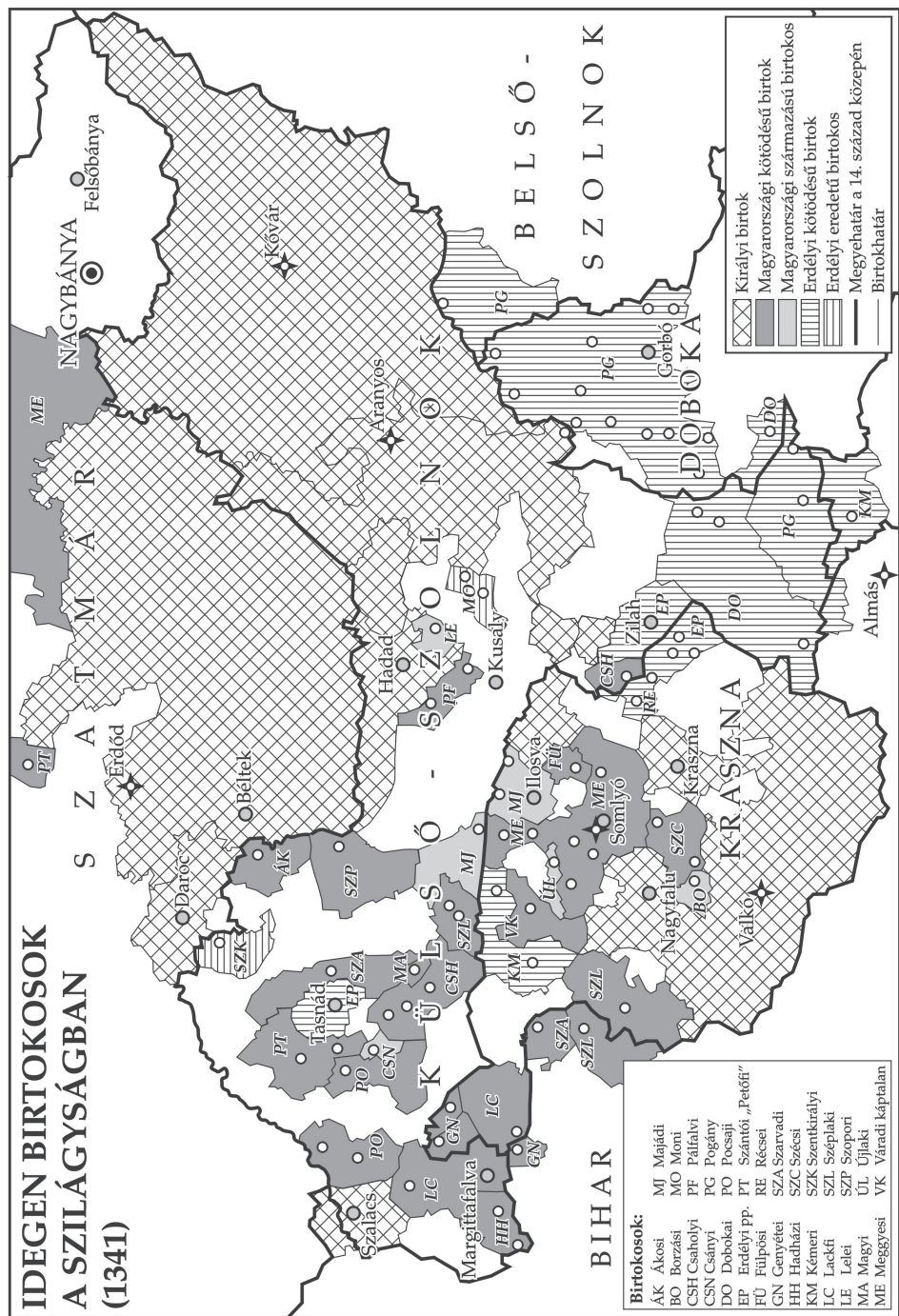
⁸⁰ DIR C, veacul XIV, vol. II. 403–405. = EOkm II. 672. sz.; DL 87130 = EOkm III. 88. sz.; DL 41533. A dunántúli Simontornya és Csáktornya uradalmát később, 1347-ben, illetve 1350-ben szerzik meg (uo. 400, 577. sz.). Karrierjükre: W. Kovács, András: *Voievozii Transilvaniei în perioada 1344–1359. = Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneşan.* Cluj-Napoca 2011. 41–52, 60–64.

⁸¹ Alsóegregyre DIR C, veacul XIV, vol. I. 394–395. = EOkm II. 174. sz.; DL 73695. Tartozékai és első előfordulásuk: 1335: Meszesszentgyörgy (EOkm II. 835. sz.), 1379: Vármező (DocRomHist C, XV. 603–604.), 1391: Kékesnyárló és Romlott (DF 253668). Mikud és Imre eredetére és karrierjére: Karácsonyi: *Nemzetségek 795–799*; Kristó: *Erdély 224–226, 275–276*; Sălăgean: *Transilvania 121–130, 134–135, 147*. Mikud bán Zsibótól északra, a Szamos völgyében is jó néhány falut bírt (EOkm I. 595. sz.), de ezeket utódai 1300-ban sógoraiknak, a Monoszló nemzetség tagjainak engedték át, akik – minden jel szerint – a 14. század első felében túladtak rajtuk (vö. EOkm II. 469. sz.) – később mindenesetre az aranyosi uradalom tartozékai közt bukkannak fel (ZsOkI I. 599, II. 4370. sz.).

⁸² EOkm II. 759–760, 764, 768, 800, 806, 836–837. sz. Pogány István életére Karácsonyi: *Nemzetségek 663–665*.

⁸³ KárOkI I. 85. = EOkm II. 816. sz.; DL 31082 = EOkm II. 961. sz.

⁸⁴ Vö. BánfOkI I. 72–73, 82–84, 97–99. = EOkm II. 755, 851, 865, 967. sz.; DL 30632 = EOkm II. 976. sz.

családok is egytől egyig magyarországi gyökerűek voltak, és csak a véletlenül múlt, hogy előbb kerültek Erdélybe (olykor egészen frissen), s onnan terjeszkedtek a Szilágyság felé.

Ha pedig a „külső kapcsolatokkal” rendelkező településeket térképre vetjük az is megfigyelhető, hogy az erdélyi kötődésűek zömmel Zilah környékén, a magyarországi kötődésűek pedig többnyire Kraszna megyében és az Érmelléken feküdtek. Nem véletlen tehát, hogy a 14. század végére a Meszestől keletre eső területeket Doboka, az Ér és a Berettyó összefolyásánál fekvő falvakat pedig Bihar vármegyéhez csatolták (nyilván a birtokosok kérésére).⁸⁵ (Lásd 1. térkép.)

Illetékes hiteleshelyek

Mint az közismert, a hiteleshelyek a középkori Magyarország sajátos intézményei, olyan egyházi testületek (székes- és társaskáptalanok, illetve monasztikus konventek), melyek autentikus, mindenki által elfogadott pecséttel rendelkeztek, így a 13. századtól közhitelű okmányokat bocsáthattak ki: bevallásokat (fassio), jelentéseket (relatio) és átírásokat (transsumptum).

Ami a hiteleshelyek területi hatáskörét illeti, a bevallások és az átírások esetében semmiféle korlátozásról nem tudunk: az ügyfél szabadon választhatta meg az oklevéladó káptalant vagy konventet.⁸⁶ Ez többnyire nyilván az állandó lakóhelyéhez legközelebb eső intézmény volt, ám az ország másik szélén végzett familiárisi szolgálat vagy hadbavonulás esetén sokszor a rezidenciától egészen távol eső hiteleshelyek voltak kéznél. Az viszont még vitatott, hogy a jelentéseknél illetékességük központilag volt-e szabályozva, vagy pedig csak a gyakorlat alakította ki azt. Az uralkodók mindenesetre igyekeztek rendet tenni: így az 1298. és 1351. évi törvények alapján a legközelebbi, Zsigmond király 1410. évi oklevele szerint pedig az illető megyében fekvő hiteleshely kellett kiszálljon a helyszínre.⁸⁷ Egyes kutatók felfedezni vélik e rendelkezések következményeit,⁸⁸ mások szerint viszont nem mentek át a gyakorlatba, és az egyes intézmények működési területének csupán „fizikai korlátok (nehézközlekedés,

⁸⁵ A birtokáthelyezésekre: C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*. Nyiregyháza 2008. 1–22.

⁸⁶ Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan*. Bp. 1930. (a továbbiakban Szentpétery: *Oklevéltan*) 217. Viszont közvetett megkötést jelentett az, hogy a hiteleshely bizonyos kellett legyen a kérelmező személyazonossága felől – lásd uo. 125–126.

⁸⁷ Uo. 216–217; Fedeles Tamás: *Apécsi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzete (1354–1526)*. = *Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8-9.) előadásai*. Szerk. Weisz Boglárka. Szeged 2003. 9. (a továbbiakban Fedeles: *Vonzáskörzet*). A székesfehérvári és a budai királyi társaskáptalanok viszont már az Árpád-korban országos hatókörrel bírtak, mely kiváltságot később a székesfehérvári johannita konvent, majd 1498-ban a boszniai káptalan is elnyerte – lásd uo. 9–10; Tóth Ildikó: *Káptalan a déli határszélen. (A boszniai székeskáptalan területi hatóköre a XIV. század közepéig)*. = „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Piti Ferenc. Szeged 2000. 617–635. (a továbbiakban Tóth: *Hatókör*). 618; Solymosi László: *A székesfehérvári káptalan hiteleshelyi működésének sajátosságai*. = *Úő: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Bp. 2006. 114–116; Uő: *Die glaubwürdigen Orte (loca credibilia) Ungarns im 14.-15. Jahrhundert*. *Archiv für Diplomatik* 55/2009. 175–190 (a továbbiakban Solymosi: *Glaubwürdige Orte*) 183.

⁸⁸ Borsa Iván felfigyelt arra, hogy a Kállay-levéltár nagyrészt szabolcsi illetékességű anyagában 1351 táján az egri káptalan helyét a leleszi konvent gyakorlatilag teljesen átveszi. Lásd Borsa Iván: *A hiteleshelyekről*. = „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Piti Ferenc. Szeged 2000. 99–106 (a továbbiakban: Borsa: *Hiteleshelyek*) 101. A központi szabályozás másik példája az, mikor 1462-ben Mátyás király, új pecsétet adományozva a garamszentbenedeki konvent részére, pontosan felsorolta azon megyéket, ahová a testület ki-küldheti a maga emberét tanúbizonysággal – vö. Szentpétery: *Oklevéltan* 217; Solymosi: *Glaubwürdige Orte* 183–184.

rossz útviszonyok) és a szomszédos hiteleshelyek működése” szabott határt.⁸⁹ Így vagy úgy, tény, hogy e vonzáskörzetek szűkebbek és kiforrottabbak voltak, mint a bevallások esetén, ami azonban nem jelenti azt, hogy ne lettek volna köztük átfedések: egy adott megye területén egyidejűleg több hiteleshely is tevékenykedhetett, legfeljebb eltérő gyakorisággal.⁹⁰

Eszerint újabb szempontot jelenthet témánk kifejtésében annak megállapítása, hogy a Szilágyság inkább magyarországi vagy inkább erdélyi hiteleshelyek illetékességi körébe tartozott-e. A bevallások és átírások esetén ennek körvonalazása „csak” azt jellemezné, hogy a helyi társadalom mely intézményekhez kapcsolódott szorosabban, a *relatiók* viszont egy félhivatalos térszemléletet is tükröz(het)nek, hiszen a jelentéstevésre felkért hiteleshelyek kiválasztásakor az érdekelt fél szempontjai mellett⁹¹ a hatóság is érvényesülhetett.⁹²

Középszolnok és Kraszna vármegye területén a középkorban nem létezett életképes hiteleshely (az egyetlen szóba jövő helybeli intézmény, a meszesi bencés konvent elsorvadt, mielőtt jelentőségre tett volna szert⁹³), így elsősorban négy magyarországi (a váradi és egri káptalan, a váradhegyfoki és leleszi konvent), valamint két erdélyi hiteleshelyre (erdélyi káptalan, kolozsmonostori konvent) kell tekintettel legyünk.⁹⁴ Az egri káptalan és váradhegyfoki konvent kivételével már mindegyikük közhitelű tevékenységét feldolgozták, néhány mondatban területi illetékességükről is szót ejtve,⁹⁵ anélkül azonban, hogy ennek dinamikáját is nyomon követték volna, az oklevéladás korszakonkénti számszerűsítésével, megyénkénti lebontásban. Eredményeiket ezért nem tudtam a két megyére vetítve összehasonlítani, így magam gyűjtöttem össze – a teljesség igényével – a szilágysági tárgyú hiteleshelyi okleveleket 1424-ig. Összesen 456 oklevelet – 23 átírást, 187 bevallást és 246 jelentést (ideértve 42 istenítélet szövegét is) – sikerült azonosítani. Külön tételként kezeltem nemcsak az eredetiben vagy teljes szövegű átírásban fennmaradt, hanem a tartalmi átíratból vagy említésből ismert okleveleket is, az elveszett jelentések helyett pedig, ha volt ilyen, a fennmaradt *mandatumok*at használtam.

1. Bevallások és átírások: A tatárjárás megelőző időből mindössze három bevallást ismerünk (kettőt 1215-ből, egyet 1219-ből), mindháromat a váradi káptalan előtt tették.⁹⁶ Persze e ténynt óvatosan kell kezelnünk: nemcsak az adatok kis, általánosításra alkalmatlan száma miatt, hanem azért is, mert fennmaradásuk szerencsés véletlennek köszönhető (valamennyi a váradi

⁸⁹ Tóth: *Hatőkör* 618; Fedeles: *Vonzáskörzet* 9; Kristó Gyula: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.) Szeged, 2003. 171–172.

⁹⁰ Kumorovitz L. Bernát: *A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig*. Turul 42/1928. 1–39 (a továbbiakban: Kumorovitz: *Lelesz*) 4–5; Szentpétery: *Oklevéltan* 136, 216–217; Francisc Pall: *Contribuții la problema locurilor de adevărire din Transilvania medievală (sec. XIII-XV)*. = Uő: *Diplomatica latină din Transilvania medievală*. Coord. Ionuț Costea. Cluj-Napoca 2005. 274–292 (a továbbiakban Pall: *Contribuții*) 283–284.

⁹¹ Arra, hogy a kérelmezőnek beleszólása volt a hatósági ember és a hiteleshely kijelölésébe: Engel Pál: *Királyi emberek Valkó megyében*. = Uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 592.

⁹² A kétféle vonzáskörzet külön történő tárgyalását sürgette Borsa: *Hiteleshelyek* 103.

⁹³ Az egyetlen, általa kibocsátott jelentés 1270-ben kelt. RegArp II/1. 1906. sz. = EOkm I. 283. sz.

⁹⁴ A szóba jövő hiteleshelyekre Solymosi: *Glaubwürdige Orte* 188–189.

⁹⁵ Kumorovitz: *Lelesz* 4–5; Sipos Gábor: *A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése*. = *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek–Jakó Zsigmond–Tonk Sándor. Buk. 1979. (a továbbiakban: Sipos: *Kolozsmonostor*) 43; Varga Árpád: *A váradi káptalan hiteleshelyi működése*. = *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek–Jakó Zsigmond–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Bukarest, 1980. (a továbbiakban: Varga: *Várad*) 29.

⁹⁶ RegVar 136, 140, 228. sz. = EOkm I. 76, 84, 92. sz. Arra, hogy az idő előrehaladtával az istenítéletek mellett mind jobban megszorodtak a velük csak személyi összefüggésben levő *fassionalis* bejegyzések: RegVar 135; Szentpétery: *Oklevéltan* 121; Pall: *Contribuții* 285.

káptalan nevezetes tüzesvaspróba-lajstromából származik, míg a többi káptalan esetében – bár istenítéletet ezeknél is tartottak – ilyen regisztrum nem maradt ránk). Ha ellenben a következő 60 év okleveleit is áttekintjük, mégsem téves az a következtetés, hogy a 13. században a környékbeli elsősorban a váradi székesegyház keresték fel ügyes-bajos dolgaik írásba foglalása végett: bár a 12 esetnek csupán felét (5 bevallás, 1 átírás) teszik ki az itt kiállított okmányok, a maradék hat nem környékbeli, hanem egészen „egzotikus” hiteleshelyektől származik. Jelenlétüket nyilván nem szerves, hanem esetleges kapcsolatok indokolják: az például, hogy a Szamosszéplakot megszerző, majd a szilágyi uradalom felét megvásárló Gutkeled nb. István nyitrai ispán (1245–1246), később pedig a királyi udvarban tartózkodó nádor (1246–1247) volt, így került sor az ügyletek írásos rögzítésére a nyitrai, illetve a székesfehérvári káptalannál.⁹⁷ Ugyanígy esett ez utóbbi hiteleshelyre a somlyói uradalmat megvásárló Rátót nb. Roland nádor (1248–1260) és Pok nb. Móric királynéi udvarbíró (1251–1259) választása,⁹⁸ míg Turul *comes*nek az óbudai zárdában élő özvegye a budai káptalant kereste fel 1270-ben. Az egri káptalanhoz forduló Miskolc nb. Panit, akárcsak Szilágybagos birtokkal megadományozott *serviensei*, a Parasznyaiak eredendően borsodi illetékességűek voltak.⁹⁹

2. táblázat. A Szilágyság területére vonatkozó bevallások és átírások (1424-ig)

Időköz	Hiteleshelyek (bevallások + átírások száma)							Össz.
	Váradi	Egri	Erdélyi	Várad-hegyfoki	Kolozsmonostori	Leleszi	Más	
1215–1241	3	*	*	-	-	-	*	3
1242–1299	5+1	1	0	0	-	0	5	12
1300–1334	9	0	6+1	11+1	0	0	1	29
1335–1352	16+2	0+1	2+2	11+2	3+1	0	2	42
1353–1389	39+7	1	1+1	-	12	4	1	66
1390–1413	9+1	0	1	-	6	1+2	1	21
1414–1424	16+1	0	0	-	16	4	0	37
1215–1424	109	3	14	25	38	11	10	210
* = nincs adat		- = nem végez hiteleshelyi tevékenységet						

1300 körül változott a helyzet: a szilágysági oklevéladásba erőteljesen bekapcsolódott a váradi káptalan közvetlen közelében létesült váradhegyfoki premontrei konvent is. Részaránya a 14. század első harmadában még a váradiét is felülmúlta (11 vs. 9), bár azután kissé visszasett. Összességében az 1300–1352 közti időszakban nagyjából egyforma súllyal vettek részt a vidék életében, együttesen az itteni magánkezdeményezésű írásbeliség több mint 72 százalékát

⁹⁷ 1246: ÁÚO VII. 215. = EOkm I. 202. sz.; CD VII/3. 28–29. = EOkm I. 203. sz. Gutkeled nb. István tisztségeire: Szoldos: *Archontológia* 19, 175, 310.

⁹⁸ 1258?.XI.10: HOkm VI. 60–61. = EOkm I. 229. sz.

⁹⁹ 1270. VIII. 20: CD V/1. 84–85. = EOkm I. 288. sz.; 1285: ÁÚO XII. 159–160. = EOkm I. 419. sz. Vö. még ÁMTF I. 739, 745, 800.

produkálván. Úgy is mondhatnánk, hogy – bár nem tudatosan, hanem az írásbeliség igényének növekvő nyomása alatt – felosztották egymás között a „piacot”.

Ebben a korszakban – jóval kisebb súllyal – az erdélyi hiteleshelyek is megjelentek a felkeresett hiteleshelyek sorában. Eleinte csak az erdélyi káptalan került szóba (nem is olyan ritkán: 1300 és 1334 között az esetek 25 százalékában), majd 1339. évi újjászervezése¹⁰⁰ után a kolozsmonostori konvent is. Részarányuk azonban még együttesen is csökkent, ami arra utal, hogy a választék bővülését nem a társadalmi igény vonta maga után – a konvent csupán a káptalan helyét kezdte átvenni a térségben. Az erdélyi intézmények igénybevételére amúgy is leinkább akkor került sor, ha a felek egyike Erdélyből származott, mint a szilágysági birtokaikról lemondó Dobokaiak (1300, 1313), a Mont megvásárló, majd azon túladó Gerendi Jakab (1323, 1324), az egyebek mellett Meszesen túli birtokokat is zálogba vevő Régeni Tamás (a Bánffy család őse) (1332).¹⁰¹ A Szilágyszigetet megkaparintó (1303) Derzsieknek egyik családtagjuk, Miklós szatmári főesperes-kanonok révén volt *nexusuk* az erdélyi káptalanhoz.¹⁰² Ugyanakkor az is tény, hogy a kolozsmonostori konvent közelsége 1341-től már vonzani kezdte a Zilah környéki kismanességet (Fülményesi, Keceli családok).¹⁰³

A többi hiteleshely szerepvállalása továbbra is esetleges vagy érintőleges volt ebben a fél évszázadban: az esztergomi káptalan előtt a Dráhiak mondtak le Nógrád megyei birtokaikról (1321), az aradi káptalan előtt többtucatnyi birtokukon osztozó Lackfiaknak pedig csupán egyetlen jószága esett vidékünkre (1342).¹⁰⁴

1353-ban, mint közismert, gyökeres változások történtek az oklevélkibocsátó intézmények körében. Ekkor – a kisebb, tehát könnyebben befolyásolható hiteleshelyek bezárását elrendelő 1351. évi törvény foganatosításaként – a váradhegyfoki konvent autentikus pecsétjét is bevonták, amivel közhitelű tevékenysége megszűnt.¹⁰⁵ Ügyfeleit a váradi káptalan vette át, mely az Anjou-kor végéig hátralevő 35–40 évben a bevallások és átírások 70 százalékát bocsátotta ki (vagyis arányában annyit, mint korábban a váradhegyfokival közösen). Elsőbbsége még az 1380-as években is megkérdőjelezhetetlen volt a térségben, olyannyira, hogy ekkoriban Külsőszolnok megyének legtávolabbi, a Meszestől keletre fekvő, erdélyinek mondott sarkából is ezt az intézményt keresték fel.¹⁰⁶

A váradhegyfoki konvent kieséséből hosszabb távon mégis a kolozsmonostori konvent profitált. Az 1353–1389 közti időszakban, a kibocsátott oklevelek számát tekintve már második helyre emelkedett a váradi káptalan mögött, igaz, attól jócskán lemaradva (12 vs. 46). Részarányát továbbra is a Zilah környéki kismanesség (Keceli, Horváti, Fülményesi, Moni, Csompaszi családok) bizalmának köszönhette,¹⁰⁷ és az is természetes, hogy az erdélyi illetékességű ügyfelek (Dobokai, Kidei családok) elsősorban hozzá fordultak.¹⁰⁸ A Zsigmond-korban aztán szép lassan utol is érte váradi

¹⁰⁰ Sipos: *Kolozsmonostor* 38.

¹⁰¹ 1300. VII. 1, 1313. X. 22, 1323, 1324. X. 9: EOkm I. 595, II. 214, 469, 506. sz.; 1332. VIII. 20: BánfOkI I. 72–73. = EOkm II. 755. sz.

¹⁰² 1303. V. 20: EOkm II. 27. sz.

¹⁰³ EOkm III. 50, 248. sz.

¹⁰⁴ 1321: AOkm I. 640–642. = EOkm II. 416. sz.; 1342. V. 1: EOkm III. 88. sz.

¹⁰⁵ Szentpétery: *Oklevéltan* 137, 214–215; Pall: *Contribuții* 288; Solymosi: *Glaubwürdige Orte* 177, 187–188.

¹⁰⁶ 1379. VII. 4: DocRomHist C, XV. 603–605; 1380. III. 18: uo. 717–719.

¹⁰⁷ DocRomHist C, X. 278–279, XI. 272–273. = EOkm III. 764, 773, 1013. sz.; DL 96428; DocRomHist C, XIII. 460, XV. 107–108; DL 105458.

¹⁰⁸ DL 96428, 41434; DocRomHist C, XII. 44–45.

vetélytársát, melynek 1420 körül – korábbi túlsúlya helyett – már csak egy törékeny relatív többséggel kellett beérmie. Ekkortáj már a távolságok logikája érvényesült, és a Szilágyság nagyjából két részre szakadt: a Tasnád környéki és Kraszna megye nyugati felében élő birtokosok Váradra, a kelet-krasznaiak Kolozsmonostorra, míg a Tövishát lakói mindkét helyre jártak bevallást tenni.

A másik erdélyi hiteleshellyel, a káptalannal viszont 1353 után alig kétszer-háromszor találkozunk, inkább csak az erdélyi püspök helyi ügyei kapcsán.¹⁰⁹ Egyszóval olyan kuriózumok sorsára jutott, mint a bácsi vagy esztergomi székeskáptalanok, melyek a kalocsai érsek familiárisa, Szakácsi László, illetve Szántói Petőfi János udvari lovag révén jutottak alkalmi szerephez (1371, 1393).¹¹⁰ Régi, bár itt jelentéktelen súlyú ismerősünk, az egri káptalan is csak egyszer, 1370-ben bukkant fel a Tasnádorbóért pereskedő, de Szabolcs megyei Magyiai ügyvédvállásának hitelesítőjeként.¹¹¹ Többet nem is fordult elő térségünkben – helyét az 1359-től megjelenő leleszi konvent vette át, eleinte még csak ügyvédválló oklevelek,¹¹² később, az 1370-es évek végétől, már fajsúlyosabb bevallások révén, de – ellentétben a jelentések terén mutatkozó lendületes térhódításával – nagyobb jelentőségre 1424-ig sem tudott vergődni (részaránya 10 százalék alatt maradt). Ebben bizonyára távoli fekvése játszott közre.

2. *Jelentések.* A szakirodalom megállapítása szerint a káptalanok hiteleshelyi tevékenységének kialakulását döntőleg befolyásolta az istenítéletek lebonyolításában játszott szerepük.¹¹³ Sőt már maguk az istenítéletek is a hivatalos szervek megkeresésére történő közhitelű eljárás egyik sajátos válfajának, a hiteleshely előtti eskütétel archaikus formájának tekinthetők.¹¹⁴ A Várad Regisztrumnak köszönhetően a tatárjárás előtti évtizedekből (közelebbről az 1213–1221 közti évekből) 42 olyan, a várad káptalan elé utalt tüzesvaspróbáról tudunk, melyek térségünkre vonatkoznak. Ezek mellett pedig még egy olyan bejegyzést is találunk, melynek tárgya nem istenítélet, hanem egy birtokbaiktatás írásba foglalása, vagyis joggal tekinthető egy kezdetleges jelentésnek.¹¹⁵ Bár itt ismét felmerülhetne, hogy e testület szilágysági szerepét a szerencsés forrásadottság nagyítja fel, a fenti esetszámnak a regisztrum 389 bejegyzéséhez viszonyított¹¹⁶ részaránya vagy a regisztrumban előforduló helynevekről készített térkép¹¹⁷ kellőképpen bizonyítja, hogy Szolnok megye szilágysági része és Kraszna (Bihar, Békés és Szatmár megyékkel együtt) már ekkor a várad hiteleshely vonzáskörzetének törzsterületét alkották.¹¹⁸

¹⁰⁹ 1360. XI. 4: DocRomHist C, XI. 570–571; 1411. VIII. 20: ZsOkl III. 839. sz.

¹¹⁰ 1371. IV. 24: DocRomHist C, XIV. 27; 1393. VI. 28: DL 7856 = ZsOkl I. 2992. sz.

¹¹¹ 1370. VII. 2: DL 41820.

¹¹² DocRomHist C, XI. 424, XIV. 115.

¹¹³ Szentpétery: *Oklevéltan* 121; Solymosi László: *A világi bíráskodás kezdetei és az oklevéladás.* = Uő: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban.* Bp. 2006. 166–167.

¹¹⁴ Az egyetlen fontosabb különbség, hogy utóbbi még nem küld írásos választ a bírónak, aki a poroszló szóbeli beszámolója alapján hirdeti ki a végső ítéletet.

¹¹⁵ RegVar I. sz. = EOkm I. 36. sz. A későbbi klasszikus formától annyiban különbözik, hogy itt a hatósági kiküldött egymaga jár el, hiszen a hiteleshelyet csak 1231-től kötelezték tanúbizonyosság kiküldésére! Az ősjelentés jelleg az is erősíti, hogy a káptalan nemcsak bejegyzést írt minderről, hanem ténylegesen oklevelet is kibocsátott „*ut executio huius cause sciatur a posteris*”.

¹¹⁶ Ezek jelentős része ráadásul, mint láttuk, nem is szorosan vett istenítélet, hanem bevallás.

¹¹⁷ K. Fábrián Ilona: *A Várad Regesztrum helynevei.* Adattár. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13.) Szeged, 1997. 160/161.

¹¹⁸ Ez már önmagában cáfolja azt a véleményt (Kumorovitz: *Lelesz* 4.), miszerint a hiteleshelyi vonzáskörzet eleinte egyházmegyékhez igazodott. Ahhoz ugyanis kétség sem fér, hogy a Szilágyság és Szatmár megye már ekkor az erdélyi *diocesis*hez tartozott (lásd alább) – mégis Várad vonzáskörzetébe estek.

A váradi káptalan 13. század eleji dominanciájáról körvonalazódó képet a következő száz év statisztikája erősíti meg. Az Árpád-kor végéig ismert hét esetből mindössze egyszer nem őket, hanem a helybeli meszesi Szt. Margit konventet kérték fel tanúbizonyosággul¹¹⁹ – ez egyébként az egyetlen jelentés, melyet nem a célkeresztbe vett hat hiteleshely egyike állított ki.

1300 és 1334 között hasonló a helyzet: hétből öt jelentés a váradi káptalanhoz kapcsolható. A maradék kettőt jegyző erdélyi káptalan szerepvállalása pedig valószínűleg csak egy tévedésnek tulajdonítható: a parancsleveleket kibocsátó I. Károly király ugyanis – vagy pedig a kedvezményezett, Pogány István küküllővári várnagy – azt hitte, hogy Almásszentmihály és Almásszentmária birtokok, melyeknek első esetben az iktatására (1332), másodszor a körülhatárolására került sor (1334), Belsőszolnok vármegyében fekszenek¹²⁰ – az pedig ekkoriban az erdélyi káptalan illetékességi körébe tartozott.

1335 körül jelentős változás történt: a bevallások terén már két-három évtizede a váradi káptalan legnagyobb konkurenciájává előlépett váradhegyfoki konvent – bizonyára az elintézendő ügyek robbanásszerűen növekvő számára való tekintettel – immár a hatóságok bizalmát is elnyerte. Hogy az új szereplő belépésére mekkora szükség volt a térségben, azt jól mutatja a tény, hogy a tennivalókból 1352-ig a váradhoz hasonló arányban részesül (12 vs. 14). A másik két káptalan (erdélyi, egrai) szerepvállalása esetlegesnek tekinthető (az erdélyi később már nem is fordul elő), és akkor is a kedvezményezett személyével magyarázható: az erdélyinek 1335-ben az Erdélyben élő, fentebb már említett Régeni Tamást és testvéreit kellett a Kraszna megyei Ilye¹²¹ birtokába iktatni, az egrinek 1341-ben a Felső-Tisza mentén lakó Csaholyi János Csizérre vonatkozó jogait, 1349-ben pedig csaholyi lova ellopását kellett igazolnia.¹²²

3. táblázat. A Szilágyság területére vonatkozó istenítéletek és jelentések (1424-ig)

Időköz	Hiteleshelyek (jelentések száma)							Össz.
	Váradi	Egri	Erdélyi	Váradhegyfoki	Kolozsmonostori	Leleszi	Más	
1208–1241	1+(42)	*	*	-	-	-	*	1+(42)
1242–1299	6	0	0	0	-	0	1	7
1300–1334	5	0	2	0	0	0	0	7
1335–1352	14	2	1	12	0	0	0	29
1353–1389	44	3	0	-	7	6	0	60
1390–1413	23	0	0	-	6	13	0	42
1414–1424	11	0	0	-	10	37	0	58
1215–1424	104	5	3	12	23	56	1	204
* = nincs adat		- = nem végez hiteleshelyi tevékenységet						

¹¹⁹ RegArp II/1. 1906. sz. = EOkm I. 283. sz.

¹²⁰ 1332. X. 6, XII.8: EOkm II. 760, 764. sz.; 1334. III. 18, V.25: EOkm II. 800, 806. sz.

¹²¹ Elpusztult település Zilah mellett – vö. ÁMTF III. 513–514. + térképmelléklet (Kraszna vm).

¹²² 1335. VII. 11, X.13: BánfÖkl I. 82–84. = EOkm II. 851, 865. sz.; 1341. IV. 28, V.18: DIR C, veacul XIV, vol. IV. 581, 581–582. = EOkm III. 56, 60. sz.; 1349. XI. 4: DL 41119.

A váradhegyfoki konvent hiteleshelyi tevékenységének 1353. évi beszüntetése (lásd előbb) a jelentések terén is felforgatta a vonzaskörzeteket. Teendőinek nagy részét, akárcsak a *fassiók* esetében, a váradi káptalan vette át (úgy is mondhatnánk: vissza), mely így az 1389-ig terjedő időszak jelentéseinek csaknem háromnegyedét bocsátotta ki, s még a következő negyedszázadban is több mint felét. Az eskütételeket a Zsigmond-kor közepéig kizárólag ehhez a testülethez irányították a hatóságok.¹²³ Ez időpontig tevékenységi területe – a kővári uradalom kivételével – a vizsgált régió egészét lefedte.

Az átszervezésből, bár kisebb mértékben, más testületek is hasznot húztak. A kolozsmonostori konvent, mely időközben kiszorította az erdélyi káptalant Erdély északi feléből, hatóságok által kirendelt hiteleshelyként is megvetette lábát a Szilágyságban, alig néhány évvel itteni *fassionalis* tevékenysége megkezdése után.¹²⁴ Igaz, *relatiók* terén már nem sikerült akkora súlyt elérnie, és ezt a későbbiekben is csak kismértékben sikerült növelni;¹²⁵ hatóköre sem terjedt ki a két megye egészére, csupán a Zilah-patak völgyében és a Tövisháton fekvő kisnemesi és püspöki birtokokra (ahonnan a nála bevallást tevők zöme is származott).¹²⁶

Északi irányból eleinte az egri káptalan igyekezett részt venni a terepmunkában (1358, 1361, 1372) – jellemzően a borsodi Cudarok vagy a szabolcsi Magyiai ügyeiben¹²⁷ –, az 1370 körüli években viszont helyét a vidékünkre 1363-tól kiszálló leleszi konvent vette át, amely itt is egyre közkedveltebbé vált. Jelentései számát tekintve már az Anjou-korban utolérte a kolozsmonostori konventet, melyet 1390 körül maga mögé, a harmadik helyre utasított, majd 1410–1415 táján a váradi káptalan hosszú hegemoniáját megtörve a környék vitathatatlanul első számú hiteleshelye lett (1414 és 1424 között részaránya már 64 százalék, míg a Zsigmond-kor első felében 31, korábban pedig csak 10 százalék volt!).

Meghökkenítő fejlemény ez, ha végiggondoljuk, hogy vetélytársaihoz képest a leleszi konvent esett legtávolabb a helyszíntől: a célpont még a legrövidebb kiszállása esetén is (Királydaróc) légvonalban 108 km-re feküdt tőle, a legtávolabbi, ám gyakran felkeresett Kővár vára pedig mintegy 160 km-re volt. (Ezzel szemben a váradiaknak 45–110, a kolozsmonostoriaknak 55–120 km-nek megfelelő távolságokkal kellett számolniuk.) Viharos előretörésének magyarázata egyelőre várat magára...¹²⁸

Ha témánk szempontjából összegezzük a fentieket, leszögezhetjük, hogy a szilágysági tárgyú bevallások és jelentések túlnyomó többsége – kétharmada-háromnegyede – bő kétszáz

¹²³ DocRomHist C, XI. 129–132. = EOkm III. 918. sz.; DocRomHist C, XII. 198; ZsOkl II/1. 111, 247, 1306. sz.

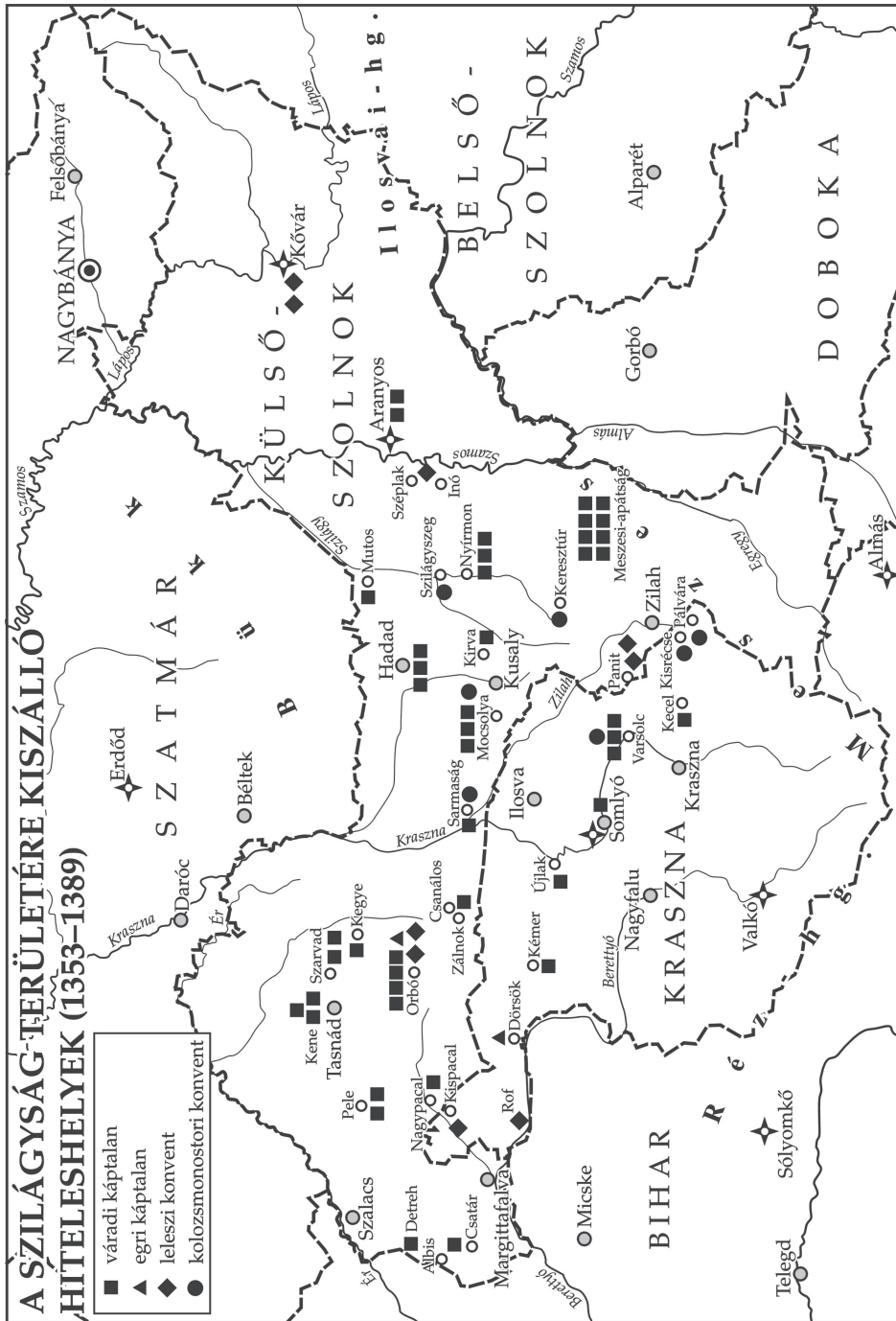
¹²⁴ Szilágysági ügyekben 1345-től állított ki bevallásokat (AOkm IV. 492–493. = EOkm III. 248. sz.), míg hatósági ember társaságában először 1359-ben szállt ki ide (DocRomHist C, XI. 432–434. = EOkm III. 1097. sz.).

¹²⁵ Míg bevallások terén 1353–1389 közti részaránya 18%, jelentések terén: 12% (később 14, majd 17%).

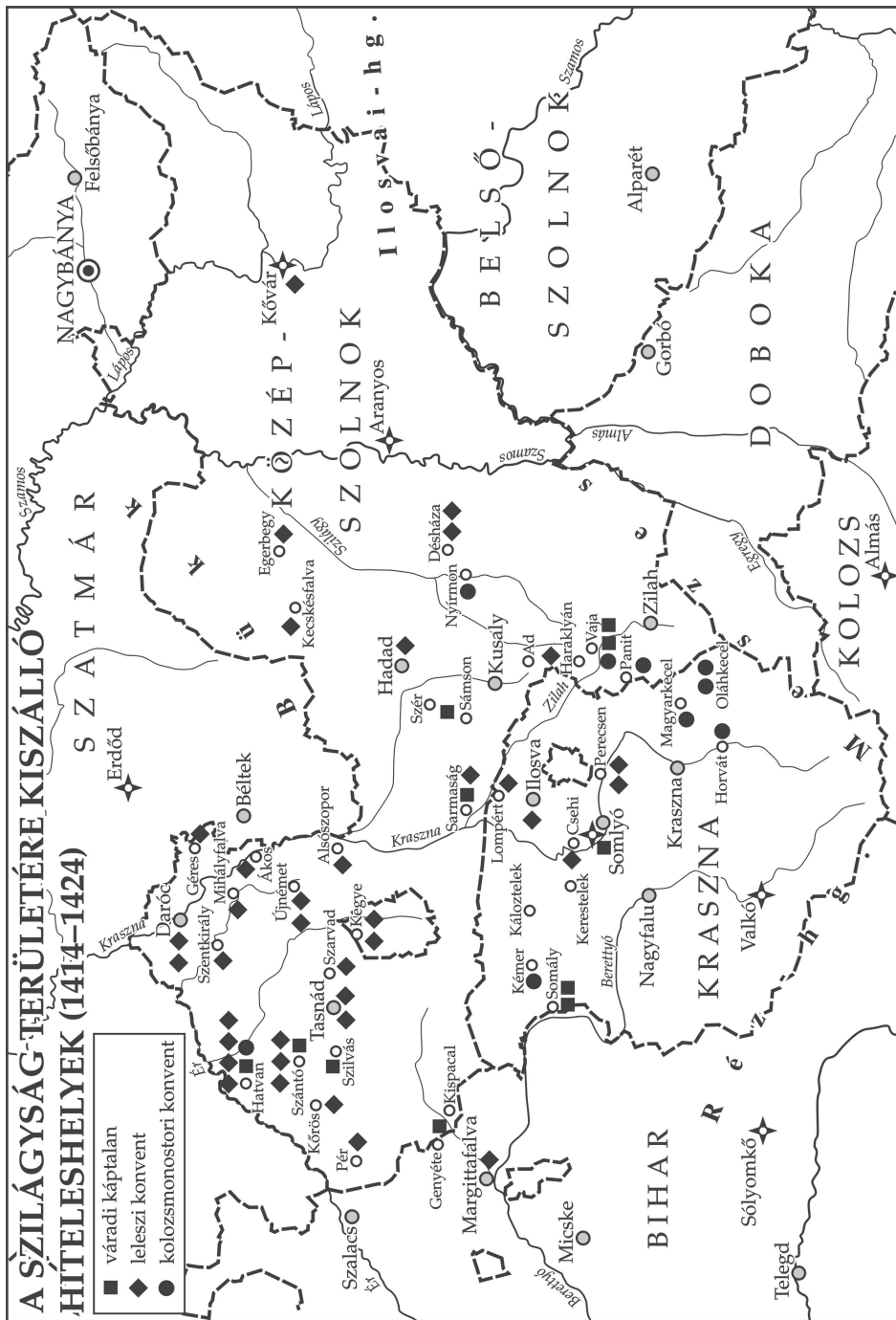
¹²⁶ Mindössze kétszer szállt ki távolabbra: Érhatvanra (1414. XI. 27; ZsOkl IV. 2749. sz.), valamint Kémerre (1422. IV. 19; ZsOkl IX. 527. sz.). Ez utóbbinál jelenlétét az indokolja, hogy a peres felek egyike a váradi káptalan volt, aki érintettsége miatt nyilván nem intézkedhetett.

¹²⁷ 1358. VII. 1: DocRomHist C, XI. 297–298 = EOkm III. 1024, 1026. sz.; 1361. V. 20, VI.16: DL 5024; 1372. V. 12, IX.7: DocRomHist C, XIV. 204–205, 269–271.

¹²⁸ Lehetséges, hogy Kolozsmonostor lemaradása Leleszhez képest az 1383. évi fejlemények rovására írható. Ekkor ugyanis a kolozsmonostori konvent, jegyzője István révén, oklevélhamisítási ügybe keveredett, és emiatt pecsétjét az uralkodó összetörte, hiteleshelyi tevékenységét pedig betiltotta. Bár alig egy év múlva, 1384-ben erre ismét engedélyt kapott, a társadalom még évtizedekig bizalmatlan maradt a konvent iránt. Vö. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1289–1556*. Szerk. Jakó Zsigmond. I–II. Bp. 1990. 39–40. (Köszönöm Kovács András művészettörténésznek, hogy minderre felhívta a figyelmemet.)

2. térkép

3. térkép

évig (1208–1413) a váradi, illetve váradhegyfoki írásműhelyekben készült.¹²⁹ Ezek befolyása csak az 1410-es évek első felében szorult vissza: a *fassiók* terén még csak osztozni kényszerültek az első helyen a kolozsmonostori konventtel, a *relatióknál* viszont egészen át kellett engedniük a leleszinek.¹³⁰ Mindez azonban nem jelent lényegi változást a mi szempontunkból, hiszen az eredmény ugyanaz: a térségben végig a magyarországi hiteleshelyek tevékenysége volt a meghatározó.

Ha pedig mindezt kiegészítjük a korábbi eredményekkel, vagyis hogy a Szilágyságot földrajzi fekvése elsősorban az Alfölddel kapcsolta össze, és a jövevény birtokosok is főként a királyság központi részeiből érkeztek ide, kijelenthetjük, hogy az informális kapcsolatok hálózata sokkal inkább Magyarországhoz, mintsem Erdélyhez kötötte Középszolnok és Kraszna vármegyék társadalmát. A magyarországi nemesség és hiteleshelyek túlsúlyának egyenes következménye, hogy a térség történelmének forrásai nem a jellegzetes erdélyi fondokban, hanem a helyi (Wesselényi, Becskey) vagy szabolcsi és szatmári nemesi családok (Kállay, Zichy, Vay, Károlyi), továbbá a leleszi konvent levéltárában találhatók. A két megye tehát a forrásadottságok tekintetében is elkülönül Erdélytől.

E végső következtetést persze valamelyest árnyalni kell, hiszen összehasonlítva az Erdéllyel határos többi magyarországi vármegyével (pl. Arad, Zaránd, Bihar) messze Középszolnok és Kraszna kötődött leginkább a keleti tartományhoz – ezért is merülhetett fel komolyan a hovatartozás kérdése velük (és nem egy másik térséggel) kapcsolatosan.

The Affiliation of Medieval Szilágj (Sălaj) Region in the Mirror of Social Relations.

Keywords: Sălaj, Transylvania, Hungary, social relations, foreign landowners, places of authentication

During the last two decades, some new views have emerged concerning the affiliation of medieval Middle Szolnok and Crasna counties (present-day Sălaj region). The study tries to decide whether these two counties can be considered parts of Transylvania or of the inner territory of the Kingdom of Hungary, examining the informal relations of the local society with the surrounding territories between 1200 and 1424. The aspects considered are geographical, social historical, and institutional. The author finds that the targeted counties were connected much more to Hungary from this point of view. Only one family of all the medieval owners of local castles (14 in number) had arrived from Transylvania. In 1341, 34 of 87 landowners (including the king as well) had external roots, but only 9 in the eastern province. For the authenticating activity, the Hungarian church institutions (especially, for this period, that of the chapter of Oradea) played an overwhelming role: they issued 75-85% of the local documents.

¹²⁹ Ezt az összképet annál is inkább megbízhatónak kell tekintünk, mert – a leleszi konvent érintetlenül fennmaradt vagy a kolozsmonostori konvent megtizedelt, de mégis gazdag hiteleshelyi levéltárától eltérően – a váradi káptalané az 1660. évi török ostrom során teljesen elpusztult (Varga: *Várad* 26.), s csak a családi archívumokban fennmaradt példányokra támaszkodhatunk lajstromunk összeállításakor. Az oklevélkibocsátások számát tekintve tehát Várad igazából alulreprezentált (leszámítva a Váradi Regisztrum korát).

¹³⁰ Megjegyezzük, hogy a kétféle hiteleshelyi tevékenység eloszlása között a vizsgált időszak nagy részében nem tapasztalható szignifikáns különbség. A *relatióknál* előzetesen feltételezett „hivatalos nézőpont” tehát valójában nem érvényesült (nemcsak általában véve a hatóságok, hanem az egyes nagybíráknak sem volt egy-egy kedvencük a megbízott hiteleshelyek tekintetében), mindkét esetben tulajdonképpen a kezdeményező ügyfél határozta meg, hogy melyik hiteleshely került helyzetbe. A hatóságok aktív szerepe abban merült ki, hogy előzetesen korlátozták a tanúbizonyoságként választható hiteleshelyek számát a legközelebbiekre (esetünkben, 1353 után, háromra).

W. Kovács András

Középszolnok és Kraszna vármegyék hatóságának középkori történetéhez

Középszolnok és Kraszna vármegye – a mai Szilágy megye „elődei” – több szálon részint az erdélyi vajdaságon kívüli Magyarországhoz, részint – leginkább az erdélyi vajdák szolnoki ispánsága okán – a történeti Erdélyhez kötődött.¹

Magyarországon a megye élén álló ispánt a király nevezte ki, de a tisztség betöltője legtöbbször valamilyen országos méltóságot viselt, és a megye életében a 14. század közepétől nem vett részt. Oda alispánját (vagy alispánjait) küldte, aki a szolgabírákkal együtt alkotta a megye hatóságát, és legfontosabb tevékenysége a megyei ítélőszéken való bíraskodás volt.² Erdély hét vármegyéjében az ispánt a vajda nevezte ki familiárisai köréből, és ezért rangja csak a magyarországi megyék alispánokéival volt azonos.³

Szolnok vármegye

Magyarországon a 15. században, mint közismert, három Szolnok vármegye volt (Külső-, Közép- és Belsőszolnok). A három késő középkori Szolnok területe a megyerendszer kiépülésekor, a 11. században egyetlen, hatalmas kiterjedésű és egybefüggő megyét alkotott Szolnoktól Délig,⁴ a szolnoki várispánság és vármegye megszervezésekor vélhetőleg az észak-erdélyi

W. Kovács András (1975) – tudományos munkatárs, PhD, EME, Kolozsvár, wkovacsandras@familyhistory.ro

A tanulmány elkészítését a romániai Felsőoktatási és Egyetemi Kutatási Alap (CNCSIS – Unitatea Executivă pentru Finanțarea Învățământului Superior și a Cercetării Științifice Universitare, UEFISCSU) támogatta. A kutatási projekt címe: Intézmények és politikai vezetőréteg a Szilágyságban a XIV–XVII. században (Structuri instituționale și elite din Țara Silvaniei în secolele XIV–XVII), kódszáma: TE_204. A jegyzetekben és a függelékben alkalmazott általános rövidítések: cs. = család; e. = előtt; gyűjt. = gyűjteménye; isp. = ispánja; k. = körül; kir. = királyi; lt. = levéltár; v. = város; vm. = vármegye. A tanulmány angolul megjelent bővebb változata: *The Authorities of Middle Solnoc and Crasna Counties in the Middle Ages*. *Transylvanian Review* XXI(2012), Suppl. no. 2. 31–66 (a továbbiakban W. Kovács: *Middle Solnoc and Crasna*).

¹ Erre a kérdésre lásd Hegyi Géza: *The affiliation of Medieval Sălaj (Szilágy) Region in the Mirror of Social Relations*. *Transylvanian Review* XXI(2012), Supplement no. 2. 67–100; W. Kovács: *Middle Solnoc and Crasna* 31.

² A középkori vármegyékre összefoglalóan lásd Tringli István: *Megyék a középkori Magyarországon. = Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor és Rácz György. Bp.–Piliscsaba 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. sz. – *Analecta Mediaevalia* III.). 487–518. Működésükre lásd még C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*. Nyíregyháza 2008.

³ Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Bp. 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I. 246.

⁴ Tagányi Károly – Kádár József – Réthy László – Pokoly József: *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*. I–VII. Déesen 1901–1905. I. 231–234.

sószállító utat és környékét a Tisza-parti Szolnok vár alá rendelték.⁵ Más – utóbb megcáfolt⁶ – elmélet szerint azonban a Szolnok vár körüli vármegye terjeszkedett Szatmár és Bihar vármegyéktől keletre, és hozta létre a megye keleti tömbjét, amellyel területileg ekképpen nem is érintkezett⁷ (ebből a keleti részből – amely ekkoriban nem számított Erdélyhez⁸ – alakult ki utóbb Közép- és Belsőszolnok vármegye). A megye kialakulásának körülményei tehát máig vitatottak.⁹ A régészetileg egyelőre azonosítatlan Szolnok ispáni vár neve (amelyet a vármegyének is kölcsönzött) pusztá személynévből keletkezett magyar névadással.¹⁰

Szolnok vármegyet – ha neve kapcsolatba hozható az 1046-ban meghalt Szolnok ispánnal – valószínűleg már a 11. század első felében megszervezték; várnépeit 1075-ben említik.¹¹ Az egyes megyerészeket már a 13. században igyekeztek megkülönböztetni,¹² négy szolgabírájáról 1299-ből maradt fenn az első említés.¹³ Ispánságát István királyfi (1245–1261) egyesítette az erdélyi vajdai méltósággal 1261-ben.¹⁴ A vajdák, minthogy a vármegye ekkoriban szerveze-

⁵ Györfly György: *István király és műve*. Bp. 1983². 209, 331; Uő: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*. I–IV. Bp. 1987–1998. III. 505.

⁶ Zsoldos Attila: *Somogy és Visegrád megye korai története, valamint a „várelemek spontán expanziója”*. Századok CXXXVI(2002). 683–685. Köszönöm Zsoldos Attilának, hogy a tanulmányra felhívta a figyelmemet.

⁷ Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp. 1988. (Nemzet és emlékezet; a továbbiakban Kristó: *Vármegyék*.) 437–438.

⁸ Kristó Gyula: *A korai Erdély (895–1324)*. Szeged 2002. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18. – a továbbiakban Kristó: *Erdély*.) 126–127.

⁹ Kristó: *Vármegyék* 434–440.

¹⁰ Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Bp. 1988⁴ (a továbbiakban *FNESz*). II. 590. A vármegye neve tehát nem a későbbi középszolnoki Zálnok település nevéből ered (erre lásd Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. I–VI. Zilah 1901–1904. [a továbbiakban Petri: *Szilágy*] I. 57–58), utóbbi egyébként szláv eredetű (*FNESz* II. 799.).

¹¹ Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Bp. 2011. (MTA Történettudományi Intézet. História könyvtár. Kronológiai, adattárak 11.; a továbbiakban Zsoldos: *Archontológia*) 209; az itt idézett források: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban *SRH*) I. 342; *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Ed. Emericus Szentpétery et Iván Borsa. I–II. (1001–1301). Bp. 1923–1987. (a továbbiakban *RegArp*) I. 20. sz.

¹² 1234-ben az erdélyi egyházmegyei Szolnok megyét említik (azaz Közép- és Belsőszolnok területét), lásd *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transylvanas illustrantia. Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I. (1023–1300). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp. 1997; II. (1301–1339). Jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp. 2004. III. (1340–1359). Regesztákban jegyzetekkel közzéteszi Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével Jakó Zsigmond. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II: Forráskiadványok 26, 40, 47.) Bp. 2008. (a továbbiakban *CDTrans*) I. 174. sz.; 1271-ben Külső-Szolnok (*Kyuzonuk*) vármegyet említenek, lásd *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér*. Tom. I–XI. Budae 1829–1844. V/1. 157. vö. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 209907; 1279-ben pedig Szarvadt Külsőszolnok megyeinek mondják (1279: *CDTrans* I. 374. sz. = *RegArp* 3017. sz.), igaz mindkét oklevél csak átiratból ismert (1323-ból, illetve 1330-ból), és előfordulhat, hogy a megyeelnevezést az átirás korának állapotaihoz igazították. (Erre a lehetőségre kollégám, Hegyi Géza figyelmeztetett; segítségét ezúton is köszönöm.)

¹³ *CDTrans* I. nr. 579. Teljes szövegű közlése: *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeö. A zichi és vasonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Döry Ferenc – Lukcsics Pál – Áldásy Antal – Barabás Samu. I–XII. Pest–Bp 1871–1931. (a továbbiakban: *ZichyOkm*) II. 371–372 (1299. VII. 31. e.).

¹⁴ Zsoldos: *Archontológia* 38 (*RegArp* 1270. sz.). A két tisztség egyesítése talán már korábban is megtörténhetett, mert Ernye erdélyi bán (kb. 1258–1260) már intézkedett a dési (Szolnok vm.) hospesek kiváltságairól (*CDTrans* I. 218. sz.; az adatra Hegyi Géza hívta fel a figyelmemet). Az utolsó szolnoki ispán, aki nem volt vajda, 1258-ból adatolt (Zsoldos: *Archontológia* 38).

tileg egyetlen egységet alkotott, a teljes Szolnok vármegye ispánjai voltak (a 19. század első harmadától kezdődően hosszú vita folyt arról, hogy ez melyik Szolnok vármegye lehetett, és a három megye milyen viszonyban volt egymással).¹⁵ Az intézkedésre valószínűleg határvédelmi megfontolásokból került sor.¹⁶ Ezután – rövid megszakítással¹⁷ – az erdélyi vajdák 1467-ig viselték a „Szolnok vármegye ispánja” címét (*comes comitatus Zonuk/Zolnuk*, de Külső- meg Középszolnok a 15. század elejétől már nem tartozott alájuk).¹⁸

A 13. század végén és a 14. század elején kialakult Szolnok nemesi vármegye, és egyre világosabban körvonalazódott a részek elkülönülése. Földrajzilag tehát két, egymással nem érintkező nagyobb terület létezett: a Tisza-parti Szolnok körüli, illetve a „keleti tömb” (ennek egész területe a mai Románia határai között van). A 14. század elején a Tisza-parti Szolnok körüli terület és a „keleti tömb” nyugati része Külsőszolnok néven alkotott egyetlen magyarországi vármegyét, míg Belsőszolnok már egy másik nemesi vármegyét, amely Erdélyhez számított. Külsőszolnok a magyarországi vármegyék, Belsőszolnok az erdélyi vármegyék mintájára szerveződött (előbbiben négy szolgabíró volt, utóbbiban kettő).¹⁹ Mind Külsőszolnok, mind Belsőszolnok élére a vajda ispánt nevezett ki, akik olykor az ispán, máskor az alispán címet használták. 1426 után²⁰ a korábban szervezetileg egységes (de területileg szétszabdalt) Külsőszolnok megye tovább osztódott: keleti tömbje Középszolnok néven külön nemesi vármegye lett, míg a Külsőszolnok nevet a Tisza mellékén fekvő tömb vitte magával.²¹ A vajda továbbra is viselte ugyan a szolnoki ispán címet, de mind Középszolnoknak, mind Külsőszolnoknak önálló ispánjai/alispánjai és szolgabírái voltak.²²

A nevek használata sokáig ingadozott.²³ A 14. század elején a vármegye teljes magyarországi részét – nyilván Erdélyhez és az erdélyi Belsőszolnokhoz viszonyítva – Külsőszolnoknak nevezték, legkorábban 1279-ben.²⁴ Így nevezte a vajda,²⁵ de így nevezték a vármegye tisztségviselői

¹⁵ Kemény József: *Az erdélyi vajdák zonuki grófságokról*. Nemzeti Társalkodó 1830. ápr. 3-i 14. sz., 105–107; Uő: *Vissza-felelet T. Torma József úr feleletjére az erdélyi vajdák zonuki grófságok eránt*. Nemzeti Társalkodó 1830. jun. 19-i és 26-i 25–26. sz., 193–197, 204–207; Torma József: *M. Gróf Kemény József úrnak észrevételeire*. Nemzeti Társalkodó 1830. május 29-i 22. sz., 172–176; Torma József: *M. gr. Kemény József úr visszafeleletére (25–26. szám) a vajdák grófságok eránt másodszeri felelet*. Nemzeti Társalkodó 1830. szept. 18-i 38. és szept. 25-i 39. sz. 297–330. és 305–312. Lásd még Torma József: *A zonuki grófságról (I–XII)*. Történelmi Tár VIII(1885). 481–503, 674–714; IX(1886) 58–94, 250–283, 447–479, 679–694; X(1887). 79–101, 339–355, 511–526, 685–700; XI(1888). 64–79, 301–333. Gorove László: *Szolnokvári viszontagságoknak folytatása*. Tudományos Gyűjtemény 1821. 6. sz. 38–62; Uő: *A Szolnoki viszontagságokhoz járuló todalék*. Tudományos Gyűjtemény 1821. 8. sz. 45–82.

¹⁶ Kristó: *Erdély* 133.

¹⁷ 1317-ben Debreceni Dózsa még nem vajda, de már szolnoki ispán (1317: *CDTrans* II. 274. sz.), 1320-ban már mindkét tisztséget viseli, lásd *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andagavensium illustrantia 1301–1387*. I–XV (1301–1331), XVII (1333), XIX–XX (1335–1336), XXIII–XXVIII (1339–1344), XXXI (1347). Szerk. Kristó Gyula, Blazovich László, Géczy Lajos, Almási Tibor, Kőfalvi Tamás, Tóth Ildikó, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Sebők Ferenc. Bp.–Szeged 1990–2010 (a továbbiakban *AOKI*) V. 721. sz. (1320. III. 12.).

¹⁸ Janits [Borsa] Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. Bp. 1940. 27.

¹⁹ W. Kovács András: *Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája*. Kvár 2010. (Erdélyi Tudományos Füzetek 263.) 25–29 (Belsőszolnok).

²⁰ Engel: *Archontológia* I. 201.

²¹ MOL, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 13298 (1439. I. 26.), Külsőszolnok vármegyei ítélőszéke ezután végig Szolnokon volt; lásd DL 97991 (1510. IX. 23.).

²² Engel: *Archontológia* I. 201.

²³ Szolnok vármegye kezdetével és a későbbi három rész szétválasztásával kapcsolatos észrevételeket Hegyi Gézának köszönöm.

²⁴ *CDTrans* I. 374. sz. (1279. [XII.]).

²⁵ *CDTrans* II. 772. sz. (1333. IV. 14.).

(alispán és szolgabírák)²⁶ és például a kolozsmonostori konvent is;²⁷ olykor azonban csak Szolnok vármegyét írtak.²⁸ Belsőszolnoki településeket is legtöbbször egyszerűen Szolnok megyeinek írták;²⁹ maga a Belsőszolnok megnevezés legkorábban egy 1320. évi oklevélben maradt fenn.³⁰ Középszolnokot – megyei oklevélben – legkorábban 1409-ben emlegetnek,³¹ bár ekkor még a későbbi „külsőszolnoki” és „középszolnoki” területek nem alkottak két külön nemesi vármegyét, és a megyei hatóság is váltakozva Szolnok vagy Középszolnok megyeinek nevezte magát (1418).³² A kolozsmonostori konvent például 1414-ben a „középszolnoki” Mocsolyát³³ vagy 1416-ban Nyírmont³⁴ még Külsőszolnok vármegyében levőnek, egy 1415. évi nádori oklevél pedig több „középszolnoki” birtokot Szolnok vármegyének nevezett.³⁵ Ezután viszont egyre gyakrabban fordul elő a Középszolnok vármegye megnevezés, pl. 1416-ban, 1418-ban és 1424-ben kelt királyi parancsok már ezt használják.³⁶

1426 után tehát három Szolnok vármegyéről beszélhetünk. Külsőszolnok vármegye a legnagyobbra, a Tisza folyó mellékén feküdt, legfontosabb települése Szolnok mezőváros volt,³⁷ és Pest, Heves, Csanád, Békés vármegyékkel, jász, illetve kun székkel volt határos. Ettől több száz kilométerre, a Meszes-hegységtől északra, a Kraszna és a Nagy-Szamos folyók mellékén feküdt Középszolnok megye (ismertebb települései, illetve várai Tasnád, Hadad, Kusaly, Csehi, Zilah és Kővár).³⁸ Ettől keletre terült el a már Erdélyhez tartozó Belsőszolnok, amelyet délről Doboka, északról Máramaros vármegye, keletről pedig Beszterce-vidéke határolt. Belsőszolnok vármegye területét a Dés városnál egyesülő Kis- és Nagy-Szamos, északon pedig a Lápos folyó szelte át; fontosabb váruradalmi Bálványos és Csicsó, melyek a 14. században, annak utolsó harmadáig királyi várak voltak, és így az erdélyi vajdák igazgatták.

²⁶ *CDTrans* II. 813., 815–816. sz. (1314. VII. 4.).

²⁷ *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania.* Întocmit de Sabin Belu, Ioan Dani, Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Konrad G. Gündisch, Adrian Rusu, Susana Andea, Lidia Gross, Adinel Dincă. X–XV (1351–1380). Buc. 1977–2006. (a továbbiakban: *DocRomHist C*) XIII. 460 (1368. III. 21.).

²⁸ *CDTrans* II. 612. sz. (1327. X. 6.); *Zsigmondkori oklevéltár.* I–II/1–2 (1387–1410). Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958; III–VII (1411–1420). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1993–2001; VIII–IX (1421–1422). Borsa Iván – C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004; X (1423). C. Tóth Norbert. Bp. 2007; XI (1424). Közzéteszi Neumann Tibor – C. Tóth Norbert. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II: Forráskiadványok I., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49.). Bp. 2009. (a továbbiakban *ZsOkI*) II/1. 5687. sz. (1400. X. 22.).

²⁹ *CDTrans* II. 63. sz. (1307. V. 19.).

³⁰ *CDTrans* II. 362. sz. (1320. IV. 19.).

³¹ *ZsOkI* II/2. 7216. sz. (1409. XII. 9.).

³² *ZsOkI* VI. 1359. sz. (1418. I. 10.), 2419. sz. (1418. X. 10.). Vö. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* I–III, V. Bp. 1890–1913. (Hunyadiak kora Magyarországon. Gr. Teleki József művének folytatása gyanánt. VI–VIII, IXc; a továbbiakban Csánki: *Történelmi földrajz*) I. 545.

³³ DL 26582 = *ZsOkI* IV. 2693. sz. (1414. XI. 15.).

³⁴ *ZsOkI* V. 1794. sz. (1416. IV. 22.).

³⁵ *ZsOkI* V. 1230. sz. (1415. XI. 13.). Más ehhez hasonló példák, amikor Középszolnokra még a Szolnok elnevezést használják: *ZsOkI* III. 839. sz. (1411. VIII. 20.), V. 282. sz. (1415. II. 23.), 387. sz. (1415. III. 19.).

³⁶ *ZsOkI* V. 2403. sz. (1416. XI. 7.); VI. 2501. sz. (1418. XI. 8.); XI. 328. sz. (1424. III. 21.), 628. sz. (1424. VI. 3.). Vö. Csánki: *Történelmi földrajz.* I. 665; Pesty Frigyes: *Az eltűnt régi vármegyék.* I–II. Bp. 1880. (a továbbiakban Pesty: *Eltűnt vármegyék*) I. 90–92, 100.

³⁷ Külsőszolnok középkori történeti földrajzára lásd Csánki: *Történelmi földrajz.* I. 665–674. Szolnok mezőváros: uo. 666; Pesty: *Eltűnt vármegyék.* I. 100–102.

³⁸ Középszolnok középkori történeti földrajzára lásd Csánki: *Történelmi földrajz.* I. 545–578; Pesty: *Eltűnt vármegyék* I. 88–89, 92–93.

A 13. század legvégére Szolnokban is már kialakult nemesi vármegye; működése Magyarország többi vármegyéire hasonlított. Külsőszolnok (*Zolnuk exterioris*) nemesi vármegye legrégebbi, 1299. évi oklevele, melyet Gergely *curialis comes* és négy szolgabírája adott ki, kelethely nélküli, (a későbbi középszolnoki) Sarmaság birtokra vonatkozik, és vármegyei nemesek közötti perről, illetve az ezt lezáró egyezségről szól.³⁹ Ez a vármegyei ítélőszék legkorábbi kiadványa. A nemesi vármegye legfontosabb tevékenysége a bíraskodás volt; az ítélkezés a 14. század elejétől a vajda nevében az alispán és a négy szolgabíró által alkalmanként tartott közgyűlésen vagy a sűrűbben tartott vármegyei ítélőszéken történt.⁴⁰

Magyarországon az Árpád-korban királyi parancsra a nádor vagy más báró, esetleg az ispán tartott bírói közgyűléseket.⁴¹ 1219-ben például Kraszna megyének egy bizonyos Márton ispán,⁴² alkalmanként pedig maga a király tartott közgyűlést: például 1279-ben vagy 1291-ben Váradon több vármegyének, közöttük Kraszának és Szolnoknak.⁴³ Ezután Debreceni Dózsa bihari, szabolcsi és szatmári ispán, a király helyett kiküldött különleges bíró⁴⁴ a 14. század elején Szolnok vármegye számára tiszántúli vármegyékkel közösen tartott közgyűléseket (1317, 1320, 1322).⁴⁵ 1333-tól mindig a vajda nevében tartották közgyűlést, de a vajdát, aki szolnoki ispán volt, alispánja képviselte (utóbbit olykor ispánnak nevezik).⁴⁶ Úgy tűnik, olykor a négy szolgabíró az alispán nélkül is tartott közgyűlést, legalábbis Szécsényi Tamás vajda (1321–1342) a megye szolgabírójának címezte 1333. évi parancsát, amiben elrendelte, hogy képviselőjét, az ispánt (voltaképpen az alispánt) is részletesek a beszédett bírságokból.⁴⁷ A későbbi közgyűléseken kiállított oklevelek a vajda nevében keltek (1366, 1379, 1406).⁴⁸ Közgyűlést 1334-ben Csaaholyonon⁴⁹ és Szarvadon,⁵⁰ 1335-ben, 1337-ben, 1345-ben, 1346-ban, 1352-ban és 1353-ban Szödemeneteren,⁵¹ 1366-ban már Kenén,⁵² olyan birtokokon, amelyek később a „középszolnoki” részt alkották. A közgyűléseket, úgy látszik, valamely

³⁹ *CDTrans* I. 579. sz. = *ZichyOkm* II. 371–372 (1299. VII. 1. e.).

⁴⁰ Csukovits Enikő: *Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban*. Történelmi Szemle XXXIX(1997). 363–386 (a továbbiakban Csukovits: *Sedriahelyek*). 365.

⁴¹ A közgyűlésekre lásd Istváni Géza: *A generalis congregatio* (I–II). Levéltári Közlemények (a továbbiakban LK) XVII(1939). 50–83., XVIII–XIX(1940–1941). 179–207; Tringli István: *Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről*. Történelmi Szemle XXXIX(1997). 387–400 (a továbbiakban Tringli: *Közgyűlések működése*).

⁴² Tringli: *Közgyűlések működése* 392, az idézett forrás: *CDTrans* I. 104. sz. (1219. év).

⁴³ *CDTrans* I. 365. sz. (1279. I. 30.); uo. I. 463. sz. ([1291.] I. 5.); Istváni: *i. m.* LK XVII(1939). 55. További példák: Tringli: *Közgyűlések működése* 392.

⁴⁴ Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szolnok és Kraszna megyékben a király helyett kiküldött különleges bíró: *AOkl* IV. 527. sz. (1316. VIII. 1.), uo. V. 78. sz. (1318. III. 22.); uo. VI. 115. sz. (1321. V. 5.). Bihari és szabolcsi ispán: *AOkl* IV. 553. sz. (1317. VIII. 19.), uo. V. 77. sz. (1318. III. 22.); szatmári és szabolcsi ispán: uo. VI. 408. sz. (1322. I. 11.), 411. sz. (1322. I. 16.), 581. sz. (1322. V. 22.).

⁴⁵ Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szolnok és Kraszna vm.-ék számára: Szalacs, *AOkl* IV. 608. sz. (1317. X. 25.); Szabolcs, Szatmár és Szolnok vm.-ék számára Szakoly, *AOkl* V. sz. 721. (1320. III. 12.); Szatmár, Szabolcs, Szolnok és Kraszna vm.-ék számára: Újsemjén (*AOkl* V. 587. sz., 1322. V. 24.).

⁴⁶ Pl. ispán: *CDTrans* II. 813. sz. (1334. VII. 4.); alispán: uo. III. 438. sz. (1347. XII. 24.).

⁴⁷ *CDTrans* II. 772. sz. (1333. IV. 14.).

⁴⁸ Lásd az alábbi felsorolást. Az 1366. évi közgyűlést királyi parancsra tartották.

⁴⁹ *CDTrans* II. 813, 815–816. sz. (1334. VII. 4.).

⁵⁰ *AOkl* XXVIII. 769. sz. (1344. XI. 24.).

⁵¹ *CDTrans* II. 855–856. sz. (1335. IX. 4.); uo. II. 859. sz. (1335. IX. 18.); uo. II. 934–936. sz. (1337. VI. 9.); uo. III. 298. sz. (1345. X. 24.); uo. III. 365. sz. (1346. XII. 18.); uo. III. 639. sz. (1352. I. 23.); uo. III. 684. sz. (1353. év, nem a kongregáción kelt kiadvány).

⁵² *A Perényi család levéltára 1222–1526*. Közzéteszi Tringli István. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 44.). Bp. 2008. (a továbbiakban: *PerényiLt*) 119. sz. (1366. [VIII. 3. u.]

nagyobb ünnep nyolcadán,⁵³ majd hétfőnként tartották. A 14. század vége felé Magyarországon a nádori közgyűlések meggritkultak;⁵⁴ a vajdák Szolnok megye számára a 14. század második felében is, sőt a következő század elején is tartottak közgyűléseket: 1379-ben és 1406-ban a Szilvás és Szödemeter környéki, Tasnád mezővárosához közel fekvő, de ma már elpusztult *Kene* nevű birtok határában,⁵⁵ ugyancsak 1406-ban a Tisza-parti Szolnok mellett.⁵⁶ Mátyás király (1458–1490) 1464-ben megpróbálta a bíraskodási közgyűlések felelevenítését,⁵⁷ de a jelek szerint ez nem járt sikerrel. 1472-ben például Bátori István országbírót küldte ki, hogy több vármegye (köztük Külsőszolnok számára is) közgyűlést (*congregatio generalis*, *congregatio seu iudicium generalis*) tartson, de ezen a nemesek nem jelentek meg; a Jagelló-korban az intézmény végleg elhalt.⁵⁸ A közgyűlésen folyó bíraskodás feladata a tolvajok, gyilkosok és gonosztevők kiirtása volt;⁵⁹ a szolnoki vármegyei közgyűléseken státuspert folytattak,⁶⁰ bírságotlakt, és főbenjáró ítéletet⁶¹ is hoztak, azonban általában csak kisebb jelentőségű peres ügyekről maradtak oklevelek.

Az alispán és a szolgabírák nevében a 14. század első évtizedeiben kibocsátott oklevelek nem mindenikének van kelethelye,⁶² és nem mindenik árulja el, hogy a bíraskodás közgyűlésen vagy megyei ítélőszéken történt-e. Az 1327-ben Majádon,⁶³ 1330-ban Szödemeteren⁶⁴ majd Szántón⁶⁵ kelt okleveleket vélhetőleg a vármegyei ítélőszék kiadványainak tekinthetjük. 1363-tól a megyei ítélőszék székhelye a már említett *Kene* birtok (a vármegye nyugati felében).⁶⁶ Megjegyzendő, hogy a Külsőszolnok vármegye által kibocsátott (és fennmaradt) 14. századi oklevelek kizárólag csak a későbbi középszolnoki területekre vonatkoznak, azonban a vármegye nyugati, Tisza-melléki területe is a 14. században az erdélyi vajda joghatósága alatt állott,⁶⁷ és a megye két részének azonos volt az alispánja (Gál *magister* külsőszolnoki alispánt például mindkét terület kapcsán említik).⁶⁸ Azután is, hogy az 1420-as években az addig szervezetileg egységes Külsőszolnok vármegyé-

⁵³ *CDTrans* II. 815–816. sz. (1334. VII. 4.)

⁵⁴ Vö. Istványi: *i. m.* LK XVIII–XIX(1940–1941). 179–180.

⁵⁵ Kopács János gyűjt. (DF 292451, 1379. X. 10.); *DocRomHist* C. XV. 639 (1379. X. 10.); *ZsOkI* II/1. 5044. sz. (1406. X. 6.). Egy 1381 előtt Külsőszolnoknak tartott vajdai közgyűlés: DF 250222 (1381. VII. 29.)

⁵⁶ *ZsOkI* II/2. 5086. sz. (1406. XI. 2.); Benedek Gyula: *Külső-Szolnok megyei oklevelek a XV. századból.* = Zounuk. 5. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. Szolnok 1990. 249–290. 254.

⁵⁷ Tringli: *Közgyűlések működése* 395.

⁵⁸ *PerényiLt* 553. sz. (1472. XI. 4.); Tringli: *Közgyűlések működése* 396.

⁵⁹ Istványi: *i. m.* LK XVII(1939). 73.

⁶⁰ *CDTrans* II. 813. sz. (1334. VII. 4.)

⁶¹ *CDTrans* II. 809. sz. (1334. VI. 9.)

⁶² Pl. *CDTrans* II. 532. sz. (1325. IX. 18.); DL 96173 (1334. IX. 12.)

⁶³ *CDTrans* II. 612. sz. (1327. X. 6.); Csukovits: *Sedriahegyek* 384.

⁶⁴ *AOkI* XIV. 352. sz. (DL 64017, 1330. VI. 18.)

⁶⁵ *CDTrans* II. 682. sz. (1330. X. 29.)

⁶⁶ *in sede nostra iudiciaria, in villa Kene* (DL 51991, 1363. VIII. 7., *DocRomHist* C. XII. 161). Utolsó itt tartott bíraskodás: *ZichyOkm* IX. 313–317. (1452. II. 7.) Kene birtokról mondják 1367-ben, hogy *in qua sedes iudiciaria vicecomitis et iudicum nobilium comitatus predicti [sc. Zonuk] existeret* (*DocRomHist* C. XIII. 307. 1367. I. 11.), vö. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. I–II (1289–1556). Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II: Forráskiadványok 17.; a továbbiakban *KmJkv*). I. 833. sz. (1450). Kene birtokra lásd Csánki: *Történelmi földrajz* I. 557.

⁶⁷ *AOkI* X. 153. sz. ([1326]. IV. 25.); Pesty: *Eltűnt vármegyék* I. 90–91.

⁶⁸ *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungaricus*. Kiad. Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső–Ipolyi Arnold. I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891. VII. 416. (1380. V. 12.); *ZichyOkm* IV. 252. (1383. II. 9.) Vö. Benedek Gyula: *Oklevelek Külső-Szolnok vármegye XIV. századi történetéből*. Zounuk 6. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. Szolnok 1991. 283–330. 318.

ből kivált a Tisza-melléki nyugati rész, a megmaradt középszolnoki terület ítélőszéke továbbra is Kenén maradt (1452-ig). Ebben az időszakban az ítélőszéket kivételesen olykor Szolnokon (1380, 1381),⁶⁹ sőt Szántón is (1409)⁷⁰ tartották. Legkésőbb 1457-ben⁷¹ az ítélőszék átkerült a nem messze fekvő Szakácsiba (Tasnád mezővárostól keletre), és itt maradt közel 20 évig, 1476 májusáig.⁷² 1476 júliusában⁷³ az ítélőszéket a Tasnádtól északkeletre fekvő Ákos mezővárosban tartották, és 1535-ig bizonyosan ott maradt.⁷⁴ A helyszínek mindegyike nemesi birtok volt: Szödemeter a nevét erről kölcsönző nemeseké és az álmosdi Csire családé (a középkorban itt hetivásárt tartottak),⁷⁵ Kene a középkorban végig a Csaholyi családé volt,⁷⁶ Szakácsi több familiáé,⁷⁷ míg Ákos a kislaludi Ákosoké.⁷⁸ Az ítélőszék elköltözésének konkrét okait nem ismerjük, de mindig elsődleges szempont volt az illető település könnyű megközelíthetősége. Ezt az is bizonyítja, hogy amikor egy helységet – királyi engedéllyel – egyik vármegyétől egy szomszédoshoz csatolták, akkor indoklásként az utóbbi ítélőszékének közelsége szerepel, például 1410-ben, amikor is Vaja és Csompasz (*Chompaz*) településeket Szolnokból Krasznába tették át.⁷⁹ Nem a vármegyei ítélőszéken kelt az alispán és a négy szolgabíró 1395. évi, birtokba iktatást igazoló, Sámsonban kiadott oklevele,⁸⁰ továbbá a Szolnoki kelethelyű, a két alispán és két szolgabíró nevében kiadott 1407. évi oklevél (nyugta).⁸¹

Kezdeti ingadozás után (szerda⁸² vagy fontosabb egyházi ünnepek nyolcada)⁸³ a bíraskodás mindig hétfőn⁸⁴ zajlott. Ezekben az (al)ispán és a négy szolgabíró vett részt, a megye ispáni címét viselő vajda (vajdák) ellenben soha. A Középszolnok vármegye hatóságai által kiállított oklevelek a vármegye tényleges igazgatását végző alispánok és általában csak általánosságban említett négy-négy szolgabíró nevében keltek.⁸⁵ Ha valamely tárgyalt ügy az egész vármegyét érintette, az oklevelet a vármegyei nemesség egyeteme nevében állították ki (1520).⁸⁶ Ugyanígy

⁶⁹ DL 98076 (1380. VII. 9.); DF 250222 (1381. VII. 29.)

⁷⁰ *ZsOkI* II/2. 7216. sz. (1409. XII. 9.)

⁷¹ *ZichyOkm* IX. 584 (DL 81267, 1457. VIII. 1.). A birtokra lásd Csánki: *Történelmi földrajz* I. 563.

⁷² DL 65117 (1476. V. 6). – 1475-ben egy alkalommal azonban Tasnádon állít ki oklevelet a vármegyei hatóság: DL 65114 (1475. IV. 10.).

⁷³ DL 88583 (1476. VII. 15.), *in loco sedis nostre iudicarie, videlicet Akosy*.

⁷⁴ Román Nemzeti Levéltár Bihar Megyei Igazgatósága (a továbbiakban BiharNLT), Nagyvárad, Miscellanea, DF 278569 (1522. VI. 30.); MOL, P 635, ákosfalvi Szilágyi cs. lt., 1. csomó (1535. VII. 5., az adatra Szabó András Péter hívta fel a figyelmemet, amit ezúton köszönök neki). Középszolnok sedriahelyeire lásd még Csukovits: *Sedriahelyek* 384.

⁷⁵ *ZsOkI* I. 903. sz. (1389. I. 28.); Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Hungary in the Late Middle Ages. Digital vector map and attaching database about the settlements and landowners of medieval Hungary*. Bp. 2001 [CD-ROM] (a továbbiakban Engel: *Térkép*), Szödemeter. A vásárokat itt szerdánként tartották. Vö. Weisz Boglárka: *Vásárok a középkorban. Századok CXLIV*(2010). 1397–1454 (a továbbiakban Weisz: *Vásárok*). 1445.

⁷⁶ Petri: *Szilágy* III. 639–642.

⁷⁷ Petri: *Szilágy* III. 365–369.

⁷⁸ Engel: *Térkép* (Ákos).

⁷⁹ *ZsOkI* II/2. 7411. sz. (1410. III. 9.).

⁸⁰ *ZsOkI* I. 4043. sz. (1395. VII. 22.)

⁸¹ *ZsOkI* II/2. 5880. sz. (1407).

⁸² *CDTrans* II. 532. sz. (1325. IX. 18.).

⁸³ *CDTrans* II. 612, 813, 815–816. sz.

⁸⁴ *AOkI* XIV. 352. sz. (1330. VI. 18.).

⁸⁵ Ugyanez a helyzet Krasznában is.

⁸⁶ *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Maiorem partem collegit Antonius Nagy Fekete. Ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redigit Geisa Érszegi. Bp. 1979. (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici. II. Fontes 12. – a továbbiakban *MonRustReb*) 494–495 (1520. V. 7., DL 65472).

jártak el az alispánok érintettségekor is (1515).⁸⁷ Ha csak az egyik alispán volt érintve, akkor az oklevelet a másik alispán és a négy szolgabíró nevében állították ki.⁸⁸ A vármegyei ítélőszék a megyei kismemesség bíraskodási fóruma volt, az itt tárgyalt ügyek is általában jelentéktelenek voltak: vizsgálat,⁸⁹ tiltakozás,⁹⁰ kis értékű jószágrészt zálogosítása⁹¹ vagy elidegenítése,⁹² eskü megítélése,⁹³ perhalasztás,⁹⁴ ügyvédvallás⁹⁵ stb.

Az ispánok nevét, akik a megye ügyeinek intézésében nem vettek részt, a megyei oklevelek nem őrizték meg, akkortól tehát, amikor már nem a vajdák viselték az ispáni címet, más, nem megyei oklevelek igen esetlegesen előforduló adataiból remélhetjük az ispán említését.⁹⁶

Minthogy az 1420-as évekig, Középszolnok vármegye kiválásáig az ispáni tisztséget a vajda töltötte be, Szolnok (Külsőszolnok) alispánjai az erdélyi vajdák familiárisai. Az alvajdák helyettesei ugyan a vajdáknak, de a nem voltak egyszerre mind szolnoki alispánok is.⁹⁷ A vajda külsőszolnoki képviselőjét, az alispánt, minthogy ténylegesen ő volt a vármegye élén, olykor ispánnak nevezték az oklevelek. 1333-ban például maga Szécsényi Tamás erdélyi vajda nevezte (Csaholyi) Péter fia Jánost ispánjának.⁹⁸ 1351-ben – ekkor Erdély élén az Anjou-házbeli István herceg állott, de Gönyüi Tamás személyében vajda is hivatalban volt – Dezső *magister* külsőszolnoki alispán és négy szolgabírája mindkettőjük parancsára járt el.⁹⁹ A familiárisi viszonyt azonban csak ritkán említik az oklevelek. 1427-ben Csáki László erdélyi vajda és Középszolnok vármegye ispánja (1426–1437) Dengelegi Zsigmondot az ő alispánjának (*vicecomes noster*) nevezte;¹⁰⁰ Majádi István krasznai alispánt 1508-ban bélteki Drágyi György középszolnok és krasznai ispán (1503–1508) familiárisaként említik.¹⁰¹

Az ország kormányzásában a királyi váruradalmaknak fontos szerepük volt: az ország ellenőrzését voltaképpen a királyi várak rendszere tette lehetővé; ezeknek nem gazdasági, hanem katonai és főképpen politikai jelentőségük volt. A váruradalmak nem közvetlen szerepet kaptak az ország kormányzásában, hanem a várakat nagyobb területi egységekbe szervezték, és egy-egy királyi tisztségviselő kapta meg.¹⁰² Külsőszolnokban (a későbbi középszolnoki területen) két vár volt: Aranyos

⁸⁷ DL 65463 (1515. VI. 4.); DL 82316 (1510. VI. 10.)

⁸⁸ DL 82425 (1515. [II. 19. k.], *f. II.* [---] *Mathie ap.*.)

⁸⁹ DL 30077 (1515. VI. 4.).

⁹⁰ DL 99272 (1516. VII. 14.).

⁹¹ DL 82494 (1518. IV. 12.); DL 82819 (é. n.).

⁹² DL 97547 (1498. VII. 30.).

⁹³ DL 65465 (1518. IV. 12.).

⁹⁴ DL 65476 (1521. I. 21.).

⁹⁵ DL 65117 (1476. V. 6.).

⁹⁶ Kubinyi András idévágó megállapítása szerint „a rendelkezésünkre álló forrásanyag nem elegendő sem arra, hogy valamennyi megye fő- és alispánjait ismerjük, de még arra sem, hogy a forrásokkal leginkább adatolt megyéknél hiánytalan archontológiai listákat állítsunk össze”; lásd Kubinyi András: *A megyéispánok 1490-ben és Corvin János trónörökösödésének problémái.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16. Veszprém 1982. 169–180. (a továbbiakban Kubinyi: *A megyéispánok 1490-ben*) 169.

⁹⁷ Engel: *Archontológia* I. 11–15.

⁹⁸ *CDTrans* II. 772. sz. (1333. IV. 14.)

⁹⁹ *CDTrans* II. 605. sz. (1351. V. 9–30. között)

¹⁰⁰ *Oklevéltár a gróf Csáki család történetéhez.* Kiad. Bártfai Szabó László. I/1–2. Bp. 1919. (A körösszegi és adorjáni gr. Csáki család története. I. Oklevéltár). I/1. 344 (1427. IX. 22.).

¹⁰¹ 1508. IV. 21. e. (DL 105531).

¹⁰² Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437).* Bp. 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 83.). 13–14.

és Kővár.¹⁰³ A 13. században épült és 1317-ben a király tulajdonába került Aranyos élére a 14. század elején a király nevezett ki várnagyokat, 1341–1342-ben pedig a megye ispánjaként a vajda, valószínűleg azért, mert a megyében levő királyi várakat általában a megye ispánja kapta meg. Ezután azonban nem a vajdák ellenőrizték, hanem a szatmár-máramaros-ugocsai ispáni tisztséghez tartozott, 1383-ban pedig lerontották. Kővárat 1378-ban a békési Drágfiak kapták adományba (korábbi sorsa ismeretlen).¹⁰⁴ A vajda hatalmát azonban mindez érdemben nem befolyásolhatta, mert a kezén voltak az erdélyi királyi várak (arra az időszakra, amíg a tisztséget viselte).¹⁰⁵

1426 után a különvált Középszolnoknak és Külsőszolnoknak saját ispánjai voltak, ám a középszolnoki ispáni tisztelet olykor továbbra is az erdélyi vajda kapta meg, például Csáki László (1426–1437) vagy Hunyadi János vajda (1441–1446). 1458-ig Középszolnokot több szomszédos vármegyével együtt egyetlen méltóságviselő kormányozta, aki több szomszédos vármegyének is ispánja.¹⁰⁶

Karrierjük során uruk mellett olykor más tisztségeket is betölthettek. Így például Nagymihályi „Ungi” Albert Stiborici Stibor erdélyi vajda (1395–1401, 1409–1414) középszolnoki alispánjaként és bírságbehajtójaként kezdte karrierjét (1409–1410),¹⁰⁷ de sikerült szolgálatot vállalnia a királyi udvarban (1410-ben udvari ifjúként említik), később vránai perjel (1417–1433) és horvát bán (1419–1426) lett.¹⁰⁸ Roskoványi Antal Perényi János sárosi várnagya volt (1439–1440), majd Hunyadi János középszolnoki (al)ispánja lett (1443–1445) egyidejűleg szatmári és krasznai ispán (ez utóbbi tisztségeit 1445-ben említik).¹⁰⁹ Dobai György, Középszolnok vármegye alispánja (1495–1498) korábban békési Drágfi Bertalan erdélyi vajda és székely ispán (1493–1498) erdélyi alvajdája volt 1494–1495 között.¹¹⁰ Ezeket a példákon túl azonban a megyén kívüli szerepvállalás a 15. században nem volt gyakori az alispánok körében, mert – a felsorolt esetek kivételével – legtöbbször nem volt alkalmuk arra, hogy a megyén kívüli más, esetleg fontosabb pozícióba kerüljenek.

A 14. század több külsőszolnoki alispánjának származása ismeretlen. Akiknek birtoka ismert, azok nagyobb része – a 14. század utolsó harmadától kezdve hosszú évtizedeken keresztül – Szolnokon (Középszolnokon) kívüli nemes.¹¹¹ A sok vármegyén kívüli alispán között

¹⁰³ Csánki: *Történelmi földrajz* V. 548.

¹⁰⁴ Engel: *Archontológia* I. 268 (Aranyos), 351 (Kővár).

¹⁰⁵ Engel: *Archontológia* I. 11.

¹⁰⁶ Engel: *Archontológia* I. 201.

¹⁰⁷ *ZsOkl* VI. 1115. sz. = DL 105472 (1410. III. 15.).

¹⁰⁸ Engel: *Archontológia* II. 173.

¹⁰⁹ Engel: *Archontológia* II. 205.

¹¹⁰ *Székely oklevéltár*. Szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Barabás Samu. I–VIII. Kolozsvárt–Bp. 1872–1934. (a továbbiakban: *SzOkl*) VIII. 159–160, eredetije: Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a továbbiakban ENMLT; a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságának [a továbbiakban: KolozsNLt] őrizetében Kolozsvárott), Török Bertalan gyűjt., DF 244554, 1494. XI. 24.); DL 29886 (1495. VII. 24.).

¹¹¹ Bernóti Pál, Lackfi Imre erdélyi vajda középszolnoki alispánja (1370): Zaránd (Engel: *Archontológia* II. 33); Kalondai András, Losonci László erdélyi vajda familiárisa (1377–1378): Nógrád (uo. II. 122); Csarnavodai Mihály (1402): Bereg (Neuman Tibor: *Bereg megye hatóságának oklevelei* 1299–1526. Nyíregyháza 2006. 121). Páznádi János és Lépes Loránd, Lack Jakab és Tamási János vajdák alispánjai (1407): Temes illetve Zaránd (Engel: *Archontológia* II. 187, 145; Csánki: *Történelmi földrajz* II. 56); Drági László (1407): Doboka (Engel: *Archontológia* II. 65); Bályoki Dénes (1397), Ugrai János és László (1438–1439), körtvélyesi Hatalmas Imre (1451): Bihar (uo. II. 21, 249; *Km/Kv* I. p. 964); Nagymihályi „Ungi” Albert (1409–1410): Ung (Engel: *Archontológia* II. 173); somlyói Bátor György fia, János (1402), Dengelegi Zsigmond (Csákiak familiárisa, 1418, 1427) és rokona, Dengelegi Bernát (1446), vagy Bátori László (1446), akárcsak Gacsályi Tamás (1436): Szatmár (uo. II. 25, 59, 79); Roskoványi Antal (1443–1445) Sáros vármegyei (uo. II. 205); *Hezdench*-i Török Antal (1451): valószínűleg Tolna (uo. II. 246).

„helybéli” Csaholyi János (1333–1334, birtokainak nagyobb része azonban Szatmár vármegyében volt), Szodorói András (1450) vagy Szarvadi János alispán (1436; társa azonban ebben a tisztségben a Szatmár vármegyei Gacsályi).¹¹² Noha a vármegye igazgatását ők intézték, uruk szolgálata itt sem kívánt feltétlenül helyismeretet. Valószínűleg Középszolnokon kívüliek Parlagi Mihály és Horvát János alispánok (1469), akik egyidejűleg a vajdai *honor*hoz tartozó Déva vár várnagyai is voltak. (Utóbbiak tisztségviseléséből következik, hogy a dévai várnagyokat kinevező erdélyi vajda – 1468–1472 között a tisztséget betöltő dengelegi Pongrác János – egyben valószínűleg Középszolnok ispánja is volt). A 15. század utolsó és a 16. század első harmadában az alispánok Középszolnok vármegyei, a bélteki Drágfiak erdődi és kövári uradalmának közelében¹¹³ vagy szomszédos vármegyékben (Szatmár, Kraszna) birtokos kismanesi családokból valók.¹¹⁴ Egy 1462. évi oklevél említi a bélteki Drágfiak hatalmaskodó familiárisait, akik ugyancsak Középszolnok, illetve Ugocsa vármegyeiek.¹¹⁵ Mátyás király 1486. évi törvényének 60. cikkelye szerint az ispán a megyebeli birtokosok közül kellett kiválassza alispánját,¹¹⁶ és ez a megyében néhány kivétellel érvényesült.

Az alispáni tisztséget a 15. században legtöbbször egyidejűleg ketten viselték; 1464-ben három alispánt említenek a megyében.¹¹⁷ Rangjelző címeket ritkán tettek ki a nevük mellé, pl. Mindszenti Péter neve mellett, a vármegyei nemesség nevében kelt oklevélben 1515-ben az *egregius* cím szerepel.¹¹⁸ Vagyoni helyzetükről keveset tudni, annyi azonban bizonyos, hogy komoly földvagyon egyikük kezén sem volt, legfeljebb kisebb jószágrészek, a jobbágytelkek konkrét számáról adatunk nincs.

A középszolnoki (és krasznai) megyei oklevelek az (al)ispán és a név nélkül, általánosságban említett négy szolgabíró nevében keltek.¹¹⁹ Ezért az utóbbiak nevét igen ritkán ismerhetjük meg, leginkább olyankor, amikor valamilyen konkrét ügyben járnak el (a vármegyei hatóság egy-egy vizsgálat elvégzésére sokszor az egyik szolgabírót küldte ki, vagy egy megyei embert).¹²⁰ Olykor persze nem csak a megyei oklevelek említhetnek szolgabírókat: a váradai káptalan egy 1334. évi oklevele például az akkor hivatalban levő négy középszolnoki szolgabíró nevét őrizte meg. A szolgabírák – mint minden más vármegyében – mindig azon vármegye

¹¹² A felsorolt archontológiai adatok forrása Engel: *Archontológia* I. 200–201.

¹¹³ Középszolnok: Daróci, Désházi, Dobai, lelei Kaplyon, Kőrösi, Mindszenti, Sarmasági, Szilágysszegi, Újnemeti (lásd a függelékot, vö Csánki: *Történelmi földrajz* I. 567–578; Engel: *Térkép*, Daróc).

¹¹⁴ Szatmár: Gencsi, Gyarmati (Csánki: *Történelmi földrajz* I. 494; Németh Péter: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza 2008. 104); Kraszna: ilosvai Gelbert, Ilosvai, Keceli, Nagyfalusi, keceli Szele (Csánki: *Történelmi földrajz* I. 580–590); Szabolcs vagy Szatmár: Parlagi.

¹¹⁵ Középszolnok (Bagosi, Bideskúti, Majádi, Szentkirályi), Ugocsa (Csatóházi, tivadarfalvi Veres), lásd DL 105504 (1462. V. 15.).

¹¹⁶ *Decreta regni Hungariae 1458–1490*. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. II. Fontes 19.). 299.

¹¹⁷ DL 65086 (1464. VI. 18.).

¹¹⁸ DL 65463 (1515. VI. 4.); DL 65465 (1518. IV. 12.).

¹¹⁹ 1327-ben a megyei oklevél az ispán és két szolgabíró nevében kelt, valószínűleg két további szolgabíró perbeli érintettsége miatt (*CDTrans* II. 612. sz.).

¹²⁰ Olykor a kiküldött megyei ember szolgabíró volt, de ezt a viszonyt nem mindig említik, pl. Pete fia *Synka* szolgabíró (*CDTrans* III. 746. sz.) 1347-ben megyei kiküldött (uo. III. 438. sz.).

nemességéből kerültek ki, ahol tisztségüket betöltötték, és az ismert esetek mindegyikében jelentéktelen kisbirtokos nemesek voltak.¹²¹

Az 1486. évi 8. törvénycikk elrendelte, hogy a megyék válasszanak 8–12 esküdtet, akik a hiteleshelyi kiküldöttek jelenlétében vizsgálatokat, idézéseket és iktatásokat végezzenek.¹²² Ennek hatására Középszolnokban is megjelentek a választott esküdtek; legkorábban 1487-ben tűnnek fel (kisdobai Somogy Lőrinc és Szécsi János).¹²³ 1524-ben a vármegye nótáriusát (Sarmasági Albert) említik.¹²⁴

Kraszna vármegye

Kraszna vármegye, amely a nevét a területén keresztülfolyó Krasznától nyerte,¹²⁵ Középszolnok vármegyétől délre feküdt, Doboka, Kolozs és Bihar vármegyékkel volt szomszédos, fontosabb települései Somlyó, Kraszna és Nagyfalu voltak. Kraszna vármegye megszervezésének időpontja ismeretlen. Noha várát egy 11. század végi – de kétes hitelű – feljegyzés már említi, ispánjáról csak 1164 körülről van adatunk.¹²⁶ A megye területének jelentős részét Valkó vár uradalma foglalta el, amely 1317-ben került királyi kézre. Ekkortól az ispáni tisztelet a valkói várnagy viselte 1341-ig, amikor a vár Zólyomi Doncs *magister* örökbirtoka lett. Megyebeli királyi birtok híján Kraszna vármegye ispáni tiszteletét 1427-ig a Szatmár megyei ispán töltötte be. Az ispánok ugyanakkor általában máramarosi és ugocsai ispánok is voltak.¹²⁷ Ezután hosszú évtizedekig alig van adatunk arról, hogy kik töltötték be az ispáni tisztséget: 1454-ben Hunyadi János erdélyi vajda nevezett ki két alispánt a megye élére (Bályoki Szilveszter és Szécsi Tamás,

¹²¹ Az 1334-ben, a váradi káptalan oklevelében (*CDTrans* II. 801. sz.) családnévként szolgáló birtoknév nélkül említett szolgabírák: *Bartavölgyi* Barta fia Péter, *Csányi* Lampert fia Péter, *Moni* (?) István fia János (azonosításukra lásd *CDTrans* II. 955. sz.; uo. III. 36., 66. sz.). Néhány más ismert szolgabíró: Péter fia Dezső comes és Ugrin fia István (1327: uo. II. 612. sz.); Szentkirályi Péter (1334: uo. II. 815. sz.); [Parlagi?] Pete fia *Synka* (1354), lásd Piti Ferenc – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor: *Szatmár megye hatóságának oklevelei. Documentele autorităţii comitatense din Sătmăr. Documents of the authorities of Szatmár County (1284–1524)*. Nyíregyháza 2010. (A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 65.; a továbbiakban *SzatmárOkl*) 132. sz.; *CDTrans* III. 746. sz.; 1347-ben megyei kiküldött: uo. III. 438. sz.; Szunai (*de Zuna*) Bece fia Miklós (1368: *DocRomHist* C. XIII. 447); Balázsházi Pál fia László (1418: *ZsOkl* VI. 2419. sz.); menyői Ramocsa (*Ramacha*) István (1436: DL 65408); keresztúri Bege Damján és lelei Kis (*Parvus*) Márton (1466: DL 30042); Bálint és (bodóházi) Bodó Ferenc szolgabírák (1480–1483 között?) lásd C. Tóth Norbert: *Lehetőségek és feladatok a középkori járások kutatásában*. Századok CXLI(2007). 420–421); Szarvadi László (1464: DL 65086); Baksai (*Baxay*) András (1507: DF 244205, az utóbbi két adatot C. Tóth Norbertnek köszönöm); Pelei Péter (1515: DL 30077); menyői Dabóci (*Dabooczy*) Sebestyén, mindszei Szuna (*Zwna*) István, Szunai (*de Zwna*) Gergely és kisdobai Lőrinc (*Lewryncz*) Pál (1520: *MonRustReb* 501–502); menyői Dabóci (*Dabooczy*) Sebestyén és kisdobai Lőrinc Pál (1521: DL 105988); Pelei Tamás, mindszei Csires (*Chyres*) István, kisdobai György (*Gewrgh*) Bálint (1524: DL 36377).

¹²² Neumann Tibor: *Választott nemesi esküdtek Nyitra megyében. (Az 1486. évi 8. tc. végrehajtása)*. Századok CXXXIX(2005). 261.

¹²³ DL 27951 (1487. VII. 24.); DL 27955 (1487. IX. 28.). A következő ismert választott esküd Szentkirályi Osvát (DL 27962, 1489. VII. 7.)

¹²⁴ DL 36377 (1524. XI. 11.).

¹²⁵ A név szláv eredetű (*FNEŠz* I. 805).

¹²⁶ Zsoldos: *Archontológia* 166. Kristó a megye kialakulását a 11–12. század fordulójára körüli évtizedekre tette (Kristó: *Vármegyék* 487) Györffy szerint viszont Kraszna vármegyét és a területén alakult krasznai főesperességet a 11. század elején szervezték meg (Györffy: *Történeti földrajz* III. 503, 505).

¹²⁷ Engel: *Archontológia* I. 146, 454; *SzatmárOkl* 29–31.

1454),¹²⁸ 1473-ban újból az erdélyi vajda kapta a megye ispánságát, legkésőbb 1479-től pedig – ispáni címmel – a bélteki Drágfiak.

Mint már említettük, a 13. század végén a király is tartott bírói közgyűlést több vármegye számára, közöttük Krasznának és Szolnoknak (Váradon, 1279, 1291).¹²⁹ Ezután – más magyarországi vármegyékhez hasonlóan – Krasznának a nádor (voltaképpen az ítélőmester) tartott közgyűlést, eleinte egyszerre több szomszédos vármegyének, több színhelyen (1314-ben Adorjánban Bihar, Békés, Szolnok és Kraszna számára,¹³⁰ 1317-ben Szalacson a felsoroltak mellett Szabolcs számára is;¹³¹ 1322-ben Kállósemjénben Szatmár, Szabolcs, Szolnok és Kraszna vármegyéknek).¹³² A 14. század első harmada után legtöbbször Bihar és Kraszna vármegyéknek tartottak közgyűlést a nádor nevében Váradhegyfok (1364),¹³³ Micske (1341)¹³⁴ vagy Várad mellett (1343, 1349, 1370, 1372, 1397, 1435),¹³⁵ olykor pedig csak Krasznának Nagyfalú mellett (1412; ezen részt vett az alispán, a négy szolgabíró, és a gyűlés idejére választott ülnökök).¹³⁶ Különleges királyi parancsra nem a nádor, hanem pl. 1409-ben Perényi Péter volt székely ispán és máramarosi ispán tartott bírói közgyűlést Kraszna vármegyének (ugyancsak Nagyfalú mellett).¹³⁷

A Kraszna vármegye hatósága által kibocsátott oklevelek közül 1526 előtről kevesebb mint húsz maradt fenn. A vármegyei ítélőszéket legelőször 1333-ban említik, ekkor Nagyfaluban ítélkezett, és a továbbiakban is, 1346-ig ott is működött.¹³⁸ 1347-ben az ítélőszék székhelye Bagos.¹³⁹ Hosszú szünet után, 1474-ből ismeretes a következő krasznai oklevél, ami Varsolcon kelt.¹⁴⁰ Később az ítélőszék visszaköltözött Nagyfaluba (1481),¹⁴¹ majd tovább Bozjásra (1492),¹⁴² majd újból két ízben is Nagyfaluban (1510, 1525),¹⁴³ illetve Ilosva (1516–1518)¹⁴⁴ és Kraszna mezővárosokban (1542, 1544)¹⁴⁵ ülésezett.

¹²⁸ Engel: *Archontológia* I. 454.

¹²⁹ *CDTrans* I. 365. sz. (1279. I. 30.); *CDTrans* I. 463. sz. ([1291.] I. 5.); Istványi: *A generalis congregatio*. LK XVII(1939). 55.

¹³⁰ *AOkI* III. 849. sz. (1314. XI. 22.)

¹³¹ *AOkI* IV. 608. sz. (1317. X. 25.)

¹³² *AOkI* VI. 587. sz. (1322. V. 24.)

¹³³ *DocRomHist* C. XIII. 104. (1364. IX. 1. u. – X. 6.) 104.

¹³⁴ *CDTrans* III. 65. sz. (1341. VI. 27.)

¹³⁵ *CDTrans* III. 166. sz. (1343. X. 21.); uo. III. 521. sz. (1349. VIII. 29.); 1370-re: DL 38189; *DocRomHist* C. XIV. 113. (1372. I. 30.); *ZsOkI* I. 5009. sz. (1397. X. 10.); uo. II/1. 1306. sz. (1401. XI. 15.); 1435: DL 65404, 65407, 30434, 38266, 65405. Vö. Istványi: *A generalis congregatio*. LK XVII(1939). 67.

¹³⁶ *ZsOkI* III. 1574. sz. (1412. I. 14.)

¹³⁷ *ZsOkI* II/2. 7155. sz. (1409. X. 28.). Vö. uo. 7494. sz. (1410. IV. 18.)

¹³⁸ *CDTrans* II. 785. sz. (1333. VIII. 31.); *CDTrans* III. 339. sz. (1346. VIII. 8.) A vármegyei ítélőszék helyszíneit korábban összegyűjtötte Csukovits: *Sedriahelyek* 382.

¹³⁹ *CDTrans* III. 430. sz. (1347. XI. 15.)

¹⁴⁰ KolozsNLt, ENMLt, Bánffy cs. nemzetségi lt., 1474. I. 11. (DF 261021.)

¹⁴¹ KolozsNLt, ENMLt, Bánffy cs. nemzetségi lt., 1481. II. 13. (DF 261045); DL 65122. (1481. IX. 4.)

¹⁴² DL 105528 (1492. IX. 4.). A település neve ma Borzás (Szilágyborzás).

¹⁴³ DL 65454 (1510. IX. 10.), *in oppido [Naghfa]lv.* A 15. században vásártartó hely (Weisz: *Vásárok* 1436); 1525. XII. 29. (KolozsNLt, ENMLt, Bánffy cs. nemzetségi lt., DF 261123.)

¹⁴⁴ KolozsNLt, ENMLt, Bánffy cs. nemzetségi lt., 1516. VI. 24. (DF 261112); DL 65464 (1516. XII. 16.); DL 65467 (1518. VII. 6.)

¹⁴⁵ MOL, P 702, Wesselényi cs. bp-i lt., 1. csomó, 34. tétel (1544. IX. 30., *f. III. a. Dionisii mart.*); KolozsNLt, ENMLt, Wesselényi cs. zsisói lt., 1542. IV. 30.

Tisztségviselőiről is kevesebbet lehet tudni, mint Középszolnokéről. Ispánságát a 14. század közepét követő száz évben előkelő családok sokat foglalkoztatott tagjai vagy fontos országos tisztségek viselői kapták meg, akik kivétel nélkül egyidejűleg Szatmár vármegye ispánjai is voltak.¹⁴⁶ Az 1454-ben említett két ispán már Középszolnok és Kraszna vármegyei kismemes, akik szerény társadalmi helyzetüknek megfelelően már nem kapták meg a szatmári ispánságot is. 1479 előttről alig néhány alispán neve ismeretes, és még kevesebben vannak olyanok, akiknek a keresztnevükön kívül többet tudunk. Egyikük, Jakab (Gergely fia), Kraszna (1347), majd Szatmár vármegye alispánja (1353–1354), aki Szakácsi „Erdélyi” Jakabbal azonosítható,¹⁴⁷ tehát középszolnoki, akárcsak Csaohlyi János (133–1334). Pányoki „Bátor” János (1335) Ung megyei, Szikszói (Idai) János (1335–1341) Abaúj vármegyei,¹⁴⁸ Roskoványi Antal, egyúttal szatmári és középszolnoki ispán Sáros vármegyei. Mindegyikük kismemesi család tagja. Az 1479 utáni alispánok kivétel nélkül a megye ispánságát legkésőbb ekkor elnyerő bélteki Drágfiak familiárisai és helybéliek, krasznaiak, vagy szomszédos vármegyéből – Szatmár, Középszolnok – valók.¹⁴⁹ Többségük igen szerény birtokkal rendelkező kismemes, akinek az alispáni tisztség jelentette az egyetlen közéleti szereplést. Akárcsak Középszolnokban, a 15. század második felétől itt is egyidejűleg ketten töltötték be ezt az alispáni tisztséget. Földrajzilag és társadalmilag is nagyjából ugyanabból a birtokos rétegből kerültek ki, mint a középszolnoki alispánok.

A vármegyei oklevelek alig néhány szolgabíró nevét említik; számuk – a magyarországi vármegyék többségéhez hasonlóan – négy. 1347-ben Bülgezdi Jakabot és Rátoni Mihály fia Pétert a *comes* rangjelző címmel említik,¹⁵⁰ ami annak a jele, hogy a szolgabírákat ekkoriban még a vármegye előkelőbb nemesei közül választották.

A bélteki Drágfi család ispánsága Középszolnok és Kraszna vármegyékben

Középszolnok és Kraszna vármegyék ispánjai 1479-től kezdődően megszakítás nélkül a Drágfi család tagjai voltak; Drágfi Bertalant már Középszolnok ispánjaként említik (1479–1488), és a két vármegye ötáná következő, ma ismert ispánjai is mind ebből a családból kerültek ki.

A Szász moldvai vajda Drág nevű fiától származó bélteki Drág család román eredetű, de magyar arisztokratává lett család volt, melynek felemelkedése I. Lajos király alatt vette kezdetét: maga Drág testvérével, Balkkal együtt Szatmár (1377–1388), Máramaros (1378–1382)

¹⁴⁶ Engel: *Archontológia* I. 146; *SzatmárOkl* 29–30.

¹⁴⁷ Azonosítására lásd *CDTrans* III. 592; *SzatmárOkl* 28.

¹⁴⁸ Engel: *Archontológia* II. 25, 231.

¹⁴⁹ Bozjási György, 1486–1492; Bozjási Máté, 1492; Rátoni Nagy Lukács, 1505–1516; keceli Szele Miklós, 1516–1518 (Kraszna vm.); Reszegei Péter, 1474; Mándi Ambrus, 1481; Szenyesi László, 1481 (Szatmár vm.); Majádi István, 1505–1516; nagydobai Spácai Gáspár, 1516–1518 (Középszolnok vm.).

¹⁵⁰ *CDTrans* III. 430. sz. (1347. XI. 15.). Ugyanitt említik a vármegye nótáriusát, bizonyos Miklós magistert. – További krasznaei szolgabírák: Bozjasi Balázs (1481: Bánffy cs. nemzetségi lt., DF 261045); Bozjasi Mátás és Rátoni György diák (1505: uo, DF 261085); Ilosvai *Gerbeth* Jeromos és Pál (1510: DL 65454); ezeket az adatokat C. Tóth Norbertnek köszönöm.

és Ugocsa (1392) vármegyék ispánja volt, emellett székely ispán is (1387–1390); egy másik testvérük pedig, János ugyancsak székely ispán (1390). Utánuk több családtag is fontos tisztségeket töltött be. Miklóst az országnagyok között említik (1439–1444), *Sandrin* a királyi udvar lovagja (1419),¹⁵¹ Bertalan pedig erdélyi vajda (1493–1498). Utóbbi Mátyás király halálakor, 1490-ben az ország egyik legjelentősebb birtokosa volt, kezén három várat, két kastélyt, nyolc mezővárost és kevéssel több mint 200 falut találunk.¹⁵² Ezek között volt Középszolnok és Szatmár vármegyében Kővár¹⁵³ és Erdőd¹⁵⁴ vára a hozzájuk tartozó kiterjedt uradalmakkal, továbbá Sólomkő vár (Bihar vm.)¹⁵⁵ és Csehi *castellum*.¹⁵⁶ A családból Drágfi Miklóst említik először Középszolnok ispánjaként (1460), emellett Ugocsa és talán Kraszna ispánja is volt (utóbbi ispánjait ebből az időből nem ismerjük). Ezután legkevesebb három erdélyi vajda töltötte be a középszolnoki ispáni tisztséget: dengelegi Pongrác János (vajda: 1462–1465; ispán: 1465), Szentgyörgyi és Bazini János (vajda: 1465–1467; ispán: 1466), majd Magyar Balázs (vajda: 1472–1475; ispán: 1473), utóbbiról pedig biztosan tudni lehet, hogy Kraszna ispánja is volt (1473). Rajtuk kívül, mint már említettük, dengelegi Pongrác János erdélyi vajdáról (1468–1472) is jó okkal feltételezhető, hogy középszolnoki ispán volt. Utánuk a középszolnoki és krasznai ispánok kizárólag a Drágfiak közül kerülnek ki: először Bertalant, a későbbi vajdát említik Középszolnok ispánjaként (1479–1488), majd fiát,¹⁵⁷ Jánost mindkét vármegye főispánjának írják (1507 és 1526 között),¹⁵⁸ utóbbi is fontos országos tisztségeket töltött be (királyi

¹⁵¹ Engel: *Archontológia* II. 29, 65.

¹⁵² Az itt következő felsorolás forrása Engel Pál: *A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században*. = *Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk., a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. (Milleniumi magyar történelem.) Bp. 2003. 52, 68; 139. jegyz. A család genealógiájára és történetére lásd még Engel Pál: *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia*. [Bp.], 2001 [CD-ROM] (a továbbiakban Engel: *Genealógia*), Drágfi (bélteki); Rábik Vladimír – Vida Beáta: *Bélteki (Beltiug) [I] Drágffy család a magyar királyság történetében*. Turul LXXXII(2009). 2. sz. 33–45.

¹⁵³ Engel: *Archontológia* I. 351. Kővár vár adományozása a Drágfiaknak: *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*. Ed. Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai. Budapestini 1941. (Etudes sur l'Europe Centre-Orientale. Ostmittleuropäische Bibliothek nr. 29., a továbbiakban *DocVal*). 279–280. = *DocRomHist C. XV. 468–469*. (1378. VII. 20.); vö. Szentgyörgyi Mária: *Kővár vidékének társadalma*. Bp. 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 56., a továbbiakban Szentgyörgyi: *Kővár*) 19. Az uradalomhoz tartozó falvak felsorolása: *ZsOkI* II/2. 3723. sz. (1405. III. 15.)

¹⁵⁴ Maksay Ferenc: *A középkori Szatmár megye*. Bp. 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések 4.) 133–134; várépítési engedély Erdődre a Drágfiak számára: Rábik Vladimír: *Középkori oklevelek a nagyszombati Szent Adalbert Egyesület levéltárában (1181) 1214–1543*. Szeged 2010. (Capitulum VII.; a továbbiakban Rábik: *Szent Adalbert*) 109, 130 (1444. és 1456. év); DL 15102 (1456. IX. 20.). 1482-ben Drágfi Bertalan kezdte építtetni az erdői várat, lásd *Magyar Történelmi Tár* VI(1859). 9.

¹⁵⁵ Az adomány Drágfi Bertalan számára: DL 88531 (1472. VIII. 22.)

¹⁵⁶ *Sopron vármegye története. Oklevéltár*. I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889–1891. II. 620–622. (1524. III. 13.).

¹⁵⁷ *KmJkv* II. 3468. sz. (1508. VII. 9.)

¹⁵⁸ DL 46832 (1507); DL 26674 (1513. VI. 29.); DL 31005 (1515. I. 9.); DL 25567–25568 (1515. IX. 25.); DL 25571 (1515. XII. 24.); KolozsNLT, ENMLT, Bánffy cs. nemzetségi lt., DF 261111 (1516. V. 8.); *KmJkv* II. 3620. sz. (1517. II. 20.); *Sopron szabad királyi város története*. Közli Házi Jenő. I. rész. 1–7., II. rész 1–6. Sopron 1921–1943. (a továbbiakban Házi: *Sopron*). I/6. 375 (1518. XI. 28.); *Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék. A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*. Szerk. Barabás Samu. I–II. (1206–1526) Bp. 1895 (a továbbiakban: *TelOkI*). II. 448. (1521. IV. 7.); KolozsNLT, ENMLT, Bethlen cs. iktári lt., DF 255142 (1525. III. 25.); DL 65220, 74420 (1526. VIII. 24.); DL 24323 (1526. VIII. 27.); Hajnik Imre: *Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben*. Bp. 1888. (Értekezések a Történelmi Tudományok köréből XIII/10. – A továbbiakban Hajnik: *Örökös főispánság*). 62–63.

tárnokmester, országbíró volt).¹⁵⁹ Kettejükön kívül több más családtag viselte a két vármegye ispáni címét (lásd a függelékét). Főleg magánügyben kiadott okleveleikben használták az ispán (*comes*) címet, de olykor, a 16. század elején főispánnak címezték őket (*summus comes*).¹⁶⁰ Ha ugyanakkor valamilyen főméltóságot viseltek, kijárt nekik a nagyságos (*magnificus*) cím.¹⁶¹ 1530–1535 között kusalyi Jakcs Mihályt említik középszolnoki ispánként (!),¹⁶² de mellette már 1532-ben¹⁶³ Drágfi János fiát,¹⁶⁴ Gáspárt, aki Kraszna és Középszolnok ispánja 1536–1540 között.¹⁶⁵ Ennek 1545. évi halála után¹⁶⁶ Ferdinánd király (1526–1564) e tisztségeket Gáspár fiainak, Györgynek és Jánosnak adományozta (1545),¹⁶⁷ de György kiskorúsága miatt 1546. október 2-án kelt okmányában e megyék kormányzását hommonai Druget Antalra ruházta át.¹⁶⁸ 1551-ben – ugyancsak Drágfi György kiskorúsága miatt – Ferdinánd e két megye adminisztrátorává György mostohaapját és gyámját, Bátori Györgyöt nevezte ki.¹⁶⁹ 1556-ban már utóbbi említik a két vármegye főispánjaként;¹⁷⁰ Drágfi György ekkor már nem élt, családja vele fiágon kihalt.¹⁷¹ Bátori György egyébként somlyói Bátori Annának, Drágfi Gáspár, majd Druget Antal özvegyének a férje volt.¹⁷² A kövári uradalmat a Drágfiaktól a Bátoriak örökölték meg,¹⁷³

¹⁵⁹ Tárnokmester 1520, 1522: *KmJkv* II. 3760., 3877. sz.; *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei*. I. (1569–1581). *János Zsigmond, Báthori Kristóf királyi könyvei*. 1. *János Zsigmond királyi könyve 1569–1570*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kvár 2003. (Erdélyi Történelmi Adatok VII/1; a továbbiakban *Királyi könyvek I/1.*). 10. sz.; országbíró (1526: *KmJkv* II. 4136. sz.).

¹⁶⁰ *MonRustReb* 494–495. = DL 65472 (1520. V. 7.) – E tanulmány angol nyelvű változatában (W. Kovács: *Middle Solnoc and Crasna 43*) tévesen állítottam, hogy a Drágfiak Kraszna és Középszolnok vármegye örökös ispánjai voltak, valójában ezt a bárói címet nem kapták meg. Köszönöm C. Tóth Norbertnek, hogy e tévedésre felhívta a figyelmemet. Legkorábban Drágfi György használta az örökös ispáni címet 1552-ben, saját kiadványában, lásd *KárOkl* III. 271. (1552. IV. 24.): Georgius Dragphi de Belthek comes, comitatum Zonok mediocris et de Carazna comes perpetuus; Hajnik: *Örökös főispánság* 63. Az örökös ispánságokra vonatkozóan lásd Zsoldos Attila: *Örökös ispánságok az Árpád-korban*. = *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2010. 73–92; C. Tóth Norbert: *Az örökös ispánságok Zsigmond király korában*. Történelmi Szemle LIII(2011). 467–477.

¹⁶¹ *MonRustReb* 494–495. = DL 65472 (1520. V. 7.)

¹⁶² *KmJkv* II. 4283. sz. (1530. I. 28.); 4418. sz. (1533. VI. 17.); 4531. sz. (1535. V. 27.)

¹⁶³ MOL, P 702, Wesselényi cs. bp-i lt., 1. cs., 18. tétel (1532. VIII. 3., *II. d. f. VI. p. Petri ad vinc.*).

¹⁶⁴ *KmJkv* II. 4750. sz. (1540. V. 6.)

¹⁶⁵ *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. A nagykarolyi gróf Károlyi család oklevéltára*. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. I–V. (1253–1707) Bp. 1881–1897. (a továbbiakban: *KárOkl*) III. 196 (1536. III. 1.), 217 (1539. X. 13.), 223 (1540. III. 21.), 226 (1540. XII. 24.). Az idézett forrásokban a *comes* címet használja; vö. *Királyi könyvek I/1*. 586.

¹⁶⁶ Hajnik: *Örökös főispánság* 63.

¹⁶⁷ MOL, A 57 (Magyar Kancelláriai Levéltár), Libri regii, 2. köt., p. 100 (1545. XI. 25.); a magyar Királyi Könyvekből származó bejegyzéseket a következő digitális kiadás alapján idézem: *Libri regii 1527–1918* [DVD]. Magyar Országos Levéltár, Arcanum, Bp. 2006).

¹⁶⁸ MOL, A 57 (Magyar Kancelláriai Levéltár), Libri regii, 2. köt., p. 168–169 (1546. X. 2.); Hajnik: *Örökös főispánság* 62–63; *KárOkl* III. 241. (1548. IV. 23-án homonnai Druget Antal Középszolnok és Kraszna vármegyék ispánja.)

¹⁶⁹ MOL, A 57 (Magyar Kancelláriai Levéltár), Libri regii, 2. köt., p. 507–508 (1551. VIII. 13.); gyámság: uo. 3. köt., p. 134–135 (1553. IV. 7.); Hajnik: *Örökös főispánság* 63.

¹⁷⁰ *KárOkl* III. 289. (1556. VI. 10. Bátori György Szatmár, Szabolcs, Középszolnok és Kraszna vármegyék ispánja.)

¹⁷¹ *KárOkl* III. 289. (1556. VI. 10.).

¹⁷² Hajnik: *Örökös főispánság* 63.

¹⁷³ Szentgyörgyi: *Kövár* 19; *KárOkl* III. 288–290 (1556. VI. 10.).

és – amennyire a hiányos adatsorokból kitűnik – úgy látszik, ezzel együtt a két vármegye ispáni tisztségét is megszerezték.¹⁷⁴

Középszolnok és Kraszna vármegyék és az önálló igazgatási egységgé vált Kővár-vidék rövid ingadozás után a kialakuló Erdélyi Fejedelemség része a 16. század második felétől, ispánjait ezentúl az erdélyi fejedelmek nevezték ki.¹⁷⁵

Függelék

Középszolnok és Kraszna vármegyék 1458 előtti archontológiája: Zsoldos: *Archontológia* 166–167, 209–211; Engel: *Archontológia* I. 146, 200–201; W. Kovács András: *Szécsényi Tamás erdélyi vajda familiárisairól*. Erdélyi Múzeum LXVII(2005). 3–4. sz. 84–85. Az ismert szolgabírák felsorolását lásd e tanulmány 121. és 150. jegyzeteiben.

Pótlások Kraszna és Középszolnok vármegye 1458 előtti archontológiához

Kraszna

Gul magister alispán, valkói alvárnagy 1338. I. 13. (*CDTrans* II. 974. sz.)

Zólyomi Doncsfi István magister krasznai ispán

1346. VIII. 8. (*CDTrans* III. 339. sz.)

Szakácsi „Erdélyi” Jakab magister (Gergely fia) alispán 1347. XI. 15. (*CDTrans* III. 430. sz.)

Borzy-i [Boziási?] Miklós alispán 1422. IX. 22. (*ZsOkI* IX. 990. sz.)

Szolnok

Miklós ispán (1325. IX. 18., DL 62683 = *CDTrans* 532. sz.) nem Külsőszolnok vármegye ispánja (Engel: *Archontológia* I. 200), hanem Belsőszolnoké, 176 és [Gerendi?] Péter fia Miklós ispánnal (1325. VIII. 2. és 1325. X. 4.: *CDTrans* II. 529. és 537. sz.) azonos.

László (Hegun fia) ispán [1314–1317] (*CDTrans* II. 226.sz.)

Lökös (Leukus) magister ispán 1330. X. 29. (*CDTrans* II. 682. sz.)

¹⁷⁴ Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns. 1526–1848*. Bp. 1994. 151 (Kraszna), 149–150 (Középszolnok). Vö. Pálffy Géza: *Archontológiai kézikönyv vagy század eleji ismereteink összegzése? Gondolatok Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai Die Obergespane Ungarns 1526–1848 című könyvéről*. Fons II(1995). 99–111.

¹⁷⁵ Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Bp. 1918. passim; Barta Gábor: *A történeti Erdély és határai. = Mappa Transilvaniae et Partium regni Hungariae repertoriumque locorum objectorum. Erdély és a Részek térképe és helységnevtára*. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerk. Herner János. Szeged 1987. 210; Pesty: *Eltűnt vármegyék* II. 68 (Kővár-vidék); Lázár Miklós: *Erdély főispánjai, 1540–1711*. Századok XXIII(1889). 2. sz. 131–147 (Kővár-vidék).

¹⁷⁶ Az oklevélben említett szolgabírák belsőszolnokiak.

- [*Csaholyi*]177 „Nagy (Magnus)” János magister (Péter fia) ispán 1333. IV. 14. (*CDTrans* II. 772. sz.); 1334. VII. 4. (uo. II. 815. sz.); 1334. IX. 12. (DL 96173). – Helyettese: Nagy (Magnus) Pál [1333 vagy 1334] IV. 25. (*CDTrans* II. 773. sz.)
- [*Szikszói/Idai*] János magister (Pál fia) ispán 1335. IX. 18. (*CDTrans* II. 859. sz.); 1335. XI. 8. (uo. II. 867. sz.); 178 1337. VI. 9. (uo. II. 934–936. sz.); 1341. VI. 24. k. (DL 108165); 1341. IX. 27. (uo. III. 73. sz.). Az Engel által idézett 1327. VI. 1-jei oklevél (DF 275800) kelte 1337. VI. 9. (*CDTrans* II. 934. sz.). – János magister szolnoki ispán azonosítására lásd Engel: *Archontológia* I. 200. ill. *A Balassa család levéltára 1193–1526*. Fekete Nagy Antal kézirata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 18.) 93. sz. (1338. III. 8.)179
- Imre és Jakab alispánok 1344. XI. 24. (*AOkl* XXVIII. 769. sz.)
- András magister (Endre fia) alispán 1352. II. 27. (*CDTrans* II. 681. sz.)
- János fia László magister alispán 1363. VIII. 7. (DL 51991 = *A nagykallói Kállay-család levéltára*. Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai. Bp. 1943. [A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság kiadványai 1–2., a továbbiakban *KállayLt*] II. 1468. sz.); 1363. XII. 11. (DL 52010 = *KállayLt* II. 1488. sz.)
- Gál magister alispán 1389. III. 22. (Maleczky Miklós gyűjt., DF 286490)
- Dooh-i [*de Dooh* talán elírás *de Dragh* helyett?] György fia János alispán 1395. IV. 19. (a közölt regesztában hibásan: *Decht-i*, lásd *ZsOkl* I. 3927. sz.)
- Drági [---] alispán 1395. VII. 22. (*ZsOkl* I. 4043. sz. = DL 27839)
- [*somlyói*] Bátori György fia János és [Káta nembéli] Csarnavodai (de Charnauada) Tamás fia Mihály magisterek alispánok 1402. IX. 4. (DL 84318)180
- Drági Péter fia László és Derzsi [*Cantor dictus*] Barla alispánok 1407. X. 31. (DL 65396).
- Nagy Mihályi „Ungi” Albert alispán 1409. XII. 9. (*ZsOkl* II/2. 7216. sz. = DL 65005); 1410. III. 15. (*ZsOkl* VI. 1115. sz. = DL 105472) Egyidejűleg Stibor erdélyi vajda és szolnoki ispán bírságbehajtója.181
- Dengelegi Zsigmond alispán 1418. I. 10. (*ZsOkl* VI. 1359. sz. = DL 65399)
- Tamás [?] alispán] 1430. IV. 3. (DL 65027)

¹⁷⁷ Az azonosítást támogató adatok: *CDTrans* II. 454 (Csaholyi).

¹⁷⁸ Az 1335. szeptember 18-i (*CDTrans* II. 859. sz.) és 1335. november 8-i (uo. II. 867. sz.) oklevél Pál fia János alispánt említi. Mivel 1335. szeptember 4-én [Pányoki Jakab fia] “Bátor” János volt az alispán (Engel: *Archontológia* I. 200, *CDTrans* II. 855. sz.), elképzelhető, hogy e két adat is utóbbira vonatkozzon, de ebben az esetben feltételeznünk kell, hogy az apa neve, Pál, elírás Jakab helyett (vö. *CDTrans* II. 867. sz.).

¹⁷⁹ Szécsényi Tamás familiárisa, utóbb Gömör vm. ispánja (1343–1344), bírótárs (1348), lásd Engel: *Archontológia* II. 231.

¹⁸⁰ Bátori egyidejűleg Csáki György, illetve Marcali Dénes székely, szatmári és ugozsai ispánok (1402–1403) familiárisaként szatmári alispán (Engel: *Archontológia* II. 25; *SzatmárOkl* 30–31). Erdélyi vajda és szolnoki ispán 1402–1403 között: Csáki Miklós és Marcali Miklós (Engel: *Archontológia* I. 13). Csarnavodai Mihályra lásd *ZichyOkl* V. 51 (1397. XII. 6.) és *ZsOkl* III. 1650. sz., idézi Engel: *Genealógia*, Káta nem, 3. tábla: Csarnavodai (Surányi).

¹⁸¹ 1410-ben udvari ifjúként említik, később vránai perjel (1417–1433) és horvát bán (1419–1426) lett. (Engel: *Archontológia* II. 173.)

Középszolnok

Gacsályi Tamás fia Tamás alispán 1436. V. 14. (DL 65408)182

Ugrai János és László alispánok 1438. V. 12. (DL 65047)

Középszolnok és Kraszna vármegyék archontológiája 1458–1541

(Középszolnok vm. archontológiájára lásd még: Pesty: *Eltűnt vármegyék* I. 117.)

[ecsedí] *Bátori András*, Középszolnok vm. ispánja (1458).

1458. IX. 17. (DL 39588 = Fekete Nagy Antal: *A Petróczy levéltár középkori oklevelei*. Levéltári Közlemények IX[1931]. 98.) Egyidejűleg kir. főasztalnokmester (1458) és Szatmár vm. ispánja 1457–1458 és 1469–1494 között (Engel: *Archontológia* II. 25; *SzatmárOkl* 33.)183

béltéki *Drágfi Miklós*, Középszolnok vm. ispánja (1460).

1460. III. 7. (*KmJkv* I. 1430. sz.); DL 56560 [1460 k.?], itt Középszolnok és Ugocsa vm. isp.184

Középszolnok

Gencsi Bálint és Gyarmati Benedek alispánok185 1464. I. 9. (DL 81544 = *ZichyOkm* XII. 278–279); 1464. VI. 18. (DL 65086); a fentiek mellett (?) még sarmasági Valkai Osvát.

dengelegi *Pongrác János*, Középszolnok vm. ispánja (1465).

1465. III. 4. (KolozsNLT, Kolozsvár v. lt., DF 281272); 1465. V. 20. (DL 27179) Egyidejűleg erd. vajda és székely ispán (1462–1465), szörényi bán (1465).186

Szentgyörgyi és Bazini *János*, Középszolnok vm. ispánja (1466).

1466. II. 11. (SzOkl III. 87.) Egyidejűleg erd. vajda és székely ispán (1465–1467).187

¹⁸² Említve még a vármegyei hatóság oklevelében, *unum ex nobis*: Szarvadi Pál fia János (szolgabíró?).

¹⁸³ Később koronaőr (1490–1493), szabolcsi (1491–1494) és zarándi ispán (1491–1496), lásd C. Tóth Norbert: *Ki kicsoda az ecsedí Bátori családban*. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle. Társadalom. Tudomány. Művészet XLIII(2009). I. sz. 14–16.

¹⁸⁴ Drágfi Miklós utóbb Szatmár vm. ispánja 1468-ban (*SzatmárOkl* 33).

¹⁸⁵ Gyarmati Benedek utóbb Szatmár vm. alispánja 1475–1479 között (*SzatmárOkl* 33).

¹⁸⁶ Kir. asztalnokmester (1461–1463), erd. vajda (1462–1465, 1468–1472, 1475–1476) és székely isp. (1462–1465). Békés vm. isp. (1470, 1471: DL 16985 és 74615), Temes vm. isp. (1470, 1472: DL 17035 és 97345). Kubinyi András: *Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében*. Századok CXXII(1988). 147–215 (a továbbiakban Kubinyi: *Bárók*). 206.

¹⁸⁷ 1465: Batthyaneum, erd. kápt. mlt., DF 277596; 1467: Franz Zimmermann–Carl–Werner, Georg Müller–Michael Auner–Gustav Gündisch–Herta Gündisch–Gernot Nussbächer–Konrad G. Gündisch: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. (1191–1496) Hermannstadt, Buk. 1892–1991. (a továbbiakban: *Ub*) VI. 292–295. Lásd még Kubinyi: *Bárók* 207; Kordé Zoltán: *Szentgyörgyi János erdélyi tevékenysége 1465–1467-ben*. = *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Almásy Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Bp. 2005. 145–153.

Középszolnok

Porkoláb Demeter és Sáp László alispánok 1466. I. 3. (DL 30042)

dengelegi Pongrác János, erdélyi vajda 1468–1472 [középszolnoki ispán?].

Középszolnok

Daróci László és Újnémeti Albert (1467–1476) alispánok 1467 VII. [25. u.] (KolozsNLt, ENMLt, Bánffy cs. nemzetségi lt., DF 260920); 1468. V. 30. (DL 65091.)

Parlagi Mihály és Horvát János, alispánok, egyidejűleg Déva várnagyai 1469. IX. 11. (DL 81692)

Újnémeti Albert (1467–1476) és *Nagyfalun lakó Márton fia Mihály* alispánok 1470. IV. [30.]. (DL 65099)

Nagyfalun lakó Márton fia Mihály, ilosvai Gelbert Miklós alispánok 1470. VII. 30. (DL 70949 = PerényiLt 536. sz.)

Magyar Balázs, Középszolnok és Kraszna vm. ispánja (1473).

1473. II. 9. (Ub VI. 544); 1473. III. 9. (DL 28860). Egyidejűleg erd. vajda és székely ispán (1472–1475).188

Mándi Ambrus (1473), alispán 189 1473. VIII. 16. (BiharNLt, Nagyvárad, Miscellanea, DF 278584.)

A bélteki Drágfi család ispáni címmel említett tagjai

bélteki Drágfi Bertalan, Középszolnok és Kraszna vm. ispánja (1479–1492).190

1479. VI. 22. (DL 65119); 1492. II. 25. (Rábik: *Szent Adalbert* 155); 1488. III. 6. (DL 27956.)

bélteki Drágfi György, Középszolnok és Kraszna vm. ispánja (1503–1508).

1503. II. 6. (DL 69884); 1505. VIII. 24. (Bánffy cs. nemzetségi lt., DF 261085); az oklevél kelte 1508. IV. 21. e. (DL 105531, hivatalviselés ideje: [1507.] XI. 11. k.)

¹⁸⁸ A Felső részek kapitánya (1459, 1462, 1463, 1464), horvát-szlavón (1470–1472), dalmát és bosnyák bán (1470–1471). Lásd Kubinyi: *Bárók* 205; Horváth Richárd: *A Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban*. Századok CXXXVII(2003). 953–954.

¹⁸⁹ 1481–1485 között Kraszna vm. alispánja. Az adatot C. Tóth Norbertnek köszönöm, akárcsak a következő jelzetek alatt megtalálható oklevelek arhontológiai adatait: DF 261123, DL 99368.

¹⁹⁰ Kir. pohárnokmester (1468–1474, 1479–1480), udvari familiáris (1478: DL 32852), kamarásmester (1490–1493), lásd Kubinyi: *Bárók* 204. Erd. vajda és székely isp. (1493–1498, DF 246778 és 240822), ezzel egyidejűleg Szabolcs vm. isp. 1494–1497 között, lásd C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei*. II. (1387–1526) Bp.–Nyíregyháza, 2002. (Jósa András Múzeum Kiadványai 53.) 13. Szatmár (1494–1498; *SzatmárOkI* 34) és Ugocsa vm. isp. 1497–1498 között, lásd C. Tóth Norbert: *Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290–1526)*. Bp. 2006. (A Magyar Tudományos Akadémia – Magyar Országos Levéltár Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoport Kiadványa). 20. † 1501. X. 26.-án (*Történelmi Tár* 1898. 566.)

bélteti Drágfi György (1507) és bélteti Drágfi János (1507–1526), Középszolnok és Kraszna vm. ispánjai.
1507. [IX. 2.?] (DL 46832.)

bélteti Drágfi János, Középszolnok és Kraszna vm. ispánja (1507–1526).¹⁹¹

1513. VI. 29. (DL 26674, 107408); 1514. VIII. 18. (DL 89043 = *MonRustReb* 195); 1515. I. 9. (DL 31005); 1515. IX. 25. (DL 25567–255568); 1515. XII. 24. (DL 25571); 1516. V. 8. (KolozsNLt, ENMLt, Bánffy cs. nemzetségi lt., DF 261111); 1517. II. 20. (*KmJkv* II. 3620. sz.); 1518. XI. 28. (Házi: *Sopron* I/6. 375); 1520. V. 7. (DL 65472 = *MonRustReb* 494–495); 1521. IV. 7. (DL 74408 = *TelOkl* II. 448); 1525. III. 25. (KolozsNLt, ENMLt, iktári Bethlen cs. lt., DF 255142); 1526. VIII. 24. (DL 65220, 74420); 1526. VIII. 27. (DL 24323.)

Középszolnok

kusalyi Jakcs Mihály 192 ispán (!) 1530. I. 28. (*KmJkv* II. 4283. sz.); 1530. XII. 31. (MOL P 2269, K. Papp Miklós által gyűjtött iratmásolatok, 163. sz., eredetije: a kolozsmonostori konvent mlt, fasc. XVI, nr. 59.); 1533. II. 14. (Wesselényi cs. zsidói lt.); 1533. V. 3. (uo., DF 254915); 1533. VI. 17. (*KmJkv* II. 4418. sz.); 1535. III. 18. (Magya Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, K 332. doboz, Oklevélgyűjtemény 1573–1579, No. 901); 193 1535. V. 27. (*KmJkv* II. 4531. sz.); 1540. I. 10. (Wesselényi cs. zsidói lt.)

bélteti Drágfi Gáspár, Középszolnok és Kraszna vm. ispánja (1536–1540).¹⁹⁴

1533. V. 3. (Wesselényi cs. zsidói lt.); *KárOkl* III. 196 (1536. III. 1.), 217 (1539. X. 13.), 223 (1540. III. 21), 226 (1540. XII. 24.)

Alispánok

Középszolnok

Nagy (Magnus) András (1475)¹⁹⁵ és *Nagy (Magnus) István* (1475) alispánok 1475. IV. 10. (DL 65114.)

Újnémeti Albert (1467–1476) és *Nagydobai/Dobai György deák* (1476, 1486, 1495–1498) alispánok 1476. V. 6. (DL 65117); 1476. VII. 15. (DL 88583.)

keceli Szele Márton (1485) alispán 1485. III. 30. (*KmJkv* II. 2521. sz.)

¹⁹¹ Kir. pohárnokmester (1508–1514), asztalnokmester (1510–1515), tárnokmester (1518–1523), temesi ispán (1524, 1525: DL 8263, DF 255142), alsómagyarországi kapitány (1525: DF 255142). 1507-ben örökös báróságot kap (Kubinyi: *Bárók* 206; *MunRustReb* 195.).

¹⁹² Középszolnok vármegye követe Szapolyai János 1527. évi budai országgyűlésén, lásd Fraknoi Vilmos (szerk.): *Monumenta comitialia regni Hungariae. Magyar országgyűlési emlékek*. I. (1526–1536). Bp. (a továbbiakban *MOE*) 129.

¹⁹³ Az adatra Szabó András Péter (Bp.) hívta fel a figyelmemet. Ezúton köszönöm neki.

¹⁹⁴ † 1545-ben (*Történelmi Tár* 1898. 567).

¹⁹⁵ 1474-ben krasznai alispán.

- Dobai György* alispán (1476, 1486, 1495–1498) *I96* 1486. XII. 11. (DL 105523.)
lelei Kaplyon Dénes (1495–1510, 1515) és *Dobai György* (1476, 1486, 1495–1498) alispánok 1495. X. 26. (DL 82090); 1498. VII. 30. (DL 97547.)
lelei Kaplyon Dénes (1495–1510, 1515) és [*lelei*] *Szilágyszegei Pál* *I97* (1504) alispánok 1504. II. 5. (DL 65189); 1507. VII. 3. u. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, DF 244205); é. n. (DL 82819.)
lelei Kaplyon Dénes (1495–1510, 1515) és *Désházi Mihály* (1509–1512) alispánok 1509. VII. 23. (DL 72427); 1510. VI. 10. (DL 82316), egyedül *lelei Kaplyon Dénes* az oklevélkibocsátó; 1512. IV. 18. (DL 65456.)
Désházi Mihály (1519–1512) és *Mindszenti Péter* (1512, 1515–1522) alispánok 1512. X. 4. (DL 105534.)
lelei Kaplyon Dénes [alispán] (1495–1510, 1515) 1515. [II. 19. k.] (DL 82425.)
Sarmasági János (1515–1522) és *Mindszenti Péter* (1512, 1515–1522) alispánok 1515. VI. 4. (DL 30077); 1516. VII. 14. (DL 99272); 1518. IV. 12. (DL 65465 és 82494); 1520. I. 9. (*KárOkI* III. 126 = DL 99368); 1520. VI. 18. (DL 28032); 1521. I. 21. (DL 65476); 1520. VI. 18. (*MonRustReb* 501 = DL 28032); 1521. II. 4. (DL 105988); 1522. VI. 30. (A Román Nemzeti Levéltár Bihar Megyei Igazgatósága, Nagyvárad, Oklevélgyűjtemény, Miscellanea, DF 278569), említve egyedül *Sarmasági János*.
Körösi László (1524) *I98* és *szakácsi* (DL 36377) vagy *lelei* (DL 65219) *Kaplyon János* (1524) alispánok 1524. XI. 11. (DL 36377); 1524. XI. 11. u. (DL 65219.)
Pap János (1535) és *Haraklyáni Miklós* (1535) 1535. VII. 5. (*f. II. p. Visit. Mar.*, MOL, P 635, ákosfalvi Szilágyi cs. lt., 1. csomó). *I99*

Kraszna

- Nagy (Magnus) András* (1474) *200* és *Reszegei Péter* (1474) alispánok 1474. I. 11. (KolozsNLt, ENMLt, Bánffy cs. nemzetségi lt., DF 261021.)
Mándi Ambrus (1481–1485) *201* és *Szenyesi László* (1481) alispánok 1481. II. 13. (KolozsNLt, ENMLt, Bánffy cs. nemzetségi lt., DF 261045); 1485. III. 30. (*KmJkv* II. 2521. sz., említve egyedül *Mándi*.)
Bozjási György magister (1486) alispán 1486. XII. 11. (DL 105523.)
Rátoni György (1492) és *Bozjási Máté* (1492) alispánok 1492. IX. 4. (DL 105528.)
Majádi István (1505–1516) és *Rátoni Nagy (Magnus) Lukács* (1505–1516) alispánok 1505. IX. 16. (KolozsNLt, ENMLt, Bánffy cs. nemzetségi lt., DF 261085).
Majádi István (1505–1516) alispán; az oklevél kelte: 1508. IV. 21. e. (DL 105531, hivatalviselés ideje: [1507.] XI. 11. k.)

¹⁹⁶ 1487-ben bélteli Drágfi Bertalan ügyvédje (*Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból*. Egybegyűjté és jegyzetekkel kísérve kiadta apszai Mihályi János. Máramaros-Sziget 1900. 589). Erdélyi alvajda 1494–1495 között (1494: KolozsNLt, ENMLt, Török Bertalan gyűjt., DF 244554 = *SzOkI* VIII. 159–160; 1495: DL 29886); Drágfi Bertalan familiárisaként ura végrendeletének egyik végrehajtója (1500: Rábik: *Szent Adalbert* 164).

¹⁹⁷ Drágfi Bertalan familiárisaként ura végrendeletének egyik végrehajtója (1500: Rábik: *Szent Adalbert* 164).

¹⁹⁸ Középszolnok vármegye követe Szapolyai János 1527. évi budai országgyűlésén (*MOE*, I. 129).

¹⁹⁹ Az adatra Szabó András Péter (Bp.) hívta fel a figyelmemet. Ezúton köszönöm neki.

²⁰⁰ 1475-ben Középszolnok vm. alispánja.

²⁰¹ Mándi Ambrus 1473-ban Középszolnok vm. alispánja.

rátoni Nagy (Magnus) Lukács (1505–1516) alispán 1510. IX. 10. (DL 65454.)
Majádi István (1505–1516) és *rátoni Nagy Lukács* (1505–1516) alispánok 1516. VI. 24. (KolozsNLt, ENMLt, Bánffy cs. nemzetségi lt., DF 261112.)
 [nagydobai]202 *Spácai Gáspár* (1516–1518) és [keceli] *Szele (Zeke) Miklós* (1516–1518) alispánok 1516. XII. 16. (DL 65464); 1518. VII. 6. (DL 65467.)
ilosvai Nádasi (Nadasy) Balázs (1525–1526) és [kraszna]horváti *Peres László* (1526–1526), *egregiusok*, alispánok 1525. XII. 29. (KolozsNLt, ENMLt, Bánffy cs. nemzetségi lt., DF 261123); 1526. I. 8. (DL 105546.)203
horváti Peres Pál (1544) és *Ippi Bertalan* (1544) alispánok 1544. IX. 30. (MOL, P 702, Wesselényi cs. bp-i lt., 1. csomó, 18. tétel, f. III. a. *Dionisii mart.*)

The Authorities of Middle Solnoc and Crasna Counties in the Middle Ages.

Keywords: medieval counties, Solnoc, Crasna, comes, iudex nobilium, comes perpetuus, Drágfi of Beltiug.

The present study discusses the formation and functioning of medieval Middle Solnoc and Crasna counties (administrative units organized by the royal administration) from the 11th century up to 1541. Starting with the last decades of the 13th century, the authorities of each of these two counties consisted of a *comes* (appointed by the king in Crasna and by the voivode of Transylvania in Middle Solnoc county) and four noble judges (*iudices nobilium*) elected from among the local nobility. Between 1261 and 1476, voivodes of Transylvania bore the title of ‘*comes* of Solnoc’ (*comes comitatus Zolnuk*), however, all three parts of the formerly undivided county, Inner, Middle and Outer Solnoc had their own *comites/vice-comites*, and from the beginning of the 15th century voivodes did not have authority over Outer Solnoc and Middle Solnoc counties anymore. In Middle Solnoc and Crasna counties, judicial activity, the most important function of the nobiliary county, starting with the 14th century, was performed in the name of the voivode, at the occasional assemblies of the county (*congregatio generalis*; in the name of the palatine in the case of Crasna county) or at the more regular county court (*sedes iudiciaria*, abbreviated as *sedria*) sessions held by the *vice-comes* helped by the four *iudices nobilium*. Sometime in the 1470s, the Drágfi of Beltiug family received the hereditary title of *comes perpetuus* of Middle Solnoc and Crasna counties, and from that time on the *comites* of the two counties were members of this same family, while *vice-comites* were chosen from their *familiares*.

²⁰² Petri: *Szilágy* IV. 92.

²⁰³ Fancsikai (*de Fanchyka*) Ferenc, alországbíró és Várdai Tamás országbírói ítélőmester 1525 decemberében Nagyfaluban Kraszna vármegye nemessége számára az alispánok, illetve Rátoni János deák és Haraklyáni Gáspár esküdtek társaságában közgyűlést tartanak.

Bogdándi Zsolt

Jobbágyságok Kolozsvárra költözése a fejedelemség korában.

16–17. századi jobbágyszabadságok a kolozsmonostori jegyzőkönyvekben

Közismert tény, hogy egy-egy történelmi korszak politikai berendezkedése nagymértékben befolyásolja a történetkutatás tematikáját. A rendszerváltást megelőző évtizedekben a történészek számára szinte kötelező volt a társadalom „alsóbb” osztályainak, a parasztságnak vagy a jobbágyságnak a kutatása, a társadalom egykori elitjéhez, az arisztokráciához vagy a városi polgársághoz köthető témák azonban kerülendőnek számítottak. Manapság azonban annyira fordított a helyzet, hogy az elitek szinte teljesen kiszorították a társadalom többi rétegét a történészek érdeklődési köréből. Ez bizonyára azzal is magyarázható, hogy a forrásadottságok általában nehezebben teszik lehetővé a „névtelen tömegek” nyomán követését, de ez korántsem jelenti azt, hogy a társadalom nagyobb részét alkotó parasztság vagy egy-egy város szegényebb rétegeinek kutatása okafogyottá vált. Már csak azért sem, mert a társadalom különböző kategóriái egyetlen korszakban sem voltak egymástól teljesen elzárva, jellemző volt minden időszakra kisebb-nagyobb fokú mobilitás. Ez a mobilitás pedig a kora újkori erdélyi társadalmat is nagy mértékben meghatározta.

Az erdélyi fejedelmek által uralt területeken levő városokról, azok jellegzetességeiről, társadalmáról viszonylag keveset tudunk.¹ A kutatás Kolozsvár esetében is inkább a város vezetőinek, iparosainak, a városi jogszolgáltatásnak, intézményeknek tárgyalására fektette a hangsúlyt.² A történészek figyelmét annak a vizsgálatára is elkerülte, hogy milyen kapcsolat alakult ki a város és közvetlen vagy távolabbi környezete között, mekkora volt Kolozsvár vonzáskörzete. Tanulmányunk, melyhez egy régebbi, debreceni vonatkozású értekezés,³ illetőleg

Bogdándi Zsolt (1977) – tudományos munkatárs, PhD, EME, Kolozsvár, zsbogdandi@yahoo.com

¹ A felmerülő kérdések egy részét, illetve a szakirodalmat Oborni Teréz tekintette át: *A fejedelemség-kori erdélyi várostörténet kérdéseiről*. = *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*. I. Bp. 2006. 133–158.

² Kiss Andrásnak két kötetben összegyűjtött, mértékadó tanulmányai mellett (*Források és értelmezések*. Buk. 1994; *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely 2003) megemlíthetjük Kovács Kiss Gyöngynek szintén két kötetben megjelent dolgozatait (*Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben*. Marosvásárhely 2001; *Megidézett múlt. Tanulmányok, forrásközlések*. Kvár 2008), Jeney-Tóth Annamária monográfiáját (*Míves emberek a kincses Kolozsváron. Iparostársadalom a 17. századi Kolozsváron*. ETF 247.), illetve Pakó Lászlónak a városi jogszolgáltatásra és annak szervezetére (pl. *Hatalmi konfliktus vagy testületi összefogás? A kolozsvári százférfiak tanácsa és a városi igazságszolgáltatás a 16. század második felében*. = Erdélyi Múzeum LXXII/2010. 3–4. füzet. 73–87; Uő: *A korrupt boszorkányüldöző. Igyártó György prókatori tevékenységéről*. = Erdélyi Múzeum LXXIII/2011. 3–4. füzet. 93–103.) és Flóra Agnesnek a kolozsvári eliteire vonatkozó tanulmányait (*A kora újkori kolozsvári elit portréja*. = *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*. III. Bp. 2008. 133–144.).

³ Zoltai Lajos: *Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564–1640 között*. Közli Radics Kálmán. = *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXX*. Debrecen 2005. 289–323.

Kubinyi András hasonló témájú feldolgozása⁴ szolgáltatta a mintát, e vonzáskörzet meghatározásához és a fejedelemség kori városi társadalom alaposabb megismeréséhez egyaránt adalékul szolgálhat.

Ismeretes, hogy a középkorban és a kora újkorban a polgárságot a demográfiai deficit jellemezte.⁵ Ez részben az egészségtelen életkörülményeknek, a gyakori járványoknak, részben pedig a polgárok öröklési szokásainak volt a következménye. E körülmények ellenére Kolozsvár lakossága az általunk tanulmányozott, 1660-ig terjedő időszakban nem csökkent, hanem folyamatosan, olykor ugrásszerűen növekedett.⁶ Egy ilyen redkívuili növekedéssel a Mohács utáni évtizedekben számolhatunk, amikor a török hódítás elől menekülő tömegek árasztották el Erdélyt és annak városait, így Kolozsvárt is.⁷ E menekültáradat mellett, hogy lényegében megváltoztatta az etnikai viszonyokat, ahhoz is nagy mértékben hozzájárulhatott, hogy Kolozsvár a kialakuló ország gazdasági és szellemi központjává lépett elő.

A város már a középkorban bevándorlókkal pótolta a népességihiányt. Először I. Lajos 1370. április 26-án kelt kiváltságlevele biztosította a Kolozsvárra való szabad beköltözés jogát azon jobbágyok számára is, akik a szokásos licentiát és a terragiumot földesuraiknak megfizették.⁸ Az elkövetkező időszakban a városba települtek nagy része a környékbeli birtokokról érkezhetett, egy részük szelléreként a majorok lakosságát növelte, vagy szolgálként a polgárokhoz szegődött, néhányan azonban házat szereztek, és „örökösök”, vagyis polgárok lettek.⁹ A város ezen kiváltsága természetesen nem egyezett az erdélyi birtokosok érdekeivel, akik II. Ulászló idején elérték azt, hogy a városba az elmúlt hat évben szökött jobbágyaikat visszavihessék. Minthogy a rendelkezés nemcsak a városnak, hanem az országnak is nagy kárára volt, 1508. június 24-én, vélhetően a kolozsváriak kérésére megszüntették a nemesség ezen jogát.¹⁰ A jobbágyok azonban már nem sokáig élhettek a szabad költözés jogával. A parasztháború következményeként a lázadó jobbágyok az örök hűtlenség vétkébe estek, emiatt

⁴ Kubinyi András: *Paraszrok városba költözése a középkor végén.* = *Tanulmányok Budapest középkori történetéről* II. Bp. 2009. 571–598.

⁵ Lásd, a vonatkozó szakirodalommal Gulyás László Szabolcs: *15–16 századi parasztságunk városba költözésének jogi háttere és gyakorlata (Eperjes és a jobbágyköltözés).* = *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére.* A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete. Bp. 2011. 139.

⁶ Lásd Csetri Elek: *Kolozsvár népessége a középkortól a jelenkorig.* = *Kolozsvár 1000 éve.* A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf. Kvár 2001. 9–12.

⁷ Pozsony Ferenc: *Szászok és magyarok a XVI. század végi Kolozsvárt.* = *Kolozsvár 1000 éve.* A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf. Kvár 2001. 39–40.

⁸ DF 281052. Az oklevelet téves keltezéssel közölte Jakab Elek, lásd *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez.* Összegyűjtötte és szerkesztette Jakab Elek. Első kötet. Budán, 1870. 66. Annymra fontos joga volt ez a városnak, hogy 1648-ban a hiányzó részeket kiegészítette Pálfi István kolozsmonostori levélkereső és centumvir. Vö. Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában.* ETF 274. Kvár 2012. 85–88.

⁹ Kiss András: *Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as „unióig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel.* = Uő: *Más források-más értelmezések.* Marosvásárhely 2003. 164–165.

¹⁰ Jakab: *Oklevéltár* I. 316–317.

elvesztették korábbi szabadságaikat, így a költözéshez való jogukat is.¹¹ A röghözkötöttség rendszere azonban korántsem volt annyira szoros, mint ahogyan a törvényekből kitűnik, a jobbágyság nem volt mozdulatlan, merev társadalmi réteg, hanem ezentúl is inkább a folyamatos mobilitás jellemezte.¹² Ez a mozgékonyság pedig nemcsak a Habsburgok uralta ország-részre, hanem Erdélyre is jellemző volt, annak ellenére, hogy itt nem léphettek érvénybe a költözési szabadságot részben visszaállító 1556. évi törvények, és az országgyűlési végzések gyakran próbálták elejét venni a jobbágyok szökésének, illetve könnyíteni visszavételüket.¹³

Tanulmányunk célja a Kolozsvár szabad királyi városába települők vélhetően legjelentősebb rétegének, a különböző birtokokról elszökött jobbágyoknak a vizsgálata. A kutatás alapjául a fejedelmi korszakban vezetett kolozsmonostori jegyzőkönyvekben fellelhető bejegyzések szolgáltak, nevezetesen azok a manumissiók, tehát felszabadítások, melyeknek tárgya a városba települt jobbágy. Mintavételünk az 1576–1660 között vezetett protocollumokba bejegyzett valamivel több mint száz manumissio alapján történt. A vizsgált korszak határaként az 1660-as esztendőt választottuk, minthogy a vármegyei fennhatóság alá került város társadalmában ezután olyan mértékű változások következtek be, melyek tárgyalását már nem tekinthetjük célunknak. Úgy véljük, hogy forrásaink csak arra adnak lehetőséget, hogy e bevándorlóréteg főbb jellemzőit megállapíthassuk, illetve következtetéseket vonhassunk le a jövevények származásáról, foglalkozásukról, valamint a városi társadalomba való betagozódásukról.

A manumissio annak a függési viszonynak a megszüntetését jelentette, amely a jobbágyot földesúrához kötötte.¹⁴ A manumissio történhetett személyre szólóan, de olykor a jobbágy által bírt föld felszabadításával is együtt járhatott, és mentesítését a jobbágy általában egy pénzüsszeg lefűzetésével érte el. Az általunk tanulmányozott esetekben azonban, szökött jobbágyokról lévén szó, akiket a földesúr csak repetíció útján vitethetett vissza birtokára, mindig csak a távozott személyre és többnyire mindkét nembeli utódaira szóló manumittálások jöhetnek számításba. Történtek viszont olyan felszabadítások is, melyeknél e kedvezményben nem részesült a család minden tagja. Példának okáért Laczoka Ferenc Kolozsvárra szökött jobbágya feleségének, Kis Orsolyának korábbi férjétől, Bányai Jánostól született kislányát, édesanyjától elszakítva, visszavitte szilágyszegi birtokára továbbra is jobbágyként szolgáló apja mellé.¹⁵

A Jakó Zsigmond által közzétett, szekularizáció előtt vezetett konvinti jegyzőkönyvek kivonataiban összesen hat alkalommal van szó a jobbágyi terhek alól való felszabadításról, és

¹¹ Werbőczy törvénytárának a jobbágyok röghözkötésére vonatkozó része: „Et quamvis omnes istae nationes... hac libertatis praeogativa hactenus gavisii fuerint; ut dum, et quandocunque voluissent, de loco residentiae ipsorum ad alia loca, quae maluissent, justo terragio deposito, debitisque eorum persolutis, liberam sese moraturos conferendi habuissent facultatem; hujusmodi tamen ipsorum libertatem superiorem hac aestate, propter seditionem, et tumultuarias eorum adversus universam nobilitatem, sub nomine cruciatas, ductu cujusdam sceleratissimi latronis, Georgii Zekel appellati insurrectionem ex eoque notam perpetuae infidelitatis eorum incursionem, penitus amiserunt. Dominisque ipsorum terrestribus, mera et perpetua iam rusticitate subiecti sunt”. Lásd Tripartitum 406.

¹² Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Bp. 1948. 127–149.

¹³ *Magyar Törvénytar. 1526–1608. évi törvényczikkek*. Fordították és utalásokkal ellátták Dr. Kolosvári Sándor és Dr. Óvári Kelemen. Bp. 1899. 406–413. A jobbágyságra vonatkozó fejedelemség kori országgyűlési végzések összefoglalását lásd D. Prodan: *Iobăgia în Transilvania în cesolul al XVI-lea*. Vol. I. Buc. 1967. 440–449.; D. Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*. Vol. I. Supușii. Buc. 1986. 451–465.

¹⁴ Erről bővebben lásd Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Bp. 1969. 226–260.

¹⁵ KmProt XVIII. 78^v–78^v.

ezen bejegyzések mindegyike természetesen a jobbágyok röghözkötését követően, a 16. században kelt.¹⁶ Ezek közül azonban csupán két esetben települt a szökevény Kolozsvár városába. 1550-ben a Doboka vármegyében birtokos Bádoki Ferenc néhai apja jobbágyát, a városban lakó Zámbo Antalt manumittálta, annak ellenére, hogy az erdélyi törvények szerint magához visszavithette volna.¹⁷ A következő évben Kolozsvárra telepedett jobbágyról már többet tudunk. 1551. június 23-án Budai Eustachius, habár a Kolozs vármegyei nádasi jobbágya és gazdatisztje, Borsai Miklós számadás nélkül a városba költözött, nemcsak a jobbágyházát hagyja meg neki, hanem többi jószágának igazgatását is rábízta.¹⁸ Az oklevél a jobbágy felszabadítását nem említi, de nem férhet kétség ahhoz, hogy ez már korábban megtörtént, Borsai pedig bizonyára a módosabb, a gazdatiszti feladatokat is ellátni képes, feltörekvő jobbágyok közé tartozott.

A szekularizáció előtti időszakhoz képest, az 1576-tól requisitorok által vezetett kolozsmonostori protocollumokba egyre nagyobb számban vezettek be manumissiókat, olyannyira, hogy a 17. század némely időszakában az ilyen típusú bejegyzések tömegesen jelentkeznek. Ez egyértelműen jelzi a növekvő társadalmi mobilitást (a tizenöt éves háború jelentős népmozgást idézett elő), Kolozsvár fokozott vonzerejét, mellyel a tágabb környékbeli jobbágyok értékesebb elemeit magához vonta, és egyúttal a parasztság kezén levő tőkét is beszipantotta.¹⁹ Természetesen nem másoltak be minden jobbágyfelszabadításról kelt oklevelet a konvent jegyzőkönyveibe, de a városba telepedett jobbágyok és az őt szolgálatába szegődött polgárak is egyaránt érdekében állott, hogy a manumissióról írásos bizonyítékuk maradjon. Megeshetett ugyanis, hogy a földesúr évekkal a városba való telepedést követően jelentette be a jobbágyra vonatkozó igényeit. Ekkor a fejedelemtől parancslevelet eszközölt ki, amelyben az tisztjeit a szökevény megkeresésére és visszahozatalára utasította. 1613 márciusában, Báthory Gábor parancsára, küldöttjei Haller István feleségének, Kendi Juditnak Kolozsvárra szökött jobbágyát, Jó Györgyöt keresték.²⁰ E jobbágykerestető parancs alá ifjabb Heltai Gáspár városi jegyző bejegyezte, hogy Gaszner György városi polgár bemutatott egy felszabadítólevelet, amely szerint a kikért jobbágyot ő már korábban megváltotta Szávában lakó Rudnai Istvántól és feleségétől. És valóban fennmaradt egy protocollumi bejegyzés 1609. december 8-ról, melynek értelmében Jó Györgyöt és feleségét, a nevezett polgár és Radnóti István közbenjárására, valamint a letett 40 Ft-ért örök jogon manumittálták.²¹ Sajnos nem tudjuk, hogy mi lett az ügy kimenetele, de arra is találtunk példát, hogy egy-egy módosabb polgárrá lett jobbágy akár kétszer is arra kényszerülhetett, hogy a szabadsága árát kifizesse. Egy 1655-ben privilégiális alakban kelt manumissióból, melynek arengájában azt taglalja az oklevelet fogalmazó, mezővárosi származású Pálfi István levélkereső, hogy a mágnások és nemesek közül is sokan paraszti állapotról emelkedtek fel különleges erényeiknek köszönhetően, kiderül, hogy a kereskedéssel foglalkozó bánffyhungyadi Demeter István már 1639-ben 125 Ft-ot fizetett földesurának, majd a feje-

¹⁶ KmJkv II. 3573, 3642, 3854, 5010, 5265, 5273. sz.

¹⁷ KmJkv II. 5010. sz.

¹⁸ Uo. 5099. sz.

¹⁹ A városok már a középkorban is nagy vonzerőt jelentettek a feltörekvő jobbágyok számára, vö. Szabó István: *Jobbágyok-paraszrok. Értekezések a magyar parasztság történetéből.* Sajtó alá rend. és a bevez. írta Für Lajos. Bp. 1976. 179–189.

²⁰ KvNlt, Kolozsvár város lt, Diversa vol. I. Fasc. 3. p. 88. (E forrást Kiss András másolatából ismerem, segítségét ezúton is köszönöm).

²¹ KmProt XVII. 46^a–46^b.

delemtől címereslevelet is szerzett. Ennek ellenére 1655-ben Bánffy Dénes, arra hivatkozva, hogy néhai apja jogai sérelmével mentesítette a neki osztályrészüll jutott jobbágyot, újabb 400 Ft-ot és két skarlát szőnyeget kapott azért, hogy a felszabadítást és a nemesítést jóváhagyja.²²

III. Zsigmond lengyel király udvari káplánjának, az egyébként jobbágycsaládból származó későbbi erdélyi katolikus vikárius Fejérdi Mártonnak 1607 októberében kelt bevallása is bizonyíték arra, hogy a felszabadításról kelt iratnak sorsdöntő jelentősége lehetett. Fejérdi a Kolozsváron lakó, de Kornis György által jobbágysága felől kerestetett és a várostól kikért Szabó Benedek kérésére járult a konvent elé, ahol előadta „hogy megh ez elmúlt vezedelmes ideok eleott eginehani eztendeovel lakom vala Kékesen Doboka varmegyeben, mert schola mester valék ott es az urfiakat tanitam vala Kornis Boldisar es Kornis Sigmond uramekat, ugian ezen Szabo Benedekkel eggyeut [?] mert eoys az scholaban hozzám járt. Egykor gondolkodvan maghaban ez Szabo Benedek apia Panith Miklos kére enghem es monda: Edes Marton uram latod felesen vadnak gyermekim, eoreokseghem penigh szewk es kewes vagion hozza, ezer Benedek fiamat ha lehetne az jobbagysagbol megh szabaditana[m], [sz]olyon azert kegyelmed az urnak eo nagysaganak hogi az jobbagysag[bol] szabaditana megh. Azert egikor mikor Kornis Gaspar uram kesve jeott vala, az szeoleos kertben mulat vala en egyzeris [...] teorekedem eo nagysaganal ez Szabo Benedekert, elseoben halazt[a] [az] valaztételt, de annak utanna mikor még his soli[citaltam?] volna, es válazt kewantam volna feleolle, megh enghede es ekepp szola. Am mennyel velle, megh engettem jobbagysághát, legien za[ba]dos attol. Leweletis kewanek rolla, aztis megh ada eo nagysága, azt [a] lewelet en attam az attianak Panith Miklosnak, azt eok tuggiak oztan hova teotték az lewelet. De ezt bizonnial mondhatom hogy ennek a Zabo Benedeknek jobbagysághat fiwrol fiura megh enghede az en intercessiomra Kornis Gaspar uram, kit jól tudnak az fiays Kornis Boldisar es Kornis Sigmond uramek ha megh akariak mondani.”²³

A fenti, ízes magyar nyelven szóló idézet részben arra is magyarázattal szolgál, hogy mi készítette a jobbágyot a birtokról való távozásra. A jobbágybirtok felaprozódása, a gyermekek „feles száma” és az egyre növekvő terhek következtében a jobbágycsalád ifjabb és vállalkozó kedvű tagjai máshol próbáltak szerencsét. A távozás indítékaként a legtöbbször tehát társadalmi és gazdasági okokat kereshetünk, a jobbágyság társadalmi és gazdasági helyzete jelentős mértékben romlott különösen a politikai zavarok, háborús időszakok idején, és ez volt a kiváltó oka a jelentős migrációknak.²⁴

De mi győzte meg a szerződések másik szereplőjét, a földesurat arról, hogy szökött jobbágyáról lemondjon?²⁵ A kész helyzet elé állított birtokos számára olykor nem jelentett teljes értékű munkaerőt a távozott colonus, ahogy például Macskási Menyhért szentmártonmacskási jószágáról a szentpéteri hóstátba költözött jobbágyának beteges voltát és öregségét, valamint szegénységét fontolta meg, amikor 1592-ben 16 Ft fejében felmentette őt a jobbágyi szolgálatok

²² KmProt XXXV. 24^v–25^v. Talán ezzel a jobbágygal azonosítható az a Hunyadi István, aki 1659-ben a kolozsvári centumvirek között szerepel. Lásd Binder Pál: *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről*. Buk. 1982. 305.

²³ KmProt 255^v–256^r.

²⁴ Erről lásd Szabó T. Attila: *A XVII–XVIII. századi erdélyi jobbágyszököések névtörténeti vonatkozásainak ismeretéhez*. Különnyomat a Studia Universitatis Babeş-Bolyai (1959) ser. IV, fasc. 2. Philologia jelzésű kötetéből.

²⁵ A jobbágyszabadítások indítékairól lásd Varga János: *i. m.* 256.

terhe alól.²⁶ Ezen indoklásban egyedül az ad gyanúra okot, hogy az öreg jobbággal együtt szabadságát munkaképes fia is elnyerte. Máskor egyszerűen készpénzre volt szüksége a megszorult birtokosnak. 1612. augusztus 5-én például a Bikaliak azért kényszerülnek a városba szökött Magyar Ferenc nevű jobbágyuk manumittálására, hogy a hadba való menetelükhöz szükséges költségeiket fedezhessék.²⁷ Néhány olyan esettel is találkozunk, amikor a jobbágy felszabadításának különös indokai voltak. 1594 augusztusában például Kemény János ombozi jobbágya, Sós Pál azért nyerte el szabadságát, mivel ifjúkora óta aranyművesként dolgozott Kolozsváron, és így urának kardjai és egyéb dolgai elkészítésében és díszítésében hűen tudott szolgálni, míg egykori lakóhelyén ezt nem tudta volna megtenni.²⁸ Borsoló János ítélmester úgy szerzett magának 1608 októberében ingyen szállást a városban, hogy Fejédről elszökött jobbágya manumittálásának feltételeként kikötötte, hogy házában bármikor szabadon lakhat.²⁹ Még érdekesebb a fejérdi néhai Kisúr Máté özvegyének, Ágnesnek az esete. Az asszony a bizonyára Fejérden birtokkal rendelkező Csanádi Gáspár kolozsvári nemes-polgár jobbágyként került valamikor 1646 előtt a városba, ahol özvegye ideje alatt mint szolgáló segítette urát, és viselte házában gondját, majd a felesége halála után nevelte Sára nevű árváját is. Csanádi e hűséges szolgálataiért mentesítette a jobbágyság terhe alól, de azzal a feltétellel, hogy őt élete végéig szolgálja.³⁰

A manumissiók legnagyobb részét azonban nem emberbaráti érzelmek, hanem kényszerhelyzet indította. A források egyértelműen arra utalnak, hogy a törvényes biztosítékok ellenére nem volt egyáltalán egyszerű és költségmentes eljárás a városba szökött jobbágyok repetíciója. Már csak azért sem, mert ahogyan ifjabb Heltai Gáspár említett jegyzőkönyvéből is kiderül, a város általában vonakodott kiadni azokat a szökevényeket, akik már megtalálták helyüket a civitas társadalmában. 1613-ban például Kun Gothárdnak Algyógyról elszökött jobbágyát, Szörös Ferencet keresték a városon, erre a kolozsváriak jelentették, hogy „mi nem tudunk it Coloswarat olyan nevű embert, melyet az D. exponens nevezet, mutasson nekünk olyan nevű embert, ha meg ado leszen, meg adgyuk, ugy mint ő kegyelme jobbagyat”.³¹ Nem meglepő, hogy a városi szolgáknak nem sikerült a szökevény azonosítása, az 1614 decemberében, Ötvös András kolozsvári főbíró közbenjárására kelt manumissióból ugyanis kiderült, hogy Szörös Ferencet a városban Nagy Mihály (ál)néven ismerték, szabadságáért pedig 100 Ft-ot fizetett.³² Arról, hogy a elszököttek közül hányan kerültek vissza a városból földesurukhoz, legalább az arányok szintjén egy 1615-ös eset alapján alkothatunk képet. Ekkor Csáki István özvegyének, Wesselényi Annának almási jobbágyait, Szabó másként Dach Gergelyt, Csákány Andrást, Bán Gáspárt és Kovács Mihályt kérték számon a városon.³³ A kerestető parancs alá írott bejegy-

²⁶ KmProt X. 117^v–117^r.

²⁷ KmProt XVII. 67^v–67^r.

²⁸ KmProt X. 293^v–293^r. Hasonló módon indokolják 1592-ben a Galacról származó Wermeser Mátyás manumittálását, aki csizárinasként mesterségét szülőfalujában nem űzheti. Lásd KmProt X. 173^v–173^r.

²⁹ KmProt XVII. 15^v.

³⁰ A felszabadítás indoklása: „ipsa a compluribus iam annis a toto videlicet viduitatis suae tempore eidem Caspari Czanadi tum in foelici et sanitatis pleno statu suo, tum etiam in gravibus et continuis infirmitatibus diuturnioribusque pressuris suis, sed et insuper in morte etiam conjugis suae generosae Annae Labashazy, ac post decessum eiusdem in educanda quoque et enutrienda dulcissima filiola sua Sara, ex eadem coniuge sua progenita, fidelem semper praestitit servitutum, domusque suae curam vigili custodia et provisione gessit.” Lásd KmProt XXXV. 115^v.

³¹ Heltai jegyzőkönyve, 92.

³² KmProt XVII. 136^v–136^r.

³³ Heltai jegyzőkönyve, 117–118.

zésből kiderül, hogy Szabó Gergelyt nem adták ki, hanem pereltek érte, és kezeskedtek is 200 Ft-on, Bán Gáspárt bevették a Toronyba, Csákány Andrást pedig egy tisztos polgár vincellérnek szegődttette.

Ismeretes, hogy a más státusban levő Debrecen is mindent elkövetett, hogy a földesúri követelésekkel szemben a beköltözött jobbágyokat megtarthassa.³⁴ Ott a jobbágyok beköltözése különösen a 16–17. században öltött nagyobb méreteket, a városnak pedig – Kolozsvárral szemben – jogában állott a szökevények megtartása. Debrecennek ezt a kivételes jogát az *Approbatæ Constitutiones* rendelkezései szüntették meg, de ennek ellenére a város ezentúl is vállalta a vég nélküli vitákat és pereskedéseket a betelepült jobbágyokért. Kolozsvár nem szorult arra, hogy minden egyes beköltözött jobbágyért küzdelmet folytasson a nemesekkel, a kora újkori erdélyi társadalom jellegzetességei következtében bőven akadt népességutánpótlás a különböző nemzetiségű (szász vagy székely) szabadrendűek köréből is. Mégis a város polgárai a számukra értékesebb jobbágyokhoz ragaszkodtak, és a földesúr követeléseinek gyakran nem engedtek. 1628 májusában Désfalvi Gáspár éppen a várossal való hosszas pereskedéseket és az ezzel járó költségeket megelégtelve egyezett bele, hogy Berecki András nevű, Kolozsvárra szökött jobbágyát felszabadítsa,³⁵ haranglábi Bolonia János pedig Szörös János és Péter kolozsvári polgárok szolgálatába szegődött jobbágyát azért mentesíti, mert „bizonytalan helyeken való lakasa es budosasa miat, az mi szolgálatunkra semmi keppen vissza nem hozhatom”.³⁶

A városnak tehát általában érdekében állott a területére szökött jobbágy megtartása. Ez abból is kikövetkeztethető, hogy a manumissziók nagyobb részénél a jobbágy közvetítők révén nyerte el szabadságát, akik vagy a város tekintélyesebb polgárai voltak, és valószínűleg valamilyen kapcsolatban álltak a szökevényvel, vagy azt szolgálatukba akarták szegődtetni. Néhány esetben maga a város lépett fel közvetítőként, és törlesztette a mentesítés olykor tekintélyes summáját is. Így 1591 októberében Haller Gábor fehéregyházi jobbágyáért, Gen Johannért Kolozsvár nemes polgárai jártak közben,³⁷ 1613-ban pedig két esetben lépett fel a város az immár közösségéhez tartozó egykori jobbágy érdekében: a Hariról származó, de már polgárnak nevezett Jári Mihály deákot földesura, Tomori János, Radnóti János királybíró, Kemény Boldizsár Fehér vármegyei ispán és az ottani szolgabíró közbenjárására szabadítja fel,³⁸ a jákótelki néhai György Miklós fiáért, Albertért pedig a nevezett királybíró mellett Ghellyén Imre főbíró is közbenjárt.³⁹ Egy 1647-es jegyzőkönyvi bejegyzésből az is kiderül, hogy milyen módon szerezte vissza a város a jobbágy felszabadításáért törlesztett összeget. Ekkor homoródszentmártoni Bíró István Kolozsvárra szökött colonusát, Csíki Balázst mentette fel a városiak közbenjárására 32 Ft-ért, mely összegért az legalább egy évig kellett szolgálja a várost úgymond méltó bérért.⁴⁰

³⁴ Rác István: *A debreceni civisvagyon*. Bp. 1989. 25–27. Várad városa is rendelkezett időlegesen hasonló szabadsággal, hogy a XVI. század végi embervesztéseit pótolhassa. 1603-ban a polgárok egyezsége léptek a bihari és a városba költözött nemesekkel, amely egyezség a jobbágyok repetíciójára is kitért. Ebben a földesurak kötelezték magukat, hogy a nyolc évre szóló mentesség letelte előtt nem repetálják jobbágyaikat, Várad viszont egy sor engedményt tett a városban élő nemesség részére. Erről lásd Varga: *i. m.* 124.

³⁵ KmProt XXVIII. 18^v–18^r.

³⁶ KmProt XXXVI. 60^r.

³⁷ KmProt VIII. 31^v–32^r.

³⁸ KmProt XIII. 179^v–180^r.

³⁹ KmProt XVI. 108^r.

⁴⁰ KmProt XXXIII. 58^v–59^r.

A jobbágyfelszabadításokban szereplő parasztokért közbenjáró fogott bírák többsége azonban nem a város képviselőiben jelent meg a konvent előtt, hanem saját „anyagi” érdekeltége vezette oda. A bevallásokban megjelenő tekintélyes polgárok nagy része ugyanis a manumissiók révén, azáltal, hogy a felszabadítás díját a jobbágy helyett törlesztette, lényegében szolgát vásárolt magának, és így bizonyára a „piaci” viszonyoknál jóval olcsóbb munkaerőre tett szert. 1610 júliusában Radnóti István kolozsvári polgár 10 Ft-ot fizetett Olcsárdi Katalinnak és férjének a szolgálatába álló (domino Stephano Radnothi famulasset et inservisset) Szilágyi Györgyért.⁴¹ Egy 1598. április 16-án kelt manumissio szerint Széplaki János azért mentesítette Kolozsváron lakó széplaki jobbágyát, Molnár Györgyöt, valamint István nevű fiát és Orsolya nevű leányát, mert értük Bogner Imre királybíró 14 Ft-ot fizetett. Ez esetben az oklevél megfogalmazásából is egyértelmű, hogy ezek a „felszabadítások” valójában jobbágyeladások; Széplaki manumittálta említett jobbágyát, és „concessit etiam coram nobis eundemque Georgium cum dicta tota sua posteritate annotato domino Emerico, consorti eiusdem Catharinae Kalachsewteo, haeredibusque et posteritatibus eorundem utriusque sexus universis pro prescripta pecunia 14 florenorum, perennaliter dedisset, vendidisset, transtulisset, adscripsisset et perpetuasset”.⁴² Hasonlóan fogalmaztak egy 1619. március 16-án kelt oklevél, melynek értelmében az ügyvédvalló levéllel feleségét képviselő Barkai Ambrus és Csányi Miklós a Küküllő vármegyei Hosszúaszórról Kolozsvárra szökött jobbágyukat, Durst András – Raw másként Szörös Mátyás polgár közbenjárására és az általa letett 32 Ft fejében – örököszen manumittálták az említett Raw Mátyás részére.⁴³ Ezek a városba telepedett családok tehát kikerültek ugyan a röghözkötött jobbágyok közül, de az őket megvásárló polgárok alá rendelt szolgarendűeknek maradtak, legalább addig, amíg a felszabadításukba fektetett összeg meg nem térült.

A manumissiókból olykor arra is fény derül, hogy milyen szolgálatok végzésére kötelezte magát a közbenjárásért a „felszabadított” jobbágy. Gyakran fordult elő, hogy a polgárok a kінálkozó munkaerőt a város határában fekvő szőlőkben alkalmazták. Így történt ez 1625-ben a Doboka vármegyei Berládról származó Berládi Jakab esetében, akit Rozsás István kolozsvári senator közbenjárására és pénzért mentesítettek, amiért az – méltó bér fejében – szőlői művelésére és más munkákra vállalt kötelezettséget.⁴⁴ 1634-ben Ákosi Nagy Péter a manumissio összege fejében vincellérként vállalt munkát az őt kiváltó kolozsvári Veres Jánosnál, aki, ha elszökne, bárhol elfogathatja, és méltó büntetést szabhat ki rá.⁴⁵ A szőlőművelés köztudottan sok munkát és szakértelmet igénylő tevékenység volt. Kolozsváron a szőlőbirtokos polgárok nem vettek részt közvetlenül a munkálatokban, hanem az idénymunkások által végzett munka

⁴¹ KmProt XVIII. 15°–15°.

⁴² KmProt X. 427°–427°.

⁴³ KmProt XX. 131°–132°: Az oklevél szövegében: „ex jure servitutis jobagionalis emancipant manumittent una cum uxore et liberis suis memorato domino Matthiae Raw ipsiusque haeredibus et posteritatibus universis in perpetuum dedissent, vendidissent et tradidissent.”

⁴⁴ KmProt XXII. 32°. A bevallás megfogalmazása szerint: „Jacobus Berladi antedicto Stephano Rosas (cuius videlicet gratia eundem liberum et manumissum pronunciasset summamque praeinsertam sibi idem Stephanus Rosas pro ipso deposuisset) in vinearum suarum cultura, aliisque decentis negociis fideliter et cum fructu (accepto [...] laboris sui condigno salario) inservire debeat, teneaturque.”

⁴⁵ KmProt XXVI. 89°. Ez esetben is érdekes a felszabadítás szövege, amely szerint szentgyeydi Deák István felszabadítja Nagy Pétert és szolgálatra átadja Veres Jánosnak („emancipavit [...] et tradidit in potestatem circumspecti Joannis Veres Coloswariensis, usque ad expletionem famulitii sui), ugyanazon a joron, mely szerent a jobbágyot megvette (omni oe jure manumisit, quo ipsi emerat”).

irányítását a vincellérekre bízta.⁴⁶ Ők alkalmazták a város által megszabott bér ellenében a szőlőműveseket, akik között nagy számban lehettek idénymunkákat vállaló, városba szökött jobbágyok.

A betelepültek másik része a polgárok háztartásaiban talált munkát, ez történt például 1631-ben a Kádár András nevű ifjú legénnyel, akit Váradi Miklós kolozsvári polgár szakácsként alkalmazott, miután betegségéből kigyógyította: „Mivel ez Kadar Andras neuw iffiu legeny nagy nyomorusagabol, betegsegebeol, labai es torka miatt valo nagy nyavalyajabol Isten utan Varadi uram gondgyaviselese es gyogittatasa által epwlt es giogyult ki es ugian Varadi urammal az szakaczsagotis annyira meg tanolta, hogy szakaczsagaval ez utan eo kegyelmet szolgálhatya, az iffiu legeny meg gondolvan Varadi urammal io tetemenyet eot esztendeigh matol fogva keote es igire magat, hogy Varadi uramat szakaczsagaval iamborul es igazan zolgallya, de így hogy Varadi uramis tizesseges ruhaba jartatvan fizessen neki erdemeszerint, az eot esztendeo mulva penig szabadsaga legyen az el menetelre vagi megmaradásra, ha penig el akar menni Varadi uram akkor tartozzek neki florenum 25 adni, ha penig ez ideo alatt el szeoknek es el hadgyna Varadi uram[at] mindenwtt es minden helyet megh foghassa es erdeme szerint megbwnthesse. Melyre mind a ket fel rea keotek magokat kezek beadva mi eleottwnk.”⁴⁷

A zömében Kolozsvár külvárosaiban letelepedett jobbágyok többsége számára tehát a cselédség vagy a napszámosság biztosította valamelyest a megélhetést, de példákat találtunk arra is, hogy e sorsot megelégtelve a szökevény újból jobbágyul kötötte magát, és többnyire valamelyik kolozsvári polgár vármegyei birtokára került. 1644-ben egy maroszséki településről elszármazott, magát szabadosnak tartó „bolyongó” így indokolta cselekedetét: „Hogy mivel az fellywl meg nevezett Georgy Istvan gyermekegeteol fogva ide Colosvarra bolioivan hul itt az hostadtban, s hul penig innat Fejerdre menven, es ottis bizonios ideig lakasat continualvan inkab teczet neki hogy jeovendeo maga eletenek taplalasara kin laknek, hogy sem itt az varassi állapotban. Annakokaert minthogy immar meghis hazasodott es bizontalanul lakasa ott sem lehetne kweomben, hanem ha magat valaki neve ala keotelezn azert maga szabad io akarattyabol, ugymint szabados es senki keotessegebe nem leveo ember, magat es ket agon leveo maradokit, ha kikkel Isten jeovendeoben latogatna, ada es keote eoreokeoseon meg hihatatlanul Baczy Gyeorgyne asszonyinak Olasz Annanak eoreokeos jobbagyul.”⁴⁸ Azonos az indoka Kolozsváron, a Külső Szén utcában lakó öregebb Budai Pál azonos nevű fiának, aki idősebb Viczei Péternek kötötte magát, minthogy „mar fel esztendeoteol fogva idest tua budosvan, eggys masis kap bele, es így eletere semmi promotiot nem várvan, inkab akar egy bizonyos uratol fwggeni es attul segittseget oltalmat venni, kezet be advan. Erre Viczei uramis igire magat, hogy ha meg hazasodik, az mellyk joszagaban szereti oda szalittia, es ott neki helt ad, es arra hazatis epitteti.”⁴⁹

Valószínűleg más helyzete lehetett magyarfrátai néhai Kuli György fiának, Ferenc deáknak, akit 1652-ben manumittáltak igen tekintélyes összegért, 150 magyar Ft-ért.⁵⁰ A jobbágy által törlesztett

⁴⁶ A kolozsvári szőlősgazdáról és szőlőművelésről bővebben lásd Kovács Kiss Gyöngy: *Kolozsvári szőlők és borok a fejedelemség korában. = Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár 2010. 189–197.

⁴⁷ KmProt XXVI. 6^r.

⁴⁸ KmProt XXXV. 63^r.

⁴⁹ KmProt XXXV. 71^r.

⁵⁰ KmProt XXXV. 101^v–102^r. A felszabadításért lerótt összeg nagyságát nagyon sok tényező befolyásolhatta: a család összetétele, a szökevény és a földesúr anyagi helyzete stb. Az általunk tanulmányozott esetekben a manumissiók több mint felerészénél 30 és 80 Ft-os határok között mozgott, de a többi összeg lehetett ennél jóval alacsonyabb, vagy rugathott akár ennek többszörösére is. Vö. Varga János: *i.m.* 257, 330. jegyzet.

tekintélyes összeg meg az a tény, hogy Béli András és Hunyadi István kolozsvári kereskedők járták ki a felszabadítását, bizonyára arra utal, hogy a kolozsváriak szolgálatába szegődött írástudó legény nem a szolgálójuk, hanem inkább társuk lehetett a kereskedelmi vállalkozásban.

A szolgarendűek, házicselédék, szőlőművesek mellett igen vékony réteget képezhettek azok a jobbágyok, akik tanulmányokat folytattak a kincses városban vagy máshol, és ennek köszönhetően, illetve befolyásos támogatóik révén nyerték el szabadságukat. 1589 februárjában a konvent küldöttjei, Szentiványi György és Balásfi Ambrus kiszálltak Hunyadi Demeter kolozsvári plébánoshoz, ahol két polgár és Enyedi György rektor jelenlétében felvették az ágyban betegen fekvő lelkész, valamint Enyedi Gáspár és György egybehangzó vallomását arról, hogy 1588. június 3-án Kendi Ferenc radnóti kastélyában az ő közbenjárásukra felmentette a jobbágyi szolgáltatások terhe alól radnóti Kis Tamás fiát, a kolozsvári iskola alumnusát, Kis Istvánt.⁵¹ 1607-ben Toldalaghi János Göcs Pál kolozsvári pap közbenjárására mentesítette Temesvári Sára polgáraszony servitorát, néhai Varga János fiát, Iklódi Tamás deákot, aki paraszti származása ellenére a tudományokban jártasságra tett szert.⁵² Szintén értelmiségi pályára lépve tört ki a jobbágyság kötelékéből a távoli Csikverebesről származó Kovács Péter deák, akit 1624 júniusában manumittált 50 Ft-ért Henter András és felesége.⁵³ Még egy év sem telt el, és Bethlen Gábortól maga valamint fia részére címereslevelet is szerzett, melynek szövege megjegyzi, hogy habár paraszt szülőktől származott, ifjúkorától a szabad művészetek tanulmányozására adta fejét, és bizonyos összegben már mentesítette magát a jobbágyság terhe alól.⁵⁴ Ezen az úton nyerhette el nemességét 1630 májusában a Kolozsváron lakó Kovács másként Egeresi Mihály is, aki – ahogyan Brandenburgi Katalin okleveléből kiderül – a szabad művészeteket tanulmányozta, és talán emiatt földesura, Csáki László díjtalanul manumittálta (*citra ulla lytri vel pactationis solutionem*).⁵⁵ Szintén anyagi ellenszolgáltatás nélkül nyerte el szabadságát 1631-ben a magvaszakadt sükösi Teremi György özvegyétől az ugyanabban az iskolában száz köztanítóként (*collaborator*) tevékenykedő Varga János,⁵⁶ aki vélhetően éppen földesura és ugyanakkor patrónusa anyagi segítségével folytatta tanulmányait.⁵⁷ Az 1641-ben 45 Ft-ért

⁵¹ KmProt IX. 203^r–203^v.

⁵² KmProt XV. 259^v–260^r.

⁵³ A bejegyzés szövege: „Manumissio et emancipatio nobilis Petri literati Kowachy de Chyk Verebes, nunc Claudiopoli commorans, ac per eum Danielis filii eiusdem iam nati.

En Henter Andras Háromzzeki Sepsi Szentivanban lako, az en felesegemmel Hadnagi Kataval eggiutt adom tutlara minden rendeknek, az en levelem latoknak hagi az miczoda melto igazsaga volt, ugi mint felesegemnek eosteolmaradot jobbagiahoz Verebessi Cziki Peter deakhoz, ki mostan Colosvarat lakik, melliet porontsolattal megis kertwnk volt az beotseolites varastol, megis igitre vala az beotseolites varas. De mivelhogi sok ioakaro uraim es Daniel Mihaly uram es sogoromis torekedett erette, hogy jeovendoben valo attiafusagunknak megmaradassaert jobbaisagwnk alol felesegemmel Hadnagi Kataval eggiutt ki boczatanok. Azert az Daniel Mihaly sogor uram attiafusagat tekintven, mind pedigh az jeovendoben nekem valo szolgaltottis Cziki Peter deaknak az mi igassagwnk felesegemmel eggiutt Hadnagi Kataval eggiutt lot volna hozza, ki boczatottwk kezwnkbol minden igoszagwnkval elteigh valo szabadsagot attunk neki. Seot Daniel Mihaly sogor urannak plena autoritast attwnk minden dologbol az level czenaltatasbol. Meli dolognak erossegire es bizonosagaram attam es kezem irással valo levelem, melljett petsetemmelis meg erossitettem. Datum ex Vargias 14 Junii. Anno 1624. Henter Andreas mp.” (KmProt XXII. 48^r.)

⁵⁴ KmProt XXII. 49^v–51^r.

⁵⁵ KmProt XXVIII. 22^v–23^r.

⁵⁶ KmProt XXVIII. 46^r.

⁵⁷ Sükösi Teremi György végrendeletében emellett, hogy tekintélyes összeget hagyományozott a kolozsvári unitárius iskolára, kikötötte, hogy az általa ruházott és eltartott jobbágyot szabadítsák fel. Lásd Kelemen Lajos: *Egy unitárius főúr síremlékei*. Unitárius Közlöny 1904/4. 68–70. (digitalizált változat: http://epa.oszk.hu/02100/02175/00189/pdf/Unitarius_Kozlony_1904_04.pdf).

felszabadított almakeréki szász jobbágyról, Hauptman Györgyről már csupán annyit tudunk, hogy ekkor már néhány éve a városi unitárius iskolában tanult, és szász polgárok jártak közben érdekében.⁵⁸ A felsorakoztatott példák arra utalnak, hogy a városba került jobbágyrendűek tehetségesebb tagjai számára az értelmiségi pálya lehetőséget biztosított a felemelkedésre. Ők azok, akik tanítókként, lelkészekként, deákokként szolgálhatták a befogadó Kolozsvárt, de írásbeli ügyei intézésében egykori uruknak is hasznára lehettek.

Szintén szűknek, de az előbbinél mindenképpen tágabbnak számít az a kategória, amelynek tagjairól biztosan állíthatjuk, hogy kézművesekként integrálódtak a városi társadalomba. Összesen öt esetben tudjuk azt, hogy a Kolozsvárra szökött jobbágy valamilyen mesterségben volt jártas, és ennek köszönhetően nyerte el szabadságát, és biztosította saját megélhetését, de a családnév alapján további 14 esetben feltételezhetjük, hogy a szökevény iparos volt. Az első példa éppen a legkorábbi keltezésű manumissio, 1579. február 4-én Récsei Tamás a Kabosok nevében szabadítja fel a Gyerőmonostorról származó Nyerges másként Kovács Mátét, aki ezért 12 magyar Ft-ot fizetett, és egy új nyereg elkészítésére vállalt kötelezettséget.⁵⁹ Szintén mestersége termékével nyerte el szabadságát 1582-ben a Galacról elszökött Vásár Mihály kerégyártó, aki a 35 Ft-os díj mellett egy szőnyeget és egy kocsit kellett szolgáltatson egykori földesurának.⁶⁰ Ugyanarról a birtokról került a városba 1592 előtt a szász Wermeser Mátyás, akit azért mentesítettek, mert csiszárinasként mesterségét szülőfalujaiban semmilyen módon nem űzhette.⁶¹ Kemény János 1594 augusztusában hasonló indokok alapján szabadította fel ombozi jobbágyát, Sós Pált, aki már ifjúkorában Kolozsváron kitanulta az ötvösmesterséget, amellyel neki is szolgálatára lehet, a többi paraszt közé való visszavitele viszont már haszontalan lenne.⁶² Ez a Sós Pál nagy valószínűséggel azonosítható az ötvösregesztumba 1596. május 4-én bejegyzett⁶³ Ombozi Pállal, akit a város ugyanazon hónap 17-én fogadott polgárai közé.⁶⁴ Szintén az ötvösmesterséget tanulta ki a közeli Szászlónáról származó Ötvös másként Ember András, akit jellemző módon egy 35 Ft-ot érő ezüstözött és aranyozott dárdáért szabadított fel Somogy György 1612-ben.⁶⁵ Ő viszont már valószínűleg nem találta meg számítását a városban; 1616-ban jegyezték be a kolozsvári ötvösök közé, de ugyanebből a bejegyzésből kiderült, hogy utóbb Váradra ment, és ott folytatta mesterségét.⁶⁶

A jobbágy származású, polgárságot elnyert mesteremberek közé sorolhatjuk bizonyára Kékesi Szabó Benedeket és Végh Szabó Benedeket is, róluk azonban csak nevük alapján gyanítjuk azt, hogy kézművesek voltak. Az előbbieken már szó volt a Kékesről származó Szabó Benedekről, akinek apját még Panith Miklósnak hívták, és a későbbi katolikus vikárius, Fejérdi Márton közbenjárására nyerte el szabadságát valószínűleg a 16. század végén. Őt

⁵⁸ KmProt XXIX. 172^r–172^v.

⁵⁹ KmProt VII. 159^r–159^v.

⁶⁰ Uo. 128^r–128^v.

⁶¹ KmProt X. 173^r–173^v.

⁶² KmProt X. 293^r–293^v.

⁶³ Flóra Ágnes: *Kolozsvári ötvösregesztum (1549–1790)*. = Lymbus. Magyarországtudományi Forrásközlemények. Bp. 2003. 51.

⁶⁴ Liber decreta 84. (E forrást Kiss András másolata alapján használhattam. Segítségét ezúton is köszönöm.)

⁶⁵ KmProt XVII. 70^r–70^v.

⁶⁶ Flóra Ágnes: *i.m.* 56.

1606 februárjában vezették be a polgárkönyvbe, Luch Péter és Szabó Sámuel senatorok által.⁶⁷ A Doboka vármegyei Feketelakról való Végh másként Szabó Benedeket 1612 októberében szabadította fel földesura összesen 45 Ft-ért, melyből 25 Ft-ot készpénzben, 20-at pedig az általa üzött mestersége alapanyagával, vászonnal törlesztett.⁶⁸ A polgárok közé két év múlva vették fel, a felszabadításáért is közbenjáró Radnóthi Miklós centumvir és Balck Mihály útján.⁶⁹

A fenti példák alapján is megállapítható, hogy a valamilyen kézműves foglalkozást űző, tehetősebb jobbágy számára nyitott volt az út a város polgárainak sorába való felemelkedésre. A közösségbe való ünnepélyes felvételt a polgárkönyvbe való bejegyzés rögzítette. Az 1587–1614 között vezetett polgárkönyvi bejegyzéseket Jeney Tóth-Annamária elemezte.⁷⁰ Ő állapította meg, hogy ebben az időszakban az összes polgárjogot kérelmező több mint felerésze mesterember volt. Nagy részük azonban nem a jobbágyrendűek közül, hanem a kiváltságot szász székekből származott, vagy mezővárosokból került városi környezetbe.

A manumittáltak között két olyan példát találtunk, amikor a felhalmozott tőke arra is lehetőséget biztosított, hogy a polgárrá vált jobbágy a város vezető testületeibe is bekerülhessen. Mindkét esetben kereskedőről van szó. 1635. január 7-én kelt kölcei Kende Mihály magyar nyelvű oklevele,⁷¹ melyben mentesítette a Szatmár vármegyei Istváni nevű faluból származó jobbágyát, néhai Katona Sebestyén fiát, Istváni Katona Bálintot, aki már gyermekkorától fogva kereskedéssel foglalkozott és ekkor már Kolozsvárot lakott.⁷² Ugyanakkor ahhoz is hozzájárult, hogy a királytól magának nemességet szerezzen. Ehhez Istváni Bálintnak csak három évre volt szüksége, III. Ferdinánd 1638. február 3-án már ki is állította számára a címereslevelet, és e címerképet ma is megtekinthetjük a Farkas utcai református templomban.⁷³ De miért is került a címer a templom falára? A kolozsvári református egyházközség 17. századi történetét feldolgozó Szász Anikó adataiból tudjuk, hogy a jobbágyi családból származó, meggazdagodott kereskedő, amellet, hogy a városban jelentős tisztségeket viselt, a református egyházközség irányításában is fontos szerepet vállalt.⁷⁴

Valamivel bizonytalanabb adataink vannak a már említett kereskedőről, Demeter másként Hunyadi Istvánról, aki 1655-ben kényszerült arra, hogy újabb tekintélyes összeget fizessen felszabadításáért Bánffy Dénesnek, miután annak apja már manumittálta, és Rákóczi Györgytől

⁶⁷ Liber decreta 113.: „circumspecti viri Petrus Luch et Samuel Zabo Egressiensis, senatorii ordinis homines introduxerunt in praesentiam dominorum senatorum honestum juvenem Benedictum Zabo alias Kekessy hungarum de cuius genealogia et parentela sufficienter docentes, ita tamen ad fideiussionem ipsorum praestito juramento ac senatus solutis de jure solvendis receptus et inscriptus est in numerum verorum patriciorum presentes testimonio.”

⁶⁸ KmProt XVII. 64^a–64^b.

⁶⁹ Liber decreta 125.

⁷⁰ Jeney-Tóth Annamária: *i.m.* 36–45.

⁷¹ A manumissio szövegét lásd a Függelékben.

⁷² Többnyire Bécsből szállított Kolozsvárra árut, de Eperjesen vagy Nándorfehérváron is megfordult. L. *Kolozsvári harmincadjegyzék (1599–1637)*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közreadja Pap Ferenc. Buk.–Kvár 2000. 357, 400, 408, 424, 429, 432.

⁷³ Lásd *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei*. Entz Géza és Kovács András tanulmányával. Bp.–Kvár 1995. 47. kép. A címerfelirat szerint Istváni 1670. június 4-én hunyt el, élete 64. évében (lásd *uo.* 66.).

⁷⁴ Fontosabb városi tisztségei: százférfi (1647-től), vonásigazító, osztióbíró, adószedő, szenátor (1662, 1664–1665), vármegyei ülnök a városi rendből (1666). Az 1640-es években a református egyház patrónusa, majd a konzisztórium tagja és kurátor. Lásd Szász Anikó: *A kolozsvári református egyházközség a 17. század második felében*. PhD értekezés kézirat. 70, 78, 87, 92, 95, 105, 280–281.

címereslevelet is szerzett. Ő talán azzal a Hunyadi Istvánnal azonosítható, aki 1659-ben a magyar náción levő százférfiak között szerepelt.⁷⁵

Végül vonjunk le néhány következtetést a városba települt jobbágyok származásáról. 1579–1655 között 110 olyan esetet találtunk, melyekben a szökött jobbágy Kolozsváron telepedett meg. Az összes jobbágy több mint felerésze (52,7%) a városhoz közeli Doboka és természetesen Kolozs vármegyéből származott. Érdekes, hogy a sorrendben Küküllő és Fehér vármegye mögött a közeli Torda lemarad, erre talán a megyék különböző birtokszerkezetében keresendő a magyarázat. Feltűnően magas, 15,45%-os a székelyek aránya, de ez inkább a 17. század jellemzője, és vélhetően a székelység fokozott mobilitására utal.

A felsorakoztatott példák alapján megállapíthatjuk, hogy a Kolozsvárra költöző jobbágyrendűek jelentős mértékben hozzájárultak a demográfiai utánpótlás biztosításához. A többnyire családostól betelepültek nagy része a közeli vármegyéből telepedett a hóstátokba, és a városi szolganepek (cselédek, szolgák, szolgálók, szőlőművesek, napszámosok stb.) számát bővítette, csak a tehetősebbek vagy tehetségesebbek számára adatott meg a felemelkedés, a városi polgárok közé való bekerülés lehetősége.

Függelék

1. Istvándi Bálint manumissiója

1635. január 7. (datum ex Czeke, 7. Januarii)

En Czekeben, Szatthmar varmgyeben lakozo Kende Mihaly Keolczey, adom emlekezetre ez jelen valo levelemnek rendiben mindeneknek, mostaniaknak es ez utan lejendeoknek, valakiket tudniillik ez ide ala megh irott mostan illetne, avagy ez utan valamikeppen illehetne. Mivelhogy mostan Erdely orszagaban Coloswarban lakozo Istvandi Kathona Balint ki ennekem Istvandi nevwn faluban Szatthmar varmgyeben nehai Kathona Sebestyen nevwn jobbgiom fia volna, de gyermeksegeteol fogvan idegen helyeken az kereskedesnek kwleon fele foglalatossagiban exercealvan magat es immar Colosvarban meghis telepitven magat, talaltatott megh sok emberseges emberek által instalvan es teorekedtetven azon, hogy en eotet az jobbagsagnak terhe es keotelessege alol szabadittanam fel es tennem mindenkeppen immunissa es absolutussa, ugy hogy sem ennekem es semminemw maradekimnak vagy posteritasimnak es legatariusimnakis soha semminemw praetextus alatt praetensioia hozzaya ne lehessen, hanem tellyessegesen teolwnk plenarie et omnimode absolutioia legyen, kit en meg chelekedven es kivansaganak engedven ezbeli hozza valo beneficiumomert eois io akarattialbol szaz forintot adna. Minekokaert, mellette valo io akaroimnak teorekedesek által, kivansagat ez meg nevezett Istvandi Katona Balintnak meg ertven es magamban rolla sokat gondolkodvan, nem az megh irott szaz forintra valo tekintetembeol, kire Istennek hala nem szorultam, hanem sok io akaroimnak es foekeppen az en edes komam uram, Moldowai Janos uramnak szive szerint mellette valo teorekedeset es instantiaiat eleottem viselven es vizontagh eo nekys megh nevezett Istvandi Katona Balintnak jeovendeobeli io embersegenek, halaadosaganak es szolgalttyanak s kedveskedesenek

⁷⁵ Binder Pál: *i.m.* 305.

remensegere neuzen mentem szabad io akaratom es indulatom szerint erre, hogy mind magat es jeovendeobeli minden maradokit utriusque sexus universos, matol fogvan, ugymint ez jelen valo levelemnek kelesenek napiatul fogvan ez jobbagysagnak terhe, keotelesseghe es nevezeti alol felszabaditottam, neki megh engettem es tellyessegesen omnimode szabadossa es immunissa teottem, soha semmi keozeomet semmi dominiumomat es jussomat, sem most, sem ennekutanna in perpetuum, sem magam, sem maradekim es legatariusimis hozza nem praetendalvan, seot arrais szabad akaratot engedven neki hogy magat czaszar es coronas kiraly urunkal eo felsegevel nobilitaltathassa es akar Magyar orszagban, akar Erdelyben akar lakni maga arbitriumaban legyen. Ezeknek utanna az megh irott szaz forintot az compromissum szerint ennekem az vitezleo Paku Pal uram Szatthmar varmegyenek szolga biraia es Moldovai Janos komam uram által megh kwlvdven es deponalvan ennekem es enis eo kegyelmekteol egyczersmind plenarie fel veven pro tutiori et securiori ratione az evictiot magamra successorimra es legatariusimra fel veottem, hogy az megh nevezett Istvandi Kathona Balintot es mind ket aghon leveo successorit es maradokit ez felywl megh nevezett immunitasban mind magam, successorim es legatariusimis perpetuo et irrevocabiliter meg tartyuk es utannunk valokkalis megh tartattyuk sem maga szemelyeben, semminemw marhaiaban megh nem bantjuk es megh nem haborittyuk, sem magunk sem penig masok akar mely rendbeli emberink es szolgaink altalis megh nem haborittyuk es karosittyuk, sem Magyar orszagban sem akarmely orszagban es tartomanyban. Hogy ha peniglen valami gondolat, kereset szin es praetextus alatt ez megh nevezett immunitasban es jobbagysagnak terhe es keotelessege alol valo fel szabadittasban ez megh nevezett Istvandi Katona Balintot, maradekival egygywt, mind maga szemelyeben es joszagaban, marhaiaban en magam vagy successorim es legatariussimis megh haborittanak ezer forinton maradgyunk személy szerint, valaki megh haborittia. Azmely onusnak es poenanak exequalasara adok autoritast es hatalmat akkor wdeoben leveo Szatthmar varmegyeben egyky viceispan uramnak, hogy Istvandi Katona Balintnak es successorinak, es ez dolgon akar mely rendbeli megh hitt emberinekis chak simplex requisitioiara es instantiaiaara egy szolgabiraiat es assessorat Szatthmar varmegyeben maga melle veven, chak ez levelemnek erejevel, nekem es maradekimnak Szatthmar varmegyeben valo joszaginkra, mind teorveny szekbeol, gywlesbeol, hazatol, utabol es akarhonnetis ki mehessen es az megh nevezett ezer forintokigh joszaginkbol, minden teorvenybeol ki mentwl (?) exequalhasson es satisfactiot tehessen Istvandi Katona Balintnak es successorinak, mely executiot megh nevezett akkori es az utan valo ideobeli ispan uraim biraival egyetemben igazat tehessen, az felywl megh irott ezer forintokigh. Hogyha penigh ez vegez es ellen impingalnekis en, es successorim es legatariusim ezek ellen es ez megh nevezett immunitasban megh nem tartanok ez megh nevezett Istvandi Katona Balintot es maradokit, tam in rebus quam in personis ez vegez es szerint, az ezer forintot el erven megh venne kis raitam es maradekimon, de meghis sem magam, sem maradekim soha semmikeppen az megh nevezett Istvandi Katona Balintot, semmi uton, modon hozza ne nyulhassunk es semmi jussunkat es praetensionkat hozzaia es maradekihoz ne attribualhassuk, omnimode et plenarie teolwnk absolutus legyen. Eztis hozza teven, hogy eo is akaratom ellen atyafiai nak szabadsagokban nem igyekeznek. Mind az felywl megh irott dolgoknak be tellyesittese, minden teorvenybeli remediumokat excludalvan, ugymint inhibitione, prohibitione, contradictione, appellatione, messis vindenniae, dietae, belli, generalis vel particularis congregatione comitatus atque sedes iudiciariae, disturbiorumque temporibus obstare valentibus. Kinek ereossegere es nagyub bizonsagara adtam ez levelemet peczetemmel es kezem irasaval megh ereossitven, az tekintetes es nagysagos Rosaly Kun Lazlo uram eo nagysága,

ezen Szatthmar varmegyének feoispánnya eleott, Pakú Pal uram ezen varmegyének szolgabiraia eleott, nemzetes Kende Peter uram ezen varmegyének assessora eleott, Kende Andras eoczem uram es Moldowai Janos uramek eleott. — *Et subscriptum erat. Ladislaus Kun de Rosaly manu propria, Kende Mihaly Keolczey manu propria. Coram me Petrus Kende de Keolcze assessor manu propria, Kende Andras manu propria. Et sigillis quinque in cera rubra obsignatae erant.* (KmProt XXVIII. 133^v–135^r.)

A kolozsmonostori requisitorok 1638. május 20-án kelt, keretszöveg nélküli átírata, amely szerint a kettős ívpapírra írott pátens eredetijét vörös viaszba nyomott öt pecséttel és aláírásokkal erősítették meg.

2. Istvándi Bálint címereslevelének regesztája

1638. február 3. (in civitate nostra Poseniensi)

III. Ferdinánd választott római császár és magyar király hűséges szolgálatai jutalmaként Istvandi-i Katona Bálintot (a) polgári és nemtelen állapotából kiemelve utódaival együtt megnevesíti, és nemessége jeleként a következő címert adományozza neki. — *Címerleírás*: Scutum videlicet militare erectum in tres areae seu partes divisum, intermedia portione caerulei coloris a media superna scuti parte lineis oblique in scuti latera sese demittentibus, trigoni formam effigante, cuius fundum viridis monticulus occupat in quo aurea corona locata, in eiusque fimbriis candida columba utriusque pedibus insistere ac alis expansis ad volandumque dispositis et rostro viridem olivae ramum tenere, inque dextram scuti partem conversa esse cernitur. Duobus residuis in superna scuti regione, utrinque pariter trigoni formam constituentibus rubri coloris portionibus singula alba lilia efflorescentia sita sunt. Scuto incumbentem galeam craticulatam sive apertam, regio diademate, fulvum leonem, ore hianti et lingua exerta atque canda bifurcata ad tergum elevata designatum, anteriorum pedum sinistro candidum lilium, inferioribus simile tenentem, dextro vero viridem olive ramum gestantem et ostentantem ac inguine tenus eminentem, proferente ornatam. A summitate vero sive cono galeae laciniis seu lemniscis hinc flavis et caeruleis, illinc vero candidis et rubeis, in scuti extremitates sese dissudentibus, scutumque ipsum decenter exornantibus. — Losi Imre esztergomi érsek és főkancellár keze által kelt oklevelét titkos és kettős függőpecsétjével erősítette meg. — *Méltóságosor.* (KmProt XXVIII. 135^r–136^v.)

A Kolozsvárra költözött jobbágyok jegyzéke

Év	Jobbágy neve	Származási helye	Foglalkozása	Manumissio összege	Jelzet
1579	Nyerges/Kovács Máté	Gyerőmonostor (Kolozs vm)	nyereggyártó	12 Ft és egy nyolc Ft-ot érő nyereg	VII. 159 ^r –159 ^v
1582	Vásár Mihály	Galac (Doboka)	kerékgyártó	35 Ft, egy szőnyeg és egy kocsi	VII. 128 ^r –128 ^v
1584	Mindzer/Kovács András	Kisszőlős (Küküllő vm)	?	35 Ft	IX. 39 ^r –39 ^v

Év	Jobbággy neve	Származási helye	Foglalkozása	Manumissio összege	Jelzet
1585	Mikó Gergely	Magyargorbó (Kolozs vm)	?	29 Ft	XV. 18 ^v után, számozatlan lapon
1587	Varga/Kovács Ádám	Fűzkút (Doboka vm!)	varga?, kovács?	68 Ft	IX. 124 ^v
1589	Kis István	Radnót (Küküllő vm)	a kolozsvári iskola alumnusa	?	IX. 203 ^r –203 ^v
1589	Tóth Gáspár és Antal	Csomafája (Doboka vm)	?	45 Ft	XVI. 113 ^r –113 ^v
1589	Kárpitos/Henczi Péter	Ajton (Torda vm!)	kárpitos?	?	F15/63
1589	Horvát/Kocsis Péter	Magyarpeterd (Torda vm)	kocsis?	32 Ft	F15/64, 247 ^r –247 ^v
1590	Mátyus Bálint	Magyargorbó (Kolozs vm)	?	25 Ft	X. 11 ^r
1590	Penteker Fábián	Bödön (Doboka vm)	?	16 Ft	VIII. 22 ^r
1590	Knál András	Fehéregyháza (Fehér vm)	?	40 Ft	X. 46 ^v –47 ^r
1591	Gen János	Fehéregyháza (Fehér vm)	?	125 Ft	VIII. 31 ^v –32 ^r
1591	Fodor Máté	Páncélcseh (Doboka vm)	?	ezüst serleg	X. 64 ^r –64 ^v
1592	?	Szentmártonmacskása (Doboka vm)	?	16 Ft	X. 117 ^r –117 ^v
1592	Wermeser Mátyás	Galac (Doboka vm)	csiszár	8 Ft	X. 173 ^r –173 ^v
1592	Giróti Péter	Páncélcseh (Doboka vm)	?	28 Ft	VIII. 31 ^v –31 ^r
1593	Moldovás István	Páncélcseh (Doboka vm)	?	40 Ft	X. 246 ^r –247 ^r
1592	Mátyus/Barnasib Benedek	Magyargorbó (Kolozs vm)	?	30 Ft	X. 268 ^r –268 ^v
1594	Sós Pál	Omboz (Doboka vm)	aranyműves	40 Ft	X. 293 ^r –293 ^v
1594	Köpeci Gáspár deák	Köpec (Sepsi sz)	?	ingyen	X. 298 ^r
1598	Molnár György	Széplak (Kolozs vm)	szolga?	14 Ft	X. 427 ^r –427 ^v
1599	Taligás/Kada István	Kovácszna (Orbai sz)	?	50 Ft	X. 435 ^v –436 ^v
1599	Vajda Mihály	Veresegyház (Fehér vm)	szolga	28 Ft	X. 461 ^r –461 ^v
1607 előtt	Szabó Benedek	Kékes (Doboka vm)	szabó?	?	XV. 255 ^v –256 ^r
1607	Varga Tamás deák	Iklód (Doboka vm)	deák?	25 Ft	XV. 259 ^v –260 ^v
1608	Fennich Illyés	Vesszős (Küküllő vm)	?	35 Ft	XVI. 59 ^v
1608	Fejérdi/Kelemen Miklós	Fejérd (Kolozs vm)	?	50 Ft	XVII. 15 ^v
1608	Nagy/Vistai István	Vista (Kolozs vm)	?	100 Ft	XVII. 21 ^r –21 ^v
1609	Markó Márton	Bonchida (Doboka vm)	?	17 Ft 50 dénár	XX. 163 ^v –164 ^r
1609	Jó György	Máté (Doboka vm)	?	40 Ft	XVII. 46 ^r –46 ^v
1610	Szilágyi György	Kovácsi (Doboka vm)	szolga	10 Ft	XVIII. 15 ^v –15 ^v

Év	Jobbágy neve	Származási helye	Foglalkozása	Manumissio összege	Jelzet
1610	Tinnez?/Kádár Simon	Vajola (Kolozs vm)	kádár?	aranylánc (50 Ft)	XVII. 63 ^r
1610	Márton János	Nagyida (Kolozs vm)	?	46 Ft	XVI. 174 ^r
1612?	Szekeres Gergely	Dedrád (Kolozs vm)	szekeres?	38 Ft	XIII. 184 ^r
1612	Kántor Mihály	Uraly (Torda vm)	?	36 Ft	XVIII. 17 ^r –17 ^v
1612	Magyar Ferenc	Kalotaszentkirály (Kolozs vm)	?	16 Ft	XVII. 67 ^r –67 ^v
1612	Végh/Szabó Benedek	Feketelak (Doboka vm)	?	45 Ft	XVII. 64 ^r –64 ^v
1612	Lónai Ötvös/Ember András	Szászlóna (Kolozs vm)	ötvös	ezüstözött, aranyozott dárda (35 Ft-ot érő)	XVII. 70 ^r –70 ^v
1613	Nagy István	Válaszút (Doboka vm)	?	90 Ft	XVII. 97 ^r –97 ^v
1613	Jári Mihály deák	Hari (Fehér vm)	?	40 Ft	XIII. 179 ^r –180 ^r
1613	Varga János	Csanád (Fehér vm)	varga?	50 Ft	XVII. 128 ^r –128 ^v
1613	György Albert	Jákótelke (Kolozs vm)	?	50 Ft	XVI. 108 ^r
1614	Szörös Ferenc	Algyógy (Hunyad vm)	?	100 Ft	XVII. 136 ^r –136 ^v
1615	Veress Gergely	Erked (Doboka vm)	?	26 Ft	XVI. 65 ^v –66 ^r
1615	Ötvös/Szabó András	Bánffyhunjad (Kolozs vm)	ötvös?	80 Ft	XVI. 67 ^r –67 ^v
1615	Ács/Szilvás György	Darlac (Küküllő vm)	?	45 Ft	XVII. 165 ^r –165 ^v
1615	Nagy/Barla Tamás	Köbölkút (Kolozs vm)	?	65 Ft	XVI. 77 ^v
1615	Erkedi Tamás	Fehéregyháza (Küküllő vm)	?	20 arany Ft	XVII. 196 ^r –196 ^v
1615	Béres Mihály	Cege (Doboka vm)	?	34 Ft	XVII. 145 ^r –145 ^v
1615	Iso János	Vásárhely (Bihar vm)	?	40 Ft	XX. 21 ^v –22 ^r
1615	György Máté	Jákótelke (Kolozs vm)	?	17 Ft	XVII. 177 ^r –177 ^v
1615	Boros Márton	Darlac (Küküllő vm)	?	aranyozott lánc, 15 arany értékben	XVII. 197 ^r –197 ^v
1615	Folnag György	Ludvég (Kolozs vm)	?	40 Ft	XVI. 76 ^r
1617	Barabás György özvegye: Angléta	Kisbudak (Doboka vm)	?	3 Ft	XVII. 210 ^r –210 ^v
1618 előtt	Szabó Egeresi Mihály	Egeres (Kolozs vm)?	szabó?	46 Ft	XIX. 29 ^r –29 ^v
1618	Tóth Ferenc	Szamosfalva (Kolozs vm)	?	45 Ft	XVIII. 39 ^r –39 ^v
1618	Sós Bálint	Bonchida (Doboka vm)	?	50 Ft	XX. 138 ^r –138 ^v

Év	Jobbágy neve	Származási helye	Foglalkozása	Manumissio összege	Jelzet
1618	Sül/Sipos István	Zutor (Kolozs vm)	?	40 Ft	XX. 103 ^v –104 ^r
1618	Molbert/Takács Mátyás	Újfalú (Doboka vm)	?	60 Ft	XX. 104 ^r –104 ^v
1618	Kovács/Colostor Colbuisztei Jakab	Újfalú (Doboka vm)	?	60 Ft	XX. 109 ^r –109 ^v
1618	Salner/Brassai Mihály	Újfalú (Doboka vm)	?	16 vég gránát posztó	XX., számozatlan lapok
1618	Tóth Lázár	Szilágyszeg (Középszolnok vm)	?	13 Ft (melyet részben patyolatban és más árucikkekben fizetnek)	XVIII. 78 ^r –78 ^v
1619	Tóth Simon	Szilágyszeg (Középszolnok vm)	?	36 Ft	XVIII. 78 ^r –79 ^r
1619	Kőpincés András	Péntek (Kolozs vm)	?	40 Ft	XX. 148 ^v –149 ^r
1619	Durst András	Hosszúaszó (Küküllő vm)	?	32 Ft	XX. 131 ^v –132 ^r
1619	Fazakas/Dési Tamás	Hidalmás (Doboka vm)	fazekas?	28 Ft	XX. 142 ^v –143 ^r
1620	Kis Mihály	Csúcs (Fehér vm)		20 Ft és egy szürke ruha	XVIII. 129 ^r –129 ^v
1621	Rad/Torockai Márton	Torockó (Torda vm)	?	35 Ft	XVIII. 98 ^r –99 ^r
1621	Görög Ilona és fia: Nagy Gergely	Deményháza (Maros sz)	?	20 Ft	XXI. 13 ^r –13 ^v
1621	Csonka János	Derite (Kolozs vm)	?	40 Ft	XXI. 13 ^r –13 ^v
1622	Széles János	Vicsa (Középszolnok vm)	?	19 Ft	XVIII. 155 ^r –155 ^v
1624	Verebesi Csíki/Kovács Péter	Csikverebes (Csík sz)	deák	50 Ft	XXII. 48 ^r
1624	Huyak György	Szucság (Kolozs vm)	?	50 Ft	XXII. 12 ^v –13 ^r
1625	Berládi Jakob	Berlád (Doboka vm)	?	32 Ft	XXII. 32 ^v
1627	Kovács/Csizmadia Mihály	Gyula (Doboka vm)	kovács/csizmadia?	15 Ft	XXII. 116 ^v
1628	Sámuel (német)	?	?	10 Ft	XXIII. 38 ^r
1628	Berecki András	Szászújfalú (Fehér vm)	?	?	XXVIII. 18 ^r –18 ^v
1630	Veres György	Kisbudak (Doboka vm)	?	60 Ft	XXVIII. 74 ^r –74 ^v
1630 előtt	Kovács/Egeresi Mihály	Egeres (Kolozs vm)	?	fizetés nélkül	XXVIII. 22 ^v –23 ^r
1633	Bato/Szentpáli István	Homoródszentpál (Udvarhely sz)	?	?	XXIX. 76 ^v –77 ^r
1634	Nagy János	Küsmöd (Udvarhely sz)	?	32 Ft	XXIX. 74 ^r –74 ^v
1634	Nagy András	Küsmöd (Udvarhely sz)	?	22 Ft	XXIX. 73 ^r –74 ^r

Év	Jobbágy neve	Származási helye	Foglalkozása	Manumissio összege	Jelzet
1634	Ákosi/Nagy Péter	Ákos (Középszolnok vm)?	vincellér	15 Ft és egy bőrruha	XXVI. 89 ^r
1635	Istvándi Katona Bálint	Istvándi (Szatmár vm)	kereskedő	100 Ft	XXVIII. 133 ^v –135 ^r
1635	Fazakas András	Kovászna (Orbai sz)	fazekas?	43 Ft, 55 dénár	XXVII. 58 ^r
1636	Móré Mihály	Felsőszentmártonmacskása (Kolozs vm)	?	60 Ft	XXIX. 52 ^v –53 ^r
1636	Urus Tamás	Kovászna (Orbai sz)	?	40 Ft	XXIX. 38 ^v –39 ^r
1636	Fazakas/Majtényi András	Kémer (Kraszna vm)	?	40 Ft és két vég fajlandis	XXIX. 40 ^v –41 ^r
1638	Székely/Remete György	Jedd (Maros sz)	?	40 Ft	XXVIII. 128 ^v –129 ^v
1639	Kocsis Tamás	Farnas (Kolozs vm)?	kocsis?	80 Ft	XXIX. 93 ^v –93 ^v
1639	Asztalos/Borbély Péter	Dicsőszentmárton (Küküllő vm)	asztalos/borbély?	70 Ft	XXVIII. 154 ^v –154 ^v
1641	Hauptman György	Almakerék (Fehér vm)	diák a városi iskolában	45 Ft	XXIX. 172 ^r –172 ^v
1641	Kis/Duló István	Futásfalva (Kézdi sz)	?	40 Ft	XXIX. 180 ^v –181 ^r
1641	Petkes Mihály	Krasznamihályfalva (Kraszna vm)	?	125 Ft	XXVIII. 187 ^v –188 ^r
1642	Tordai Máté	Erdőszengyel (Torda vm)	?	35 Ft	XXXI. 14 ^r –14 ^v
1646	Kisúr Máté özvegye, Ágnes	Fejérd (Kolozs vm)	szolgáló	ingyen	XXXV. 115 ^v
1647	Kádár Máté és családja	Nagyajta (Sepsi sz)	újra jobbágy lett	35 Ft	XXXII. 51 ^r –51 ^v
1647	Csíki Balázs	Homoródszentmárton (Udvarhely sz)	városi szolga	32 Ft	XXXIII. 58 ^v –59 ^r
1648	Fazakas/Barla István	Szatmárnémeti (Szatmár vm)	nemes, polgár	112 Ft	XXXIII. 30 ^v –31 ^v
1648	György/Tánczos János	Csíkszenttamás (Csík sz)	?	75 Ft	XXXIII. 41 ^r –42 ^r
1649	Vizi György	Désfalva (Küküllő vm)	?	45 Ft	XXXV. 22 ^v –23 ^r
1650?	Bernád János	Farkaslaka (Udvarhely sz)	?	?	XXXIII. 47 ^r
1651	Székely/Kendi István és felesége	Timafalva (Udvarhely sz)	?	150 Ft	XXXV. 21 ^v –22 ^r
1652	Tóth/Ledniczey György	?	?	40 Ft	XXXV. 90 ^r –90 ^v
1652	Kuli Ferenc deák	Magyarfráta (Kolozs vm)	kereskedők servitora	150 Ft	XXXV. 101 ^v –102 ^r
1653	Székely/Szelke György	Mogyorós (Sepsi sz)	szolga	28 Ft	XXXV. 105 ^v –106 ^v
1655	Szabó Mihály	?	?	?	XXXIV. 150 ^r

Év	Jobbágy neve	Származási helye	Foglalkozása	Manumissio összege	Jelzet
1655	Schranft/Sajtos György és János	Nagysajó (Doboka vm)	?	180 Ft	XXXIV. 144 ^v –145 ^v
1655	Demeter/Hunyadi István	Bánffyhunyard (Kolozs vm)	kereskedő?	400 Ft és két skarlát szőnyeg	XXXV. 24 ^v –25 ^v

Migration of Peasents in the Town of Cluj during the Age of Principality. Manumissions from the 16-17th Century in the Registers of the Convent from Cluj-Mănăştur

Keywords: serfs, Cluj, town, demography, immigrants

It's a known fact that in the medieval and early modern period most of the towns were characterized by a demographic deficit. In spite of this fact the population of Cluj increased almost constantly until the Tartar invasion from 1658. The town needed immigrants to sustain this demographic growth, and these immigrants were mainly fugitive peasants (serfs) from the Counties near Cluj. The aim of this study is to present this category of immigrants based on the documents from the registers of the convent from Cluj-Mănăştur. The author analyzes more than 100 manumissions dated between 1576–1660. Based on these documents we can conclude that the majority of the peasant-immigrants became servants of the wealthy citizens and only a few managed to gain citizenship.

Pakó László

A városi közügyigazgatók (direktorok) Kolozsvár 16. század végi bírósági gyakorlatában

A 16. század politikai és gazdasági változásainak eredményeként a század második felére kialakult Kolozsvár szabad királyi város teljes önkormányzatisága. A városi igazgatás, törvénykezés és jogalkotás területén a polgárok közössége saját jogszabályai szerint rendezte ügyeit, csupán a fejedelmi hatalomnak tartozott engedelmességgel. A pallosjog lehetővé tette, hogy a város bírósága maga ítélkezék a városlakók, továbbá a város határain belül garázdálkodó idegenek felett. Első fokon a városi főbíró és a királybíró hozott ítéletet, döntéseiket az esküdtpolgárok tanácsa bírálta felül. Bíraskodással kapcsolatos teendőket továbbá a jegyző (nótárius), a városi ügyvédek (prókátorok), a hóhér, a poroszlók és más városszolgák, valamint kivételes esetekben a százférfiak tanácsának tagjai is elláttak. Ebben a kora újkori városokra általánosnak tekinthető képpen tünt fel Kolozsváron a 16. század végén a városi jogügyigazgatók (*direktorok*, *directores causarum*) intézménye.

A kutatás eddig jószerével tudomást sem vett tevékenységükről. Kiss András jelezte csupán létezésüket, és vázolta sommásan tevékenységi körüket.¹ A következőkben az intézmény megjelenésének okait és körülményeit, a városi igazságszolgáltatásban betöltött szerepét, illetve arra kifejtett hatását vizsgálva próbáljuk Kolozsvár fejedelemség kori bíraskodási gyakorlatáról meglévő, meglehetősen szűkre szabott ismereteink körét tágítani.

Az intézmény létrehozása

A direktorok tevékenységét szabályozó első közgyűlési határozat 1587 márciusából maradt fenn, bíraskodási ténykedésükről azonban már az ezt megelőző évekből is rendelkezünk adatokkal. A „*ket, varos caussaianak directorit, awagj inquisitores malefactorum*” néven említett tisztségviselőkkel már az 1584-es boszorkányperek idején találkozunk.² Megjelenésük első

Pakó László (1980) – tudományos munkatárs, PhD, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár

Készült az MTA Határon Túli Magyar Tudományos Ösztöndíj-program és az MTA Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíjprogram támogatásával.

¹ [Kiss András]: *Primăria municipiului Cluj-Napoca*. = *Îndrumător în Arhivele Statului. Județul Cluj*. II. Buc. 1985. 64. (Îndrumătoare Arhivistică 16); Kiss András: *Ante Claram Bóci*. (*Egy 1565-beli ismeretlen kolozsvári boszorkányper*). = *Uő: Más források – más értelmezések*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2003. 301. (A továbbiakban Kiss: *Ante Claram Bóci*)

² Első említésük során arról szerzünk tudomást, hogy Igyártó György városi prókátorral összejárva bizonyos összeg fejében törvénytelenül szabadlábra helyeztek egy boszorkányság vádjával tömlöcbe vetett asszonyt. A következő adat szintén 1584-ből származik, mely szerint a direktorok perbe fogtak egy nemi erőszakot elkövető férfit. Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (A továbbiakban KmOL), Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyvei II/7. 350–352, 586. (A továbbiakban KvTJK); Pakó László: *A korrupt boszorkányüldöző. Igyártó György prókatori tevékenységéről*. Erdélyi Múzeum 2011. 3–4. 96. (A továbbiakban Pakó: *A korrupt boszorkányüldöző*)

éveiben hatáskörük a városi perekre alkalmazott prókátorokéval tűnik azonosnak: a város nevében képviselték a vádat főként büntetőjogi ügyekben.

Az intézmény létrehozásának mozgatórugóit vizsgálva több tényezőt kell kiemelnünk. Például a városi előljárók arra irányuló igyekezetét, hogy a fokozott biztonság és a rend fenntartása érdekében egyre szorosabb felügyelet alá vonják a városi társadalom belső életét. A 16. század második felében a török elől menekülve, esetleg más okok által vezérelve, a biztonságosabbnak számító, lendületes gazdaságú, kereskedelmű és élénk szellemiségű Kolozsvárra érkezett idegenek – a középkori Magyar Királyságnak az Oszmán Birodalom által elfoglalt területeiről menekült lakosság, a városba húzódó szegények vagy a településen megforduló kereskedők – letelepedésével párhuzamban megnőtt a városi bűnözés aránya is.³ E jelenség következményeként a centumvirek évente ismétlődő határozatokkal és egy hatékonyabb igazságszolgáltatási intézményrendszer kialakításával törekedtek a rend fenntartására.⁴ Ezen igyekezetük táptalajul szolgált a direktori intézmény kisarjadásához.

Éltre keltésében továbbá annak a folyamatnak is meghatározó szerepe volt, melynek kezdetei III. Ince pápa idejében a IV. lateráni zsinaton hozott intézkedésekben gyökereznek. Akkor ugyanis az egyházi bíráskodásba bevezették a nyomozóelvű (inkvizitórius) eljárástípust, melynek lényege, hogy attól kezdve bírósági eljárás nemcsak magánvádló, hanem hatósági kezdeményezésre is megindulhatott. Az intézmény hamarosan a világi jogszolgáltatásban is gyökeret vert, ugyanis jól szolgált a központosuló államhatalmak azon érdekeit, hogy az igazságszolgáltatás hivatalos keretek közé szorításával, ezzel párhuzamban pedig a magánkezdeményezés lassú visszaszorításával a bíráskodást saját felügyeletük alá vonják. A közvadás (*ex officio* indított) bírósági eljárás fokozatos bevezetése által a hatalom a társadalom feletti hatékonyabb felügyelet érdekében igyekezett kézbe venni az ellenség felkutatásának és megbüntetésének folyamatát. Lényegében a bűn mint magánügy – melynek megtorlása a hozzátartozókat illette meg – fogalmának a visszaszorulásáról és egyre több, addig a magánszférába tartozó bűncselekmény közbűncselekménnyé átminősüléséről van szó. A magán helyére tehát a köztörvényen alapuló hatalom lépett, a magánbosszú szerepét pedig a bűn hivatalos bírósági szervezetek előtti megtorlása vette át.⁵ E folyamat Firenzében és más olasz városállamokban már a 13. század végétől megfigyelhető,⁶ a német jog területén pedig a római jogi recepció korának 15. század

³ Kiss: *Ante Claram Bóci* 295–297.

⁴ A század második felében évente megismétlődtek az éjszakai csendháborgatók, szánkázók, kocsmázó, szerencsejátékokat űző, lézengő dologtalanok, szitkozódók, verekedők, gyanús és parázna asszonyok ellen hozott tanácsi határozatok. Ugyanide sorolhatók a város utcáin álarcban farsangolók ellen hozott tilalmak is. KmOL, Kolozsvár város tanácsülési (közgyűlési) jegyzőkönyvei I/1. 13; I/3 11^v, 108, 141^v–142, 143, 154, 161^v, 183–183^v, 197^v, 241, 249^v; I/4. 3, 6, 15^v–15^v; I/5. 1^v, 2, 3, 6, 21^v, 22, 31, 35^v, 49^v, 57, 61^v, 63, 64^v, 84, 88, 98, 105, 106–106^v, 111^v, 113^v, 115, 116, 116^v, 122^v, 137^v–138, 146^v, 148^v, 156^v, 180, 183^v, 184, 214. (A továbbiakban KvTanJk); Jakab Elek: *Kolozsvár története*. II. Bp. 1888. 113–114, 187–188, 349; Kiss András: *Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben*. = Uő: *Források és értelmezések*. Kritérium, Kvár-Buk, 1994. 103–109. (A továbbiakban Kiss: *Farsangolás*)

⁵ Laura Ikins Stern: *The Criminal Law System of Medieval and Renaissance Florence*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1994. 5–6. (A továbbiakban Ikins Stern: *The Criminal Law System*); Brian P. Levack: *State-building and witch hunting in early modern Europe*. = J. Barry, M. Hester, G. Roberts (eds.): *Witchcraft in early modern Europe. Studies in culture and belief*. Cambridge University Press, 1996. 97, 104.

⁶ Ikins Stern: *The Criminal Law System*, 228; Uő: *Inquisition Procedure and Crime in Early Fifteenth-Century Florence*. *Law and History Review* 1990. 2. 298; Uő: *Public Fame in the Fifteenth Century*. *The American Journal of Legal History* 2000. 2. 198.

végi és 16. század eleji kódexeiben is jól látható.⁷ A kolozsvári bírósági gyakorlatot még a 16. század közepén is a vádeljárás jellemezte, ennek megfelelően bírósági per kizárólag magán-személy kezdeményezésére indult.⁸ 1572-ből van az első biztos adatunk arról, hogy a város, ügyvédjei által, közvádlóként eljárást indított bűnözők ellen.⁹

E folyamat kolozsvári kiteljesedésében és egyúttal a direktorok intézményének kialakulásában Igyártó György városi prókátor személye és tevékenysége is hangsúlyos szerepet játszott. Ő ugyanis a 16. század nyolcvanas éveinek közismert magánügyvédjeként többször képviselte a városnak mint testületnek a bírósági ügyeit is. Tevékenységének köszönhetően megnőtt a közvadás perek száma Kolozsvár bírósági gyakorlatában.¹⁰ Befolyását és hírnevét azonban önző célokra is felhasználva, bíróság elé állított olyan személyeket, akik vele személyes konfliktusban álltak.¹¹ Ugyanakkor 1586 során több olyan esetre is fény derült, amikor anyagi érdekből, ügyfeleit elárulva, azok perbeli ellenfeleihez pártolt.¹² Feltehetően Igyártó túlkapásai ébresztették rá a tanácsot arra, hogy a városi bűnözők hivatalból indított üldözése csak akkor lehet hatékony, ha olyan személyeket választanak közvádlóknak, akik megbízással egy időben nem látnak el magánügyvédi feladatokat is. Így csökkenthetik annak az esélyét, hogy azok a város érdekeivel ellentétben saját hasznukat helyezték előtérbe.

⁷ A wormsí reformáció (1498), a Constitutio Criminalis Bambergensis (1507) és a Constitutio Criminalis Carolina (1532) büntető- és eljárásjogi kódexek már a vádelv és a nyomozóelv kettősségére épülnek, és az uralkodó eljárástípusuk az inkvizitorius. Bónis György: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686-1708*, Bp. 1962. 71–72.; Degré Alajos: *A kínvallatás bevezetése a magyar büntetőperbe.* = *Üő: Válogatott jogtörténeti tanulmányok.* Szerk. Mezey Barna. Osiris, Bp. 2004. 138–140.

⁸ Kiss: *Ante Claram Bóci*, 301. Günther Tontsch a szászok 1583-as statútumának büntetőjogi rendelkezéseit vizsgálva utal arra, hogy a szász statutáris büntetőjog is sok bűncselekmény tekintetében még magánjogi jelleget mutatott. Günther H. Tontsch: *Dispozițiile penale ale statulelor municipale săsești din anul 1583.* Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Iurisprudentia XVIII/1972. 84.

⁹ KvTanJk I/3. 67^v. Tudomásunk van ugyanakkor egy valamikor 1556–1566 között történt és egy 1570-es esetről is, amikor bizonyos városszolgák szenátusi utasításra magánjellegű eljárást kezdeményeztek paráznságot elkövetett személyek ellen. Az esetek lényegében városi sugallatra indított magánvadás perekként értelmezhetőek. KvTJk II/5. 87–90, 104–105.

¹⁰ Eljárást indított a közerkölcs, a közbiztonság és a városiak életét illetve vagyonát veszélyeztető bűncselekmények elkövetői ellen. Paráznság, házasságtörés, kerítés, boszorkányság, csalás, kéregetés, lopás, a város éjszakai órének megtámadása, rablás, gyújtogatás, csecsemőgyilkosság voltak a vádpontok között. KvTJk II/7. 206–209, 215–223, 222a-b, 225–228, 243–252, 254–259, 261–266, 268, 270–272, 275–278, 281, 285–287, 301–303, 453–454, 455, 458–459, 491–493, 502, 559, 561–574, 603, 608a-b; Komáromy Andor: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Bp. 1910. 27–71. (A továbbiakban Komáromy: *Magyarországi boszorkányperek*); KmOL, Kolozsvári számadáskönyvek 3/XXIV. 12; 3/XXV. 1–3. (A továbbiakban KvSzám)

¹¹ 1582-ben farsangolás vádjával bíróság elé idézte Rengő Annát, ennek kapcsán pedig egy hosszadalmas konfliktus robbant ki kettejük között, melynek során Rengő Anna felesége megmérgezésével, házasságtöréssel, valamint tiltott szerelmi kapcsolatából született gyermekének eltüntetésével vádolta. Ezekre válaszul 1582–1583 folyamán Igyártó a perben ellene felvonultatott tanúknak jó részét bíróság elé idézte boszorkányság, paráznság, kerítés, rágalmozás, lopás, hamis vallomástétel vádjával. KvTJk II/7. 106–108, 126–127, 137–140, 142–143; Kiss: *Farsangolás.* – Komáromy: *Magyarországi boszorkányperek*, 23–26; Pakó László: *Bíróság elé került boszorkányvádaskodás Kolozsvárt, 1592–1593.* *Korunk* 2005. 5. 98–107.

¹² 1586 áprilisától adatolhatóan Igyártónak Beregszászi Lukács, ennek szolgálója, illetve Teremi Zsófia ellen indított eljárásai. A vallomások szerint az ügyvédnek korábban több olyan pere is volt, melyek során egy időben mindkét fél képviselétét elvállalta, vagy titkos megegyezésre lépett kliensei ellenfeleivel, sőt esetenként per közben hagyta cserben ügyfelét, és pártolt át az ellenfélhez. Továbbá városi ügyvédként anyagi javakért cserében szabadlábra helyezett letartóztatott foglyokat, és ejtette az ellenük szóló vádakát. KvTJk II/7. 583–594, 584c-j, 615–621; Pakó: *A korrupt boszorkányüldöző* 97–100.

A direktorok tevékenységi körei

A százférfiak tanácsának 1587. március 14-i döntését tehát a városi törvényalkotók első olyan próbálkozásának tekinthetjük, melynek során körülhatárolták a direktorok teendőit. „Továbbá láthván az városban az bűnnek el áradásáth, válaztattanak két feő urimat táblára járván, tudni illik Eötweös Andrást [és] Beuchel Andrást, hogy ez két feő uraim az Istennek tisztességét, melynek oltalmára megheskütnenek eő kegyelmek, az város személyibe eőrizték, oltalmazzák. Ha mely személyhez bizonyos sorok érteteődnek az bűnnek meghcselekedésében, azokat citállják, seőt jobbadon értekezvén az bűnreől, megh is fogtathassák személy válogatás nélkül. Mindenekkel jámbor szomszédokkal ellenek bizonyítsanak, és az privilégium szerént ha hét egyenes bizonysággh megyen valakire, azt az eő érdeme szerént büntetessék. Ha penigh hét bizonysággh nem megyen reá, az osztán heted magával mentse magáth. Az városnak egyéb privilégiumát is eőrizték, tudniillik ha hol ki magwa szakadtul hal megh az városban, vigyázzanak.”¹³ Feladatukká tették, hogy minden olyan tudomásukra jutott bűncselekmény esetén, ahol nem jelentkezett magánvádló, azonnal lépjenek fel.

A százférfiak tanácsa azonban ezután is figyelemmel kísérte a jogügyigazgatók tevékenységét. Ismételten cselekvésre szólította őket például gonosztevők üldözése, elfogása és bíróság elé állítása érdekében. Tevékenységüket támogatta továbbá egy korábban főbíróiságot vagy esküdtpolgári tisztséget viselt személyekből, illetve ismert ügyvédekől létrehozott bizottság is.¹⁴ Ennek tagjai Budai Tamás, a főbírói, királybírói, esküdtpolgári, sáfárpolgári, számvevői, vonásigazgatói tisztségeket is betöltő előkelő kolozsvári polgár és sikeres ötvös; annak sógora, a szász nemzetiségű Pulacher István szabó, aki e kinevezése előtt már volt városi esküdt, királybíró, számvevő, vonásigazgató és adószedő, majd nemsokára a főbírói tisztséget is elnyerte; a város másik előkelő családjából származó, úgyszintén esküdtként, számvevőként, vonásigazgatóként és adószedőként is tevékenykedő Vicei Gáspár; valamint a karrierjét városi jegyzőként kezdő, majd a fejedelemség egyik kiváló prókatorává váló, később pedig az ország kormányzásában is fontos szerepekhez jutó Trauzner Lukács.¹⁵ Emellett a direktorok alávetették magukat a főbíró utasításainak is, továbbá a saját vagy városi kezdeményezésre indított perek mellett magánszemélyek bejelentésére is válaszoltak. 1592-ben például a megkárosítottak kérésére letartóztattak és bíróság elé állítottak két, sorozatos rablásokkal vádolt románt.¹⁶ 1600-ban Pulacher István közbenjárására eljárást indítottak annak Segesvári Mihály nevű volt szolgája ellen, aki az akkori háborús időkben idegen hadak közé

¹³ KvTanJk I/5. 24^v–25.

¹⁴ „...ha mely olj eöregh dologh találatik, tanách kérdésre talállják megh az urimat, Budaj Tamás, Puellacher István, Wicej Caspar, Lukách deák uraimath.” KvTanJk I/5. 65.

¹⁵ Flóra Ágnes: *Polgári karrier – polgári lét Kolozsváron a reneszánsz korában*. Történelmi Szemle 2009. 4. 485; Uő: *A kora újkori kolozsvári elit portréja*. Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv III. Bp. 2008. 139–140. (A továbbiakban: Flóra: *Kolozsvári elit*); Uő: *“From Decent Stock”: Generations in Urban Politics in Sixteenth-Century Transylvania*” = Finn-Einar Eliassen, Katalin Szende (eds.): *Generations in Towns: Succession and Success in Pre-Industrial Urban Societies*. Cambridge Scholars Publishing, 2009. 223–224; Uő: *Prestige at Work. Goldsmiths of Cluj/Kolozsvár in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. VDM, Saarbrücken, 2009. 44, 51–52; Kiss András: *Egy XVII. századi irodalompártoló polgár*. = Uő: *Források és értelmezések*. Kriterion, Buk–Kvár 1994. 189–190; Dáné Veronka: *A Trauznerék a fejedelemség korában*. = Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. EME, Kvár 2003. 81–89.

¹⁶ KvTJK II/8. 136–139; KvSzám 5/XIV. 9.

álva több rablást is elkövetett a városban.¹⁷ Ugyanabban az évben egy férfit, aki halálra verte anyósát, a feleség kérésére fogtak perbe.¹⁸

A bírósági eljárás során a direktorok időnként bizonyossággyűjtéssel is foglalkoztak. 1592-ben Kolozsmonostoron egy lopással gyanúsított ifjú ügyéhez gyűjtöttek bizonyítékokat, 1636-ban pedig Szászfenesen jártak borcsempészek ügyében. Ilyen esetekben rendszerint ügyvédek, a kolozsmonostori konvent levélkeresői, vármegyei alispánok, esetleg vármegyei szolgabírák is elkísérték őket.¹⁹ A perbeli költségekről részletes jegyzéket vezettek, melyet év végi elszámolás formájában a tanácsnak benyújtottak.

Találkozunk továbbá több olyan esettel is, amikor a direktorok alperesekként kerültek a bíróság színe elé. Legizgalmasabb Ötvös András esete, aki azt követően indított pert a városi bíróság előtt az egész centumvirátus ellen, hogy azok gyilkosság gyanújával kizárták őt tagjaik sorából.²⁰ Egy másik eset során az 1593-ban direktornak megválasztott Balázsfői Gergelyt vádolták bűnrészséggel, állítva, hogy egy gyilkost bíztatott és támogatott tette elkövetésében.²¹ Mindkét esetben a konfliktusok a vádlottak direktori kinevezését követően robbantak ki, az ügyeiknek azonban további részleteit nem ismerjük. Ötvös a következő évben is tisztségben maradt, és időközben konfliktusa is megoldódott, Balázsfői azonban az év elteltével (esetleg már az év folyamán) kilépett (vagy kilépni kényszerült) a jogügyigazgatói tisztségéből. Azt a feltevésünket, miszerint az ellene indított eljárás következtében volt kénytelen felhagyni tevékenységével, az is alátámasztja, hogy ő azon kevesek egyike, akik csak egyetlen évig töltötték be tisztségüket.

Az 1587-es határozat értelmében a direktorok szerephez jutottak a városi jövedelmek kezelésében is. Báthory István fejedelem 1575-ös kiváltságlevele óta ugyanis az utód nélkül elhunyt városiak ingó és ingatlan javai a városra szálltak.²² A megszerzett kiváltság érvényesítése azonban számos esetben szembeállította a várost a kincstárral vagy a javakra igényt formáló örökösökkel. Ezen ügyek megoldása kezdetben a város ügyvédjeinek, esetleg a magisztrátus más tagjainak a vállára nehezedett,²³ az 1587-es határozatot követően azonban a direktorokra hárult. A százférfiak tanácsa már csak felügyelte tevékenységüket, számos alkalommal cselekvésre

¹⁷ KvTJk II/9. 400–401, 419a–c, 419.

¹⁸ KvTJk II/9. 416.

¹⁹ KvSzám 5/XIV. 10–11; Magyar Országos Levéltár, R 314 (Városi iratgyűjtemény), 9. doboz, 2. köteg, I. kötet, I/b csomag. 17.

²⁰ Pakó László: *Hatalmi konfliktus vagy testületi összefogás? A kolozsvári százférfiak tanácsa és a városi igazságszolgáltatás a 16. század második felében.* Erdélyi Múzeum 2010. 3–4. 82–83.

²¹ KvTJk II/8. 246–251.

²² Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez.* II–III. Bp, 1888. 97–98. (Lásd oklevél)

²³ A centumvirek 1580 februári határozatukban az esküdtek mellett a városi ügyvédeket jelölték meg a feladatok elvégzésére: „Az Magyar ucza[i] kis ajtó felett való torony felől végezték eő kegyelmek: emlékeznek eő kegyelmek, hogy minemeő privilégiumot adott volt lengyel király az magwa szakadt jószág és marha felől, hogy ha mi esnék, az város épületire és kerítésének megtartására keöltenék. Azért, ha hun afféle pénz volna, eő kegyelme bíró uram tanácsjával kerestesse elő, az prociatorok is járjanak el szorgalmatosson afféle ki keressésébe, de az privilégiumnak tartásá szerént. [...]” KvTanJk I/3. 211. 1582-ben München Barát Péter esküdtpolgár perelt egy felsőbányai papot, akinek tulajdonába kerültek egy ottani magtalanul elhalt asszony javai, melyek a kolozsvári magisztrátus szerint azonban a várost illették volna meg. KvTJk II/7. 110a, 111.

szólítva őket a városi vagyont érintő ügyekben.²⁴ A javak megszerzése azonban gyakran ütközött olyan akadályokba, melyek orvoslásáért a direktorok a városi bírósághoz fordultak. Általában özvegyen maradt személyek ellen léptek fel, akiktől az elhalt házastárs után maradt vagyon azon részét követelték – dualitást vagy tertialitást –, aki utód hiányában vagy végrendeleti rendelkezés alapján a várost illette meg.²⁵ E perek gyakran évekig elhúzódhattak, és nem ritkán a javakért fellépő örökösök javára ítélte a bíróság.²⁶ Több olyan alkalom is adódott, amikor a direktorok törvénytelen módon, az örökösök jogait megsértve tettek szert bizonyos javakra. 1592 őszén például egy asszony azért fordult a városi bírósághoz, hogy bebizonyítsa a közte és néhai Nagy Balázs között fennálló rokoni kapcsolatot, melynek jogán magának követelt olyan javakat, amiket a direktorok már korábban lefoglaltak.²⁷

A jogügyigazgatók év végi elszámolásaikban, utódaik tájékoztatása szándékával is, részletesen számot adtak mind befejezett, mind folyamatban lévő pereikről.²⁸ Elszámolásaik azt mutatják, hogy évente 5–12 esetben léptek közbe, jövedelmük pedig 50–160 forint körül mozgott. Ezt az összeget – miután levonták belőle a bírósági pereikre költött kiadásokat – rendszerint a város jövedelmeit kezelő sáfárpolgár kezébe adták. Elvégzett munkájukat a város pénzben és más anyagi javakban jutalmazta.²⁹

A kolozsvári direktorok tevékenységi köreit vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a magisztrátusnak az intézmény létrehozásában a mintát nagy bizonyossággal az országos kincstári jogügyigazgatói (fiskális direktor) tisztség szolgáltathatta. Hatásköreiket figyelve ugyanis nagyon szembevetendő az azonosság a két intézmény között. Amint azt már Trócsányi Zsolt is megállapította, az országos fiskális direktor elsődleges feladatkeretét a kincstári jogok védelme képezte, lényegében azonban a modern kor főállamügyészi feladatkeretét töltötte be.³⁰ A kolozsvári direktorok esetében is megállapítható, hogy felléptek a város javainak az őrzőiként is és közvádlóként is egyaránt. Megjegyzendő továbbá, hogy e téren az egész fejedelemség viszonylatában úttörő szerep jutott Kolozsvárnak. Ugyanis egyik erdélyi város esetében sem találjuk egyelőre az intézmény helyi megfelelőjét. Pedig a kialakulásához szükséges feltételek máshol is megvoltak: egyrészt a közvádas eljárástípus más települések és vidékek bíraskodási gyakorlatában is elterjedt, másrészt a kolozsvári 1575-ös privilégiumhoz hasonlóan más település

²⁴ 1588 áprilisában kérték a direktort, hogy idézze bíróság elé a patikárius özvegyét, aki szeretőjével árva gyermekének a vagyonát tékozolta, azt a vagyont, mely a gyerek esetleges halála esetén a várost illette volna meg: „Értik eő kegyelmek az paticáriusné feleől való panaszt, hogy egy szabó legénnyel egygyütt laknék az Annyaszentegyháznak rendi és móggya kiweöl hüt nélkül, és a szegény árwának marhácskáját tékozollják. Azért eő kegyelmek meghhatták a directornak, hogy mind a két dologért reá híják az asszont, és az tékozlást meghmutatván, az dualitást wegék el wáras számára, miérthogy testamentumába is az wárosnak hatta mind az tutelát, mind penig, ha az gyermek meghhalna, az devolutiót bonorum az meghholt paticárius. Azért bíró uramat kéri, hogy eő kegyelme az teörvénybe legyen szorgalmatos, hogy a szegény árwának az eő kewesse ne veszzen el. Ez alatt mindenek arrestálwa legyenek.“ KvTanJk I/5. 42. 1602 februárjában újra figyelmeztették őket: „Ahol penigh az Director uraim városnak hasznot találhatnának afféle deficienseknek jowaiból, kéri eő kegyelmek városul bírór uraimat, hogy eő kegyelmek afféle causákat, abs[que] omni dilonatione, elé wegék és dividicálják és satisfactiót tétessenek eő kegyelmek.“ KvTanJk I/5. 220.

²⁵ A direktorok 1590–1598 közötti számadásai számos ilyen példát tartalmaznak. KvSzám 4/XVI. 15; 5/III. 22; 5/XI. 21, 23; 5/XIV. 9–12; 5/XVII. 22; 5/XX. 167–182; 6/V. 18; 6/XI. 28; 6/XIX. 28; 7/IV. 27; 7/X. 1; 7/XVI. 95–98; 8/IV. 31.

²⁶ KvSzám 5/XX. 177, 181.

²⁷ KvTJK II/8. 284–285. Hasonló esetekkel 1593-ban és 1600-ban is találkozunk. KvTJK II/8. 386; II/9. 447.

²⁸ 1592–1593 közötti ügyekre lásd KvSzám 5/XI. 23; 5/XIV. 12.

²⁹ KvSzám 6/V. 18; 7/XVI. 98; 8/IV. 31.

³⁰ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata. 1540–1690.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 363.

is megkapta a jogot, hogy az utód nélkül elhunyt lakosok vagyont magának szerezze meg. Hogy Kolozsváron létrejött az intézmény, abban meglátásunk szerint a település előjárói és az ország központi kormányzata között fennálló szoros és közvetlen kapcsolatok játszhattak meghatározó szerepet.

Megválasztás, pályafutás, felkészültség, társadalmi státus

	Magyar direktorok	Szász direktorok
1584	Sala Imre	?
1585	?	?
1586	?	?
1587	Ötvös András	Beuchel András
1588	Ötvös András	Beuchel András
1589	?	?
1590	Fábián Balázs	Mintler Palástos István
1591	Nyíró Márton	Mintler Palástos István
1592	Nyíró Márton	Mintler Palástos István
1593	Balázsfői Gergely	Mark Miklós
1594	Szabó Jenei István	Mintler Palástos István
1595	Szabó Jenei István	Mintler Palástos István
1596	Szabó Jenei István	Vildner Pál
1597	Szabó Jenei István	Vildner Pál
1598	Szabó Jenei István	Mintler Palástos István
1599	?	?

A százférfiak tanácsa évente választotta meg saját tagjai közül a két jogügyigazgatót, következetesen betartva a városi előjárók kinevezésénél a magyar és szász lakosok között gyakorlatban lévő paritásos elvet.³¹ Megbízásuk egy évre szólt, de gyakran akár többször is megújították.

Így az 1587–1599 közötti időszak 10 ismert tisztségviselője közül Mintler Palástos István kétszeri megszakítással összesen hat éven keresztül, Szabó Jenei István pedig öt egymás utáni évben volt jogügyigazgató. Ötvös András, Beuchel András, Nyíró Márton és Vildner Pál legalább két évig töltötte be a tisztséget, és csupán 4 személy – Sala Imre, Fábián Balázs, Balázsfői Gergely és Mark Miklós – volt egy-egy évig direktor.³² Ami a tisztségviselők váltakozását illeti, megfigyelhetjük, hogy négy alkalommal mindkettőjüket változatlanul újraválasztották, egyikük pedig 1598-ban páréves megszakítást követően került újra ebbe a tisztségbe. Két esetben az egyiket választották újra, a másik tisztségbe új személyeket ültettek, 1594-ben pedig

³¹ Lásd Flóra: *Kolozsvári elit*, 135–136.

³² Adataink hiányosságai miatt azonban Sala, Ötvös, Beuchel, Fábián, Mintler és Szabó esetében akár hosszabb szolgálati idővel is számolhatunk.

egy újonc mellé olyat választottak, aki korábban volt már direktor. Eszerint csak 1593-ban találunk egyszerre két újoncot a tisztségben. Az adatok azt mutatják tehát, hogy a direktorok kiválasztásában a tisztségben megszerzett tudás és tapasztalat továbbadása jelentette a vezérelvet. Mivel az ügyvédekhez hasonlóan a jogügyigazgatók sem részesültek különleges elméleti felkészítésben, gyakorlati tapasztalataik áthagyományozása kiemelt szerepet kapott.

	1584	1585	1586	1587	1588	1589	1590	1591	1592	1593	1594	1595	1596	1597	1598	1599
Sala Imre	o															
Ötvös András				o	o											
<i>Beuchel András</i>				+	+											
Fábián Balázs							o									
<i>Mintler Palástos István</i>							+	+	+		+	+				+
Nyíró Márton								o	o							
Balázsfői Gergely										o						
<i>Mark Miklós</i>										+						
Szabó Jenei István											o	o	o	o	o	
<i>Vildner Pál</i>													+	+		

A direktorok mindannyian a százférfiak tanácsának tagjaiként kolozsvári „örökséggel” – ingatlannal – rendelkező, köztiszteletnek örvendő polgárok voltak. Személyiségükről, jogi, vagyonkezelési ismereteikről és a város örökösödési szokásaiban való jártasságukról csak szórványos adatokkal rendelkezünk. A direktorságot megelőzően vagy azzal egy időben betöltött városi tisztségeik és más tevékenységeik vizsgálatából azonban levonható néhány következtetés. Ötvös András sáfárpolgárként, számvevőként és vonásigazgatóként,³³ Beuchel András szintén számvevőként és vonásigazgatóként vett részt a városi jövedelmek adminisztrálásában.³⁴ Fábián Balázs városi malombíró és látómester,³⁵ Mintler Palástos István fertálykapitány és látómester,³⁶ Vildner Pál vásárbíró,³⁷ Sala Imre ötvös volt, és ispotálymesterként

³³ KvSzám 3/II. 22; 3/VI. 8, 11; 3/X. 8, 10; 3/XXIX. 1; 4/II. 1a; 6/V. 1a. – KvTanJk I/4. 2; I/5. 19°, 20°, 47, 49°, 59°, 104°, 126, 146°. Binder Pál: *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről*. Kriterion, Buk. 1982. 301. (A továbbiakban Binder: *Közös múltunk*)

³⁴ KvSzám 3/XXIII. 1; 3/XXIX. 1; 5/XVII. 1; 6/XIX. – KvTanJk I/5. 29, 30°, 60°, 61, 62, 87°, 104°, 114.

³⁵ 1578 és 1585 között többször volt az óvári/váraljai, illetve az alparéti malmok felügyelője. KvSzám 3/VI. 12; 3/X. 12; 3/XIV. 14; 3/XX, XXIII. 12. – KvTanJk I/3. 160, 204°, 249°; I/5. 2°, 58.

³⁶ A különféle városi mesteremberek (mészárosok, csaplárok stb.) tevékenységének felügyelete szándékával 1589 júniusában választották meg látómesternek Fábián Balázssal, Vicei Gáspárral és Domokos Mátyással együtt. KvTanJk I/5. 58.

³⁷ KvTanJk I/5. 2°, 11°, 50°, 63. – KvSzám 4/XXI. 49; 6/VIII. 214.

is tevékenykedett.³⁸ E tisztségek során feltehetően elsajátítottak olyan gyakorlati ismereteket, melyeket a város javainak adminisztrálásában haszonnal kamatoztathattak. Jogi ismereteik tekintetében annyit tudunk, hogy Ötvös még direktorsága előtt esküdtpolgár lett, és gyakran vett részt a város hivatalos küldöttjeként tanúvallatásokon. 1585-ben a várost képviselte a fejedelem gyulafehérvári törvényszéke előtt.³⁹ Nyíró és Mintler fogott bírakként többször szerepeltek városiak vagyoni vitáiban.⁴⁰ Jenei Szabó Istvánt deákként említik, ez a minősége utalhat jogi ismereteire, Balázsfi Gergelyről pedig egyelőre csak feltételezi a szakirodalom, hogy jogi képezéssel rendelkezett.⁴¹ Sala Imrét 1583. áprilisi vallomások szerint egy birtokjogi vita alkalmából helyszíni szemlére küldte a bíróság.⁴²

Az adatok alapján annyi mindenképpen elfogadható, hogy az említett személyek az átlagosnál jártasabbak voltak a városi vagyonkezelésben, illetőleg jogi kérdésekben. Egyikük esetében sem adatolható ugyanakkor semmilyen más ügyvédi tevékenység, ami ugyancsak azon feltevésünket támasztja alá, hogy a direktorok valóban kizárólag a városi közbizás perekben tevékenykedtek. A magisztrátus által idegen törvényhatóságok ellen indított perekben ugyanis egyszer sem találjuk őket, azokat a városvezetők továbbra is vagy országos hírnevű idegen prókátorok, vagy tehetséges városi ügyvédek kezére bízták.

A direktorság után többen továbbra is vonásigazgatói, adószedői, számvevői vagy fogott bírói feladatokat láttak el.⁴³ Fontosabb városi beosztásba csak néhányuk került: Ötvös Andrásból városi főbíró és királybíró, Beuchel Andrásból pedig esküdtpolgár, majd királybíró lett.⁴⁴ Adataink tehát azt mutatják, hogy a városi jogügyigazgatóság nem számított azon tisztségek közé, melynek betöltői gyors és látványos szakmai, társadalmi státusbeli, esetleg vagyoni

³⁸ KvSzám 3/XV. 21; 3/XXIII. 12. – KvTanJk I/5. 3. (Az adatokra Rüs-Fogarasi Enikő hívta fel a figyelmet.) Rüs-Fogarasi Enikő: Egy elfeledett intézmény. A kolozsvári Szentlélek-ispotály kora újkori története. L'Harmattan, Bp. 2012. 57, 58, 158. Flóra Ágnes: *Kolozsvári ötvösregesztrum, 1549–1600*. Lymbus. Magyarisztományi Forrásközlemények. Bp. 2003. 34.

³⁹ 1582–1583 és 1585-ben is az esküdtek közé választották. 1584-es esetleges megválasztását a források hiányossága miatt nem állíthatjuk biztosan. KvTanJk I/3. 248°; I/4. 2; I/5. 1°. – Tanúvallomások bevételénél 1582. június és 1585. november között találkozunk nevével. KvTJk II/7. 16, 25, 27, 401, 491, 503, 507, 528. – 1585 márciusában Man Ember Jánossal együtt őt küldte a város Gyulafehérvárra a fejedelem elé törvényszakra (*terminus*), ahol Pistaki Lukács és Imre deák prókátorokkal együtt a város ügyeit képviselték. KvSzám 3/XXII. 5, 63.

⁴⁰ Nyíró Mártonról 1593-ban említik, hogy korábban Kötélverő Lukács felesége és Zsemlesítő István dedányai örökségüket előtte és Vas Gergely előtt osztották szét. KvTJk II/8. 328. – 1590 novemberében Fodor Illés és felesége Angalit, miután a kolozsvári egyházi bíróság felbontotta házassági köteléküket, vagyonukról Mintler Palástos István, Fejér Péter és Szabó György békítők előtt osztoztak meg. Kiss András: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. 1203–1592*. Kézirat. 643. regeszta. (Kiss András bocsátotta rendelkezésemre kéziratot regesztagyűjteményét.)

⁴¹ Bogdándi Zsolt: *A kolozsvári Balásfiak. Egy deáksalád felemelkedése a 16. században*. Református Szemle 2003. 6. 809.

⁴² A küldöttségben, melynek feladatául annak megállapítását jelölték meg, hogy két szomszédos birtoknak volt-e vagy sem közös bejárata, részt vettek Kolozsvári Bálint (valószínűleg nem azonos a hasonló nevű nagyobb kancelláriai írakkal) és Szöcs Kirschner Bálint esküdtpolgárok is. KvTJk II/7. 180.

⁴³ Beuchel András 1596 szeptemberében világi arbiterként volt jelen Szentmiklósi Ötvös Gergely és felesége, Filstich Barbara között létrejött megegyezésről szóló egységlevelével (*litterae transactionales*) kiállításánál Rot Tamás, Smelczér Lőrinc, Filstich Péter és Bélteki Sámuel deák társaságában. Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára. Parciális (és Fótanási) Jegyzőkönyv. I. kötet. (1587–1606) 135–136. Ötvös András, Mark Miklós, Jenei Szabó István és Vildner Pál is töltött be ilyen tisztségeket.

⁴⁴ Ötvös András 1596-ban hagyott bíróként helyettesítette egy bizonyos ideig a főbíró, 1605-ben királybíró, majd 1606–1620 között minden második évben ő töltötte be a főbírói tisztséget. KvTanJk I/5. 246°, 273°; I/6. 2. – KvSzám 6/XXIX. 76; Binder: *Közös múltunk* 283–284. Beuchel András 1589-ben vették be az esküdtek közé, 1600 és 1602-ben pedig királybírói tisztséget töltött be. KvTanJk I/5. 49, 179°, 200°.

előhaladásban reménykedhettek. Habár Ötvös András országos jelentőségű tisztségeket is betöltött, ezt azonban sokkal inkább vagyónának, továbbá társadalmi és gazdasági kapcsolatainak köszönhette. Noha a direktorok a városi társadalom ismert, jelentős funkciókat is betöltő centumvirei voltak, nem sorolhatók a városvezető elit legfontosabb szereplői közé. Közülük csupán Ötvös András és Beuchel András, az 1587–1588-as évek direktorai emelkedtek ki. Megválasztásuk azonban arra az időszakra esett, amikor a százférfiak a direktorok hatáskörének részletes szabályozásával körvonalzták az intézményt, ennek hatékony kezdeti fejlődését pedig befolyásos személyek megválasztásával próbálhatták ösztönözni.

A direktorok a város bíraskodási gyakorlatában

A következőkben a direktorok által képviselt perek számbavétele által az intézmény létrehozásának a város bíraskodási gyakorlatára kifejtett hatását vizsgáljuk. A városi közgyűlés határozatai alapján a százférfiak emberölést, házasságtörést, paráznaságot, rágalmazást elkövető, kettős házasságban élő vagy a város rendjét háborgató személyek ellen kérték fellépésüket.⁴⁵ Hangsúlyosan követelték továbbá, hogy mindig vegyenek részt a városba idegen borokat becsempésző személyek felkutatásában, elfogásában és bíróság elé állításában.⁴⁶ Alkalmanként a városi adó törlesztését elmulasztó személyek ellen is el kellett járniuk.⁴⁷ 1602 elején azt kérték tőlük, hogy állítsák törvény elé mindazokat a személyeket, akik a századforduló viszontagságos időszakában idegen hadakhoz pártolva elhagyták a várost, majd a veszedelem elmúltával tértek csak oda vissza.⁴⁸ Továbbá egy 1597. januári határozat szerint a városi mézszárosok és hentellérek tevékenységének ellenőrzésére választott látómesterek panaszára – miszerint Pásztor István hentellér perbe idézte őket, mert megbírságotlák őt – a centumvirek a város prókátort rendelték azok segítségére, mellettük pedig a direktorokat is közreműködésre szólították.⁴⁹

A fentieket a város fennmaradt tanúvallatási jegyzőkönyveinek az adatai bővítik. Vizsgálódásaink során a város 1582–1586, 1590–1594, valamint az 1597–1600 közötti jegyzőkönyveit hasznosítottuk. Mindenekelőtt ismét ki kell térnünk a városi prókátorok és a direktorok viszonyának, illetve a közvadás perek városi megjelenésének a kérdésére. Amint korábban említettük, Igyártó György prókátor nevéhez köthető a közvadás perek gyakorlatának városi elterjedése. 1584–1586 között 19 olyan ügyről tudunk, melyek során a város prókátoraként eljárást indított boszorkányság, emberölés, paráznaság, házasságtörés, lopás valamint gyűjtogatás esetében. Ugyanebben az időszakban azonban hat alkalommal a direktorok is felléptek emberölés, paráznaság, nemi erőszak, istenkáromlás, hamisan szerzett fejedelmi grácia (kegyelemlevél) bűncselekményének az elkövetői ellen. Ezek az adatok bizonyítják, hogy a jelzett időszakban a városi ügyvédek, illetve a direktorok teendői még nem határolódtak el élesen egymástól, s ez tevékenységükben számtalan hatáskörbeli átfedést eredményezett. Az azonban

⁴⁵ KvTanJk I/5. 31, 198, 269. Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen (szerk.): *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. I. Bp. 1885. 231–232.

⁴⁶ KvTanJk I/5. 113^v–114, 115, 214^v, 269.

⁴⁷ KvTanJk I/5. 134, 255^v.

⁴⁸ KvTanJk I/5. 205^v.

⁴⁹ KvTanJk I/5. 147^v.

bizonyos, hogy fellépéseik következtében megnőtt a közvádas perek aránya a városi széken. Lényegében tehát e pertípus elterjedésével kell összefüggésbe hozni a főként bűnvádi ügyek megszorodását, melyekben a városi ügyvédek mellett a direktoroknak is jelentős szerepe volt.

Később, az 1590-es évek adataiból egyértelműen kiderül, hogy az 1587-es tanácsi határozat előírásainak megfelelően a közvádas perek esetében a kezdeményezés ekkorra már teljes egészében a direktorok kezébe ment át. Az általuk indított perek fajtáit vizsgálva a következő kép bontakozik ki:

	Perek száma (1590–1600)	Perek %-os megoszlása
Emberölés	14	35
Paráznaság, házasságtörés	12	30
Lopás, tolvajlás	8	17,5
Testi sértés	2	5
Tiltott fegyverhasználat	2	5
Csalás	1	2,5
Hadseregből való szökés	1	2,5
Szitkozódás, rágalom	1	2,5
Összesen	41	100

Ezek alapján a direktorok figyelme tehát továbbra is a városi társadalom belső rendjét és biztonságát veszélyeztető bűncselekmények – elsősorban az emberi élet és testi épség, a család és a közerkölcs, kisebb mértékben pedig a lakók anyagi javai ellen elkövetett tettek – megtorlására irányult.

	Perek száma		A direktorok által indított perek %-os aránya
	Összesen	Direktorok által indított	
Emberölés	33	14	42,5
Paráznaság, házasságtörés	22	12	54,5
Lopás, tolvajlás	51	8	15,7
Testi sértés	64	2	3,1
Tiltott fegyverhasználat	3	2	66,6
Hadseregből való szökés	1	1	100
Csalás	8	1	12,5
Szitkozódás, rágalom	38	1	2,6

A direktorok által indított perek számát a pertípus összes perének számához viszonyítva azt látjuk, hogy van olyan pertípus, mely kizárólag a direktorok közbelépését követően jelent meg, míg mások esetében – paráznaság, házasságtörés, emberölés – megkettőződött a perek száma. A közvádas perek megjelenése előtt tehát e bűncselekmények elkövetői esetében jóval nagyobb

volt a valószínűsége annak, hogy ne kerüljenek bíróság elé, mint azután. Legszemléletesebb a szexuális bűncselekmények – paráznaság, házasságtörés – esete, ahol az eljárást az esetek majdnem kétharmadában a direktorok kezdeményezték. Több olyan házasságtörési esetet is ismerünk ugyanis, melyek során az egyik felet házasságtörés, míg a másikat annak elhallgatásával vádolták. Ilyen esetben pedig jóval kevesebb esély volt magánvádas eljárás megindulására.⁵⁰

Ha mindezt csupán az emberölési ügyek szemszögéből vizsgáljuk, a következő képet kapjuk.

	1572–1576			1582–1586			1590–1594			1597–1600		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
<i>Emberölések, gyilkosságok</i>	6	1	16,6	16	4	25	14	9	64,3	19	5	26,3
Csecsemőgyilkosság				1	1 (p)	100	2	2	100	1	1	100
Gyermekgyilkosság (családon belül)							2	2	100	1	1	100
Magzatölés										1		
Rabló- és orgyilkosság	1	1	100	3	3 (1d, 2p)	100	2	2	100	2		
Szándékos gyilkosság	2			7			1			5	3	60
Vétkes emberölés	1			3			2			8		
Gyilkos felbérzése							1	1	100			
Csoportos emberölés							1					
Emberölési szándék										1		
Önvédelem				1			1					
Ismeretlen ok	2			1			2	2				

A – összes per száma; B – direktorok (d) vagy prókátorok (p) által indított közvadas perek száma; C – a direktorok által indított perek %-os aránya. Ha nincs semmilyen jelzés feltüntetve, akkor csak a direktorok töltötték be a vádló szerepét.

Legelsőként azt kell megállapítanunk, hogy az 1580-as évektől a közvadas eljárás elterjedésével ugrásszerűen megnőtt a bíróság elé került emberölési ügyek száma. A közvádlóként fellépő prókátorok és direktorok az esetek negyedében kezdeményezték az eljárást. Ugyanakkor fellépésük következtében újabb, addig ki nem mutatott pertípusok – csecsemőgyilkosság, rabló- és orgyilkosság – kerültek a bíróság elé. Miután az 1590-es évektől a direktorok teljesen átvették a közvadas perek esetében a kezdeményezést a perek száma már nem növekedett, azonban megduplázódott azon bírósági eljárásoknak a száma, melyekben ők töltötték be a felperes szerepét, ugyanakkor tovább nőtt a bíróság elé került újabb pertípusok száma is. Ők

⁵⁰ 1593-ban a direktorok Kis Mihályt és feleségét perelték, mert a férfi ugyan jelentette a városi hatóság előtt a házasságtörésen rajtakapott feleségének tettét, mégis később vele együtt szökött meg a városból. KvTjk II/8. 369–370; KvSzám 5/XX. 170, 176; 5/XXI. 17. 1600-ban például a direktorok bíróság elé idézték Asztalos Istvánt, feleségét és másik két asszonyt. Az asszonyokat azért, mert a férfi távollétében annak házában fiatal fiúkkal találkoztak, a férfit pedig azért, mert annak ellenére, hogy tudomása volt a házában történekről, nem jelentette azokat a törvény előtt. KvTjk II/9. 394–395, 404.

indítottak például először eljárást gyermekgyilkos szülők ellen, illetve ők idézték bíróság elé bérgyilkosság vádjával Balázsfi Gergely volt direktort és százférfit is.

Az általuk indított eljárások hatékonyságának bemutatására a perekben hozott ítéleteket vizsgáltuk meg.

	Perek száma (1590-1600)	Elmarasztaló ítélet	Felmentő ítélet	Ismeretlen
Emberölés	14	6	3	5
Paráznaság, házasságtörés	12	7	5	
Lopás, tolvajlás	8	5	1	2
Testi sértés	2	1		1
Tiltott fegyverhasználat	2	1		1
Csalás	1			1
Hadseregéből megszökés	1	1		
Szitkozódás, rágalom	1			1
Összesen	41	21 (70%)	9 (30%)	11

A 14 emberölési ügyből öt esetben hiányoznak az adataink, két rabló- és orgyilkossági eset vádlottjait, valamint egy éjjeliőrnek az életét szándékosan kioltó személyt pedig halálra ítélték. Három csecsemőgyilkossággal vádolt lányt paráznaság miatt kiséprűztettek a városból, mivel nem sikerült megbizonyosodniuk arról, hogy a vádlottak szándékosan okozták-e a csecsemő halálát, vagy azok csupán a szülések szerencsétlen körülményei miatt következtek be. Továbbá három olyan férfit is bíróság elé állítottak, akiket gyermekeik halálra verésével gyanúsítottak. Első fokon őket is fejvesztésre ítélte a bíróság, elegendő bizonyíték hiányában azonban a fellebbezés során felmentő esküt rendeltek el. Hasonló képet látunk a paráznasági és házasságtörési ügyek esetében is. A tizenegy esetből háromban elmarasztaló ítélet született, három esetben a vádlott fejedelmi gráciával mentesült a büntetéstől, a maradék öt alkalommal pedig megkapták a felmentő esküvel való menekülés lehetőségét, azaz bűnösségükről léteztek ugyan gyanújelek, de azt nem sikerült meggyőzően bizonyítani a bíróság előtt. A lopás és tolvajlási eseteket figyelve ugyanakkor azt látjuk, hogy az ismert ügyekben csupán egy esetben került sor a vádlott felmentésére. Összességében – ha az ismeretlen végkimenetelű ügyeket figyelmen kívül hagyjuk – az esetek kétharmadában (70%) elmarasztaló ítélet született, és csupán a vádlottak harmada kapott esélyt a vádak alóli szabadulásra. Hozzáteesszük, hogy ez utóbbiak közül is csupán egy menekült meg biztosan a vádaktól, a többi eskütétel végkimenetele nem ismert. Az adatok tehát mindenképpen a direktorok fellépésének hatékonyságáról tanúskodnak, ugyanis még azokban az esetekben is, amikor nem sikerült a vádlottak bűnösségét kétséget kizáróan bizonyítaniuk, azzal, hogy szembesítették őket a törvénnyel és tettükkel, példát statuáltak, így is fokozva a városi bíraskodás hatékonyságát.

Az esetek többségében fellépésük azért is volt döntő jelentőségű, mert a bemutatott bűncselekmények elkövetésének körülményei – idő és helyszín, az áldozat fizikai megsemmisítése, szemtanúk hiánya – megkönnyítették a tettesek menekülését, a magánvádlók fellépésének a lehetősége pedig jóval korlátozottabb volt. A családon belüli erőszak leleplezése szempontjából szintén meghatározó volt a direktorok megjelenése a városi bíraskodási gyakorlatban, mint-hogy az ilyen esetekben is kevés esély volt magánvádló fellépésére. Így, tevékenységük által

a családnak mint a társadalom alapsejtjének, általa pedig az egész társadalomnak a védelme is hatékonyabb lett.

A közvádas eljárás megjelenése változást hozott a magánvádas eljárás esetében is. Az 1590-es évek végén ugyanis már magánszemély is indított pert magzatölés vádjával az őt terhessége alatt bántalmazó férfi ellen, ugyanakkor rabló- és orgyilkossági esetekben is jelentkeztek magánvádlók.

Végül, ha az eddigi adatokat a számadáskönyvek adataival is kiegészítjük, újabb típusokkal tudjuk bővíteni a direktorok által felperesként képviselt perek számát. Eljárást indítottak ti. bigámia, gyűjtogatás, a város szőlőiben vállalt munka el nem végzése és bor indokolatlanul magas áron való eladása miatt is.⁵¹

Összegzés

Habár a hiányos forrásadottságok miatt az intézmény városi igazságszolgáltatásban betöltött szerepéről – főként annak kezdeti idejéből – egyelőre lehetetlen teljes képet adni, a felsorakoztatott adatok meggyőzhetnek arról, hogy a direktorok fellépése serkentően hatott a városi igazságszolgáltatás fejlődésére. Felbukkanásuk a városi bíraskodási gyakorlatban a közvádas pertípus elterjedésének az időszakával esik egybe, és lényegében annak a következménye, szerepük pedig feladatköreik 1587-es pontos kijelölését követően nőtt meg. Ekkor dőlt el ugyanis, hogy ők folytatják azt, amivel a város vezetősége már a század közepe tájától próbálkozott, ti. hogy intézményes keretek között lépjen fel a város társadalmi rendjének a háborgatói ellen. Az üldözött bűncselekmények fajtáinak és a bíróság előtti – mind a magánvádas, mind a hivatalból indított – bünvádi eljárások számának a növekedése egy egyre hatékonyabb bűnüldözési tevékenységről és az igazságszolgáltatás társadalomfégyelmében betöltött szerepének a növekedéséről árulkodik. Az, hogy a 16. század utolsó évtizedében a kolozsvári bíróság előtt indított pereknek csupán tizede indult hivatali kezdeményezésre, ugyanakkor azt mutatja, hogy a város egyelőre ennek a folyamatnak csupán a kezdetén tartott.⁵²

A közvádas pertípus elterjedésével és a direktorok intézményének létrehozásával a városi igazságszolgáltatásban bekövetkezett változásokat a 16. század végi Kolozsváron politikai, gazdasági és vallási téren egyaránt észlelhető változások sorába írhatjuk. Ezek Kolozsvárnak Szeben és a Szász Universitás befolyásától való függetlenedési szándékával és annak utólagos kihatásaival állnak összefüggésben. Ti. miután az 1550-es évek végén a városi bíróság a fellebbezési hatóságok terén is függetlenítette magát a szász befolyástól, saját bíraskodási rendszerének a megszilárdítására kényszerült. Az önállóság ugyanis egy egységes, részleteiben is pontosan szabályozott, szigorúbban irányított és felügyelt bírósági rendszert követelt meg. Így a városi jogügyigazgatók intézményének a létrehozása is a városi igazságszolgáltatási apparátus soraiban végzett hatásköri átalakításoknak és ésszerűsítési törekvéseknek az eredményeként értékelhető.

⁵¹ KvSzám 5/XIV. 10, 12; 5/XX. 170, 173–174; 6/XVII. 133–134.

⁵² Megemlítjük, hogy Firenzében például már másfél évszázaddal korábban (1425–1428 között) a városi bírósági eljárások előtt indított perek 71,8 százalékában hivatali kezdeményezésre indult az eljárás, továbbá a magánvádas pereknek a háttérbe szorítására már a 14. század közepéről is vannak példák. Ikins Stern: *The criminal law system*, 203–204.

The Inquisitors (*directores causarum*) in the Judicial Practice of Cluj at the End of the 16th Century

Keywords: early-modern judicial practice of Cluj, inquisitorial process, town inquisitor, town advocates

The two inquisitors of the town (*inquisitores malefactorum*) are mentioned for the first time in the judicial protocols of the town in 1584, but the first regulation of their activities dates from March 1587. The establishment of the institution was marked by a series of circumstances: the growing efforts of the town officials to tighten the control over the community of the town, the introduction of the inquisitorial procedure, and the judicial activity of a town-advocate called György Igyártó. After their competences and duties being delineated in 1587, they were charged to take action against criminals in cases that didn't involve private accusation, and gained an important role in the management of the town's revenues as well. The two inquisitors were annually elected among the *centumviri*. Their activity focused on the crimes that endangered the security and the public order of the town's society – mainly the security of the human life, of the family and the public morality – and to a lesser extent on trials concerning the material belongings of the citizens. The data presented shows that the apparition of the institution stimulated greatly the development of the judicial practice of the town. They were charged to take up the efforts of the town's magistrate to provide an institutional frame for the persecution and the punishment of the criminals. The growth in number of both the type of the crimes prosecuted and the number of criminal trials started through private or public initiation at the court of the town proves a more effective impeachment of the criminals; furthermore, it clearly indicates the growing role of the justice in the disciplining process of the society. These changes can be listed among other political, social and religious changes of the second half of the 16th century, that are closely linked to the town's endeavor to gain its independence in every aspect of the town-life.

P. Kovács Klára

Itáliai építész „az ellenkirályok” szolgálatában. Domenico da Bologna életrajzához (1540)

Ismeretes, hogy a 16. század közepe tájától a magyar királyok szolgálatába fogadott itáliai építészeknek döntő szerepük volt nemcsak a török elleni végvárrendszer modernizálásában, hanem általában véve a reneszánsz művészet terjesztésében is. Domenico da Bologna személyében egy olyan építészről van szó, aki az osztrák tartományokban, a Magyar Királyságban, beleértve Erdélyt is, és talán Itáliában is működött a Buda elestét megelőző évtizedben. Elképzelhető jelentősége ellenére mindössze két, a kora újkori várkutatók szempontjából azonban alapvető emlék esetében (Buda és Szamosújvár) bizonyítható többé-kevésbé meggyőzően a közreműködése. Ilyen körülmények között távol állunk még az építészeti alkotásaira jellemző tipológiai és stilisztikai jellegzetességek felismerésétől, célszerűbb tehát a rá vonatkozó források felől megközelíteni személyiségét, és előbb pályájának főbb fordulópontjait, esetleg itineráriumát rekonstruálni, hogy utólag bele illeszthetők legyenek a neki tulajdonítható alkotások. E törekvés jegyében, a következőkben négy, 1540-ben kelt levélből kiindulva szeretnénk bizonyos megállapításokat tenni az építész tevékenységére nézve.

A függelékben idézett források Szapolyai János király (1526–1540) 1540. júliusi halálát követően születtek. Miközben Szapolyai hívei, a törökkel egyeztetve, az újszülött János Zsigmond számára próbálták átmenteni a királyságot, addig I. Ferdinánd (1526–1564) elkezdett látni a pillanatot az ország Habsburg-fennhatóság alatti újraegyesítésére. Az 1538-ban megkötött Váradi békeszerződés előírta ugyan, hogy Szapolyai János halála esetén országrésze a Habsburgokra száll – még abban az esetben is, ha Szapolyainak fia születne – I. Ferdinánd mégsem hagyatkozott a dolgok békés rendezésére, hanem elrendelte az 1529 óta Szapolyai híveinek kezén levő főváros megszállását. Így 1540 őszén Leonhard Freiherr von Vels főhadparancsnok vezetésével csapatokat indított Buda elfoglalására.¹ A hadi előkészületekkel párhuzamosan I. Ferdinánd a néhai király híveinek saját pártjára csábításával próbálta terveinek sikerét megalapozni. Többek között Perényi Péter, Bebek Ferenc, Ráskay István, Frangepán Ferenc egri püspök János király halála után azonnal átpártolt, Török Bálintot

P. Kovács Klára (1980) – művészettörténész, PhD, BBTE, Román Tudományos Akadémia, kovacs_kl@yahoo.com

A tanulmány megírását „Posztdoktori programok egy tudásalapú társadalom hathatós fejlődéséért” címet viselő, és a POSDRU/81/1.5/S/60189 kódszámon iktatott kutatási keretprogramból folyósított ösztöndíj tette lehetővé. A keretprogramot az Európai Társadalmi Alap eszközeiből fenntartott Emberi Erőforrás-fejlesztési Operatív Program 2007–2013 társfinanszírozta.

¹ Von Vels 1540-es hadjáratának történeti összefoglalása Iványi Béla: *Buda és Pest sorsdöntő évei. (1526–1541)*. Tanulmányok Budapest múltjából 9(1941). 54–62. (A továbbiakban Iványi: *Buda és Pest*); Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp. 2010. (História Könyvtár. Monográfiák 27.) 66.

ellenben hiába próbálta a Habsburg oldalra állítani.² Az alábbi források egy hasonló, a művészettörténész érdeklődésére is számot tartó kísérletet tárnak fel, amely ezúttal a Budán tartózkodó királyi építész, Domenico da Bologna, „megnyerésére” irányult.

Ezek az újonnan feltárt források jól illeszkednek Da Bologna életrajzába, amelyet elsősorban a Balogh Jolán által közzétett adatsor alapján vázolhatunk.³ A Bolognában született vagy legalábbis korábban ott tevékenykedő építész 1531-ben említik először I. Ferdinánd környezetében, amikor Johann Tscherte és Giorgio Spatio építészekkel Bécsújhelyen járt. 1532–1533-ban I. Ferdinánd egy peres ügyében támogatta az építész, akit nagyon értékes szakembernek tekintett, mert a törökök elleni intézkedéseiben számos és nagyon hasznos szolgálatot tett neki. 1533. szeptember 5-én Ferdinánd király Bécsben és másutt teljesített szolgálataiért királyi építései közé fogadta Domenicót évi 300 ft fizetéssel.⁴ Az építész ausztriai tevékenységét egyelőre nem tudjuk építkezésekhez kötni, a Balogh Jolán által ismertetett adatok alapján csupán azt

² Bethlen Farkas: *Erdély története*. II. (1538–1571). Bodor András (ford.), Kruppa Tamás (jegyz.). Bp.–Kvár 2002. 54; Bessenyei József (bev., források közzététele): *Enyingi Török Bálint okmánytára*. Bp. 1994. nro. 248, 250–253. (A továbbiakban Bessenyei: *Török Bálint*.)

³ Balogh Jolán: *A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. Stílustörténeti vázlat*. Magyar Művészet 10(1934). 5. sz. 137; Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. I. 1460–1541. K-vár 1943. 209–211. (A továbbiakban Balogh: *Renaissance*); Balogh Jolán: *Váradinum. Várad vára*. Bp. 1982. II. 341. (Művészettörténeti Füzetek 13/1–2.) (A továbbiakban Balogh: *Váradinum*.) Lásd továbbá Banfi Florio: *Olasz katonai építésszek Erdélyben*. Erdélyi Múzeum 37(1932). 296, 8–9. jegyzet; Banfi Florio: *Domenico da Bologna, architetto della fortezza di Buda*. L'Archiginnasio 30(1935). 56–71; Leone Andrea Maggiorotti–Banfi Florio: *Le fortificazioni di Buda e di Pest e gli architetti militari italiani*. Kny. Atti dell'Istituto di Architettura Militare. Roma [s.d., 1935?] 32, 34, 51–52.

⁴ Az olasz szakirodalomban is felmerül egy Domenico da Bologna építész, aki 1533-ban Bernardo Clesio (1485–1539) tridentí püspök, utóbb bíbornok, megbízásából a tridentí püspöki palota (*Magno Palazzo*) átépítésén dolgozott. Clesio bíbornok – egyben I. Ferdinánd titkos tanácsának elnöke és főkancellár – közbenjárásának köszönhetően az építész ezt megelőzően, 1531–1532 között, I. Ferdinánd szolgálatában is dolgozott egy bécsi építkezésen és a törökellenes védekezés bizonyos tervein (*concetti contra il turcho*). 1533 őszén a bolognai építész ismét a bécsi királyi udvarba érkezett. Clesio 1533. november 20-án már arról értesítette tridentí építési felügyelőjét, hogy Domenico da Bolognát, a király mérnökét (*ingegnere della Maestà Regia*), visszaküldi Itáliába a püspöki palota építése végett. Az a tény, hogy 1533 szeptemberében I. Ferdinánd egy Domenico da Bologna nevű építész fogadott a szolgálatába, megmagyarázná a Clesio levelében előforduló királyi mérnöki címet, és így nagyon kézenfekvőnek tűnik Clesio építészt a Bécsben és Magyarországon is működő Domenico da Bolognával azonosítani. Az azonosítás ellen szól azonban az, hogy az olasz szakirodalom a Clesio szolgálatában említett Domenico építész egy bizonyos Domenico Aimo da Varignanával azonosítja, aki azonban már 1539-ben meghalt. Az Aimóval való azonosítását a tridentí püspöki palota újabb monográfiájának szerzője, Luca Gabrielli is átveszi, ugyanakkor, különösebb érvelés nélkül, megjegyzi, hogy a Clesio és Ferdinánd szolgálatában említett Domenico da Bologna, úgy tűnik, nem azonos a Szapolyai építkezéseinél feltűnő, szintén Domenico nevű építésszel. Az ellentmondást, az olasz szakirodalom utalásainak behatóbb vizsgálata nélkül, egyelőre nem tudjuk feloldani. Mindenesetre nehezen képzelhető el, hogy 1533-ban, Bécsben I. Ferdinánd környezetében két azonos nevű királyi építész lett volna: a Tridentből érkezett Domenico és az a Domenico da Bologna, akit szeptember 5-én a szolgálatába fogadott. Giulio Ricci: *Il „Magno Palazzo” del Cardinale Bernardo Clesio a Trento e l'architetto Domenico da Bologna*. Il Comune di Bologna 1932. Dicembre. 35–42; Luca Gabrielli: *Il Magno Palazzo del cardinale Bernardo Cles. Architettura ed arti decorative nei documenti di un cantiere rinascimentale (1527–1536)*. Trento 2004. 80–82, 242, 441–442, 447, 455–457, 459–460, 83. jegyzet; *Allgemeines Künstlerlexikon Online*. Berlin–New York: De Gruyter. s.v. Aimo, Domenico. (I. 1992. 665). Ez utóbbit elsősorban szobrászként tartják számon. További névváltozatai: Iami, Lamia, Vecchio Bolognese. http://han.onb.ac.at/han/AKLneu/refworks.reference-global.com/Xaver/start.xav?startbk=10.1515_AKL#_10.1515_AKL_%2F%2F*%40attr_id%3D%27_10020350%27 Letöltés 2012. július 5-én.

állíthatjuk, hogy nagy valószínűséggel Bécsújhely és Bécs erődítményeinek korszerűsítésén működhetett.⁵

1540. január 26-án valószínűleg ugyanaz az építész, Dominicus „architector et edificiorum regalium fundator”-ként már Szamosújvárról keltezte levelét. Eredetileg a Beszterce Város Levéltárában őrzött missilis elkallódott ugyan, de tartalmát két különböző regeszta is megőrizte. Albert Berger⁶ rövid kivonata szerint a királyi építész értesítette a besztercei bírót, hogy a király kívánságának eleget téve meg szeretné tekinteni Beszterce városát. Wilhelm Wenrich⁷ részletesebb regesztájából továbbá az is kiderül, hogy a hadmérnököt, a levél szerint, János király az újbálványosi⁸ vár építéséhez hívatta volt. Balogh Jolán volt az, aki azonosította a szamosújvári vár építkezéseinél feltűnő Domenico fundátort Domenico da Bolognával, aki ezek szerint valamikor 1533–1540 között Szapolyai János pártjára állt. Antonio Mazza mantovai származású katonai szakértő szerint Domenico, a bolognai mérnök, a gyenge ellátás és fizetség miatt pártolt el Ferdinánd királytól.⁹ Ettől eltekintve elképzelhetőnek tartjuk azt is, hogy I. Ferdinánd maga engedte át építészt Budára valamikor a Váradai békeszerződés aláírását (1538) követően, amikor már szinte biztosra vehette, hogy János király országrésze közelebről rászáll, így az ottani várak erődítése neki is érdeke lett. A kortárs Antonio Mazza szerint az építész nagy megbecsülésnek örvendett János király szolgálatában. Ennek közvetlenebb és nagyon beszédes bizonyítéka a függelékben közölt, bizonyos budai házakról szóló adománylevel.¹⁰ Az irat értelmében I. Ferdinánd 1540. augusztus 26-án megerősítette a néhai János király (mh. 1540. július 17. vagy 21.) által *Dominico de Bononia architecto* javára tett adománylevelét, elismerve az építész jogát azokhoz a budai házakhoz, amelyek az eredeti donációban is szerepeltek, s újra Domeniconak adományozva azokat addig, ameddig annak szükségé lesz rájuk. Az külföldi származású, udvari mesterek javára tett házadományozás megszokott gyakorlatnak mondható a korban. Budán működő építészre nem ismerünk ugyan közvetlen adatot,¹¹

⁵ Mircea Țoca megállapításától eltérően a Balogh Jolán által közölt adatokból nem következtethető Da Bologna regensburgi, innsbrucki vagy linzi tevékenysége. Kovács András–Mircea Țoca: *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia 2(1973). 20. A 16. századi, bécsi erődítmények irodalmában eddig nem találtunk utalásokat Domenico da Bologna munkásságára. Lásd Ludwig Eberle: *Wien als Festung. 1530 bis 1740*. Kny. = *Der Geschichte der Stadt Wien*. IV. Wien 1909; Rupert Feuchtmüller: *Kunst in Österreich vom früher Mittelalter bis zur Gegenwart*. I. Wien 1972. 209–214; Walter Hummelberger–Kurt Peball: *Die Befestigungen Wiens*. Wien–Hamburg 1974. 29–42; Brigitte Hauptner, Rudolf Hauptner: *Zur Tätigkeit italienischer Festungsbaumeister im Rahmen der Reichsverteidigung in und um Wien*. = Marino Viganò (szerk.): *Architetti e ingegneri militari italiani all'estero dal XV al XVIII secolo*. Livorno 1994. 209–212; Rudolf Hauptner: *Wien 1683 – Modell ethischen Handelns. Die Stadtbefestigung von 1529 bis 1683*. Wiener Geschichtsblätter 56(2001). 2. sz. 147; Karin Fischer Ausserer (szerk.): *Mauern um Wien. Die Stadtbefestigung von 1529 bis 1857*. Wien 2009.

⁶ Albert Berger (szerk.): *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen. 1203–1570*. Köln–Weimar–Wien 1986. I. nro. 1442. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 11/1.)

⁷ Wilhelm Wenrich: *Künstlernamen aus siebenbürgisch-sächsischer Vergangenheit*. Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde 22(1889). 46.

⁸ Ti. szamosújvári.

⁹ Balogh: *Renaissance*. 210.

¹⁰ Függelék 1.

¹¹ Végh András: *Buda város középkori helyrajza*. II. Bp. 2008. (Monumenta Historica Budapestinensia XVI.) passim. (A továbbiakban Végh: *Buda város*.) Az 1526 táján Budán működő, milánói származású Nicolaus köművest említhetjük, aki budai polgár lévén kétségtelen, hogy házbirtokos volt a városban. Arról viszont, hogy királyi adomány vagy vásárlás útján jutott-e háza birtokába, nincs közelebbi adatunk. Végh András: *Reneszánsz kőfaragványok és terakottaelemek a Jagelló-kori Budán. Egy várbeli lakóház és leletei*. = Mikó Árpád–Verő Mária (szerk.): *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon. (16–17. század)*. I. Bp. 2008. 54.

az Erdélyi Fejedelemségben viszont Castillio lapicida (János Zsigmond olasz mestere), Turbulya Tamás (Báthory István festője), Simone Genga (Báthory Zsigmond olasz építésze), Bobik János (I. Rákóczi György raguzai építésze) eseteit említhetjük, akik Gyulafehérváron házadományban részesültek.¹²

Visszatérve a Domenico javára kiállított adománylevélre, lévén hogy a bécsi levéltárban fennmaradt irat csupán egy fogalmazvány, utal ugyan az eredeti levélre, de annak pontos adatai nem kerültek be a szövegtestbe. Továbbá nem sikerült rátalálnunk sem a Szapolyai-féle eredetire, sem az I. Ferdinánd által kiadott, letisztázott adománylevélre, így lényeges részletei, mint az adományozás időpontja, indokai, a házak száma és helyrajzi megjelölése egyelőre ismeretlenek. Annyi bizonyos, hogy az adományozás révén Szapolyai egyrészt lakhelyet biztosított a szolgálatába fogadott építésznek, másrészt pedig a munkáját szándékozott jutalmazni. Az építészre vonatkozó források alapján csak a szamosújvári és a budai vár építésében Szapolyai halála előtt betöltött szerepére gondolhatunk.

Ismeretes ugyanis, hogy János király idejében, 1531-től már biztosan komoly erődítés munkálatok folytak Budán.¹³ Ebben az évtizedben épült a déli nagy rondella, a hozzá csatlakozó, egykor János király címerével díszített,¹⁴ új kaputoronnyal és a tőle északra húzódó, lőréses, fedett folyosóval. A Vízivár sarkait erősítő, két szögletes metszetű torony is valószínűleg ugyanerre az időszakra datálható. A város északkeleti sarkának védelmére építtette továbbá János király az ún. Erdélyi-bástyát. Hosszú keskeny nyakának köszönhetően a kötőfalak elé jól kiugró, viszonylag alacsony, útegek befogadására alkalmas védművet a források újként említik 1541-ben. Az Óbuda felőli, egykori Szombat kapu védelmére két, a kortárs Antonio Mazza által olasz típusúnak mondott („all’ Italiana”), földdel töltött bástyát emeltetett János király. Az északnyugati sarok védelmét egy rondellával biztosította, amelynek maradványai a mai Esztergomi rondella belsejében találhatók. Elképzelhető, hogy a nyugati várfal védelmére emelt két rondella – a Veli bég és a Savanyúleves-bástya – vagy az ezeket megelőző erődök is az 1530-as évekre datálhatók. Hasonlóképpen a szemközti oldal Híradás-bástyája is, amelynek hosszú nyaktagja az Erdélyi-bástyáéval rokonítható. A János király halálát követően, 1540 őszén Buda alá vezényelt Habsburg-párti sereg nem merte ostrom alá fogni a jól megerősített és felszerelt várat, ami igazolni látszik, hogy a néhai király ide-

¹² Castillio lapicidára lásd Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Bp. 1985. 210, 284. (A továbbiakban Balogh: *Kolozsvári kőfaragók*); Turbulya Tamásra lásd újabban Szentmártoni Szabó Géza: *Turbulya Tamás (16. sz.)*. = Bartók István et alii (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. LX. Minden kor, ángyod térde – „zsúpra aggnő”*. A főszerkesztő, Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára. Bp. 2011. 271; Simone Gengára lásd Fejér Tamás–Rác Etelka–Szász Anikó: *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei. 1582–1602*. (Erdélyi Történelmi Adatok VII/3). K-vár 2003. nro. 1494, 1728, 1775; Bobik Jánosra lásd Kovács András: *Cimeríró Pál deák történetéhez*. = Pál Judit–Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. K-vár 2004. 248–249. Kiss Erika több mestert is felsorol Simone Genga mellett, akik Báthory Zsigmond korában Gyulafehérváron házat bírtak és szolgálataikért nemességet kaptak: Szakács János, Ötvös Benedek, Ötvös Mátyás. Kiss Erika: *Ötvösök és megrendelők a királyi Magyarország és a fejedelemség udvaraiban*. = Pál-Antal Sándor–Sipos Gábor–W. Kovács András–Wolf Rudolf (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár 2003. 247.

¹³ A budai vár erődítésének történetét és irodalmát összegzi Végh András: *A középkori várostól a török erődig*. Budapest Régiségei 31(1997). 297–299, 75–76. jegyzet. (A továbbiakban Végh: *A középkori várostól*); Feld István: *A magyarországi építéset Szapolyai János korában*. = Bessenyei József et alii (szerk.): *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. Miskolc 2004. (Studia Miskolcinsula 5.) 71–73. (A továbbiakban Feld: *Magyarországi építéset*).

¹⁴ Végh András: *Budai királyi palota. 1. Középkori idomtégla töredékek*. Bp. 1998. (Lapidarium Hungaricum. Magyarország Építészeti Töredékeinek Gyűjteménye 4.) 35–37.

jében valóban jelentősen megnőtt Buda védőereje. A következő fél évben, az immár elkérülhetetlen török ostromra készülve, Budát Martinuzzi György erősítette. A kortársak beszámolója szerint a barát Domenico nevű, bolognai építész egy futóárkot ásatott a nyugati fal előtt, amelynek külső oldalát megmagasítva a fal alját kellőképpen védhetővé tette, a vár nyugati oldalán elterülő királyi kertekben és másutt is hasonló sáncokkal erősítette a várfalakat. János királynak az 1530-as években Budán működő építészeit a források nem nevezik meg pontosan, leszámítva a már említett Domenico arhitektust, aki viszont csak 1540-ben tűnik fel Szapolyai szolgálatában, holott a budai munkálatok már 1531 táján elkezdődtek. Éppen ebből a tényből kifolyólag a szakirodalom kétségbe vonja Domenico da Bologna meghatározó szerepét a budai erődítmények tervezésében és kivitelezésében, s inkább a Martinuzzi utasítására végzett munkáit hangsúlyozza.¹⁵ Az alább közölt forrás nem perdöntő ugyan ebben a tekintetben, de annyi bizonyos hogy Domenico a székvárosban lakott és működött már János király idejében is, vélhetően 1538 tájától, így nagyon valószínűnek tűnik, hogy már 1541 előtt is közreműködhetett a budai vár megerősítésén.

Amint a fennebb említett beszercei levél tanúsítja, az építész 1540 elején Szamosújváron tartózkodott, ahol legkésőbb az év őszéig, János király rendelkezéséből az új vár építésén foglalatzkodott.¹⁶ Forrásaink nem jelölik meg Domenico pontos szerepét a munkálatokban, sőt az építkezések menete is nehezen rekonstruálható. Annyi bizonyos, hogy a király haláláig már körvonalazódott a később keletkezett alaprajzokról ismert, négy sarokbástyás együttes erődítmény jellege, hiszen 1539–1540-ben már *castrumként* emlegetik, 1540 nyarán pedig a rendek a lerombolását is követelték. A vár kezdeti építési periódusát továbbá az erdélyi viszonyokhoz képest kivételesen nagyszámú építési felirat és címeres dombormű dokumentálja, amelyeknek egy része a helyszínen napjainkig is fennmaradt, más része a szakirodalomból ismert. A legkorábbi egy mára elkallódott, 1539-es feliratos ajtókeret, amely a vár északnyugati belső bástyájának (Dési-bástya) az alsó szintjén lehetett. Amennyiben elfogadjuk a feliratot említő leltár hitelességét, az ajtókerettel valószínűleg egyidős bástya térségünk legkorábbi, részben ma is álló bástyájává válik. A várkapu környékét díszíthette a mára elkallódott, lebegő angyalok által hordozott Szapolyai-címer 1540-ből, valamint a két szembefordított, ágaskodó címertartó oroslán által mutatott „ovális” pajzsban elhelyezett királyi jelvény. Kincstartójának emlékét a helyszínen napjainkban is őrzi 1540-es építési felirata a külső várkapu mellett, valamint 1542-es feliratos, címeres kompozíciója a belső várkapun. Szamosújvár szerint valószínűleg az építkezéseknél betöltött szerepét Bánk Pálnak az oroszlanos címerével díszített építési felirat örökítette meg 1540-ből. A két keleti bástyát egykor egy-egy azonos kiképzésű Martinuzzi-címer díszítette, az 1551 előtti évekre datálva így az említett védműveket.¹⁷

¹⁵ Végh: *A középkori várostól*. 75. jegyzet; Feld: *Magyarországi építészet*. 73.

¹⁶ A szamosújvári váregyüttes építéstörténetéről összefoglalóan P. Kovács Klára: *A szamosújvári vár Martinuzzi-palotája*. = Feld István–Somorjay Sélysette (szerk.): *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Bp. 2008. 75–90; Uő: *Cetatea din Gherla. Fortificația și centrul domeniului princiar între 1539 și 1687*. Anuarul Institutului de Studii Italo-Român/Annuario Dell’Istituto Italo-Romano 6(2009). 199–231.

¹⁷ Feld István kétségbe vonja az erődítmény 1540 tájára datálását, és véleménye szerint a fentebbi adatokat, feliratokat elsősorban a várba foglalt Martinuzzi-palotára kellene vonatkoztatni. Kétségtelen, hogy régészeti ásatások és falkutatás nélkül nem lehet eldönteni a palota és az erődítmény viszonyát és datálását, a vár későbbi felméréseit és alaprajzait elemezve viszont aligha vitathatjuk, hogy a palota és a vár egységes együttest alkotott, amelyben a palota nyugati fala egyben fülkés lőréssekkel áttört, mintegy 4 m vastag várfal volt, a vár kapuja pedig egyúttal a palota (valószínűleg még sokáig az egyetlen, emeletre vezető) bejáratát képezte, amely lényegében a délnyugati bástyával kapcsolta össze a palota tömbjét. Ugyanakkor a korai *castrum* megnevezés is elsősorban erődítményre utal. Feld István: *Mohácsról a tizenöt éves háborúig. Új centrumok, főúri központok, nemesi rezidenciák*. = Buzás Gergely et alii (szerk.): *Reneszánsz lárványtár. Virtuális utazás a múltba*. Bp. 2009. 122.

A házadományozás megerősítését kétségkívül maga az építész kérte I. Ferdinándtól, és ugyanaznap, amikor a *confirmatió*¹⁸ megszövegezték (augusztus 26-án), a királyi kancellária még két másik levelet is kiállított Domenico da Bologna javára. Az első egy megállapodás, mely szerint I. Ferdinánd az építész hűségében, szorgalmában és ügyességében reménykedve és bízva abban, hogy az elkövetkezőkben építészeti tudását és tehetségét az ország hasznára fordítja, *Dominico de Bononiát* havi 50 forintos fizetéssel a szolgálatába fogadta.¹⁹ A második levél a bécsi királyi udvarba (*ad nos et curiam nostram*) készülő építész és szolgálója vagy szolgálói számára kibocsátott *salvus conductus*, amely biztosította őt arról, hogy a tárgyalások lejárta után, akár megállapodnak, akár nem (*post tractationem, conclusione facta sive non facta*), visszatérhetnek oda, ahonnan jöttek, azaz bizonyára Budára.²⁰ Két-három hét elteltével, 1540. szeptember első felében, Martín de Lazcano esztergomi várkapitány jelentette a Buda ellen induló hadjárat parancsnokának, Leonhard von Velsnek a legújabb magyarországi és erdélyi híreket:²¹ a Buda bevételére készülő magyar huszárok Esztergomban gyülekeztek mustrára, Von Vels is oda várták, Fráter György és Török Bálint a Tiszához közeledtek. Közben az esztergomi kapitány a parancsnok tanácsát kérte arra nézve, hogy miképpen juttasson el a Budán tartózkodó *Dominigo* mérnökhöz egy bizonyos, a számára kiállított levelet – megállapodástervezetet (*despacho de su negocio*). Elküldeni ugyanis nem merte, csak ha erre Von Vels kifejezetten utasítaná. Többször üzent már az építésznek, hogy menjen érte személyesen Esztergomba, ahol kívánságára, hogyha Domenico nem találná megfelelőnek, még módosítani is lehetne a levél tartalmán; a tárgyalásokat követően az építész Esztergomból oda küldené, ahova a parancsnok utasítaná. Ám az építész visszaüzent, hogy nem mer Esztergomba menni, hanem ragaszkodik ahhoz, hogy Budán láthassa a levelet. Lazcano leveleiből nem derül fény a Domenico számára kiállított *despacho* tartalmáról, de a bemutatott források alapján valószínűsítjük, hogy a főváros bevételére készülő Von Vels azt remélte, hogy Domenico da Bolgnának, a budai erődítmények legjobb ismerőjének a megnyerése jelentősen növelhetné esélyeit.²² A tárgyalások ez ügyben már augusztusban elkezdődhettek a néhai király építészével, a Domenico javára kiállított levelek pedig ezek folyományaként születhettek. Valószínű, hogy átállása egyik feltételeként a Szapolyai-féle adománylevél megerősítését szabta meg Domenico,²³ ezenkívül pedig kétségkívül királyi építészként kívánt Ferdinánd szolgálatába visszaállni. Az átállás feltételeit egy szerződésbe foglalhatta Ferdinánd.²⁴ Valószínűleg ez az a megállapodástervezet, amit Lazcano

¹⁸ Függelék 1.

¹⁹ Balogh: *Renaissance*. 210.

²⁰ Függelék 2.

²¹ Függelék 3, 4.

²² Ferdinánd utolsó pillanatig bízott abban, hogy Budát tárgyalásokkal, ostrom nélkül átengedi majd neki Izabella és Fráter György. Ennek megfelelően 1540. szeptember 20-i levelében is azt tanácsolta Von Velsnek, hogy próbálja meg pénzzel vagy más eszközökkel elérni, hogy Fráter György és Török Bálint, de főleg a budai polgárok álljanak pártjára. Iványi: *Buda és Pest*. 54, 57.

²³ Ferdinándhoz való átállásának feltételei között Perényi Péter is kérte János király korábbi adományainak megerősítését, továbbá számos új birtokot, a kancellári tisztséget és országos főkapitánnyá való kinevezését is igényelte. Pálffy Géza: *Nádasdy Tamás, a Dunántúl főkapitánya (1542–1546 és 1548–1552)*. = Söptei István (szerk.): *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11.* Sárvár 1999. (Nádasdy Ferenc Múzeum Kiadványai 3.) 31; Szaniszló székesfehérvári prépost átállása fejében házakat kért Budán, a szintén Ferdinándhoz pártolt Athinay Simonnak pedig Cserép várát és más ingatlanokat ígértek, ha Buda vagy Székesfehérvár megszerzésében közreműködik. Iványi: *Buda és Pest*. 54.

²⁴ A levélbe foglalt 50 forintos havi bér duplája lett volna Domenico hét évvel korábbi királyi építési fizetésének.

meg akart mutatni az építésznek, aminek a tartalmát Esztergomban kellett volna újratárgyalniuk és esetleg az építész kívánságainak megfelelően módosítaniuk. A *salvus conductus* pedig minden bizonnyal a Ferdinánddal vagy Ferdinánd híveivel való személyes tárgyalásokra való utazásához állította ki a bécsi kancellária. Ezzel kellett volna az építésznek Lazcanéhoz mennie Esztergomba, utóbb – Ferdinándhoz való visszapártolása esetén – oda, ahová a király rendelné, vagy éppen ellenkezőleg, vissza Budára. A kortárs Antonio Mazza beszámolója szerint azonban Domenico egy év múlva, a Roggendorf által vezetett újabb Habsburg-ostrom ellen erődítette a budai várat, amiből arra következtethetünk, hogy 1540-ben Lazcanóéknak nem sikerült az építészt rávenniük az átállásra. Ebben talán az is közrejátszott, hogy időközben (1540. szeptember 13. után) Fráter György és Török Bálint visszaért Erdélyből Budára, így az építésznek nehezebb lett volna feltűnés nélkül elhagynia a várost. Buda bevétele után az építészt többé nem említik térségünkben.²⁵

Az újabb források sajnos továbbra sem tisztázzák Domenico da Bologna életrajzának lényeges adatait, mint születésének és halálának időpontját, pontos származását, Habsburg szolgálatba kerülésének körülményeit, sőt egyetlen neki tulajdonított alkotásának az attribúciójában sem erősítik meg. Csupán feltételezés szintjén próbáltuk a Tridentben is működő, azonos nevű építésszel azonosítani, aki 1533-ban királyi építészként feltűnik I. Ferdinánd szolgálatában. A bemutatott források alapján továbbá beigazolódik, hogy a *bolognai* Domenico dolgozott János király környezetében, legnagyobb valószínűség szerint ugyanaz a személy, aki néhány évvel korábban azonos név alatt Ferdinándot szolgálta. János királytól szerzett adománylevele ugyanakkor azt sejteti, hogy nem Martinuzzi, hanem előbb János király utasítására dolgozott Budán és Szamosújváron. Lazcano leveleiből ítélve továbbá nagyon valószínűtlennek tűnik, hogy Domenico 1540-ben elfogadta volna Ferdinánd havi 50 forintos fizetési ajánlatát, és visszapártolt volna a Habsburg királyhoz. Esete jól példázza, hogy a 16. században az erdélyi végvárok kiépítéséhez elengedhetetlen itáliai szakértők szinte minden esetben Bécsen keresztül, a Habsburg-házi uralkodók közvetítésével vagy azok tudta nélkül kerültek Erdélybe. A jelenség bizonyára mindenféle királyi szolgálatban levő mester-kategóriára érvényes, jelezvén, hogy a Habsburg-hatóságoknak még fenyegetések árán sem sikerült meggátolniuk külföldi szakembereik pártváltását. Erre utal az urbinói herceg, Guidobaldo della Rovere egy 1564-ben kelt levele, amelyben a levélíró súlyos fenyegetések kilátásba helyezésével megtiltotta alattvalóinak, hogy az akkori erdélyi fejedelem, János Zsigmond szolgálatába álljanak át. A herceg minden bizonnyal a császári kancellária utasításait tolmácsolta.²⁶

Függelék²⁷

1

1540. augusztus 26., Bécs I. Ferdinánd magyar király megerősíti a néhai Szapolyai János király által Dominicus de Bononia építésznek tett, bizonyos budai házakról szóló adományát.

²⁵ 1553-ban, Lékán említenek egy „magister Dominicus” királyi építészt, aki valószínűleg inkább a Grazban élő Domenico Lalióval azonos. Balogh Jolán: *Varadinum*. II. 341.

²⁶ Marczali Henrik: *Regesták a külföldi levéltárakból. I. közlemény*. Történelmi Tár 1(1878). 477.

²⁷ A latin átírások lektorálásáért Gálfi Emőkének tartozom köszönettel. A spanyol levelek átírását és az értelmezésükben nyújtott segítségét dr. Korpás Zoltánnak köszönöm.

Fogalmazvány. Jelzete: Magyar Országos Levéltár. X 896. fond. W 339. mikrofilmtekercs. (Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Ungarische Akten. Allgemeine Akten. Fasc. 43.) Regesztáját közli Végh: *Buda város*. II. nro. 760.

Confirmatio:

Nos Ferdinandus etc. recognoscimus et memorie commendamus tenore presentium, quod cum serenissimus quondam Joannes Hungarie rex Dominico de Bononia architecto²⁸ quondam donationem seu concessionem fecerit de certis domibus in civitate Budensi sitis, prout in litteris desuper confectis latius contineri dicitur, nosque iustis et legitimis causis inducti eandem donationem et concessionem prout ab ipso quondam regie²⁹ facta repperiuntur, ratam, gratam atque firmam in beneficium et commodum dicti Dominici haberi velimus. Idcirco animo deliberato ex certa nostra scientia et de regie nostre pietatis plenitudine tanquam [!] legitimus rex Hungarie donationem seu concessionem predictam illius tenore atque continentia presentibus pro sufficienter expresso et inserto habentes, confirmamus, approbamus ac in omnibus suis punctis et clausulis³⁰ firmam, validam et efficacem esse volumus et decrevimus domosque ipsas quatenus opus est eidem Dominico de novo juxta dicti regis Joannis donationem seu concessionem damus, concedimus, donamus atque inscribimus. Harum testimonio et vigore literarum mediante sigilli nostri impressione munitarum. Datum Vienne, 26 augusti 1540.

2

1540. augusztus 26., Bécs I. *Ferdinánd magyar király a királyi kúriába utazó Dominicus de Bononia építésznek és szolgája vagy szolgálai számára salvus conductust bocsát ki.*

Fogalmazvány. Jelzete: Magyar Országos Levéltár. X 896. fond. W 339. mikrofilmtekercs. (Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Ungarische Akten. Allgemeine Akten. Fasc. 43.)

Salvus conductus:

Ferdinandus etc. recognoscimus tenore presentium quod nos Dominicum de Bononia architectum de nostro pleno et amplo salvo conductu veniendi ad nos et curiam nostram in qua nonnulla de mente et voluntate erga se nostra perepturus³¹ [!] est et deinde recedendi a nobis redeundique ad loca sibi secunda affidavimus et assecuravimus sicut affidamus et assecuramus per presentes, ita quod sub harum vigore et sub verbo nostro regio fideque publica quam ei per has literas nostras damus et permittimus quamque ei placuerit ad nos et curiam nostram libere et absque omni impedimento venire et accedere et post tractationem, facta sive non facta conclusione cum eo ad loca secunda una cum³² servitore vel servitoribus suis salvus et incolumis redire possit. Promittentes etiam per presentes, quod nec per nos, nec aliquem alium aliqua eis violentia litisfactio ac juris strepitus eidem vel alicui ex suis inferetur sed quod sub hoc

²⁸ Utána áthúzva: *fidelis nobis dilecto*.

²⁹ Utána áthúzva: *de dictis domibus*.

³⁰ Utána áthúzva: *non minus ac si presentibus inserta esset*.

³¹ Alatta áthúva: *perce[...]*

³² Utána áthúzva: *familia sua*.

nostro salvo conductu salvus et securus una cum suis esse debeat et possit.³³ Mandantes idcirco et per precipientes universis et singulis generaliter cuiuscunque status aut ordinis officialibus et subditis nostris tam spiritualibus, quam secularibus ubilibet existentibus sub indignatione nostra et poena gravissima in personas et bona contravenientia exequenda, quatenus eundem Dominicum de Bononia et servitorem seu servitores suos illesos et indemnes³⁴ ad nos et curiam nostram venire et ad loca ei secunda redire, sicut eique et suis in nullo prorsus impedimentum gravamen aut molestiam inferant seu inferre presumant in quantum poenas predictas evitare voluerint. Harum testimonio sigilli nostri impressione munitarum. Datum Viennae, die 26 augusti 1540.

3

1540. szeptember 10., Esztergom. *Martin de Lazcano, Esztergom parancsnoka Leonhard von Vels magyarországi főhadparancsnoknak jelenti, hogy a magyar huszárkapitányok közül csak Nyári Ferenc és Bakith Péter érkezett meg az esztergomi mustárra; a Budán tartózkodó Dominigo mérnök számára kiállított levelet egyelőre nem tudta eljuttatni a mesternek; Fráter György, Török Bálint és Petrovics Péter érkezésére/támadására (?) számít, de valószínűleg a kincstartó betegsége miatt késni fognak; Balassa Zsigmond, Balassa Menyhárt és Perényi Péter kifosztotta Nagymarost és egyes hírek szerint Vácot is.*

Jelzete: Magyar Országos Levéltár. X 896. fond. W 339. mikrofilmtekercs. (Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Ungarische Akten. Allgemeine Akten. Fasc. 43.)

Ilustre y muy magnífico Señor

Esta semana pasada escribí a Vuestra Señoría dándole aviso como los señores de la camara por comision de Su Magestad me avian escrito que quando aqui viniesen Tomas Nadasio³⁵ y Francisco Niarii³⁶ y Petro Babitche³⁷ y Francisco Capolnay³⁸ y Francisco Zakel³⁹ con la gente que les era mandado y avian prometido les tomase la muestra y pagase una paga sobre lo que avian rreçibido. Hasta agora no a venido sino Francisco Niarii que vino al terminal que avia prometido a Vuestra Señoría y Petro Batiche que vino ayer con estos dos he tomado muestra y

³³ Utána áthúzza: *etiam in casu adverse valetudinis usque qua [...]*

³⁴ Utána áthúzza: *venire.*

³⁵ Nádasdy Tamás I. (1498–1562). Ekkor I. Ferdinánd király pártján (1534-ben pártolt vissza), a király tanácsosa (1535–1554), tárnokmestere (1536–1542), horvát–szlavón bán (1537–1542), Vas vármegye ispánja (1537–1562), legmagasabb tisztsége a nádorság, amit 1554-től haláláig viselt. Bessenyei szerint Nádasdy a magyar könnyűlovasság vezetőjeként készült részt venni Buda 1540-es ostromán, de végül nem volt jelen, bizonyára mert a Horvátországba betört török martalócok kiűzésében vett részt. Bessenyei József: *Nádasdy Tamás a politikus és államférfi.* = Söptei István (szerk.): *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárovar, 1998. szeptember 10–11.* Sárovar 1999. 9–28. (Nádasdy Ferenc Múzeum Kiadványai. 3.); Bethlen Farkas: *Erdély története. I. (1526–1538).* Bodor András (ford.), Pálffy Géza (jegyz.). Bp.–K-vár 2000. 205. (A továbbiakban *Bethlen Farkas I.*)

³⁶ Bedeghi Nyári Ferenc (mh. 1547). Mohács után I. Ferdinánd híve lett. Ekkor a király huszárkapitánya. Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* I–XII, Pest 1857–1868. VIII. 183, 185. (A továbbiakban Nagy: *Magyarország családai.*)

³⁷ Laki Bakith Péter (mh. 1582 után). Rác huszárkapitány I. Ferdinánd szolgálatában. Nagy: *Magyarország családai* I. 98.

³⁸ Kápolnai Ferenc. I. János, majd 1530-tól I. Ferdinánd király kapitánya, huszárkapitány Győrben (1542). *Bethlen Farkas I.* 117, 200.

³⁹ Kövendi (?) Székely Ferenc. 1530-ban már I. Ferdinánd pártján említik. Nagy: *Magyarország családai* X. 560–561.

pagado como me a sido mandado. Como los otros vengan se terna el mismo cuydado. Verdad es que Francisco Niarii vino con 200 cavallos pero no le e pagado mas de 150 como me a sido escrito de lo que se siente algo agraviado, porque dize que tiene conducta de Su Magestad de 200 cavallos. Yo le he dicho que escriba a Vuestra Señoria y que lo que Vuestra Señoria me mandase se haria. Rogome que yo tomase bien escribirse y a si lo hecho a si por dar aviso a Vuestra Señoria destas cosas.

Como de lo que mas dire y es que Diego Hernandez, un gentilhonbre de mi compania, truxo un despacho para un Dominigo ingeniero que esta en Buda el qual despacho no le e querido enbiar por lo que podria suçeder, pero e le enbiado a dezir con una persona de bien de palabra que venga hasta donde estoy y que aqui hallara todo su despacho como y de la manera que lo a pedido. A me rrespondido que lo quisiere ver en Buda el qual no le enbiare hasta que Vuestra Señoria me lo mande porque como e dicho no sabemos si despues que lo terna en sus manos lo mostrara por hazer sus cosas buenas, pero yo le e escrito de mi mano que venga sobre mi palabra y que si el despacho no fuere tal como el pide y querria que se tiene quando le pareciese libremente. Si tiene voluntad de hazer bien creo que verna y de aqui le encaminare a donde Vuestra Señoria estubiere, y sino viniere como a dicho no le enbiare tampoco el despacho hasta que Vuestra Señoria me lo mande.

Nuevas no ay otras sino que Fraire Jorge,⁴⁰ Valentino Turkuo⁴¹ y Petro Viche⁴² me vienen, pero espero y es fama que no vernan hasta la semana que viene porque dize que Fraile Jorge esta muy malo. En Buda no ay mas gente de la que antes avia. Segismundo Balassi⁴³ y su hermano Melchior Balassi⁴⁴ estan con su gente y la Petro Perine⁴⁵ una legua de aqui con los quales an saqueado a Martes, o por mejor dezir a Fraystat⁴⁶, frontero de Visegrado. Otros dizen que tambien a Vaçia.⁴⁷ An me enbiado a dezir que querrian a venir a hablar conmigo yo les he dicho que vengan en buena ora, pero hasta agora no an venido, de lo que sucediere dare siempre

⁴⁰ Martinuzzi Fráter György, Utisinóv (1484 k.–1551). Pálos rendi szerzetes. 1532-től a budai vár udvarbírója, 1534-től váradi püspök, kincstartó, Bihar vármegye örökös főispánja. Szapolyai János király legbensőbb bizalmasa és tanácsadója; 1542-ben az erdélyi rendek királyi helytartóvá nevezték ki. 1551-ben I. Ferdinánd parancsára Alvincen meggyilkolták Giovanni Battista Castaldo zsoldosai. Ács Pál: *Fráter György*. = Kőszeghy Péter (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. III. Bp. 2005.

⁴¹ Enyingi Török Bálint (1504–1550). Ekkor Somogy vármegye ispánja (1535–1541), I. János dunántúli főkapitánya (1537–1540). I. János király halála után Fráter Györggyel és Petrovics Péterrel együtt kormányzó (1540–1541). 1541-ben I. Szulejmán foglyul ejtette, haláláig raboskodott. *Bethlen Farkas*. I. 212–213; Bessenyei: *Török Bálint*.

⁴² Suraklini Petrovics Péter (mh. 1557). Szapolyai János, majd János Zsigmond idejében, 1541-től I. Szulejmán szultán hűbéreseként az alsó magyarországi részek főkapitánya Temesvár székhellyel (1533–1551). János Zsigmond egyik gyámja (1540), tanácsúr (1540–1551, 1556–1557). Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. Történelmi Szemle 39(1997). 2. sz. 275. (A továbbiakban Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*.)

⁴³ Gyarmati Balassa Zsigmond (mh. 1559).

⁴⁴ Gyarmati Balassa Menyhárt (1511–1568). Többször váltott pártot I. Ferdinánd és a Szapolyaiak között. Ekkor I. Ferdinánd pártján állt, Honf vármegye főispánja. Erdélyi országos főkapitány (1555–1561). Nagy: *Magyarország családai* I. 122–123.

⁴⁵ Perényi Péter (1502–1548). Ekkor (1537. augusztus 6-tól) Szapolyai János felső-magyarországi főkapitánya. 1540. szeptember 8-án esküdött hűséget I. Ferdinándnak, de már korábban, Szapolyai halála után, Ferdinánd pártjára tért, amit augusztus 30-án jelentett be V. Károly császárnak. Ezt követően kancellári és országos főkapitányi tisztséget töltött be (1540–1542). *Bethlen Farkas* I. 207–208.

⁴⁶ Nagymaros (Freistadt).

⁴⁷ Vácot csak október 18-án foglalták el Ferdinánd csapatai. Iványi: *Buda és Pest* 58.

aviso a Vuestra Señoria cuya muy ilustre persona guarde y muy magnifico estado prospere como sus servidores deseamos de Strigonia a 10 de setiembre de 1540.

D.V.S. ilustre y muy magnifico

Muy cierto servidor, Martín de Lazcano⁴⁸

[Külcím:] Al ilustre y muy magnifico señor, el señor Leonardo libre barron de Felz⁴⁹, mayordomo mayor y del consejo supremo del Rey de Romanos y Bohemia etc., capitan general de Ungria.

[Kézbesítési jegyzés:] Eingehandt von Fels dd.[?] Wien, 15 September 1540.

4

1540. szeptember 13., Esztergom. Külcím nélkül. *Martín de Lazcano, Esztergom parancsnoka Leonhard von Vels, magyarországi főhadparancsnoknak jelenti, hogy a magyar huszárkapitányok közül csak Nyári Ferenc, Bakith Péter és Nádasi Tamás érkezett meg az esztergomi mustárra, Kápolnai Ferenc és Székely Ferenc még késik; Bakith Péter nem volt hajlandó átvenni a félhavi zsoldot; Perényi Péter, Bebek Ferenc, Balassa Menyhárt és Balassa Zsigmond tervezik, hogy Vácot elfoglalják, majd a Tisza felé vonulva Fráter György átkelését a folyón megakadályozzák. Ez ügyben a címzett utasításait várják; Dominigo mérnök nem mer Budáról Esztergomba jönni a leveléért, de Lazcano bízik abban, hogy jönni fog; hírlík, hogy a héten meghozták János király holttestét; a török felől csak bizonytalan hírei vannak, amelyek ellentmondanak a budai kémétől kapott híreknek. Kéri továbbá Von Velset, hogy értesítse Esztergomba érkezéséről.*

Jelzete: Magyar Országos Levéltár. X 896. fond. W 339. mikrofilmtekercs. (Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Ungarische Akten. Allgemeine Akten. Fasc. 43.)

Ilustre y muy magnifico señor

Dos vezes he scritto a vuestra señoria y avisado de lo que aca pasava y en la postrera dixе como de los capitanes de huzaros que avian de venir aquí a la muestra a treynta del pasado no avria venido sino Francisco Niarii y despues desde a diez dias vino Petro Bakits y Nadasio Thomas ni Capolnay ni Francisco Zakel no an hasta agora venido, ni se nueva de ellos. Petro Bakith no a querido tomar los dineros de la media paga por que dize que la otra media que rrecibio en Viena ya la ha servido. Yo le he dicho que no le hare nada bueno sino desde el dia que se le tomo la muestra sin licencia de Su Magestad o de Vuestra Señoria a la qual suplico me mande en esto y en lo demas lo que tengo de hazer.

⁴⁸ Lazcano (de Muxita, Musica), Martín. Feltehetően már 1530-ban Esztergomban tartózkodott nagybátyjával, Tomás de Lazcanóval. Valószínűleg ő követte nagybátyját az esztergomi várkapitányi poszton, ami 1538 táján követhetett be, Tomás Felvidékre vonulása után. 1542-ben I. Ferdinándtól magyar indigenátust szerzett, az országgyűlésen a magyar nemesek soraiba emelték. 1543-ban az esztergomi vár feladása miatt Pozsonyban börtönbe vetették, pert indítottak ellene, végül felmentették. Korpás Zoltán: *V. Károly és Magyarország*. Bp. 2008. 237, 278. A magyar történetírás jellemzően *Lascanó*ként írja a családnevet. Mind a *Lazcano*, mind a *Lascano* forma létező, akár azonos családokra vonatkozik. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a levél aláírója egyértelműen *Lazcano* formában használta a saját családnevét, így talán helyesebb a jövőben ezt alkalmazni.

⁴⁹ Leonhard Freiherr von Vels (mh. 1545.) Földvarmester, több ízben I. Ferdinánd király Magyarországi főhadparancsnoka (1529, 1537–1541, 1544–1545). Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok* 287.

Ante de ayer me enbio un criado Pereni Petre y esta mañana otro demandandome si tengo algun mandado de Vuestra Señoria o si otro [...] lo tiene de juntarse con el y con Bebekh⁵⁰ y con los de Balassi porque dize que estan de opinion de yr a tomar Bacia dandoles el ayuda que piden hasta agora an me rrogado. Lo scrivi a Vuestra Señoria y le ha pasado su opinion y voluntad y dizen que de Bacia yran la buelta de la Tiça para impedir el paso y venida a Fraire Jorge, Valentino Turukh y a los que con ellos vienen. Yo les he rrespondido que de todo daria aviso a Vuestra Señoria.

En una mia avra tres días que scrivi a Vuestra Señoria como aquel ingeniero que esta en Buda llamado Dominigo no se fia de venir si primero no le enbian el despacho de su negocio y dize que en Buda lo quiere ver. Yo no he querido ni me aparecido enbiarselo por lo que podria suçeder, pero en este día le enbiado una letra de mi mano asegurrandole que yo tengo en mi poder todo su despacho de la manera que el lo pidio y venga a donde yo estoy seguramente y que de aqui le encaminase seguro a donde Vuestra Señoria esta o si le pareçiese yr donde Su Magestad estuviere tambien con [... no se lo que rrespondera ... si no se fia de...]⁵¹ ni de mi carta, menos es de fiarse de enbiallye el despacho a Buda ni se lo enbiase sin que Vuestra Señoria me lo mande. Por si o por no no dexé Vuestra Señoria de mandarme lo que tengo de hazer en esto y en todo lo demas porque no saldre de su serviçio y mandato. Y si por caso el dicho Dominigo viniese como creo que verna vea Vuestra Señoria y mande lo que hare del o si lo enbiase a donde Vuestra Señoria estuviere.

Nuevas no ay ningunas sino que es fama que esta semana trayeron el cuerpo de Vayvoda y Fraire Jorge viene enfermo. De thurcos ay alguna fama pero no de creer porque viene de Buda a donde yo tengo siempre un onbre y por mas segurydad he enbiado oy otro y ayer otro hasta quanto pudiere yr seguro y si pudiese hasta Ezegne⁵². De todo lo que fuere dare aviso a Vuestra Señoria a quien suplico se digne a avisarme de su venida. Cuya ilustre y muy magnifico persona nuestro señor guarde con aquella prosperidad que sus servidores deseamos de Estrigonia a XIII de Setiembre de 1540.

D. V.S. Ilustre y muy magnifico

Muy cierto servidor que sus manos besa, Martín de Lazcano

An Italian Architect in the Service of the Kings of Hungary. Contributions to the Biography of Domenico da Bologna (1540)

Keywords: fortresses, renaissance architecture, military architecture, Italian architect, Buda, Gherla, Szamosújvár

Domenico da Bologna was an Italian architect who had worked in Austria, Hungary – including Transylvania – and most probably in Italy as well, in the decade preceding the fall of Buda (1541). Contrary to the presumed significance of his work, there are only two fortresses that can be attributed, almost undoubtedly to him: the castle in Gherla and

⁵⁰ Pelsőci Bebek Ferenc (mh. 1558). I. Ferdinánd Gömör (1527–1556) és Abauj vármegyei ispánja (1528–1540), az ország felső részeinek egyik főkapitánya (1528), több ízben I. János híve és kapitánya (pl. 1530, 1537). Ekkor Ferdinánd pártján állt. *Bethlen Farkas I.* 193.

⁵¹ Sérült szövegrész.

⁵² Azonosítatlan település, esetleg Szeged (?).

the modernization of the walls of Buda. The present article interprets four letters containing new information about Domenico in the endeavour to reduce the lack of information concerning the life and activity of this architect. The letters published as annexes, were all written in 1540 after the death of King John I (1526–1540) and preceding the military campaign conducted by Leonhard von Vels at the order of King Ferdinand I (1526–1564), whose goal was to occupy Buda. The author reasons that the letters are all evidence of King Ferdinand's intention to convince the architect – who was in Buda by that time on the side of the defunct King's people – to go over to the Habsburg party. Hoping to achieve his goal, King Ferdinand reissued the letter of donation of King Szapolyai concerning certain houses in Buda given to Domenico; he also offered him the position of Royal Architect for a 50 florins monthly wage and issued a *passport* for the architect to go to the royal court. However it is very unlikely that Domenico accepted Ferdinand's offer.

Szamosközy István, a requisitor

Sokan vélekedhetnek úgy, hogy Szamosközy Istvánról újat írni reménytelen vállalkozás, hiszen egyik legtöbbet idézett erdélyi történetírónk, számos kutató foglalkozott személyével és történeti műveivel.¹ Mégis úgy tűnik, hogy noha sokakat érdekelt az általa írott történelem, és igen nagyra tartották érdemeit, magával a történetíróval Sinkovics István² óta érdemben kevesen foglalkoztak.³ Minthogy hiteleshelyi jegyzőkönyvét nemigen használták, és a későbbi levélkeresők protocollumait sem nézte át senki személye után kutatva, a bennük található adatok nem kerültek be a szakirodalomba. Pedig Szamosközy levélkeresőként vezetett jegyzőkönyvet, és kollégáihoz hasonlóan ő is igyekezett bejegyezni a személyére vonatkozó fontosabb adatokat. Mielőtt azonban ezeket bemutatnánk, nem térhetünk ki a történetíróra vonatkozó közismert adatok felvázolása elől, mert ezek az időnként nagyon is ellent- avagy éppen semmitmondó információk összehasonlíthatók azokkal a tényekkel, amelyeket saját jegyzőkönyvében ő maga rögzített.

Szamosközyről köztudomásúak tehát a következők:⁴ 1565–1570 között születhetett feltehetően Kolozsváron, meghalt 1612-ben Gyulafehérváron. Származása bizonytalan, csak feltételezi róla a kutatás, hogy kismemesi eredetű lehetett. Kovacsóczy Farkas kancellár támogatottjaként és Sombori Sándor nevelőjeként 1589-től Heidelbergben, 1591-től Padovában tanult, eközben bejárta Itália nagyobb városait. 1593-tól kezdve a gyulafehérvári káptalan levéltárának vezetője lett. 1603-ban elveszítette testvérét, akit a hajdúk megöltek. 1604 januárjában kérést intézett az országgyűléshez a levéltár siralmas állapotára hivatkozva. Bocskai István hatalomra jutása után udvari történetírójává nevezte ki, részt vett a fejedelem hadjárataiban, 1605-ben Rákosra is elkísérte. Bocskai fejedelem utóda, Rákóczi Zsigmond, aki nagyra tartotta történetírói érdemeit, adományban részesítette. Ez az utolsó adat róla. Családjáról semmi érdemlegeset nem tud felmutatni a történetkutatás. Fiatalkorától készült kora történelmének megírására. Anyagát külföldön is gyűjtötte. Bocskai végrendeletében (1606) kétezer forintot

Gálfi Emőke (1972) – tudományos munkatárs, drd., EME, Kolozsvár, galfie72@yahoo.com

¹ Régebbi irodalma: Stoll Béla–Varga Imre–V. Kovács Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Bp. 1972. 333–334. Legutóbbi: Oborni Teréz: „...quem historiae Transilvanicae patrem merito dixeris...”. *Az erdélyi történetírás atyja: Szamosközy István*. = *Korunk* XXII/5 2011. május 16–21. (A továbbiakban Oborni: Szamosközy)

² Szamosközy István: *Erdély története [1598–1599, 1603]*. Bp. 1977. Fordította Borzsák István, válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Sinkovics István (A továbbiakban: Szamosközy: Erdély története); Szamosközy István (Stephanus Zamosius): *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum 1593. Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Iuliae et circa locorum 1598*. Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Monok István. Bevezette Mihai Bărbulescu, Kovács András (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk. Keserű Bálint. 33). Szeged 1992. (A továbbiakban Adattár 33.)

³ Balázs Mihály–Monok István: *Történetírók Báthory István udvarában (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről)*. = *Magyar reneszánsz udvari kultúra* Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 249. (A továbbiakban Balázs–Monok: Történetírók)

⁴ *Új magyar irodalmi lexikon* 3. (P–Zs) Bp. 1994. 1893–1895. (A továbbiakban ÚMIL) Azért vettük referencialapként ezt a kiadványt, mert összegzi és magába foglalja a viszonylag friss kutatási eredményeket is.

hagyott művének kinyomtatására. 1599-ben egy része készen állt, kézírata azonban félben maradván szétszóródott, egynegyede megsemmisült.

Ezekből az információkból kiindulva az első ellentmondás mindjárt Szamosközy 1593-tól számított gyulafehérvári főrequisitorságával kapcsolatosan merül fel. Szamosközyi levéltáros voltával kapcsolatban a szakirodalomban a következő vélemények körvonalazódtak: Szilágyi Sándor, jóllehet művének sajtó alá rendezőjeként foglalkozott személyével, hivatalviselésével kapcsolatos véleményt nem fogalmazott meg, Szinnyei úgy tudta, hogy 1598 körül lett a káptalani levéltár conservatora.⁵ Bartoniek az első, aki úgy vélte, hogy a visszatérése utáni években lett a káptalani levéltár levélkeresője, pontos dátumot azonban nem említett.⁶ Sinkovics szerint Szamosközy Kovacsóczi kancellár kivégzése után elvesztette támogatóját, ezért nem kerülhetett a fejedelmi kancelláriára. Nyomtatásban megjelent munkája eredményeként kaphatta a levélkeresői állást.⁷ Míthogy Szamosközy leveleiben a 17. század elején korábbi fizetésére és évek óta tartó fizetelenségére panaszkodott, Sinkovics feltételezte, hogy már jóval a századforduló előtt a levéltár alkalmazottja lehetett.⁸ Ettől kezdve találkozunk a szakirodalomban az *Új magyar irodalmi lexikonban* is szereplő adattal,⁹ mely szerint Szamosközy 1593-tól kezdve a gyulafehérvári káptalan levéltárának vezetője lett volna.

Az erdélyi káptalanban a 16. században általában három, időnként négy levélkereső is működött. Szamosközy hazatérte előtt nem sokkal, 1588-ban is négy requisitor tevékenykedett, közülük azonban Kolozsvári János szereplése csupán időleges volt.¹⁰ Mindazonáltal a létszám váltakozását is figyelembe véve ez önmagában még nem zárná ki, sőt valószínűsítene, hogy Szamosközy rögtön hazatérése után mindjárt levélkereső lett volna.

Ezt az elképzelést azonban megkérdőjelezi a források teljes némasága arra nézve, hogy Szamosközy bármilyen hiteleshelyi munkában (mind külsőben, mind belsőben) részt vett volna 1593-tól kezdődően. Ha a káptalan levélkeresője lett volna, akkor 1593 és 1602 között fel kellett volna tűnnie a káptalani jegyzőkönyvekben vagy kiadványokban, legalább hiteleshelyi kiküldötti minőségében. De nem bukkan fel ebben az egyáltalán nem rövid, évtizednyi időben egyszer sem. Szerepel viszont a forrásokban 1602-től kezdve¹¹ egészen 1612-ben bekövetkezett haláláig, kivéve azt a rövid intervallumot, amikor Bocskai István történetírójaként a fejedelem udvarában élt, és útjaira is elkísérte.

⁵ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. Bp. 1909. 362.

⁶ Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat gyanánt. Bp. 1975. 277. (A továbbiakban Bartoniek: Fejezetek)

⁷ Trócsányi és Bogdándi Zsolt kutatásaiból tudjuk, és ezt a gyulafehérvári levélkeresők életútja is megerősíti, hogy a hierarchia fordított volt, előbb volt valaki kancelláriai írnok, és csak hosszas szolgálat és gyakorlat után érdemelte ki a levéltárosi hivatalt. Vö. Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690* Bp. 1980. 188–197; Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*. Erdélyi Tudományos Füzetek. 274. Kvár 2012. 62. (A továbbiakban Trócsányi 1980; Bogdándi: A kolozsmonostori konvent)

⁸ Szamosközy: *Erdély története* 10, 40.

⁹ ÚMIL 3. (P–Zs) 1893.; Oborni: Szamosközy 16, 17; Adattár 33. 7.

¹⁰ 1588-ban egyetlenegyszer tűnik fel levélkeresőként 1588. október 2-án. *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599* (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Szerk. Jakó Zsigmond.) Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Bogdándi Zsolt–Gálfi Emőke. Kvár 2006. 583. sz. A továbbiakban ErdKÁPJKV)

¹¹ Jegyzőkönyve 1602-ben kezdődik. Magyar Országos Levéltár (A továbbiakban MOL), Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, A Gyulafehérvári Káptalan Országos levéltára, Protocolla, F2. II. kötet

Kétségessé teszi továbbá történetírónk 1593-mal kezdődő levéltárosi ügyködését maga az általa vezetett hiteleshelyi jegyzőkönyv, amely *Deus ad auxilium*¹² címmel épségben mindmáig fennmaradt. A jegyzőkönyvnek mai számozás szerinti két első oldala hiányzik, első bejegyzése 1602-ből való, és Szamosközy a 348. oldalig, 1612-ig vezette. Ettől kezdve a kötet végéig, a 484. oldalig más levélkeresők vezették. Talán a címének tulajdonítható, hogy a történészek nem tudnak róla, és nem tartják számon. Míg ugyanis a legtöbb 17. századi requisitor nevét fenntartotta az általa vezetett protocollum (pl. Protocollum Johannis Debreczeni, Ambrosii Barkai, Michaelis Siklósi stb.), addig a *Deus ad auxilium* szerény latin nyelvű címe nem sejtette, hogy lejegyzője nem más volt, mint a 16–17. századforduló illusztris történetírója. A többi jegyzőkönyvhöz azonban ez a kötet is hasonlít abban, hogy számos adatot tartalmaz írója életéről, a külső hiteleshelyi munka során pedig az ő neve merül fel a leggyakrabban.

A levélkeresői helyek megüresedését figyelembe véve a legkorábbi időpont, amikor Szamosközy a hiteleshelyre kerülhetett, az 1600. esztendő lehetett, ekkor távozott Balásfi János levélkereső az élők sorából. Szamosközy 1604. február 3-án kelt nevezetes beadványában¹³ háromévi fizetelenség miatt panaszkodott. A beadvány az év elején kelt, ily módon a történetíró 1601-ben már a káptalan tagja kellett hogy legyen. A források nagymérvű hiánya miatt nem tudjuk, hogy Balásfi helyét rögtön halála után, vagy valamivel később töltötték-e

¹² MOL F2. II.

¹³ A beadvány a káptalan 17. század eleji állapotának szinte egyetlen megmaradt emléke, emiatt úgy véljük, nem hiányozhat a dolgozatból, noha tudatában vagyunk annak, hogy már számos helyen megjelent: „Az fehérvári cáptalan supplicál kegyelmeteknek, hogy kegyelmeteknek lenne valami gondja arra az helyre, az elmult romlásokban is nagyobb részére az gondviseletlenség mia lőtt abba a cáptalanban való sok drága leveleknek fogyatkozása. Tudja kegyelmetek, hogy az országnak egyik tárháza, és talám legdrágább a cáptalanba való levelek. Ugy vagyon, hogy sok kár lőtt benne. Sok ide s tova való tékozlás, de mégis annyi levél vagyon ott, hogy három szekeret bővségesen megrakhatnának vele; mind ott vesz a földön, ott rothad az torony megégése után az esővíz nedvessége mia. Könnyű költséggel az toronnak az alsó részét az bót felett méghéjazhatnánk. Nam az kis-selyki dézmnának minden bőv hasznát azért veszik fel az pap uraim, hogy valami részét az templom épületire fordítanak. Az koporsókat valamint felhánták, lovakat az mit bele kötöttek ez ideig mind ugy áll. Az fejedelem testének koporsója nitva áll. Az templom ajtaját csak tövissel sem verték be mind az óráig is. Az mi magunk költségén sokszor ajtaját az segestének becsináltattuk, törtön-török fel, hortondordják az leveleket, merthogy a templomnak nincsen ajtaja szent István király idejénél fogva való sok királyoknak és az egész országnak titoklevelei ott hevernek. Nagy bűn nagy vétek ily siketséggel ez becsülhetetlen kárt elhallgatni. Ez elmult fehérvári gyűlésben is szólottunk kegyelmeteknek ezen dolog felől, de semmi gondja nem leve senkinek reá. Ez előtt is sokszor, de ez elmult esztendőbe főképpen nagy iszonyu kár leve az káptalanba, mert kinek kinek az ön maga hasznára leve gondja az közönséges jó senkinek eszébe nem jutna. Azok a levelek az mi romlott nemzetségünknek mind Erdélben, s mind Magyarországnban oly fő és drága emlékezetre való kincs volna, melyet kevés szóval meg nem mondhatni. Az istenért kérjük kegyelmeteket, legyen gondja kegyelmeteknek arra. Nem annira az mi hasznunkért, mint az közönséges jóért kérjük kegyelmeteket. Nincsen nekünk módunk benne, hogy derék ellenség ellen nem oltalmazhassuk, s takargathassuk, mert elfogyatkoztunk. Vagyon három esztendeje, hogy egy pénz hasznát sem láttuk ez előbbi fejedelmeknél rendelt fizetésünknek. Ez elmult üdőkben történt veszedelmekben nem ilyen gondviselés volt ez féle drága marhára, mint moston. Budából, Pécsből, Székes-Fehérvárból, Esztergomból, Nagy-Szombatba takartak volt ez féle leveleket, melyekben most is az egész Magyarországnak igazsága áll. Orodból és Csanádból ide Fejérvárra hozták volt az veszedelem elől az ország leveleit, moston kenig senkinek anni gondja nem leve arra, hogy csak egy mérföldig az ellenség előtt valami részei elvitethettek volna, noha sokat törekednénk azoknál, kiknek Fejérvárratt arra gondjoknak kellett volna lenni. Ez okáért ott hagyák veszni közakarattal az mi eleinknek, és maradékinknak ily becsülhetetlen kincseit. Lészen oly üdö, s talám el is jött, mikor megérezzük ez mi siketségünknek effectusát, forogjanak elő csak az törvények, és az összekeveredett jószágoknak igazsági, melyeknek kárát, és fogyatkozását kegyelmetek maradéki kezdenek megérezni. Mi isten előtt, és kegyelmetek előtt protestálunk, hogy szívönk szerént minden igyekezettel akartuk oltalmazni és takargatni, de mi nekünk értékünk nem volt hozzá, mert sok üdőtől fogva semmi fizetésünk meg nem jár. Azért mi sem most, sem ezután okai ne legyünk az iszonyu kárvallásnak.” *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. V. Bp. 1879. 269–270. (A továbbiakban EOE)

be, így azt sem, hogy Szamosközy már 1600-ban, vagy csak egy esztendővel később került-e a hiteleshelyre.

A vázoltak alapján a következő kérdés vetődik fel: ha Szamosközy nem lett 1593-ban a hiteleshely hivatalnok, akkor mivel foglalkozott a hazatérése és levéltárosi kinevezése közötti években? Szembetűnő az a tény, hogy minden állítással ellentétben 1593 után semmilyen adat nem igazolja levéltárosi voltát, de számos tanújele van annak, hogy a történelem művelésével foglalkozott. Kevéssel hazatérése után, 1594-ben, valószínűleg Kovacsóczy kancellár szorgalmazására, de már az ő kivégzése után fejezte be a *De editione historiarum Joannis Michaelis Bruti ad Serenissimum Transylvaniae Principem* című munkáját.¹⁴ 1598-ban állította össze az *Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Iuliae et circa locorum* című kéziratát, amely összesen 22 ókori feliratot és egy téglabélyeget tartalmaz.¹⁵ 1599-ben a *Rerum Ungaricarum Libri* című történelmi művén dolgozott,¹⁶ erre utalnak saját szavai, amelyben Báthory András fejedelemről ír: „Andreas quem nunc florentem aetate et virtute Transilvanorum populi Principem venerantur.”¹⁷ Nem elhanyagolható szempont, hogy a *Rerum Ungaricarum Libri VI.* könyvét a gyulafehérvári hiteleshelyre kerülve javítgatta és egészítette ki,¹⁸ erre utalnak saját kezű bejegyzései a munka lapjainak alján. Minthogy az említett műnek már bizonyíthatóan 1599-ben nekifogott, a javítgatások csak később keletkezettek.

Végül egy utolsó, már levéltárosi munkájának kezdetére eső adat utal történetírói mivoltára: 1602. április 14-én kelt oklevelében maga a fejedelem, Báthory Zsigmond nevezi Szamosközy Istvánt történetírójának (*historici nostri*).¹⁹ Ez az adat annál meglepőbb, mert Báthory Zsigmond fejedelemről alkotott negatív képünket Somogyi Ambrus mellett elsősorban Szamosközynek köszönhetjük, s felveti azt a kérdést is, hogy vajon már 1594-ben is a fejedelem historikusa volt-e, s ebben a minőségében készítette-e jelentését Brutus művéről. Meggyőződésünk, hogy nem, s ezzel nem vagyunk egyedül.²⁰ Kijelentésünket magára Szamosközyre alapozzuk, aki az V. Pentas I. könyvében a következőket írja Báthory Zsigmond 1598-ban viselt dolgairól: „Mindezt nem egykori fejedelmünk kigúnyolására mondtuk el. Ezeknek a dolgoknak az emléke még oly friss, híre annyira eleven, hogy megbízható formában forognak közszájon, és még élő személyek tanúskodnak hitelessége mellett.”²¹ Az idézett szövegrész a bizonyossága annak, hogy Szamosközy az 1599 előtt megtörtént eseményeket nem Báthory Zsigmond környezetében, annak udvarában élte át, hanem másoktól szerzett róluk tudomást, akik az eseményeknek szemtanúi voltak.

A fenti adat alapján ugyancsak történeti művére és más közvetett bizonyítékokra alapozva csupán hipotézisként kockáztatjuk meg azt a kijelentésünket, hogy Szamosközyt nem Báthory Zsigmond nevezte ki történetírójának, hanem, mondhatnánk, „megörökölte” elődjétől. Ez az

¹⁴ Balázs–Monok: *Történetírók* 249.

¹⁵ Adattár 33. 9.

¹⁶ Szilágyi Sándor: *Szamosközy István történeti maradványai*. I. kötet. XV. (A továbbiakban Szilágyi: Szamosközy) <http://www.archive.org/stream/trnetimaradvny01szilgoog#page/n380/mode/2up>

¹⁷ Szilágyi: Szamosközy I. kötet XVI. 214.

¹⁸ Szilágyi: Szamosközy I. kötet. XX–XXI, XXIV–XXVII.

¹⁹ *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. 1569–1602.* (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3.. Szerk. Jakó Zsigmond.) Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kvár 2005. (A továbbiakban ErdKirKv) 1862 sz.

²⁰ Balázs–Monok: *Történetírók* 249.

²¹ Szamosközy: *Erdély története* 65.

előd pedig nem volt más, mint Báthory András fejedelem, akiről Szamosközy egyértelműen pozitív képet fest. Többek között a következőket írja róla: „szellemére nézve szelíd férfi, és alkalmasabb szent természetű dolgok művelésére, mint fegyverforgatásra.”²² „Egyébiránt mértéktartó volt, igazságos és hasonlóképpen tisztelettudó, felettébb hiszékeny és a legkevésbé sem gyanakvó. Ezek az erények avagy kétségkívül az erényekhez közel álló tulajdonságok rossz helyzetének okozói lettek [...]. Emiatt fejedelemségének kezdetétől fogva András neve az erdélyiek előtt sokkal kedvesebb és népszerűbb volt, mint Zsigmondé.”²³

Az András fejedelemeiről festett pozitív képen kívül, udvari historikus volta mellett szólhat az a tény is, hogy míg 1599-ig csupán kisebb munkák kivitelezésére vállalkozott, 1599-ben már a nagyobb lélegzetű *Rerum Ungaricarum Libri* megírásán dolgozott vélhetően fejedelmi megbízatásra. Számos tanújele van annak is, hogy a végső, sellemberki csatában is a fejedelem seregében volt,²⁴ és tudjuk, hogy a későbbiekben Bocskait is elkísérte hadjárataira, hogy szemtanúként számolhasson be az eseményekről. Végül egy utolsó vélekedést, a Bod Péterét idéznénk, aki Szamosközyről jelentette ki: „Volt az erdélyi fejedelmeknek, úgy látszik, historikusok Botskai előtt is [...]”²⁵

Említettük már, hogy Szamosközy jegyzőkönyvében a kézírását mutató első bejegyzés 1602. márciusából való.²⁶ Név szerint, hiteleshelyi tanúbizonyságként 1602. október 28-i keltezésű az első adatunk róla.²⁷ Ekkor Fehérvári Szakács János kérésére Zákány Gábor és Szamosközy István gyulafehérvári requisitorok kiszálltak a kérelmező (Gyula)fehérvár falain belül levő házához, amely a Szent Mihály kapu előtt állt, hogy felvegyék végrendeletét. A végrendelet amiatt is figyelemre méltó, mert belőle értesülünk Laskay János egykori gyulafehérvári requisitor özvegyéről, aki az említett Szakács János felesége lett a későbbiek során. Az ügy érdekessége, hogy Laskay János requisitor és jogtudós haláláról is Szamosközy tudósít, amikor a szebeni csata hősi halottjai közé sorolja.²⁸

A jegyzőkönyvi bejegyzések 1603 júliusáig folytatódnak,²⁹ ekkor megszakadnak, azonban más forrásból tudjuk, hogy Szamosközy 1604-ben és a következő évben is a káptalan levéltárosa volt. 1604 februárjában kelt említett beadványa a rendekhez, amelyben drámai hangnemben taglalta a levéltári anyag pusztulását,³⁰ 1605 januárjában pedig Huet Albert szebeni királybírótól kérte vissza irományait, és kétévi fizetlensége miatt panaszkodott.³¹ Nem tudni, mikor csatlakozott Bocskai kíséretéhez, és vált hivatalos történetírójává, de részt vett a fejedelem

²² Szilágyi: Szamosközy. Pentas VI. Lib. I. 362: „Denique miti vir ingenio, et sacris magis quam armis tractandis idoneo.” (A szerző fordítása.)

²³ Szilágyi: Szamosközy. Pentas VI. Lib. I. 363: „Caetera moderatus fuit, iustus et aequi [!] observantissimus, tum vero facile credulus, et minime suspiciosus. Quae virtutes aut certe virtutibus affines, affectiones malorum illi causae fuerunt.[...] Quapropter iam inde ab initio principatus sui erat Andreae nomen multo favorabilius et popularius, quam Sigismundi [...]” (A szerző fordítása.)

²⁴ „Az egész sereg létszáma legfeljebb ötezer lehetett. A rokonszenv biztosítása kedvéért sem írok kevesebbet: a megadott szám helyessége mellett tanúskodhatik akár más jelen voltak tekintélye, akár saját magam szemtanúi hitele” – írja a csatáról. Szamosközy: Erdély története 243.

²⁵ Bod Péter: *Magyar Athenas* Bp. 1982. 428.

²⁶ MOL F2. II. 3–8.

²⁷ MOL F2. II. 28–30.

²⁸ Szamosközy: Erdély története 257.

²⁹ MOL F2. II. p.117–120. o.

³⁰ EOE V. 269–270

³¹ Szilágyi: Szamosközy. IV. kötet. XVII–XIX.

hadjárataiban, és valószínű az is, hogy 1605 júliusában, amikor a fejedelem Kassán átadta békefeltételeit a császári biztosoknak, már ebben a minőségében volt jelen. Bartoniek szerint Budaváráról írt epigrammájából és a mellette szereplő 1605 évszámból helyesen következtetett Szilágyi Sándor arra, hogy Szamosközy 1605-ben Bocskai kíséretében ott volt Rákoson is.³² Ennek bizonyossága, hogy a rákosi országgyűlés végzéseit később bemásolta jegyzőkönyvébe.³³

1603 júliusa és 1607 júliusa között nincs bejegyzés a jegyzőkönyvben (van ugyan egy 1606-os egyszerű másolat, de az később, már 1607-ben kelhetett),³⁴ ennek oka abban keresendő, hogy legkésőbb 1605 júliusától 1607 elejéig nem tartózkodott Gyulafehérváron. Bocskai halála után tért vissza Erdélybe, és foglalta el ismét helyét a káptalan levélkeresői között.

Anyagi állapotáról az ezt megelőző időkből csak annyit tudunk, hogy 1602 áprilisában háza volt Gyulafehérváron, a falakon belül, Torockai László Fehér vármegyei ispán háza szomszédságában.³⁵ Erdély teljes elpusztítása és az inséges idők következtében többi honfitársához hasonlóan ő is állandó anyagi gondokkal küzdött, a Bocskai által végrendeletileg ráhagyott 2000 forintot pedig nem kapta kézhez. Anyagi körülményei csak Rákóczi Zsigmond uralma alatt enyhültek, aki munkásságát nagyra értékelve 1607. november 29-én ház- és birtokadományban részesítette történetíróját és levéltárosát (a jószágok birtokába, úgymint egy magyargárdi rész-birtok, valamint egy puszta nemesi udvarház, továbbá egy gyulafehérvári puszta nemesi telek és kőből épült udvarház, 1608 márciusában és áprilisában vezették be). A két adománylevelet Szamosközy bemásolta jegyzőkönyvébe is.³⁶

Az előbb leírt két adomány köztudomású, viszont teljesen ismeretlen a szakirodalomban történetírónk kortársának, az 1593-tól kezdődően tüneményes hivatalnoki karriert befutott katolikus Sarmasági Zsigmond Torda vármegyei főispánnak a donációja, aki 1607. október 29-én egy Gyulafehérvár falain belül, a Szent György utcában üresen álló kőházat, két népes jobbágytelket, valamint két szőlőt (a város Előmál, és Csatárimál nevű szőlőhegyein) adományozott Szamosközynek.³⁷ Az adomány indoklása a következőképpen méltatta a történetíró munkáját: „figyelembe véve az erdélyi káptalan levélkeresőjének, Zamosius, másként Zamosközy Istvánnak igen nagy érdemeit és erőfeszítéseit, amelyeket ő ezen veszedelmes háborús idők során megtörtént eseményeknek a szorgalmas felkutatása és elegáns stílusban való bemutatása érdekében fejtett ki, a köz javának és a magyar nemzet utókorának örök emlékezetéül szentelve [...]”³⁸ Amint az idézett szövegrészből kiderül, történeti művét nemcsak fejedelmi megbízói, hanem kortársai is igen nagy megbecsüléssel övezték. Ily módon Szamosközy levele, amelyet Szilágyi Sándor tévesen a fejedelmi adományra vonatkoztatva idéz,³⁹ és amelyben megköszöni György deák kolozsmonostori requisitornak az adományról szóló privilégiumot, nem a fejedel-

³² Bartoniek: Fejezetek 277.

³³ MOL F2. II. 107–116.

³⁴ MOL F2. II. 103–105.

³⁵ ErdKirKv. VII.3. 1862. sz.

³⁶ MOL F2. II. 182–186, 187–188.

³⁷ MOL F2. II. 148–150. A kolozsmonostori requisitorok privilégiális formában kiállított oklevélét a gyulafehérvári levélkeresők is ártírták.

³⁸ „considerans plurimos labores et merita egregii Stephani Zamosy seu Zamosközy, requisitoris capituli Albensis Transilvaniae per ipsum in sedulo conquirendis et elegantissimo stylo describendis rerum hisce periculosis temporibus gestarum armalibus, posteritati nationis Hungaricae ad perpetuam rei memoriam, bonumque publicum collata et dedicata [...]” (A szerző fordítása)

³⁹ Szilágyi: Szamosközy. I. kötet IX.

mi donációra, hanem Sarmasági Zsigmond adományára vonatkozik.⁴⁰ A köszönőlevél ti. 1608 januárjában kelt, a fejedelemtől nyert jószágokba pedig csak ugyanazon év márciusában és áprilisában vezették be a kedvezményezettet.⁴¹

A fenti adatokat összesítve 1608 áprilisában Szamosközy legkevesebb három házzal, két pusztá nemesi telekkel, két népes jobbágytelekkel és két, Gyulafehérvár határában fekvő szőlővel rendelkezett. Ehhez még hozzáadódik az a gyulafehérvári ház, amelyet már Báthory Zsigmond idejében is birtokolt,⁴² a magyargáldi részbirtok, továbbá egy Herepéhez tartozó erdő és két pusztá jobbágytelek, amelyet 40 Ft-on vetett zálogba Bárdi Péter deáknál.⁴³ Úgy tűnik, beérte a fenti jószágokkal, több adományról nem szól jegyzőkönyve.

Személyéről, minden előzetes állítással szemben, nem ezek az utolsó adatok: 1612 márciusában bekövetkezett haláláig még számos esetben előfordul a hiteleshely megbízottjaként vagy fogott bíróként. Úgy tűnik, 1612. március 29-én bekövetkező halála⁴⁴ előtt nem betegeskedett huzamos ideig: utolsó előtti bejegyzése⁴⁵ protocollumába 1612. január 13-án kelt, ugyanez év január 12-én pedig még Váradján volt külső hiteleshelyi munkán, ahol Ajtonyi Jakab deák birtokba iktatásán vett részt.

Szamosközy családjáról a szakirodalom mindmáig kevés információval szolgál. Csupán annyi ismeretes, hogy 1603-ban elveszítette testvérét, akit a hajdúk megöltek.⁴⁶ Özvegyéről, Enyedi Szász Borbáláról annak köszönhetően tudunk többet, hogy évekig (1615–1619, 1627) perelt a Fehér vármegyében levő szentjánoshegyi részbirtokáért.⁴⁷ A per során a feleknek birtokaikról szóló okleveleiket is be kellett mutatniuk, ily módon derült fény arra, hogy Szamosközy egyáltalán nem nősült rosszul.

Szász Borbála annak a nagy tekintélyű szász családnak a tagja, amelynek őse Enyedi Szász Johann volt. Enyedi Szász Johann bécsi egyetemjárás (1423) után a káptalani protocollumokban többször is átirat oklevelek tanúsága szerint⁴⁸ Luxemburgi Zsigmond császár és király kancelláriájának jegyzője volt (1433–1439), akit Zsigmond német és olaszországi útjai során tett hű szolgálataiért apjával és fivéreivel együtt megnemesített, és több Fehér vármegyei faluval, köztük Szentjánoshegyével jutalmazott. Előnevei között éppen ezért a Szentjánoshegyi is többször szerepel. 1438–1453 között protonotarius, 1439-ben szászsebesi királybíró is, végül 1446–1453 között szebeni királybíró volt.⁴⁹

A szentjánoshegyi jószág évszázadokig a család birtokában volt, mígnem Királyfalvi János ítélőmester (1603) András nevű fia anyja, Szász Borbála jussán rá nem tette a kezét. A birtok

⁴⁰ „Az én házamrul való levelet megadá Joannes Rettegi, az itt való praedicatorunk, tized nappal azután, hogy haza jött ide. Jól vagyon az levél írva, in qou nihil desideratur s meg is szolgálom kegyelmednek, hogy ilyen beteges állapotjában annyi munkát vett föl érettem. Ha miből én is szolgálhatnék itt kegyelmednek örömet szolgálnék.” Szilágyi: Szamosközy. I. kötet IX.

⁴¹ MOL F2 II. 182–186, 187–188.o.

⁴² A ház feltehetően Gyulafehérvár felégetésekor elpusztult, azonban a házhely bizonyára megvolt. ErdKirKv. VII. 3. 1862 sz.

⁴³ Bárdi Péter deák a későbbi requisitor Bárdi István apja. MOL F2. VI. 105r.

⁴⁴ Szamosközy: Erdély története 23.

⁴⁵ Utolsó bejegyzésének dátuma nem maradt fent. MOL F2. II. 346.

⁴⁶ Szilágyi: Szamosközy. IV. kötet. XVII–XVIII.

⁴⁷ MOL F2. V. 385–392.

⁴⁸ MOL F2. XVI. 323–325, XXII. 197–198, XX. 133

⁴⁹ Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 150; Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Buk. 1979. 148–149.

egy része azonban a rokonság avagy gyámság okán egy másik Szász Borbálát is megilletett, aki Szamosközy István felesége volt (apja: Szász Johann, anyja: Bolyai Katalin). A per évek hosszú során keresztül folyt, míg végül a felek 1627-ben kiegyeztek, oly módon, hogy a szóban forgó birtokrészt két egyenlő részre osztották, továbbá megállapodtak más részletkérdésekről is.⁵⁰

Az asszony igen fiatalon mehetett feleségül a történetíróhoz, hiszen 1648 márciusában még életben volt,⁵¹ Szamosközy halála után pedig a kor szokásához híven újból férjhez ment. Egy Mészáros Péter nevű, Gyulafehérváron lakó nemes⁵² felesége lett, aki bizonyára Bethlen Gábor fejedelem odaadó híve volt, ennek köszönhetően kaphatta meg Huszt várának a kapitányságát 1627 táján.⁵³ Szász Borbálának a történetírótól nagy valószínűséggel nem maradtak gyermekei, hiszen a fenti per során egyszer sem szerepeltek. Gyermektelenségük bizonyossága, hogy a Szamosközy által szerzett gyulafehérvári, Szent György utcában álló házat Szász Borbála eladta, és utódait, akiknek pedig jussuk lehetett volna az ingatlanhoz, ebben az oklevélben sem említi.⁵⁴ Második férjétől azonban születtek gyermekei: Mészáros Zsigmond és Zsuzsanna. Fia életkorát 1648. március 30-án a requisitorok 22 évben és 5 hónapban állapították meg.⁵⁵

Szamosközy már életében is nagy hírnévnek örvendett. Adományleveleinek többsége kiemeli, hogy elegáns stílusban megírt történeti munkáival érdemelte ki a jószágokat. Tekintélyes voltát az is bizonyítja, hogy különböző ügyekben többször szerepelt fogott bíróként olyan személyiségek mellett, mint Cseszelicki Szilvási Boldizsár, Címeríró Pál, Ajtonyi Jakab deák. Bár requisitorként is tekintélyes embernek számított, hírnevét elsősorban mégis történeti műveinek köszönhette. E kettős minőségében mutatkozik protocollumának egyik utolsó bejegyzésében is.⁵⁶

István Szamosközy, the requisitor

Keywords: István Szamosközy, archivist, Alba Iulia, chapter,

István Szamosközy was the most significant historian of the 16th century and his artistic performance in describing the past remained incomparable for a long time. The Hungarian historiography has been focusing on Szamosközy's life and historical works, but one volume of registers compiled by the historian while he was the archivist (lat. requisitor) of the secularized chapter of Alba Iulia (which contains entries from 1602-1612) hasn't been studied by the researchers. This important office facilitated for the historian the use of important historical documents preserved in the archives of the Chapter, while the salary and the different donations contributed to his relative prosperity after the hardships of the war which lasted 15 years. The register compiled by Szamosközy contains among the data of his activity as a requisitor, information on his life, including the donations of the princes or important patrons, such as Zsigmond Sarmasági, mayor of Turda county. This study aims to discuss all this data and tries a detailed description of the archivist, István Szamosközy.

⁵⁰ MOL F15. XXIII. 9–10.

⁵¹ MOL F2. XV. 49–50.

⁵² Nem azonos Mészáros Péter Fehér vármegyei alispánnal, aki 1653-ban halt meg. Szász Borbála férjét 1643-ban már néhaiként emlegetik. MOL F2. XV. 49. Az alispán karrierjére I. Dáné Veronka: *Mezővárosi polgárból vármegyei előkelő: Mészáros Péter Fehér vármegyei alispán karrierje.* = *Arisztokrata életpályák és életviszonyok.* Speculum historiae Debreceniense 4. Sorozatszerkesztő Papp Klára. Debrecen 2009. 41–46.

⁵³ MOL F15. XXIII. 9–10.

⁵⁴ MOL F2. V. 89.

⁵⁵ MOL F2. XV. 49.

⁵⁶ MOL F2. II. 367–368.

A fogarasi református eklézsia egyházzogi státusa a 17. században

Jóllehet a fogarasi vár és uradalom 16–17. századi történetének feltárásában mind a magyar, mind a román történetkutatás igen jelentős eredményeket tud felmutatni, Fogaras mezőváros kora újkori egyháztörténetének a feldolgozásával még mindig adós a kutatás. Pokoly József felhívta ugyan a figyelmet a múlt század elején a református egyházköztség levéltárának gazdag anyagára,¹ de az adatok feldolgozása, illetve továbbiak feltárása elmaradt. Közismert egyháztörténetében is csak érintőlegesen foglalkozott az eklézsia fejedelemség kori viszonyaival, illetve sajátos egyházzogi státusával, akárcsak Juhász István, aki a fogarasföldi egyházak 17. századi együttélési kérdéseinek szentelt nagyobb értekezést.² Az alábbiakban tehát a fogarasi református eklézsia specifikus egyházzogi státusának vázolására teszünk kísérletet, de mindenekelőtt Fogarasföldre szintén sajátos közzogi³ (liber baronatusi) helyzetét ismertetjük röviden, ugyanis az meghatározta a vidék valamennyi egyháza fejedelemség kori történetének alakulását.

A többségében román, kisebb részben pedig magyar és szász lakosságú Fogarasföldre mint az egyik legjelentősebb erdélyi birtoktestet képviselő uradalom, főként a korabeliek által „bevehetetlennek” vélt fogarasi vár⁴ rendkívül fontos szerepet játszott a fejedelmi politikában. Ezért igyekeztek megtartani a várat és uradalmát Báthory Istvánnal kezdődően a fejedelmek közvetlen főhatóságuk alatt, következésképpen azt vagy maga a fejedelem, vagy családjának valamely tagja tartotta a kezében, többnyire viszont a fejedelemasszonyok nyerték hitbérül.⁵ Fogarasföldre fejedelemség kori területi-közigazgatási helyzete kapcsán – mely kérdést más alkalommal szándékozunk körüljárni – mindössze arra hívjuk fel a figyelmet, hogy az uradalom,

Fejér Tamás (1977) – tudományos munkatárs, PhD, EME, Kolozsvár, fejertamas77@yahoo.com

¹ *A fogarasi ref. egyházköztség levéltárából*. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár VIII/1910. 106–141. (a továbbiakban Pokoly: *Egyházközségi I*)

² Juhász István: *Az erdélyi egyházak XVII. századi együttélésének kérdései a fogarasi vártartományban*. = Uő: *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*. Kvár 1996. 58–72. (a továbbiakban Juhász: *Együttélés*)

³ A vidék speciális közzogi státusának alakulását a középkorban – több helyen vitatható megállapításokkal – röviden ismerteti Lukács Antal: *Fogarasföld autonómiája: keretek és korlátok*. = *Történelmi autonómiák a Kárpát-medencében*. (szerk. Hermann Gusztáv Mihály, Kolumbán Zsuzsánna). Csíkszereda 2004. 54–66.

⁴ Pl. Szántó (Arator) István jezsuita 1574-ben: „Habeat hic inter alias arces unam fortissimam, humanis viribus quasi inexpugnabilem, quae vulgari lingua Fogaras dicitur, et quae propter amplissimos proventus dimidii fere regni pretio aestimabatur.” Vö. Veress Endre: *Epistolae et acta jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory*. I. 1571–1583. Bp. 1911. 9.

⁵ Szádeczky Lajos: *Fogarasi történeti emlékek*. Erdélyi Múzeum, 9/1892. (a továbbiakban Szádeczky: *Fogarasi emlékek*) 538.

középkori előzmények után,⁶ a 17. század elejétől⁷ ismét Fehér vármegye részeként tűnik fel, ekkortól ugyanis a fogarasföldi települések váltakozva „in districtu Fogarasiensi et in comitatu Albensi Transsilvaniae...” vagy „in districtu et terra Fogarasiensi” fekszenek, majd, megközelítőleg a húszas évektől a vidék csaknem minden esetben Fehér vármegye districtusaként bukkan elő az okleveles anyagban.⁸

A rendelkezésünkre álló adatok alapján nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, hogy ez a vármegye és Fogarasföldre közötti viszony pontosan mit jelentett, illetőleg milyen hatással volt az utóbbi liber baronatusi státusára. Az adatok arra engednek következtetni, hogy a 17. században Fogarasföldre de jure Fehér vármegye részét képezte, de facto azonban továbbra is megőrizte a vármegye szervezetétől különálló helyzetét. Bizonyos viszont, hogy az igazságszolgáltatás terén szoros kapcsolat állt fent a vármegye és a fogarasföldi úriszék között:⁹ Hegyesi János és Lucai László nagyobb kancelláriai íródeákoknak és nótáriusoknak Apafi Mihály fejedelem parancsára 1675 novemberében Fogarason tartott vallatásából ugyanis kiderül, hogy a felsőszékről a kapitányhoz fellebbezett ügyek elbírálása során a kapitány jóváhagyása mellett vármegyei ülnökök, alispánok, főbírák (esetenként az ítélőmesterek) is jelen voltak,¹⁰ ezek pedig – tekintettel arra, hogy Kemény Boldizsár 1615–1630 között,¹¹ az ő fia, Kemény János, a későbbi fejedelem pedig 1630-tól az 1657-ig egy időben viselte a fogarasi főkapitányi és a Fehér vármegyei ispáni tisztelet¹² – alighanem Fehér vármegye tisztjei közül kerültek ki. Nem kizárt, hogy ez a jelenség, valamint a kapitányi és az ispáni tisztségek egy kézben való összpontosulása is hozzájárult Fogarasföldének a vármegyébe való – látszólagos – bekebelezéséhez (ugyanakkor a vármegye egyes tisztjeinek igénybevétele a törvénykezés során aligha vonta maga után az uradalom liber bárói kiváltságának csorbítását).

⁶ Pl. 1464-ben „districtum nostrum Fogaras vocatum in comitatu Albensi...” Vö. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hrsg. von Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad G. Gündisch. VI. 1458–1473. Buk. 1981. 195.

⁷ Pl. Báthory Gábor 1608. május 20-án átírja Rákóczi Zsigmond fejedelem 1607. augusztus 8-i oklevelét, amely szerint Porumbák és Szarata birtokok „in districtu Fogarasiensi” feküdtek, a keretoklevélben viszont e települések „in comitatu Albensi ad arcem nostram Fogaras” tartoztak. Vö. Lukács Antal: *Documente Făgărașene*. I (1486–1630) Buc. 2004. 121–122, 125–126.

⁸ Uo. passim.

⁹ Ez főként a nem teljes jogú erdélyi úriszék működésére jellemző, vö. Kiss András: *A vármegyei filiális szék keletkezéséről*. = Uő. *Források és értelmezések*. Buk. 1994. (a továbbiakban Kiss: *Filiális szék*) 62.

¹⁰ Lészai Istvánnak, a felsőszék esküdt nótáriusának vallomása: „... hanem en ertemre az törvények, az kiknek nem tezzett praesidens vagy vice kapitány uram elől appellaltott az fő kapitány vagy magistratus eleiben, kikis az vármegyéről vice ispanokat, fő birot, es assessorokat ide gyűjtven azok előtt finaliter decidalodott az causa, az előtt peniglen az mint az Protocolaris Articulusbol látom, itelő mesterek is szoktak volt az törvényeknek discussiojara (ha kik az causansok között akarták) hozni, kik finaliter decidaltak az causát.” Lásd David Prodan: *Urbariile Țării Făgărașului*. II. 1651–1680. Buc. 1976. (a továbbiakban Prodan: *Urbarii II*) 663; Uzoni Miklós vallomása: „Halálban es egyéb jország vesztésében forgo causák szoktanak az Fagarasi felső széken revidualtatni, s ez illyen törvény az kiknek nem tetzett, ezen várnak legh elsőb, s főb tiszti eleiben, mely az előtt az fő kapitány volt, ment appellatioban; az fő kapitány penigh adhibeált vármegyei assessorokat is ollyankor. ... Táblára penigh appellálni, es causakat transmittálni nem volt in usu, jollehet kevánták némellyek, de nem admittaltott.” Uo. 661–662. Lásd még a 30. jegyzetet.

¹¹ Lázár Miklós: *Erdély főispánjai (1540–1711)*. Századok 21/1887. 408–409, 23/1889. 233.

¹² Uo. 21/1887. 411, 23/1889. 233.

Minthogy a liber baronatusság intézményének feldolgozása még várat magára¹³ (annyit viszont megemlítettünk, hogy ez legkorábban éppen Fogarasföldén tűnt fel,¹⁴ illetőleg az egész 17. században csupán ott állt fent megszakítás nélkül), a következőkben csupán azoknak a vonatkozásoknak a felemlítésére szorítkozunk, amelyek valamiképpen befolyásolták Fogaras, illetőleg Fogarasföldre sajátos egyházi viszonyainak kialakulását. A liber baronatusság vagy szabad báróság, ispánság a földesúr „teljes bíraskodási hatalmát és jogát jelenti „alattvalói”, az uradalma területén élő nem szabad elemek felett. Ez a jog legteljesebb kifejezését a pallosjogban nyerte, amelyet a nagyobb földesurak külön kiváltsággként bírtak. A „szabad uraság” tehát gyakorlatilag a *ius gladii*-vel, a pallosjoggal azonos.¹⁵ (A pallosjog alapján a földesúr uradalma jobbágyainak és alattvalóinak büntetési, valamint az uradalom határain belül elkövetett bűncselekmények felett teljes joggal ítélkezhetett, és a halálos ítéletig terjedő büntetést szabhatott ki.¹⁶) Fogarasföldre tehát olyan sajátos jogállású *districtus*, vidék, amely a középkorban megkezdődött fejlődési folyamat eredményeként „vármegyei jellegű” bírói-közigazgatási egységgé alakult, és amelyben a vármegye tisztjeinek bírói és igazgatási jogkörét a fejedelem által kinevezett kapitány/*praefectus*, illetve a neki alárendelt tisztek látták el.¹⁷ Más szóval olyan terület, ahol Fogarasföldre mindenkor urát, illetve az ő képviselőjében eljáró tiszteket kivéve a fenti jogköröket senki más nem gyakorolhatta.¹⁸ A liber baronatussi státus egyidejűleg sajátos bírósági szervezetet is jelentett: a váruradalom területén teljes joghatóságú úriszék működött. Ezt az intézményt Kiss András a következőképpen írja le:¹⁹ „Ez a joghatósága alattiak – elsősorban a jobbágyok – felett kizárólagos joggal ítélkezik,

¹³ Újabbán Dáné Veronka Torda vármegye fejedelemség kori bírói gyakorlatának feldolgozása kapcsán érintette ezt a kérdést, és azt a feltevést fogalmazta meg, miszerint „a liber baronatussi jogok a fiskális birtokokkal jártak együtt, azoknak mintegy jogi tartozékaiként, és abban az esetben is érvényben maradtak, amikor magánkézbe kerültek, pontosabban új birtokosok az ország határozata ellenére, akár erőszakosan is érvényben tartotta.” Dáné Veronka: „Az őnagysága széki így deliberala.” *Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 259. sz.) Debrecen–Kvár 2006. (a továbbiakban Dáné: *Torda vm bírósági gyakorlata*) 40. Lásd még: Dáné Veronka: *A Bocskaiak Erdélyben – törvénytelen liber bárók?* = „*Frigy és békesség legyen*”. *A bécsi és a zsitvatoroki béke*. (Szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária) Debrecen 2006. 111–117.

¹⁴ Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Bp. 2005. (a továbbiakban Trócsányi: *Törvényalkotás*) 52.

¹⁵ *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. (Szerk. Varga Endre) Bp. 1958. (a továbbiakban Varga: *Úriszék*) 1043; Szentgyörgyi Mária megállapítása szerint a liber baronatusság „Olyan terület, ahol sem az ispán, sem más megyei tisztek semmiféle bírói hatáskört nem gyakorolhatnak.” Vö. *Kövár vidékének társadalma*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. 56.) Bp. 1972. (a továbbiakban Szentgyörgyi: *Kövár vidéke*) 30.

¹⁶ Lásd Varga: *Úriszék* 1030–1031.

¹⁷ Pl. „Fogaras vára és tartománya az ő régi állapotjokban maradjanak, kivéven azokat a dolgokat, melyekről külön-külön nevezet szerént való végezések lettenek, signanter a czirkálás, gonosztévőknek büntetése, tilalmas utakra való vigyáztatás, melyek a vármegyei állapotokhoz alkalmaztassanak, csakhogy nem a vármegyei tiszteknek, hanem a kapitányok autoritások s inspectiójuk alatt hagyattatnak...” *Approbata constitutiok. = 1540–1848. évi erdélyi törvények*. (Magyar Törvénytár 1000–1895) Fordították és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp. 1900. II. rész, XV. cím. I. cikkely. (a továbbiakban *Appr. Const.*)

¹⁸ „Hatásköre tehát ahhoz hasonló, amit a vármegye gyakorol az uradalmakhoz nem tartozó területen.” Lásd Varga: *Úriszék* 17.; „În aceste domenii toate atribuțiile judecătorești și administrative ale comitatului le exercita stăpînul feudal de totdeauna al domeniului.”, vö. Jakó Zsigmond: *Izvoarele istoriei iobăgimii, editate de Arhiva Națională Ungară*. Revista Arhivelor, III/1960. nr. 1. 330.

¹⁹ Nem tartottuk feladatunknak ismertetni az úriszéki intézményt, illetve annak erdélyi sajátosságait, de bizonyos jelenségek jobb megértése végett szükségesnek véltük néhány lényeges ismérvének felemlítését. Az úriszékre lásd Eckhart Ferenc: *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*. Bp. 1954. 5–8; Varga: *Úriszék* (Bevezetés); Kiss András: *Forul dominal în Transilvania*. Revista Arhivelor XII/1969. nr. 2. 59–70; Kiss: *Filiális szék* 55–62; Dáné: *Torda vm bírósági gyakorlata* 38–43; 69–73; Szász Anikó: *A kolozsvári református egyházközség úriszéke (1676–1695)*. Erdélyi Múzeum, 72/2010. 3–4. 88–105.

döntései pedig, legalábbis a 16–17. században megfellebbezhetetlenek. [...] Az effajta úriszék az esetek legnagyobb részében a nagy kiterjedésű, szilárd gazdasági uradalmakon működött, ahol biztosítani lehetett az úriszéki szervezet fenntartását és működtetését. Az ilyen úriszéknek teljes jogköre a földesúr pallosjogán és szabad úr, szabad ispán (liber baro) mivoltán alapult. A teljes jogú úriszék tehát az összes jobbágyügyekben ítélkezett, minden más bíróság kizárásával, és közbüntettekben, másképpen kriminális ügyekben főbenjáró büntetést szabhatott ki. Ez utóbbi esetben kegyelmet csak a földesúr gyakorolhatott.²⁰ Minthogy a liber baronatus megszüntetését a 17. század elejétől fogva – korábbi határozatokra hivatkozva – országgyűlési végzések sora mondta ki²¹ (a rendelkezés időről időre történő megismétlését az ebbe szükségessé, hogy a rendek végzései ellenére többen éltek liber baronatus jellegű kiváltságokkal,²² beleértve alighanem a úriszék tartását is), és végül azt – Fogaras kivételével – az Approbaták is eltörölték,²³ ezért a „teljes jogú úriszék létezésének a szabad ispánság alapján, állandó jellegű bírói szervezettel, a XVII. században csak Fogaras várára vonatkozóan volt megszakítatlanul törvényes alapja”.²⁴ Az 1690. körül összeállított Constitutiones districtus Terrae Fogaras – egyebek mellett – a fogarasföldi bírósági szervezetet is ismerteti.²⁵ Eszerint a felsőszék (sedes superior) vagy a kapitány széke (sedes capitaneatus²⁶) volt a districtus legfelső bírói szerve, melynek 12 ülnök (assessor), továbbá egy nótárius és két szolgabíró volt a tagja. Ezen a bíróságon – rendszerint a kapitány elnöklete alatt – ítélkeztek a bojárok, libertinusok (szabadosok), görögök, darabontok, illetve egyházi személyek egymás közötti valamint mások ellenük indított pereiben, továbbá a kriminális ügyekben, úgymint tolvajlásban, gyilkosságban, házasságtörésben, szándékos gyújtogatásban, illetve más, az ország törvényei ellenében – a jobbágyok által is – elkövetett közbüntettekben,²⁷ ugyanis Fogarasföldön csak a felsőszék gyakorolhatta a „vérhatalmat”. A felsőszékről más bírósághoz

²⁰ Kiss: *Filiális szék* 56.

²¹ A legkorábbi 1607-ben (vö. *Erdélyi országgyűlési emlékek*. Szerk. Szilágyi Sándor. I–XXI. Bp. 1875–1898. [a továbbiakban EOE] V. 501–502.), a legutóbbi 1650-ben: „Mivel az liber baronatusság, excepto Fogaras, az ország ditiójában mindenütt in genere tolláltatott...” (vö. EOE XI. 74–75). A végzések többsége Fogarasföldet kivette a rendelkezés hatálya alól.

²² Lásd pl. Kiss: *Filiális szék* 61; *A Gyalui vártartomány urbáriumai*. Bevezetéssel ellátva közzéteszi Jakó Zsigmond. Kvár 1944. XVI (Bevezetés); EOE VIII. 485, IX. 269, 321–322. Sőt maga Bethlen Gábor is liber baronatusságnak nevezi 1626-ban a kővári uradalmat (vö. Szentgyörgyi: *Kővár vidéke* 27, 31).

²³ „A rendek – írja Trócsányi – az una eademque nobilitas elve nevében makacs harcot folytatnak a liber baronatus intézménye ellen.” (Vö. Trócsányi: *Törvényalkotás* 52.), minek következtében ezt – Fogaras kivéve – el is törölték: „A liber baronatusság Erdélyben in genere, mind pedig a partiumban minden helyekről tolláltatott, az egy Fogarason és ahhoz való fiscalis jószágokon kívül.” Vö. Appr. Const. III. rész, XVIII. cím, 1. cikkely.

²⁴ Kiss: *Filiális szék* 61.

²⁵ Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye* (Corpus statutorum Hungariae municipalium). I. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai. Bp. 1885. (a továbbiakban CorpStat) 328–330. Lásd még: Szádeczky: *Fogarasi emlékek* 614–615; David Prodan: *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI–XVII*. = Uő: *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări*. Buc. 1991. (a továbbiakban Prodan: *Boieri și vecini*) 136–138. A törvénykezésnek a státúumokban ismertett menetéről kissé eltérő képet nyerünk Fogarasföldre mindenkorai urainak az uradalom különböző tisztjeihez intézett instructióiból, főként a fogarasföldi bojárookra, donatariusokra, adózásra és a törvénykezés rendjére vonatkozó 1675. évi – fentebb említett – vallatásból, lásd Prodan: *Urbarii II*. 90–92, 659–669, 671, 824–825.

²⁶ Magyar nyelvű szövegekben: „az capitány előtt való felső szék”, „capitany széke”, „derék szék”. Vö. Prodan: *Urbarii II*. 91, 662, 665.

²⁷ A felsőszék működésének emlékét az 1633–1697 közötti évekből két kötet jegyzőkönyv őrzi, melyeket röviden Komáromy András ismertett. Lásd Tóth Róbert: *Komáromy András 1915. évi jelentései a vármegyei levéltárak helyzetéről*. Levéltári Szemle 32/1982. 1. sz. 179–181. Sajnos jelenleg a Brassói Nemzeti Levéltárban őrzött jegyzőkönyvek nem hozzáférhetők a kutatás számára.

nem lehetett fellebbezni, csak a fejedelemhez²⁸ vagy a fejedelemasszonyhoz (mint Fogarasföldre urához),²⁹ minthogy a fogarasföldi úriszék nem volt alárendelve egyetlen más bíróságnak sem.³⁰ Megjegyzendő, hogy a districtus területén más, kisebb jelentőségű ügyekben ítélkező alsófokú székek is működtek (fogarasi udvarbírói szék vagy bojárok törvényszéke, kománai és porumbáki székek,³¹ Fogaras mezővárosi szék és a sárkányi kúria széke), ezeknek hatásköre, illetékessége tehát korlátozott volt, az ott tárgyalt ügyeket pedig a felsőszékre lehetett fellebbezni.³² A fogarasföldi földesúri ítélkezés lényegében teljes önállósággal rendelkezett. Szükségesnek véltük részletesebben ismertetni a fogarasföldi törvénykezést, minthogy – legalábbis az 1690. évi articulusok szerint – az ottani ecclesiastica personáknak (akik alatt minden valószínűség szerint az ortodox román papok értendők) mind az egymás ellen, mind másoknak ellenük indított peres eljárásaiban az említett felsőszék volt az illetékes. Ezenfelül szoros kapcsolat alakult ki a felsőszék, valamint a református konzisztórium között a tisztségviselők személyét illetően. Úgy tűnik, Bethlen Gergely fogarasi kapitány (1686–1695) kurátorsága idején a felsőszék és az egyháztanács assessorai tiszteit ugyanazok a személyek töltötték be. Erről a jelenségről az eklézsiának – egyebek mellett – a Drinkinár nevű kaszálórétjéből származó bevételek kapcsán a főkonzisztóriumhoz intézett 1715. évi panaszából értesülünk, a kaszálót ugyanis „az felyeb említett curator ur, nehai Bethlen Gergely uram is mint curator egjkor az fagarasi felső szek assessorinak cedallya, hogy mivel

²⁸ „...neque alio appellari possunt Causae ex hoc Foro, juxta hucusque manutentum usum. In praesentiam tamen suae Celsitudinis appellari possunt.” CorpStat. 328.

²⁹ Birszán István, a fogarasi alsószék ülnökének vallomása: „Az donatariusok, bóérok, papok es ezeknek jobbgyi is, egy más között veszekedvén eleinte fő kapitány uram szokta dolgokat igazittatni, most penigh az felső széken vice kapitány uram előtt igazittatták dolgukat, s ha nem teczik aszszonyunkat ő nagyságát talályák megh felőle.” Prodan: *Urbarii II.* 663.

³⁰ Ezt az említett vallatás során csaknem mindenki megerősítette: Makai János vallomása: „... az causát penigh appellatioban vittek az also szekről, az felsőre, innet fő kapitány uram eleiben, s ott vegkeppen decidalták. ... Táblára penigh soha nem tudom hogy az Fagarasi forumrol appelláltak volna causat.” Prodan: *Urbarii II.* 664; Pattanyus György, a felső szék ülnökének vallomása: „...Halálban forgo causák végképpen el igazodnak azon Fagarasi felső szeken. Causáját az ki akarta appellálhatta az felső szekről fő kapitány eleiben, ki is sokszor hivatott derék elő kelhető tudos embereket kikkel is revidaltatta az causát, de hogy innét Táblára appelláltak volna, en ertemre nem tudom.” Uo. 665.

³¹ A fogarasi uradalom három önállóan kezelt birtoktestre oszlott: Fogarasra, Kománára és Porumbákra (vö. Prodan: *Boieri și vecini 27.*), melyek tehát külön alsófokú székekkel rendelkeztek.

³² Az 1710. évi urbárium is részletesen ismerteti a fogarasföldi törvénykezés rendjét: „Modus administrandi iura: [...] Az Fagarasi felső szék (mellyet kapitányok székinek is szoktak nevezni) szokott 12 assessorokból állani, egy hites notarius és két szolgabírákból, mind ezeket penig az nemesi rendekből szokták állítani. Ezek között penig az törvényes dolgokról való discursusokban és azokról való törvénytételben az kapitányok szoktak praesideálni. Ezen az forumon szoktak egymás ellen való törvényes utakat követni az egész Fagarasföldén lako nemesség, boéri, szabadossi, görög, darabont és papi rendből álló személyek, hasonloképpen ha kik efféle személyekkel pereni akarnának is, azon tisztnak autoritássával indithattak az dolgokat, s azon bírák előtt vihetik is végben, ami mátt bé vött törvényeknek rendi is azt kívánván. Ugyan ezen forumon szoktak agitáltatni az criminalis causákból, úgy mint lopásokból, gyilkosságból, paráznaságból, égetésből és egyéb ország tilalma ellen való dolgokból (ámbátor az jobbgyok között légyen is) emergált causák. Ezent mutatván az boldog emlékezetű Lorántffy Susánna fejedelem asszszony idejébéli instructioik és az Approbata part. 2. tit. 10. art. 1. Ezekből világosan kiteczik, hogy Fagarasföldén nincsen több fegyveres forum, hanem csak ez, nem is appellaltathatik innen az causa más forumra, az eddig való szokás szerént, hanem ha kik ő nagyságoknak praesentiajokra appellálnak, melly az minthogy ennek előtte is az főkapitányok substitutussai vagy vice gerenti elől magok eleiben ad sanioirem revisionem appellaltathatott, annál inkább ő nagyságok eleiben appellaltathatik s transmittaltathatik is. Ugyan itt szokták publicaltatni is mindenféle donatioikat, armalisokat s egyéb privilegialis leveleket is.” A továbbiakban részletesen tárgyalja az alsószékeket, bírságokat stb. Vö. Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár (a továbbiakban ErdRefGyLt), Fogarasi református egyházközség levéltára (a továbbiakban FogReFlt) Fasc. I. nr. 25.

sokszor sok ízben forognak az eclesia causái a szék előtt, leginkab pedig mivel azon kívül is az szek assessori ugjan azok voltak, kik az consistoriumnak is”.³³ A nyolcvanas évek végén tehát a Bethlen Gergely kapitány elnöklete alatt működő felsőszék e személyi összefonódások útján is hatékony támaszt nyújthatott az egyházközségnek.

Fogarásföldén a liber baronatusi joghatóság a bírói/közigazgatási összetevők mellett kiegészült egy újabb hatáskörrel is, nevezetesen a terület egyházi viszonyainak felügyeletével, irányításával: a *districtus ura* tehát az igazságszolgáltatási-közigazgatási jogkör mellett a jelentősebb egyházkormányzati és szervezeti ügyekben is kizárólagos jogot gyakorolt. Fogaras mezőváros református egyháza, pontosabban annak konzisztóriuma mellett, bár az uradalom területén az ortodox román-ság volt túlsúlyban, és a lutheránus szászok is jelentékeny közösséget képviseltek Sárkány birtokon, Bethlen mezővárosban és Fogarason, más felekezetet a fejedelem vagy Fogarasföldre mindenkor ura jóváhagyása nélkül egyházi főhatóságot nem gyakorolhatott. Erre utal például I. Rákóczi György fejedelem 1647. évi oklevele, mellyel István berivoji papot fogarasföldi esperesnek nevezte ki: „Noha annak eleötte valo ideokben is Fogarasföldre es azon lako olah papok az Erdelyorszaghi olah püspök inspectioja ala nem voltak subiectusok, es azoktol dependentiajok nem is volt, az mint informaltattunk, ez liber baronatussagnak eleiteol fogva valo szabadsaga is azt kívánvan...”.³⁴ Bornemissza Anna fejedelemasszony 1665. április 10-i és 11-i rendeletei, melyekkel a fogarasföldi ortodox és lutheránus egyházakat a fogarasi konzisztórium ellenőrzése alá vonta, lényegében szintén ezekhez a sajátosnak mondható viszonyokhoz vezethetők vissza. Az intézkedések szövegei ugyanis a fejedelemasszony közbelépését azzal indokolják meg, hogy sem a lutheránus superintendensnek („Mivel Fogarasi baronatusságunk alata a szász püspöknek semmi *jurisdictio*ja nincsen”³⁵), sem az ortodox püspöknek („Mivel itt Fogarasfeolden az olah püspöknek *jurisdictio*ja ninczen”³⁶) a fogarasföldi liber baronatusságban nincsen *jurisdictio*ja. A fejedelemasszony tehát liber barói előjogaitól fogva lényegében a lutheránus és ortodox egyházi főhatóságot helyettesítve intézkedett e felekezetek jelentősebb egyházigazgatási ügyeiben. A kisebb horderejű kérdésekben nyilván a fogarasi református konzisztórium volt az illetékes. E helyen nem kívánjuk ismertetni a fogarasi református eklézia és a főhatósága alá vont fogarasföldi lutheránus és ortodox egyházak közötti meglehetősen összetett kapcsolatviszonyt, mindössze annak felemlítésére szorítkozunk, hogy például a lutheránusok kapcsán Bornemissza Anna fejedelemasszony rendelete pontosan körülírja, hogy a fogarasi konzisztórium felügyeleti joga voltaképpen mit is jelentett: „... az Isten dicsősegehez valo kötelessegünktől viseltetven, nem szenvedhetjük, hogy a meghnevezet [ti. a sárkányi és betleni] szász ecclesiák s azoknak *praedicatori* (az mi birtokunk alatt leven) csak azt cselekedgyék, az mit akarnak az egyházi dolgokban, hanem a Fogarasi reformata eclesia [...] *praedicatori*bol es *inspectori*bol allo consistoriumtol függeni akarjuk, tellyes hatalmat advan a meghnevezet consistoriumnak a Sárkányi es Betleni ecclesiákban is az Isten igije szerent valo egyházi minden igazgatásra, ugy mint az hivando *praedicatorok* valasztására, a jelen valok visgalására, az illendőknek helyben hagyására, es ha kik illetlenül s rendeletlenül a felső *authoritastol* nem fügve ferkesztenek be, s erkölcsteleneknek talaltanak, közseggel egygyező ertelemből való meghváltoztatására, annak felette az ecclesiában fenforgani szokot minden teorvenyes dolgoknak eligazítására.” Az bizonyos, hogy a fenti rendelkezés értelmében a fogarasi konzisztórium gyakorolta is ezeket a jogokat, melyeket 1695-ben Bethlen

³³ ErdRefGylt, Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára, Ügyiratok. 35/1715.

³⁴ Magyar Országos Levéltár, F I: 25. fol. 26v–27r.

³⁵ FogRefLt, Fasc. I. nr. 15., másolata uo: I. c/1. 39. Közzétette Pokoly: *Egyházközségi lt* 126–127.

³⁶ FogRefLt, Fasc. XXIX. nr. 290. Közzétette Prodan: *Urbarii II.* 306–307.

Gergely fogarasi kapitány is megerősített a kurátorok részére adott instrukció harmadik artikulusában: „Mivel a Sarkanyi es Bethleni praedicatoroknak az itt valo praedicatoroktól es consistoriumtól vagyon függések, ő kegyelmek kötelessegek szerint mellejek vévén az hites notariust es ket vagy három bec sületes inspectori személyeket, szükseges minden esztendőben egyszer visitatoria kimeni, es ha mi fogyatkozások esnek valami olly dolgok iránt, melly szerint az ott valo ecclesianak vagy praedicatornak valami olly bantodása lenne, azokat eligazítani, es az inspectoriumot azon helyeken is helybe allítani, hogy annal inkább jobb modgyaval terjedhessen Isten dicsősége.”³⁷ A két egyházközség vizitálását tehát a lelkész, a kurátorok, két vagy három konzisztórium tag, illetve egy nótárius évenként végezte. Csak sajnálhatjuk, hogy az alighanem rendszeresen megtartott vizitációk közül a legkorábbi 1715-ből³⁸ maradt fent, azok alapján ugyanis lényegesen többet tudnánk a két lutheránus egyházközség fejedelemség kori viszonyairól.

A fogarasi eklézsia sajátos státusát a legjobban talán az Apafi Mihálytól jóváhagyott 1664. évi konzisztórium rendtartás kilencedik pontja világítja meg: „Mivelhogy penig ez helyly mind kiváltképen privilegiatus vólt, mind penig ez országgye ecclesiáktól külön rekesztetett, és az prédikátorok is nem convocálhatnak holmi dolgoknak igazgatására több predikátorokat, egyébiránt penig az jobb rend és a dolgoknak szebben folyása s hasznosban való kimenetele azt kivannya, annak okáért ha mi olly dolgok occurálnak az ecclesiában, mellyeket vagy törvénynyel, vagy más módokkal kelene igazításban venni, az predikátorok ne tsak magoktól tselekedjenek, hanem a megnevezett egyházi bírákat adhibeállják, azok is reciproce illendő serénységgel és jó lelkiismerettel tselekedjenek az ecclesiára nézendő igazgatásokban...”³⁹ Apafi tehát Fogarasföldre liber barói jogállására, valamint az egyházmegyei szervezettől való különállására – melynek következtében a fogarasi lelkészek az egyházi (főként bírói jellegű) ügyek igazgatásában nem számíthattak más prédikátorok közreműködésére (a fejedelem itt alighanem a parciális zsinat intézményének hiányára utal) – hivatkozva magyarázta a konzisztórium mintegy bírói hatáskörrel való felruházását. Juhász úgy véli, hogy a fejedelem ezzel a rendelkezésével a fogarasi konzisztóriumot „olyan kormányzati-fegyelmi fórummá tette, amilyen más református egyházközségek esetében a parciális (esperesi) szinódus volt”.⁴⁰

A konzisztórium ilyen jellegű működését a „Sequantur deliberationes quaedam tam in factis divortiorum, quam et sponsaliorum aliarumque materiarum determinationem videlicet consistorii ecclesiastici Fogarasiensis requirementum et concertantium, eo quo subsequitur digestae ordine” cím alatt az eklézsia születési anyakönyvébe bemásolt végzések is bizonyítják.⁴¹ E néhány bejegyzés alapján úgy tűnik, hogy leggyakoribbak a házassági ügyek voltak,⁴² de az eklézsia pénzügye-

³⁷ FogRefLt, Fasc. IV. nr. 79., másolata uo: I. c/1. 40–42. Közzétette Pokoly: *Egyházközségi lt* 136–139.

³⁸ Brassói Nemzeti Levéltár, Anyakönyvek, nr. 262. Fogaras II. 1816–1849. (a továbbiakban BrNLT, Anyakönyvek, Fogaras II) fol. 426r–427r, 428r–428v.

³⁹ FogRefLt, Fasc. I. nr. 11., másolata uo: I. c/1. 29–33. Közzétette Pokoly: *Egyházközségi lt* 120–125.

⁴⁰ Juhász: *Együttélés* 70.

⁴¹ BrNLT, Anyakönyvek, Fogaras II. fol. 333r–339v.

⁴² Pl. „Eodem anno 1675. die 8. Octobris. Fogaras várában lako Gyulai Borbély István és felesége, Balog Sarah consistoriumunkban jöven, kérének és kívánának mindkét fél tőlünk divortiumot. A legény paráznsággal vádolván feleségét, az aszszony a legényt impotentiával, kik exmittaltvan, mindenik fél relatoriajat beadvan, löt illyen deliberatum: Gyulai Borbély István felesége, Balog Sarah ellen elégségesképpen nem bizonyíthatot. Balog Sarah pedig a legény Gyulai István ellen az impotentiát elégségesen comprobalta, sőt a legénynek propria confessioja is eléggé világosságra jöt, hogy tudniillik néki nem kellett volna a házasság, végre hogy ez egyébaránt titkos dolog, pro meliori esse, ezen dologrol az aszszony Balog Sarah juramentomat deponalt. Minek okáért tetszet a consistoriumnak, hogy a mi theologusinknak a casusrol valo determinatiojokat követvén, divortialtassanak, és az egésséges fél, Balog Sarah transmittaltassék ad secunda vota.” Uo. fol. 338v.

it, hatáskörébe eső személyeket (sárkányi lutheránus káplán, Csengeri István fogarasi elsőpap szolgálója) illetve végzésekkal is találkozunk. 1685-ben pedig a fogarasi lelkészek, kurátorok és inspectorok vagy egyházbírák a konzisztórium előtt folytatandó egyházi vonatkozású vizsályokat, főként válásokat illető articulusokat léptettek életbe, melyekből az is kiderül, hogy az ilyen jellegű ügyek az elsőpap vezetése alatt működő, a másodpaptól, két kuratórból, a nótariusból és az egyházbírákból álló törvényszék illetékessége alá tartoztak.⁴³

A parciális zsinat szerepkörét Fogarason tehát az első- és másodlelkészből, valamint az egyházbírákból álló kormányzási, fegyelmezési és bírói szerv töltötte be. Minthogy a parciálisról az ügyek fellebbezés útján a legfelső fórum, a generális zsinat elé kerültek, e tekintetben a fogarasi eklézsia fellebbezési fóruma is a generális zsinat kellett hogy legyen. Erre vonatkozóan viszont csupán egyetlen adatot találtunk az eklézsia fejedelemség kori iratanyagában. Eszerint a fogarasi udvarbíró 1667 áprilisában panaszt emelt Horváth György sárkányi lutheránus káplán ellen a konzisztórium előtt, minthogy utóbbi „eo kegyelme nevel az brassai bírónak s másoknak is levelet irogatot volna”. Ezért az inspectorok – tekintettel arra, hogy „ez széknek afele birsagos dolgoknak megitelesire fellyeb valo hatalma nincsen, eő nagysagoktól tizenkét forintnál fellyeb nem is adjudicalhatot” – úgy döntöttek, hogy a káplán fizessen az udvarbíróknak 12 forint büntetést, ezenfelül őt „kövesse meg becsülettel, s adjon erős reversalist is, hogy többé olyan és egyeb illetlen dolgokban magat nem artattya”. Az udvarbíró azonban nem elégedett meg az ítélettel, és az ügyet „appellála az eő kegyelme részireöl az püspök uram szekire a generalisra”. A konzisztórium a fellebbezést viszont elutasította (Non transmittitur).⁴⁴ Az előbbiekből kiderül egyrészt, hogy az udvarbíró tudomása szerint a konzisztórium fellebbezési fóruma a generális zsinat volt, másrészt, hogy az egyháztanács – a Bornemissza Annától nyert előjogai értelmében – ténylegesen a fogarásföldi lutheránusok felügyeleti hatóságává lett.

Ami a fogarasi eklézsianak az egyházmegyei szervezettől való különállását illeti, tudjuk, hogy az egyházközség az ún. püspöki vizitáció alatt álló eklézsiai közé tartozott.⁴⁵ E jelenség feldolgozásával még adós az erdélyi református egyháztörténetírás (egyébként ennek gyakorlata az unitárius,⁴⁶

⁴³ „Articuli quidam in controversiis ecclesiasticis, maxime vero in facto divortiorum coram inspectorio Fagarasiensi ecclesiastico agitandorum ex unanimi dominorum ecclesiae Fagarasiensis ministrorum, reverendi nempe ac clarissimi domini Michaelis Rozgoni ac reverendi domini Stephani Szekeresi, nec non generosi domini Sigismundi Böer de Rétse, arcis Fagaras p. n. vice capitanei simulque ecclesiae curatoris alterius, ut et ecclesiae iam dictae universorum inspectorum, plerorum inhabitatorum et oppidi Fagaras membrorum unanimi voto et suffragiis concordibus approbati et conclusi, die 23 Maii, anno 1685., in ordinem redacti per Nicolaum Uzoni alterum ecclesiae curatorem.” FogRefLt, I. c/1. 82–84.

⁴⁴ BrNLt, Anyakönyvek, Fogaras II. fol. 338r.

⁴⁵ Ezzel a kiváltsággal az eklézsia hosszú ideig élt. Az 1759. évi széki zsinat az egyházközséget ugyan az enyedi egyházmegyéhez csatolta, de egyidejűleg jóváhagyta az eklézsia ama kívánságát, hogy továbbra is püspöki vizsgálat alatt maradjon: „1. Proponáltatván a méltóságos Supremum Consistorium determinatiója, melyben a fogarasi református ekklesia az enyedi dioecesishez applicatott, ugy mindazonáltal, hogy az ne a particularis, hanem a generalis visitatioknak subjaecaljon. Ezen determinatiót a Szent Generalis Synodus is acceptálta.” Lásd *Az erdélyi református zsinatok emlékei és végzései*. Az erdélyi református egyházkerület igazgatótanácsának megbízásából, levéltári kutatások alapján összegyűjtötte és egyháztörténeti szempontokból feldolgozta Illyés Géza (1940–1942) (Kézirat az ErdRefGylt-ban) (a továbbiakban Illyés: *Református zsinatok*) 258.

⁴⁶ Ismereteink szerint a kérdéssel az unitárius egyháztörténet írás sem foglalkozott. Mindössze annyit sikerült felderítenünk az Egyházi Képviselő Tanács 1832. február 5-i határozata alapján, hogy Torda, Abrudbánya, Verespatak és Torockó unitárius eklézsiai állottak püspöki vizsgálat alatt. „...Consistoriumunk tudása szerint a nevezett szent eklézsiai régi usznál fogva superintendentialis visitatio alatt lévén...” Vö. *Az unitárius vallás közönség egyházi törvényei*. Összegyűjtötte és sajátkezűleg leírta bölöni Mikó Lőrincz, az unitáriusok kolosvári főiskolájában az egyházjog és német nyelv r. tanára. Bevégezte 1862. ápr. 19. (Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár)

illetve lutheránus egyházakban is megvolt).⁴⁷ Bod Péter közismert munkájában megemlíti ugyan, hogy bizonyos eklézsiák nem tartoztak esperességek kötelékébe, de a jelenség okára nem tért ki. Fogarasról is csupán néhány sor erejéig emlékezett meg.⁴⁸ Salamon József 1840-ben közzétett értekezésében⁴⁹ már külön fejezetet szentelt a püspöki vizitáció alá tartozó egyházközségeknek,⁵⁰ és e sajátos egyházi jogi státus mintáját Genf, Bern és Bázeli ekléziáinak a kantonok tractusaitól különálló, önálló egyházi szervezetében vélte felfedezni. Egyidejűleg részletesebben kitért a fogarasi eklézsia helyzetére is,⁵¹ melyet Apafinak a fent említett 1664. évi konzisztórium rendtartása, Bornemissa Annának – szintén említett – 1665. esztendei rendelkezése (mellyel a betleni és sárkányi lutheránus ekléziákat a fogarasi konzisztórium felügyelete alá rendelte), illetve az egyházközség 1759. évi artikulusai alapján tárgyalta, és arra a megállapításra jutott, hogy a fogarasi eklézsia – a kolozsvárihoz hasonlóan – tractusnak tekintendő, amelynek seniora vagy decanja az elsőpap volt, a parciális zsinat szerepét pedig a konzisztórium látta el.⁵² Dósa Eleknek az *Az erdélyi evangélico-reformátusok egyházi jogtana* című munkában megfogalmazott nézete szerint azok az ekléziák tartoztak püspöki vizitáció alá, „melyek a legrégebbi időkben azon okból, mivel azokban püspökök vagy esperesek papskodtak, kivétettek azon egyházi megyék felsőbbsege alól, melyeknek kebelében feküdtek...”.⁵³ A jelenség okaira – Fogaras kapcsán is – lényegében Pokoly világított rá, ezért megállapításait a következőkben részletesen ismertetjük. Nagy Géza voltaképpen Pokoly észrevételeit vette át, de ezenfelül egy újabb elemre is felhívta a figyelmet, mégpedig egyes püspöki vizitáció alatt álló városok exponált voltára.⁵⁴ Ezek közé soroljuk az ortodox Fogarasföldséget, illetve a lutheránus Szászföld határán fekvő Fogaras mezővárost, amelynek református ekléziája sajátos felügyeletet igényelt. Juhász István a szintén püspöki vizitáció alatt álló marosvásárhelyi református eklézsia esetében – lényegében Pokoly nyomán – úgy véli, hogy a „17. század végéig szinte megszakítás nélkül a város papjai az egyházmegye seniorai s már e tényért is, de az egyházközségnek a városi magistratussal való kapcsolata révén is nem tartozott az egyházmegye hatósága alá s csak a püspök tarthatott benne vizitációt”.⁵⁵ Pokoly 1899-ben a püspöki vizitáció alatt álló ekléziák kapcsán a következőket írta: „Nevüket onnan vették, hogy nem az esperes, hanem a püspök végzi

⁴⁷ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. (Szerk. Ladányi Sándor) Bp. 1977. (a továbbiakban Zoványi: *Lexikon*) 492.

⁴⁸ „Praeter ecclesias iam specificatas sunt etiam aliae sub istis senioratibus minime comprehensae. Talis est Ecclesia Fagarasiensis in civitate Fagaras, ubi olim duo erant pastores et celebris schola una Hungarica, altera Valachica reformata. ... Dependebant etiam de facto a pastore Fagarasiensi primario (dependent) ecclesiae lutheranae Fagarasiensis, Sárkányiensi et Bethleniensi, qui in Consistorio habet auctoritatem causas ventilandi et decidendi; unde provocatio datur ad Generalem Synodum, aut ad Consistorium supremum.” Lásd *Historia Hungarorum Ecclesiastica* [...] studio et labore Petri Bod de Felső-Csernáton. Edidit L. W. E. Rauwenhoff, Carolus Szalay. vol. I. Lugduni-Batavorum 1888. 301–302.

⁴⁹ *De statu ecclesiae evangelico-reformatae in Transsilvania commentatio theologico-historica...* Claudiopoli 1840.

⁵⁰ „Ecclesiae visitationi Superintendentialis obnoxiae”, uo. 116–126.

⁵¹ Uo. 120–122.

⁵² „Ecclesia itaque Fagarasiensis, sicut et Claudiopolitana tanquam Classis vel Tractus peculiaris spectari debet, quae Seniore vel Decanum suum in Pastore primario, Partialem vero Synodum in Consistorio suo habet, caeteroquin visitationi Superintendentis, Generali Synodo, Supremo item Consistorio aequae subordinata.” Uo. 121

⁵³ Pest 1863. (a következőkben: Dósa: *Ev. ref. egyház jogtana* 43–44.

⁵⁴ „Az a 14 városi eklézsia, mely ezt az exterritoriális jogot egész a múlt század végéig élvezte, nem a püspöki hatalomvágy áldozata, hanem az ősi városi autonómia, esperesi székhely vagy éppen exponált volta miatt van kivéve az egyházmegyei közigazgatás alól.” Nagy Géza: *A református egyház története. 1608–1715*. II. Máriabesnyő-Gödöllő 2008. 328–329.

⁵⁵ *A székelyföldi református egyházmegyek*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 201. sz.). Kvár 1947. 29.

bennök a canonica visitatiót, s így egy időben az egyházmegyei hatóságok alól kivétettek, míg az újabb korban mindinkább oda visszajutnak. A kivételre nézve valamely általános elv nem volt s nincs ma sem... Azt mondhatnánk, hogy mindenikre nézve más-más ok forgott fenn, hogy a rendes vizsgálat alól kivétessenek. Ugyanis vagy nagyobb községek, vagy szabadalmas városok voltak, nagyobb egyházi vagyonnal s iskolával bírtak. Egy másik huzamosabb ideig esperesek lakóhelye volt s az esperesek egyházközségeit a püspök vizsgálta meg... Fogarasra nézve távol eső elszigetelt fekvése s a fejedelmi udvar stb. volt az ok. De rendszer az egészben nincs, s ilyet tehát fel sem mutathatunk.”⁵⁶ Közismert egyháztörténetének IV. kötetében már mélyebb összefüggéseket tárt fel: „A püspöki vizsgálat alatti egyházak multja egészen a pápas korba nyúlik vissza és összefüggésben áll a városi privilégiumokkal, a város patronatusával. A későbbi külön helyzetnek legelső oka az volt, hogy a város, mint az egyházi ügyek vezetője, kezelője, nem állott semmiféle politikai vagy egyházi felsőbb hatóságnak alatta, hanem éppen úgy, mint a megyék: közvetlenül a fejedelemnek voltak alárendelve... Nem egyházi tekintetben volt meg a mentességük, de politikai különállóságuk menté fel őket az egyházmegyei joghatóság alól. Ellenben lelkeszeik alatta állottak a rendes egyházi hatóságnak, mely alól magukat nem volt joguk kivonni. [...] Hogy mégis az ily egyházak se legyenek felügyelet nélkül, azért a püspöki vizsgálatnak vettettek alá, mi a XVII. században rendszerint úgy történik, hogy a püspök meglátogatván évenként egy-egy egyházmegyét, az ily helyeket jelölte ki a vidéki papság összejövételére s így ez alkalommal szerzett meggyőződést az illető egyház állapotáról is.”⁵⁷ Csak sajnálhatjuk, hogy a fogarasi püspöki vizitációk iratanyaga elkallódott, ezek alapján ugyanis, legalábbis a fogarasi eklézsia tekintetében, lényegesen többet tudnánk mondani erről az intézményről.⁵⁸

Az alábbiakból kitűnik, hogy Fogaras tekintetében Pokoly előbbi megállapításai lényegében megállják a helyüket, azzal a megszorítással, hogy az eklézsia sajátos egyházi jogi státusa nem Fogaras oppidum, hanem Fogarasfőldé speciális jogállásának, valamint földrajzi helyzetének tulajdonítható. Az eklézsia az újjáalakulás után, legkésőbb Bethlen uralkodása első felében kerülhetett (ismét?) püspöki vizitáció alá. A fejedelem a várkastély mellett megkülönböztetett figyelemben részesítette a fogarasi református gyülekezetet is: egyrészt uralkodása utolsó éveiben megkezdték a református templom építését,⁵⁹ másrészt az „ecclesianak leveő sok egyenetlen confusio” miatt 1629-ben két egyházbírából és azok helyetteseiből alakított világi testületre, konzisztóriumra bízta az eklézsia igazgatását, valamint jövedelmeinek kezelését,⁶⁰ minden

⁵⁶ *Az erdélyi református egyház területi beosztásáról.* Protestáns Szemle XI/1899. 319–320.

⁵⁷ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története.* IV–V. Bp. 1905. (a továbbiakban Pokoly) IV. 131–132. Ugyanott Pokoly a 17. századra a következő püspöki vizsgálat alatt álló egyházközségeket sorolja fel: Kolozsvár, Dés, Fogaras, Marosvásárhely, Nagyenyed, Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Déva, Szék, Illyefalva. Lásd még Pokoly V. 60–66.

⁵⁸ Leltári kimutatás a fogarasi református egyházközség történelmi levéltár anyagáról, mely a Főtiszteletű Igazgatótanács 784/1973. 11. rendelkezése alapján átadatott a Kolozsvári Református Egyházkerület központi gyűjtőlevéltárának. 7. oldal: „VII. csomag, nr. 112–115 (hiányzik). Pokoly József tanárnak átadva Kolozsvárra. (Tartalmuk szinodusi végzések és generális vizitációk jegyzőkönyvei.)”

⁵⁹ A fejedelem 1629. május 19-i okleveléből ugyanis kiderül, hogy „Fogarasi varosunkban Betlen uczában amelly templomot Istennek szent nevenek dicseretire erigáltattunk, annak tágasságáért kellett volt ott valo házát ugyan Fogarasban lako Csiszár Péternek elhánytunk.” FogRefl, Fasc. XXII. nr. 239., Fasc I. nr. 32.

⁶⁰ „...ezen ecclesianak biraiva kegielmességwnkbeől praefialtunk ugiانيت lakozo vitezleő Belenyesi Gyeörgy es Szarasi Matias hiveinket, kiknek subordinaltuk Kertesz Janost és Dersi Istvant. Mellyeknek plena autoritast engedven az ecclesianak directioiara es minden jeovedelmenek exactioiara, beszolgaltatasara es egieb hasznara nezendeő szwkseghes dolgaira.” FogRefl, Fasc I. nr. 10. Közzétette Pokoly: *Egyházközségi lt* 106–107.

bizonytal tehát a vizitáció tekintetében is intézkedett. De minthogy a mezővárost földrajzi fekvése okán nem kebelezheték, és nem is kebelezték be az egyházmegyei szervezetbe (nyilván ma nehéz eldönteni, hogy a földrajzi helyzet mennyire befolyásolta ennek az elkülönülésnek a kialakulását, de kétségkívül szerepe volt benne, és ugyanakkor lényeges szempont lehetett a konzisztórium létrehozásában is), illetve tekintettel Fogarasföldre liber baronatusi státusára a püspöki vizitáció maradt a felügyelet eszköze annak ellenőrzésére, hogy a gyülekezetben törvényes rend szerint folyik-e az élet. Szintén Bethlen idején indulhatott meg a fogarasi reformátusság a konszolidálódás útján, melynek egyik különös (úgy véljük, részben a püspöki visitatiohoz is magyarázatot nyújtó) mozzanataként tartjuk számon Petri Ferenc ottani működését (1634 után–1642[?]). Petri Ferenc Geleji Katona Istvánnak 1640-ben Gyulaféheváron megjelent latin nyelvű prédikációgyűjteményében Gelejit és munkáját köszöntő latin nyelvű versek egyik szerzőjeként mint „Franciscus Z. Petri, ecclesiarum orthodoxarum terrae Fogaras inspector et [...] principis Transsylvaniae concionator Fogarasiensis”⁶¹ tűnik fel. Ennek megfelelően tehát Petri 1640-ben I. Rákóczi György fogarasi udvarának a prédikátora volt és egyidejűleg a fogarasföldi református egyházak *inspectora*. Utóbbi tisztségével hozta kapcsolatba Zoványi a fogarasföldi református egyházmegye megalakítását. Közismert protestáns egyháztörténeti lexikonában Zoványi külön címszót szentelt a fogarasföldi egyházmegyének, bár ilyen alakulat, legalábbis de jure, nem létezett.⁶² A Petri neve mellett feltűnő *inspector* cím – úgy véljük – a fejedelem, illetve Geleji és környezetének ama törekvését juttatta kifejezésre, hogy a vidék románságának alighanem tervbe vett reformációjával, úgyszintén a lutheránus egyházközségeknek a református eklézsia alá rendelkezésével újabb egyházmegyét alakítsanak meg. Erre azonban nem került sor, mint ahogyan az *inspector* cím sem tűnik fel a későbbiekben a fogarasi lelkészek megnevezésében, jóllehet a fogarasi konzisztórium a következő évtizedekben ténylegesen az ottani lutheránus, illetve, időről időre, az ortodox gyülekezetek kormányzati szerve volt. (Itt említjük meg, hogy Tofeus Mihály püspök [1679–1684] is próbálkozott a fogarasi református, valamint a betleni lutheránus ekléziából káptalant szervezni, és azt saját felügyelete alá rendelni, de kísérlete nem járt sikerrel.⁶³) Petri Ferenc említett két tiszteréről csupán ez a híradás maradt meg, annyit viszont még sikerült felderíteni, hogy fogarasi működése során 1638-ban lelkészként (*pastor*) tűnik fel,⁶⁴ 1642 márciusában pedig elsöpapnak írta magát⁶⁵ (az

⁶¹ *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. III. 1636–1655. (Szerk. Heltai János) Bp. 2000. 1825. sz.

⁶² „Fogarasföldi ref. egyházmegye, több évtizedig tartó alakulat volt 1640 tájától, amikor a dési egyházmegyében előzőleg is espereskedő Szinpetri Ferenc volt Fogarason a fejedelmi udvar lelkésze. Mint »dékánnak« vagy »inspectornak« hatásköre alá tartoztak a máskülönbén a sinki ev. káptalan részét képező, de Fogaras vármegyében fekvő Bethlen és Sárkány ev. egyházai. Úgyszintén alája rendeltettek a fogarasföldi román ref. egyházak is. Szinpetrinek a lelkész utódai, bár Erdély önállósága idején hasonló hatáskörrel rendelkeztek, nem éltek az általa használt címmel.” Vö. Zoványi: *Lexikon* 202.

⁶³ „Tophaeum voluisse ex Fogarasciensis et Bethleniensis mixtum facere capitulum suae postmodum inspectioni subiiciendum.” Lásd *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. VIII/2. *Annales ecclesiastici* 1556 (1531)–1706 (1763). Bearb. von Julius Gross. Durchgesehen und ergänzt von Gernot Nussbächer. Hrsg. von Elisabeta Marin. Kronstadt 2002. 392. Lásd még Joseph Trausch: *Geschichte des Burzenländer Kapituls*. Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens III/1852. I. Heft. 59.

⁶⁴ Nicolae Sabău: *Două clopote din secolul al XVII-lea la Făgăraș*. Ars Transilvaniae. IV/1994. 140.

⁶⁵ Kercsisórai Jancsó Pált 1642 márciusában mint „pastor ecclesiae Fogarasiensis primarius” temette el. Vö. Kelemen Lajos: *Kerczesorai Jancsó Pál följegyzései származásáról, életéről és rokonairól*. = Uő. *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányokat és a jegyzeteket írta Sas Péter. Kvár 2006. 387.

eklézsiának ekkor tehát már két papja volt). Úgy véljük, hogy a fejedelem fogarasi prédikátora címének elnyerése a várkastély első emeletén található református kápolnának az 1630-as évek végén történő kialakításával hozható kapcsolatba. Szász krónikás jegyezte fel, hogy azt a fejedelem 1639. március 17-én szenteltette fel az erdélyi szász püspök, illetve más egyházi személyek jelenlétében.⁶⁶ Petri Ferenc minden bizonnyal papja volt ennek a kápolnának is, s mint ilyen a felszentelés körül nyerhette el a „principis Transsylvaniae concionator Fogarasiensis” címet s egyidejűleg a vidék egyházai feletti felügyeletet. S minthogy egyetlen adatot sem találtunk azt illetően, hogy 1640-ben Fogarason valaki más lett volna az elsőpap, majdnem bizonyos, hogy Petri a fogarasföldi *inspector*, illetve a fejedelem fogarasi prédikátora tiszte mellett megmaradt az eklézsia elsőlelkészének is.⁶⁷ Nyilván különösnek tűnik a neve mellett feltűnő *inspector* cím, ugyanis tudjuk, hogy Fogarasföldön csupán Fogarason volt református gyülekezet, továbbá – legalábbis adataink szerint – a fogarasföldi lutheránus egyházközségek (Sárkány, Betlen) ekkor még nem tartoztak a konzisztórium főhatósága alá (bár Bornemissza Anna 1665. évi említett rendelete szerint „...ennek előtte is ettől kellett nékiek függeniek és halgatniok”⁶⁸), hanem a sinki szász káptalan részét képezték, úgyszintén az ortodox közösségeket is később vonták az egyháztanács ellenőrzése alá. A megnevezés viszont mégiscsak arra utal, hogy Petri Ferenc valamilyen felügyeleti, ellenőrzési jogot gyakorolt Fogarasföldén, és ez minden bizonnyal korábbra, az 1630-as évek végére tolja a fogarasföldi ortodox (és lutheránus?) egyháznak a református konzisztórium főhatósága alá rendelésének (vagy legalábbis Geleji és környezete erre vonatkozó törekvéseinek) időpontját. Nem kizárt tehát, hogy – kiegészítve a fent mondottakat – Fogarast mint kvázi esperesi székhelyet is vizitálta a püspök, s minthogy a későbbiekben is – bár az *inspector* megnevezés többé nem tűnik fel – a fogarasi lelkész, illetve konzisztórium maradt egész Fogarasföldre egyházi főhatósága, ezért más esperesi székhelyek mintájára Fogaras is püspöki vizsgálat alatt maradt.⁶⁹ Mindaddig két olyan adatot találtunk, amely püspöki vizsgálatot említ Fogarason: „Mi Geleji Katona István, az Erdélyi Orthodoxa Ecclesiának püspökje, Uzoni Boldizsár dévai és Veresmarti Gáspár marosvásárhelyi esperesek, adjuk értékre mindeneknek, akiknek illik [...], hogy mi in anno praesenti 1645. 27. Ianuarii, midőn az egész szent universitas képében Fogarast generalis visitatiot insinuáltunk volna, a városi uraim mind a nemesség, s

⁶⁶ [1639] „Die 17 Martii princeps superattendentem Saxonicum evocat Fogaraschinum, et alios viros religiosos, ad inaugurationem templi, quod in arce Fogarasiensi ad cultum divinum exstrui curaverat, illud iuxta ritum ecclesiae sanctum et usitatum, Deo dedicare et consecrare voluit, factum id etiam, annuente Deo feliciter.” Vö. *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive annales hungarici et transsylvanici* [...] Ed. Josephus Trausch. P. II. Coroniae, 1848. 17. Ezt az időpontot látszik megerősíteni a kápolna szószéktartó gyámköve, melyen az 1639-es évszám olvasható, valamint az 1640-ből származó ajtókerete. Vö. Kovács András: *I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. = Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna*. II. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak 2000. 69–70; Uő: *A fogarasi várkastély*. = Uő: *Épületek emlékezete – Nevezetes épületek Erdélyben*. Bp. 2007. 160–162.

⁶⁷ Itt említjük meg, hogy – a rendelkezésünkre álló adatok alapján – a másodlelkézi tiszt létrehozása Fogarason az 1638–1642 közötti évekre tehető, amikor Petri említett tisztségei mellett már nem tudta megfelelően ellátni feladatait a fogarasi eklézsiában. Az általunk név szerint ismert első prédikátor, Besenyei B. János egy évtizeddel később, 1650-ben tűnik fel a forrásokban, de bizonyos, hogy még 1649-től Fogarason működött.

⁶⁸ Lásd a 35. jegyzetet.

⁶⁹ A Geleji-kánonok a generális vizitáció kapcsán, melyre egyébként meglehetősen ritkán, a XCII. kánon szerint háromévenként került sor, felváltva a vármegyei, illetve a székelyföldi egyházmegyékben, nem említik a püspöki vizsgálat alatt álló eklézsiák látogatását. Vö. *Canones ecclesiastici ex veteribus qua Hungariensibus, qua Transilvaniensibus in unum collecti*... Maros Vásárhelyinyi, 1842. XCII. (62); lásd még Pokoly IV. 133.

mind pedig a polgári rend adának jegyzésben előnkben néminemű postulatumokat, kérvén azon, hogy azokat kívánságok szerint helyben hagynók és ratifikálnók.”⁷⁰ Ebből világosan kiderül, hogy Geleji püspök 1645 januárjában Uzoni Boldizsár dévai, valamint Veresmarti Gáspár marosvásárhelyi esperesekkel – Keserői Pál lelkészsége idején – Fogarason vizitált, mely során az előljáróság tőlük a halotti harangoztatás és az ezért fizetendő illetékek, a temetési éneklés stb szabályozása kapcsán bizonyos artikulusok megerősítését kérték. Ezeket a vizitáció jóvá is hagyta, majd ugyanazon cikkelyek az 1645. évi marosvásárhelyi zsinat végzései közé is bekerültek.⁷¹ Másik híradásunk a naplóíró Rétyi Pétertől maradt meg, mely szerint 1665. március 28-án „jöve visitatióba a Székelyföldről Veresmarti Gáspár tiszteletes, az Erdélyben levő ortodoxa, tudniillik helvetica religiók püspöke és a kolozsvári ecclesia superintendense, innen elmenvén die 30 napján Kolozsvár felé.”⁷² Mindkét adat arra enged következtetni, hogy a 17. században is, akárcsak később, a fogarasi eklézsia vizitálására akkor került sor, amikor a generális zsinatot vagy vizitációt a székelyföldi egyházmegyékben tartották.⁷³

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a fogarasi eklézsianak három sajátos ismérve, mégpedig a püspöki vizsgálat, a konzisztórium – erdélyi viszonylatban – korai megalakítása és a fogarasföldi ortodox és lutheránus egyházak feletti bizonyos mértékű felügyelet gyakorlása több tényező együttes hatásának tulajdonítható: Fogarasföldre liber bárói jogállásának (ebből kifolyólag például a lutheránus és ortodox egyházfők nem gyakorolhatták szokott jurisdictiójukat híveik felett, mely jurisdictiót részben, a konzisztórium vette át), földrajzi fekvésének (amiért az eklézsia nem tagolhatták be az egyházmegyei szervezetbe, következésképpen nem esperesi, hanem püspöki vizitáció alá tartozott, a parciális zsinat több funkcióját pedig, mint például a házassági perek lefolytatását, a lelkészekből és a konzisztórium tagjaiból felállított házassági törvényszék vette át), valamint a település felekezeti és etnikai kevertségének (főként a lutheránus szász elem súlya a városi renden belül, aminek következtében a város vezetősége nem jelentette egyszersmind az eklézsia előljáróságát is). Fogarasföldre liber baronatusi jogállása és földrajzi fekvése határozta meg tehát a fogarasi református eklézsia sajátos egyházi jogi státusát és szervezetét, valamint a vidék egyházi viszonyait. A szabad ispánság intézményének egyik lényeges jellemzője, a törvénykezési-közigazgatási önállóság – mutatis mutandis – az eklézsia tekintetében is éreztette hatását, ugyanis a fogarasföldi református, lutheránus és ortodox egyházakból alakított, mintegy „önálló egyházszervezet” élén a fogarasi konzisztórium állott, amely a lutheránus és – időről időre – az ortodox püspökök beavatkozása nélkül intézte az egyházigazgatási ügyeket.

⁷⁰ Illyés: *Református zsinatok* 83–85.

⁷¹ Uo. Lásd még *A humyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere*. III. 1686–1807. Összeállította, saját alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közléteszi Buzogány Dezső – Ósz Sándor Előd. Kvár 2007. 46–47.

⁷² *Rétyi Péter naplója*. Előszóval és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Maria Ursuțiu. Buk. 1983. 52–53. Itt említjük meg, hogy az eklézsia 1672. évi számadásai között is feltűnik egy tétel, amely alighanem újabb vizitációra utal: „Püspök gazdalkodására [költöttek] fl. 2, 44.” Vö. *FogRefLt*, Fasc. XXXII. nr. 328. („Szöcz Janos es Szöcz Thamas uraimék perceptorsagoknak idein valo perceptumokrol levő sumarius extractus.”)

⁷³ „...a püspöki vizsgálat alatt levő fogarasi eklézsia akkor vizsgáltatik meg, mikor a zsinat a háromszéki megyékben tartatik.” Vö. Dósa: *Ev. ref. egyház jogtana* 41.

Ecclesiastical-juridical Status of the Reformed Church in Făgăraș in the 17th Century

Keywords: Făgăraș district, liber baronatus, reformed church, episcopal visitation, manorial court, synodus partialis, consistory

The aim of this paper is to present the specific ecclesiastical-juridical status of the Reformed Church in Făgăraș. We came to the conclusions, that the three distinctive characteristics of this church, such as the episcopal visitation, the early establishment of the consistory and the supervision of the Orthodox and Lutheran churches of the district can be attributed to several causes. Firstly, it was the juridical status (*liber baronatus*) of Făgăraș district due to which the hierarchy of Orthodox and Lutheran churches could not exercise their usual jurisdiction, their attributes being partly taken over by the consistory. Secondly, it was the geographical location due to which the church could not be included into a deanery, therefore it has been placed under episcopal and not decanal visitation, and some functions of the partial synod (*synodus partialis*), such as judging matrimonial cases, were taken over by the divorce court composed by priests and members of the consistory. Thirdly, it was the ethnic and religious heterogeneity, especially the existence of a significant Saxon Lutheran community, due to which the borough's council could not coincide with the parish's council.

Rodner Lukács kolozsvári polgár házáról

Az éledező erdélyi műemlékvédelem próbatételei közé tartozott 1995-ben egy erősen elhanyagolt, furcsa kinézésű épület a kolozsvári Óvárban. A Mátyás király utca 3. szám alatti ház¹ nagyobbik részének akkori tulajdonosa könyvkiadót, irodákat álmodott a késő barokk és a korai klasszicizmus stílusjegyeit ötvöző rozoga, jelentős statikai beavatkozásokat is igénylő emeletes épületbe. Régészeti és falkutatásnak kellett megalapoznia a tervezést, s ezek a kutatások nemcsak végbementek, de a régészek által már kiásott árkokat felhasználandó elkezdődött az épület szerkezeti megerősítése is, hamarosan azonban le is állt, mert a megrendelő anyagi forrásai hirtelen elapadtak.² A munka abbamaradt, s a tulajdonosváltást követő években a falkutatás kendőzetlen és siralmas nyomait viselő épület újonnan telepített, az igényes belvárosi környezethez egyáltalán nem illő lakókat kapott, akik a beépítésre váró, felügyelet nélkül maradt faragványokat eltüntették, egy részüket éppen a régészeti kutatás során feltárt középkori kútba hányták. Némi előrelépés a ház sorsában csak 2009-ben következett be, amikor az épületnek e része egy vendéglátóipari vállalkozás használatába került.

Az 1995-ben végzett falkutatások során másodlagos elhelyezésben viszonylag sok épületdíszítő faragvány került elő, többek között kőből faragott egyenes záródású késő gótikus ablakkeretek maradványai³ – közöttük négy bal alsó sarok töredékével –, amelyek így legalább négy különböző ablak egykori létét bizonyították a ház L alakban elhelyezett három boltozott pincehelyiségéből kirajzolódó egykori gótikus épületben. Arra utaltak ugyanakkor, hogy a 15. század utolsó évtizedeiben, miután a városfalak kiterjesztésével az Óvár e déli oldala érdeklenné vált a város védelme szempontjából, s amikor e falakon kívül és belül felparcellázták az addig védelmi megfontolásból beépítetlenül hagyott területet – jelentős és igényes házak épültek az Óvár kapujához vezető utcáskában is. Ez a folyamat minden valószínűség szerint csak az 1453. évet követően indulhatott meg. A kolozsvári magyar polgárok az évi összeírásaként emlegetett városi számadáskönyv-töredékben⁴ ugyanis kétségtelenül feltűnnek a város újonnan felépült vagy még épülőben levő falai és kapui, az Óvárat az Újvárostól elválasztó Monostor és Híd utcában azonban még mindig csak egy-egy, az Óvár falával átellenben fekvő házsort jártak be az adószedők, nyilván azért, mert az Óvár védőárka ezen a két oldalon akkor még nem lehetett felparcellázva, még kevésbé beépítve. Akkortól kezdve építhették be a falakon belül, az Óvár bejáratának szomszédságában elhelyezkedő kis telkeket is.

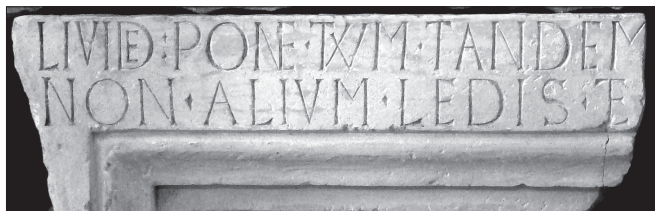
Kovács András (1946) – művészettörténész, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár, akovacs@hiphi.ubbcluj.ro

¹ A hatályos romániai műemlékjegyzék CJ-II-m-B-07391 jelű tétele. – Debreczeni László: *Az 1953. évi kolozsvári műemlék-összeírás építéstörténeti eredményei. = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk Bodor András et al. Kvár–Buk. 1957. 235/58. jegyzet.

² A tervező Utilitas SRL felkérésére a falkutatást e sorok szerzője végezte, az eredményeket összegező, román nyelvű kéziratot jelentése 1996. június 27-én kelt, s megtalálható a helyreállítás iratanyagában.

³ Kolozsváron többek között a Mátyás király utca 2. számú házban maradt fenn egy ilyen földszinti ablak, párhuzamai Mátyás király szülőházának a homlokzatán is feltűnnek.

⁴ Szabó Károly: *A kolozsvári magyar polgárság összeírása.* I–II. közl. Történelmi Tár 5/1882. 525–541, 729–745.

1. ábra. Feliratos reneszánsz ablakkeret töredéke

Weisz Attila felvétele 2009

A gótikus kerettöredékek feltűnése után nem jelentett különösebb meglepetést az sem, hogy előkerült néhány, az épület 16–17. századi átalakításait, szepítését illusztráló reneszánsz töredék is. Két egyszerű profilú, egyforma gyámkövének a párhuzama a szentbenedeki Korniskastély 1673 táján kialakított egykori lépcsőházából volt ismert.

Figyelemre méltóbb volt az a csoportja az akkor előkerült töredékeknek, melyek egy címerdiszes, két függőleges osztóval tagolt ablakhoz tartoztak, egy másik jelentős ablaktöredékre pedig elegáns feliratának csonka maradéka hívta fel a figyelmet. Az utóbbit hosszukás kapitálisai, egymásba írt és összevonásokkal is tömörített szövege kétségtelenül a 16. század utolsó évtizedeinek kolozsvári feliratai közé sorolta, de mivel a feliratos fríznek csupán a fele került elő, még szövegének az értelmezése is bizonytalan volt. Nemrégiben azután egy digitális szöveggyűjteményben⁵ felbukkant a felirat forrásául szolgáló, ma is megszívlelendő bölcs biztatás általunk ismert legrégebbi változata, s ezzel lehetővé vált a csonka szöveg kiegészítése:

LIVIDE: PONE. TVVM. TANDEM[EXITIALE VENENVM]
NON. ALIVM. L(A)EDIS. TE. [FVROR ISTE NECAT]⁶

Azaz:

Mégse maradj irigy immár, méreg a düh a szivedben,
Bajba sodornál mást: tégedet ér el a vég.

(Egyed Emese fordítása)

E szépen csengő disztichonba öltöztetett gondolat eredetileg a lotharingiai származású s a gregoriánus zeneelmélet művelőjeként nevezetes Nicolaus Wollick / Volcyr de Sérouville (1480–1541)⁷ *Opus aureum musicum* címet viselő s Kölnben először 1501-ben kiadott, később többször is újranyomott zenei traktátusának első részét zárta. Az antikizáló epigramma mindenképpen tükrözi a ház tulajdonosának latinos műveltségét, ő azonban nem annyira az idézett

⁵ *Die Musica Gregoriana des Nicolaus Wollick*. Ed. Klaus Wolfgang Niemöller (Beiträge zur Rheinischen Musikgeschichte. 11.) Köln, Staufien, 1955. 1–80. – www.chmtl.indiana.edu/tml/16th/WOLOPA_TEXT.html (2012. június 10.)

⁶ A feliratban összevont betűket aláhúzással emeltem ki. Nyers fordítása: Irigyen adagold hát halálos mérget, // Mást nem sújtasz, téged pusztít e szenvedély. Vö. még a töredék harmadik negyedének a néhai Szabó György által készített szakavatott fordításával is Löwy Dániel–Demeter János–Asztalos Lajos: *Köbe írt Kolozsvár*. Kvár 1996. 66. munkájában.

⁷ Az immár elég szép számmal hozzáférhető erdélyi és magyarországi könyvjegyzékekben a szerző neve nem fordul elő, valószínűleg azért, mert a reformációval kihunyhatott az érdeklődés mondanivalója iránt.

2. ábra. Lucas Rodner címeres ablakkeretének töredékei egy rekonstrukciós kísérletben

Maksay Ádám felvétele 1995

3. ábra. A címeres töredék

zeneelméleti műben, sokkal inkább az ilyesféle bölcs mondásokat népszerűsítő irodalomban bukkanhatott rá az idézetre. Valószínűbbnek látszik ugyanis, hogy a kolozsvári megrendelő egy másik, gyakorlatiasabb és ezért olvasottabb, nagyobb közönséghez szóló nyomtatványból, Johannes Haller krakkói nyomdájának 1522-ben kiadott *Summarius computus ex varijs computualibus libris breuiter recollectus* címet viselő csíziójából⁸ vagy valamilyen hasonló műfajú, hihetőleg szintén krakkói⁹ kiadványból inspirálódott.

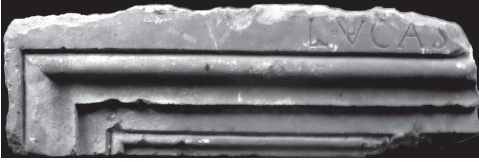
A felirat nyúlánk, viszonylag keskeny, vésett nagybetűi a 16. század utolsó évtizedeinek kolozsvári feliratainak tűnnek fel.¹⁰ Az ablaknak, melynek a szemöldökfrízét díszítette, egyetlen függőleges osztója volt, s a törésvonal helyzetéből adódóan állíthatjuk, hogy nem volt rajta címer. Körbefutó s egykor valószínűleg a könyöklő fölött derékszögben a nyílás felé forduló profilját lépcsőzetes lemezek közé fogott kima és pálca alkotta.

A másik, hasonló keretelésű ablak szélesebb, háromszatú volt, frízét azonban fogsordísz szegélyezte, melyre a lépcsőzetes profilú, lemezekkel elválasztott kimából és erőteljes félpálcából álló szemöldök támaszkodott. A középtengelyében elhelyezett, szimmetrikusan ívelt reneszánsz pajzsban a tulajdonos címere domborodott. Ez valamilyen fácskát vagy tojásdad fejű virágtövet ábrázolt, fölötte kétoldalt az L és az R betűkkel. A címerpajzs kidomborodó betűformái technikájukban eltérnek ugyan a másik ablak bevéssett írásjegyeitől, de ha arra gondolunk, hogy az egykor bizonyára festett címerpajzson csupán ezt a két betűt kellett kiemelni, akkor elfogadhatjuk, hogy a két felirat között nagy különbség nincs, egyetlen közös írásjegyük, az L formája, magassága és rövid, majdnem háromszögű vízszintes szára révén valamennyire

⁸ Az általam talált boroslói (Wrocław, Lengyelország) példányban az epigramma a *Contra invidum* (Az irigy ellen) címet viseli. Vö. www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=14438&from=FBC (2012. június 21.)

⁹ Az ugyancsak krakkói Unglerus officina 1527 k. megjelent kiadványában, továbbá az ottani Hyeronimus Vietoris nyomda 1541-es kiadványában egyaránt szerepel. Vö.: www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=6153&from=PIONIER%20DLF. (2012.06. 21.)

¹⁰ Berkenyesi Istványa síremléke (1595), Történeti Múzeum; Sera Anna síremléke (1597) Farkas utcai ref. templom.

4-5. ábra. Ablakszemöldök töredékei Lucas Rodner házából
Mihály Melinda felvételei. Kolozsvár: Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum.

még hasonlít is a másik felirat azonos betűihez, így valószínűnek látszik az is, hogy a két ablakkeret közel egy időben keletkezhetett.

Annak idején a monogramos címer egyengette az utat a tulajdonos személyének az azonosításához is. A keresést megkönnyítette, hogy a ház az Újvárosból az Óvárba vezető s Heltai Gáspár által emlegetett, ma már nem létező, de a Mátyás király utca tölcseres szűkületének formáját máig meghatározó kapu belső, nyugati oldalán állott. Minthogy az Óvár (Vetus Castrum) különálló és külön adózó negyede volt a városnak, s az ottani háztulajdonosok névsora a 16. század végétől a viszonylag sűrűn fennmaradt városi adókönyvekben is külön fejezetet alkot, továbbá mert az adószedők vagy elsőként, vagy utolsóként látogathatták meg, így az általunk vizsgált ház tulajdonosa az összeírás sorrendjében is vagy az első, vagy az utolsó óvári adófizető lehetett. Elképzelhető volt tehát, hogy az adókönyvekben is felbukkan a neve. Kiss András főlevéltáros, aki akkoriban éppen a kolozsvári adókönyvekkel foglalkozott, volt szives kikeresni ezt az LR monogramos tulajdonost a 16. század végén. Ő derítette ki, hogy az általunk vizsgált házban egy minden bizonnyal Radnáról Kolozsvárra származott Lucas Rodner nevű tekintélyes szász polgárt,¹¹ a városi tanács tagját keresték fel elsőnek az adószedők, s a források őt megközelítőleg az 1606-ot megelőző másfél évtizedben folyamatosan emlegetik.¹²

Az eddigiekből arra kell következtetnünk, hogy a jelenlegi épület középkori, 15. századi magvát alkotó rangos, késő gótikus lakóház reneszánsz stílusú átalakítására, legalább két, igényes ablakkeretének az elkészítésére nagyjából egy időben, Rodner Lukács birtoklása idején, 1590 és 1606 között kerülhetett sor.¹³

E dolgozat véglegesítése közben váratlanul újabb érvvel gyarapodtak a tulajdonos személyével és az építkezés keltezésével kapcsolatos elképzeléseink. Kiderült ugyanis, hogy az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum Kötárának a raktárában lappang még egy kettétörött, ugyancsak fogsordíszes és feliratos, kétosztatú, a fentebb ismertetett feliratos ablakéval egyező kerethez tartozó szemöldökkő, frízében az előbbi két töredéken látható írásjegyek formáit is közös nevezőre hozó LVCAS RODNER felirattal.¹⁴ Ezt a darabot Orosz Endre (1871–1945) műgyűjtő,

¹¹ Kiss András kijegyzései szerint: 1 ¼ rováson volt 1592-ben. Kolozsvár Város Levéltára, a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága – a továbbiakban KvLvt 5. kötet XIV. fasc. 1.; 1 ¼-en 1593-ban KvLvt 5.XVI. 1.; ¼-en 1594-ben KvLvt 5. XVI. 65.; 1595-ben KvLvt 5.XVI. 129.; 1606-ban (KvLvt 10. X. 131).

¹² A pályafutására utaló s különböző forráskiadványokban hozzáférhető adatokat Asztalos Lajos gyűjtötte össze: Lówy Dániel–Demeter János–Asztalos Lajos: *i.m.* 66.

¹³ Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Kvár–Bp. 2003. 29–30/110. jegyzet.

¹⁴ Erre a szakirodalom által mindaddig mellőzött faragványra Mihály Melinda, a Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum munkatársa hívta fel a figyelmemet. Jelenlegi leltári száma F 2628.

néprajzkutató és régész ajándékozta volt 1944-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, s onnan került, helyváltoztatás nélkül, az EME gyűjteményeinek kisajátítása révén a jelenlegi állagba.¹⁵

Ma már igen nehéz felidézni az Óvári kapun áthaladó kolozsváriak elé táruló látványt, a kapun belül tölcselesen kitáruló, kutas terecskének a rangos polgárházak, Mátyás király és Bocskai István szülőháza, valamint a Rodner-ház reneszánsz homlokzatai által meghatározott képét. Nehéz elképzelni, hogy milyen látvány lehetett Bocskai István egykori, 1606 őszén nagy, két és fél métert meghaladó magasságú színes címert és feliratot is magába foglaló edikulával díszített, rangos szülőházával átellenben a szerényebb homlokzatú, két, feliratos és kétosztatú, valamint egy harmadik, címeres és hámosztatú ablakkal alakított homlokzatú Rodner-ház.

Viszonyaink szomorú folyománya, hogy az épület eltervezett helyreállítására, faragványainak bemutatására már nem kerülhetett sor.

The House of Lucas Rodner of Cluj

Keywords: Lucas Rodner, Cluj, two-story building, late Baroque-early Neoclassical style, Gothic and Renaissance windows, epigram-fragment inscription

The two-story building situated in the *Vetus Castrum* of Cluj, belongs at first appearance to the late Baroque–early Neoclassical style. The research of the house conducted between 1995 and 1996 has discovered the remains of at least four Gothic windows, as well as some fragments of Renaissance windows. One of the latter bears an inscription that is a fragment of an epigram, inspired probably from calendars printed in Krakow sometime in the first part of the 16th century. Another fragment, contemporary with the previous one, bearing a coat of arms along with the LR monogram, has led to the identification of the owner of the house: Lucas Rodner, a member of the town-elite who held public-offices between 1590–1606. In addition to the above mentioned, a third window-frame fragment belonging to this same group and bearing the name of the owner, was preserved in the collection of the National History Museum of Transylvania.

¹⁵ Eredeti leltári száma VI. 7614.

Szász Anikó

Bethlen Gergely utasítása bervei tiszttartójához 1683-ból

A 17. század első felében a bethleni vagy keresdi Bethlen család másodrangú szerepet töltött be a fejedelemség politikai vezetésében. A század második felében azonban megnőtt a jelentőségük, a család több tagja viselt egy időben tanácsúri rangot, és aktívan részt vett a legfontosabb politikai döntések meghozatalában.¹ Bethlen Gergely, Farkas kancellár testvére, már politikai karrierje kezdetén fontos tisztségeket nyert el (1659-ben főkamrás, a fejedelmi tábla ülnöke 1669–1678 között), és később a fejedelemség kormányzatában kulcspozíciót töltött be: udvarhelyi főkapitány (1676–1690), tanácsúr (1678–1690), Fogarasvár és -vidék főkapitánya (1681–1690), Küküllő vármegye főispánja (1689–1690), a főgenerális helyettese (1686-tól).²

Berve birtok körülbelül 1658-ig a gyulafehérvári kincstári uradalomhoz tartozott, majd Barcsai Ákos fejedelemsége idején (1658–1660) Olasz Ferencnek inscribálta 10000 forinton (pontos dátumot nem ismerünk). Apafi Mihály ugyanezt a birtokot 1682. május 2-án kelt adománylevele által Bethlen Gergelynek inscribálta 10000 forinton, miután Bethlen kifizette ezt az összeget Olasz Ferencnek. Az oklevélből kiderül, hogy az inscriptio kiváltságának haszonélvezői nemcsak Bethlen Gergely, hanem felesége, Toroczka Mária, továbbá Klára, Krisztina, Mária és Katalin nevű és ezután születendő lányai életük végéig, valamint utódaik is. A leányág megszakadása esetén pedig a fiúág (Ferenc és Farkas nevű fiai és azok utódai) öröklő majd ugyanezt a jogot. A kiváltságlevélben azt is olvashatjuk, hogy Apafi szabad rendelkezési jogot adott Bethlen Gergelynek a birtokra, továbbá biztosította Bethlent, feleségét és leányait, hogy ő és fejedelmi utódai nem váltják vissza az inscribált javakat életük végéig, ugyanakkor a leányági örökösöktől, illetve a fiaitól és azok utódaitól csak az összeg kifizetése után veszik vissza.³

Berve szász jobbágyfalu volt Fehér vármegyében (szász elnevezése Blutrot). Első említése (Lotryd) 1313-ban kelt határjárásban olvasható, amely szerint Berve az erdélyi püspök

Szász Anikó (1976) – tudományos munkatárs, PhD, EME, Kolozsvár, szaniksz@gmail.com

A tanulmány elkészítését a romániai Felsőoktatási és Egyetemi Kutatási Alap (CNCSIS – Unitatea Executivă pentru Finanțarea Învățământului Superior și a Cercetării Științifice Universitare, UEFISCSU) támogatta. A kutatási projekt címe: *Intézmenyek és politikai vezetőréteg a Szilágyságban a XIV–XVII. században (Structuri instituționale și elite din Țara Silvaniei în secolele XIV–XVII)*, kódszáma: TE_204.

¹ Bethlen János (1658–1678), Farkas (1664–1679), Gergely (1678–1690), Elek (1680–1690), Miklós (1689–1690). Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp. 1980. (a továbbiakban Trócsányi: Erdély) 24–25, 42–43; Lukinich Imre: *A bethleni Bethlen család története*. Bp. 1927.

² *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae, 1540–1699*. I–XXI. kötet. Szerkesztette Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898. XIV. 367; XVI. 443; Trócsányi: Erdély 25.

³ Eredetijét Apafi Mihály pecsétjével és aláírásával, Lugasi Ferenc titkár aláírásával erősítették meg. A Nemzeti Levéltár Kolozs megyei fiókja Kolozsváron (Direcția Județeană ale Arhivelor Naționale, filiala Cluj, Cluj-Napoca), Wesselényi család lt. (továbbiakban Wess. cs. lt.), 9. doboz.

Veresegyház-székesi uradalmanak volt a része.⁴ Az 1332-es pápai tizedjegyzékből kitűnik, hogy a fehérvári főesperesség springi dékánátusához tartozott, akkori papja korábban springi dékán volt.⁵ A későbbiekben is az erdélyi püspök birtokolta. A falu neve szerepel abban a püspöki birtokokat felsoroló kimutatásban, amely Jakó Zsigmond véleménye szerint 1552-ben készült.⁶ 1630 körül készült egy összeírás a kincstárhoz tartozó gyulafehérvári uradalomról, melyben Berve is szerepel 17 jobbággal és jelentős majorsági állatállománnyal.⁷

Bethlen Gergely az említett adománylevél kiállítását követően egy évvel, 1683. július 18-án egy instrukciót írt bervei tisztartójának, melynek teljes szövegét a mellékletben közöljük.⁸ Az adományozástól eltelt időszak alatt valószínűleg megtörtént a beiktatás, Bethlen Gergely csak ezt követően intézkedhetett birtokát illetően. Minthogy ekkor a fogarasi főkapitányi címet viselte, nem meglepő, hogy tisztartóját is Alsóvistről, egy Fogaras vidéki faluból választotta.

A földesúri vagy kincstári birtok a fejedelemség korában majorságból (allodium) és jobbágygazdaságokból állott. Az erdélyi majorsági gazdálkodásról összefoglaló munkák még nem születtek, csupán néhány résztanulmány áll rendelkezésünkre. Általánosságban elmondható, hogy az erdélyi majorgazdálkodás a 16. század közepétől a 17. század végéig fokozatosan növekedett, de a munkaerőhiány miatt jóval kisebb mértékben, mint más európai országokban. Erdélyben, akár csak Magyarországon, a mezőgazdaság alapja továbbra sem a majorsági üzem, hanem a jobbágygazdaság volt. A földesurak és a kincstári tisztségviselők ebben az időszakban több birtokon is létrehoztak majorságot, ennek növelésére pedig elfoglalták a falvak közös földjeinek egy részét, a műveletlen földeket és az erdőket. A majorsági termelés mindenekelőtt a birtokos, valamint családja és alkalmazottjai szükségleteinek kielégítésére szolgált, azonban a fölösleget is értékesíteni akarták. A földesurak többlettermelésre való törekvését a 16. század második felében született törvények is tanúsítják, melyek a nemesi majorságokból piacra vitt áruk vám- és adómentességét biztosították.⁹

Bethlen Gergely utasításából arra lehet következtetni, hogy Bervén jelentős mértékben megnövekedett a majorsági gabona- és szőlőtermesztés (háttérbe szorítva a jobbágygazdálkodást), s ehhez a jobbágyok robotját és bérmunkát vették igénybe. Ezt bizonyítja a jobbágyok nagymértékű robotja. A szövegből az is kiderül, hogy a bervei majorság egymással összefüggő épületekből (udvarház, cselédlakások, gabonás, istállók, ólak, kocsmá), valamint csürös kertből, a jobbágyföldektől elválasztott nemesi szántóföldekből, szőlőkből, legelőkből és tilalmas erdőkből állhatott. E gazdasági egységnek a középpontjában az udvarház állott. A szénával

⁴ Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp. 1963–1998. II. 134; *Erdélyi Okmánytár: Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. Szerk. Jakó Zsigmond–W. Kovács András–Hegyi Géza. I–III. (1023–1359). (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26, 40, 47.) Bp. 1997–2008. II. 208.

⁵ Uo. 1092.

⁶ Jakó Zsigmond: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól*. = *Szabó István Emlékkönyv*. Debrecen 1998. 150.

⁷ A falu egy kapu után adózott, amelyet a fejedelem elengedett 16 évre. Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Bp. 1954. 414.

⁸ Wess. cs. lt. 9. doboz.

⁹ Bíró Vencel: *Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében*. Az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve, 1944. 3–38.; Szentgyörgyi Mária: *Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben*. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat, 27. Bp. 1962. 50–52; Jakó: *Gyalu XXXVIII–XLI*; Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Bp. 1954. 57–73; *A magyarországi majorságokról: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. Szerk. és a bevezetőt írta Maksay Ferenc. I–II. Bp. 1990. 24–31; *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. századig*. Szerk. Honvári János. Bp. 2003. 90–117.

kapcsolatos intézkedésekből arra következtethetünk, hogy a majorsághoz jelentős állatállomány tartozott. Bethlen Gergely búza, árpa, tönköly, köles és zab termesztését rendelte el a majorsági szántóföldeken, az állandó feladatok elvégzésére pedig tiszttartót, kulcsárt, „majornét”, pásztorokat, mező- és erdőpásztorokat alkalmazott.

Mivel számszerű adatok nem állnak rendelkezésünkre, nem tudjuk megítélni Bethlen Gergely földesúri jövedelmeinek nagyságát Bervén. Ezek az alábbiakból álltak: a majorsági földek jövedelme (főként gabona, bor, erdő), majorsági állatállomány, jobbágyok cenzusa (bor), karácsony zabja (bor) és karácsony tyúkjá, dézsma (gabona, bor),¹⁰ az értékesített bor (pénz), bérből adott legelők (pénz, állatok), bírságok (pénz), makkoltatás (makk vagy pénz). A kocsmatartás, borméretés a földesúr egyik legjelentősebb pénzbeli jövedelmi forrását szolgáltatta, mivel saját szőlőjében termett és különböző adók címén beszedett borból elég nagy mennyiség állt a rendelkezésére.

Bethlen Gergely már az instrukció elején figyelmeztette tiszttartóját arra, hogy a jobbágyok és zsellérek iránt olyan bánásmódot tanúsítson, mellyel elkerülhető elszökésük, illetve elköltözésük. Ez jellemző törekvése volt a korabeli földesuraknak, mivel a 16–17. században sokkal inkább munkaerőben, mint földben szenvedtek hiányt.¹¹ Minden birtokos igyekezett megtartani a már meglévő embereit és melléjük lehetőség szerint újakat telepíteni, ami a munkaerő-kereslet nagymértékű megnövekedéséhez vezetett.¹²

A berveiek adózása alátámasztja azt a szakirodalomban elterjedt megállapítást, hogy az úrbéres terheket a helyi szokás és a földesúr akarata határozta meg. A korszak erdélyi

¹⁰ A fejedelemség korban a dézsma háromnegyed része kincstári jövedelem volt, negyedrésze pedig a település papjait illette meg. A dézsma nem mindig jelentette a termés vagy szaporulat tizedrészét, mértéke és szedési módja településenként és korszakonként, valamint a termék típusa függvényében változott. Erdélyben, a középkori hagyományt követve, a fejedelem a neki járó dézsmát a földesuraknak adta bérből. Az utóbbiak saját birtokukon a dézsmát maguk szedték be, amiért a fejedelmi tisztnak, a tizedfőarendátornak bérleti díjat fizettek. A kincstári uradalmakban a dézsmálást a fejedelmi tisztségviselő végezte. Jakó: Dézsmaadminisztráció 4.; Szentgyörgyi Mária: *i. m.* 31–39; Csizmadia Andor: *A tized Erdélyben. Jogtörténeti Tanulmányok IV.* Bp. 1980. 43–58.

¹¹ A jobbágyok szökése egyike volt a nemesség leginkább foglalkoztató kérdéseinek. Jelentőségét és a szabályokkal való visszaélés mértékét is bizonyítja a törvények nagy száma. Trócsányi Zsolt szerint az eddig ismert országgyűlési határozatokban a jobbágyok kerestetésére vonatkozó törvénycikkelyek száma 165. A törvények nagy vonalakban ugyanazt írják elő, céljuk a nemességnek jobbágyaik feletti jogainak megerősítése és a szökött jobbágy visszaadása. Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben.* Bp. 2005. 55–79; *Approbatæ, Pars. IV, Tit. V, Art. I.*

¹² A földbirtokosok vásárlás, öröklés vagy adomány útján nyerhettek jobbágyokat, zselléreket a már meglévő telkeikre. Másrészt megengedték a letelepedést birtokaikon azoknak a jövevényeknek, akik hajlandók voltak jobbágnak vagy zsellérnek szegődni, sőt igyekeztek helyben maradásra bírni őket. A jövevények egy része saját urának földjéről szökött meg, új helyre költözve kisebb terhek reményében, mások a környező országokból vándoroltak be, ők másoknak nem elkötelezettek, ún. uratlanok voltak. A földbirtokosok a bujdosókat a törvény előírása szerint csak *zsellérnek* fogadhatták fel, ennek ellenére – mivel azok általában letagadták, hogy más úr földjéről jöttek – gyakori volt a jobbágy-ságra való kényszerítésük. A földhöz nem kötött parasztság csoportjába a *házzal rendelkező* vagy *háztalan zsellérek*, a *majorsági cselédek*, valamint a *szabadköltözők* sorolhatók, akik a forrásokban „*taxás*”, „*napos*”, „*arendás*” elnevezéssel szerepelnek. Az örökös jobbágyssággal szemben a zsellérnek nem volt öröklött jobbágybirtoka, a földesúrtól sem telket, sem vonómarhát nem kapott. Úrához való viszonyát írásba foglalt, egyéni és önkéntes egyezség határozta meg. Adózása és szolgálata a jobbágyokénál kevésbé egységes, de ezekenél könnyebb volt. Erdélyben a 17. századi munkaerőhiány és a megművelhető föld bősége miatt a zsellérek előnyös egyezségeket tudtak kötni a földesurakkal, akik őket elhagyott telkekre telepítették le. A zselléreket is terheltek az országos adók (dézsma, dica), továbbá a különböző földesúri haszonvételek, mint a kocsmá, malom, mészárszék, földesúri legelő, erdő használatának bérei. Szentgyörgyi Mária: *i. m.* 54–55; Jakó: *Gyalu XLVII, LXIII–LXIV*; Varga János: *i. m.* 109–113, 354–366; Makkai László: *i. m.* 51–52.

jobbágyterheinek egyik legfőbb jellemzője az, hogy az egyes vidékeken a jobbágság szolgáltatásaiban *lényeges különbségek* voltak. Az általános szabályozás azért nem valósulhatott meg, mivel a jobbágytelkes és a hozzájuk tartozó földek változó nagysága és minősége lényegesen befolyásolta a jobbágyok szolgáltatásainak mértékét.¹³ Itt megjegyeznénk, hogy a 17. századi Erdélyben a források többnyire csak a nagyobb uradalmak esetében tették lehetővé a jobbágyok és zsellérek társadalmi helyzetének és szolgáltatásainak vizsgálatát, az eddigi általános megállapítások, feldolgozások ezekre vonatkoznak.¹⁴

A bervei jobbágyok a földesúri *cenzust* („Szent Márton adóját”) mustban adták meg szüret idején, ennek értéke egy forint volt.¹⁵ *Természetbeni szolgáltatásként (munera)* a karácsony zabját és a karácsony tyúkját fizették. Bár a zabadás Erdélyben általánosan elterjedt volt, a berveiek ezt is mustban fizették. Más élelmiszerek (tojás, csirke, malac, bárány, lúd, méz, vaj) beszállításáról, mely Erdély-szerre több helyen is előfordult, az instrukció nem tesz említést.¹⁶ A bervei jobbágyok *robotszolgálata* nagymértékűnek tekinthető, mivel Bethlen Gergely majorsági földjein ökrökkel heti három napot, ökrök nélkül pedig heti öt napot szolgáltak. Bethlen kevésnek tartotta az ökrökkel szolgálók számát, mert nehezítette a szántóföldek művelését. A zsellérek azonban hetente csak két napot dolgoztak.¹⁷ *Dézsma*t gabonájuk és szőlőjük után nemcsak a bervei jobbágyok, hanem a zsellérek is adtak a földesúrnak. A szövegből nem derül ki világosan, de tizedet tőlük valószínűleg másból is szedtek (terményekből, állatokból és állati termékekből, kivéve a vonómarhát és az aprójószágot). A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a bervei jobbágyok és zsellérek szolgáltatásai jellegükben nem tértek el az uradalmi jobbágyokéitól.

Bethlen Gergely a bervei tisztartójának szóló, 30 pontba foglalt instrukciója alapján megállapítható, hogy *a bervei tisztartónak feladatai közé tartozott az úriszék tartása, a majorsági munka irányítása, a jobbágyok szolgáltatásainak átvétele, a majorsági jövedelmek kezelése, erről való számadás vezetése, a saját kezelésű földek megműveltetése, az épületek és eszközök gondozása.*

Bethlen Gergely fontos utasításokat adott az úriszék tartására vonatkozóan. Arra intette tisztartóját, hogy a jobbágyokat és zselléreket pereikben bárhol bárki ellen védelmezze és segítse, hogy elköltözésüket megelőzhesse. Az elkövetett bűncselekményekről és kihágásokról

¹³ Szentgyörgyi Mária: *i. m.* 7–11; Jakó: Gyalu XLIII–XLVI; Varga János: *i. m.* 93–96, 168–199, 316–407; Makkai László: *i. m.* 30–49.

¹⁴ Jakó: Gyalu XXXIII–LXV; Uő: *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához.* Kvár 1945. (a továbbiakban Jakó: Dézsmaadminisztráció); Szentgyörgyi Mária: *Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben.* Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat, 27. Bp. 1962; *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén.* Szerk. és a bevezetői írta Maksay Ferenc. I–II. Bp. 1990. 56–77; Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648).* Bp. 1954. 30–73; Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767.* Bp. 1969; David Prodan: *Jobágia în Transilvania în secolul al XVI-lea.* I–II. Buc. 1968; Uő: *Jobágia în Transilvania în secolul al XVII-lea.* I–II. Buc. 1986; Szabó T. Attila: *A kalotaszegi nagybirtokok jobbágságának szolgáltatása és adózása.* Erdélyi Tudományos Füzetek Kvár 1940. 114.

¹⁵ Ezt a pénzdátót eredetileg évente kétszer kellett fizetni, de a 17. században egyes helyeken csak Szent Márton napján fizették. A census mellett más földesúri pénzdátót a bervei instrukció nem említi. – Szentgyörgyi Mária: *i. m.* 11–20; Jakó: Gyalu XLVII–LIII; Makkai László: *i. m.* 49–50.

¹⁶ Szentgyörgyi Mária: *i. m.* 20–27; Jakó: Gyalu LVI–LVIII; Makkai László: *i. m.* 49–50.

¹⁷ *Az erdélyi robotszolgáltatásra* sem volt egységes szabályozás a 16–17. században, mértékét és formáját helyileg a földesúr az érdeke szerint határozta meg. A jobbágyok helyenként heti két napot, máshol minden harmadik egész hetet dolgoztak, de az év minden napján teljesített szolgálat is előfordult. Makkai László: *i. m.* 52–68; Szentgyörgyi Mária: *i. m.* 27–31; Jakó: Gyalu LVIII–LXII.

értesítse őt, és szükség esetén a gyanúsított jobbágyot vagy zsellért fogassa el. Gondja legyen arra, hogy ítéletet – saját földesúri utasításának megfelelően – csakis Bethlen Gergely megbízottja által tartott úriszéken hozzanak, és mások beavatkozását megakadályozza. Amennyiben a tisztartó tart úriszéket, ítélethozatalában lelkiismeretéhez híven járjon el, továbbá ha az ügyek megkívánják, bírótársakat a szomszéd falubeliek közül válasszon. Bethlen megkövetelte, hogy a komolyabb ügyekről azonnal értesítse, és utasításai alapján járjon el, s hogy ne akadályozza meg a fellebezést a falusbírói székről és a tisztartói alsófokú úriszékről a földesúri felsőfokú úriszékre.

Figyelemre méltó az úriszék két szintjének a jelenléte Bervén, amely Bethlen Gergely birtokainak nagysága miatt vált szükségessé. Ez a kincstári uradalmak udvarbírói és tisztartói által tartott kétszintű (felső-, illetve alsófokú) úriszéki bíraskodásához hasonlítható. Véleményünk szerint azonban jogi szempontból különbség lehetett a bervei és a kincstári uradalmi bíraskodás között. Az utóbbiakban ugyanis valószínűleg teljes joghatóságú úriszékek működtek. Amíg a gyulafehérvári kincstári uradalom része volt, Berve is annak teljes joghatóságú úriszékének volt alávetve. Magánkézbe kerülése után Bervének a vármegye joghatósága alá kellett kerülnie, mivel az országgyűlési határozatok tiltották a földesurak számára a teljes joghatóságú úriszékek tartását (a Fogaras vidékén működő kivétellel).¹⁸ Minthogy azonban a tárgyalt instrukció szövege nem tesz utalást a vármegyei székre vagy szolgabírák jelenlétére az úriszéken, feltételezhető, hogy Bethlen Gergely, aki ez idő szerint fogarasi főkapitány volt, és Fogaras vidékén teljes joghatóságú úriszéket tarthatott, ezt a kiváltságot más birtokán, így Bervén is joggal vagy jogtalanul élvezte.

Bethlen Gergely elvárta, hogy tisztartója, a jövedelem növelése érdekében mindenben együttműködjön a kulcsárral és a falusbíróval. Utasításaiban többször megismételte, hogy vezessen jegyzéket (regestum), amelyben tüntesse fel a jövedelmek, termények pontos mennyiségét, a falubeliek adósságait a földesúrral szemben, valamint a különböző alkalmakkor beszedett bírságok összegét és adatait. Bethlen Gergely ennek alapján tudta ellenőrizni a tisztartó és társai munkáját.

A tisztartó egyik feladata volt a jobbágyok és a zsellérek közös munkájának eredményes megszervezése és összehangolása a majorsági földeken. Elvárta tőle, hogy az elvégzendő munkáról már egy nappal korábban adjon utasításokat; egyszerre csak egy dologra fogja őket; a munkában senkinek ne kedvezzon; a képességeiknek megfelelően ossza szét a feladatokat; a zselléreket jobban ne terhelje meg, illetve a szász jobbágyok ellen is védelmezze őket, mert célja elköltözésük megakadályozása és számuk gyarapodása.

Bethlen Gergely a fontosabb majorsági munkálatokra: a kaszálásra, a széna tárolására, a majorsági gabona aratására és behordására, a majorsági szőlő műveltetésére pontos utasításokat adott. A tisztartótól elvárta, hogy a gabonafélék (búza, árpa, zab, tönköly és köles) mennyiségéről pontos jegyzéket készítsen, nemcsak aratás után a hely megjelölésével, hanem az udvarba való behordást, illetve cséplést követően is; a cséplést a csűrbíróval együtt felügyelje, majd a méréskor ő vagy a kulcsár is jelen legyen, jegyezze fel a saját és a csűrbíró jegyzékébe is a gabonamennyiségeket, melyekért rajtuk kívül a kulcsár is felel. Ezenkívül a majorsági

¹⁸ Kiss András: *A vármegyei filiális szék keletkezéséről*. = *Uő: Források és értelmezések*. Buk. 1994. 60–61; Dáné Veronka: „Az önagysága széki így deliberála”. Debrecen–Kvár 2006. 39–40; Prodan: *Iobágia*. 412–413, 422; Szász Anikó: *A kolozsvári református egyházközség úriszéke (1676–1695)*. Erdélyi Múzeum LXXII/2010. 3–4. 88–105.

szőlő bekerítésére kötelezze a jobbágyokat, az ellenszegülőket a falusbíró előtt egy forinttal, a tiszttartó előtt három forinttal büntessék meg.

Az utasításból kiderül, hogy a tiszttartónak kellett gondoskodnia Bethlen Gergely gyulafehérvári házának felújításáról, a bervei kocsmá jövedelmének növeléséről, a földesúr Bervén megszálló vendégeinek megfelelő ellátásáról. Ő adta ki a béreseket (pásztorok, majorné, kulcsár, mező- és erdőpásztorok) fizetését, és ellenőrizte munkájukat. A termények és állati termékek (gabona, szalonna, sajt, túró, vaj, méz, bor stb.) tárolásáért a kulcsár, a „szárnyas majorságért” a „majorné” felelt.

A tiszttartónak kellett a dézsmálást végző embereket kiválasztania, akiknek feladata volt a jobbágyok és szellérek gabona- és bordézsmájának beszedése a bervei határban, beszállítása a földesúri udvarba, valamint a dézsmamennyiségek feljegyzése. Ekkor kellett a szász papot az udvarba hívni és átadni a neki járó dézsmamegyedet. Mivel a berveieknek a szomszéd szász falvak határában is volt földjük, a tiszttartónak ott is kellett dézsmáltatnia. Ezenkívül köteles volt a dézsmáláskor csalást elkövető jobbágy vagy szellér gabonája 9/10-ét elvenni, a dézsmálást végző embereket 12 forint bírsággal büntetni. Szüret idején mustban kellett szednie a Szent Márton-napi adót (cenzus) és a karácsony zabját a jobbágyoktól, ugyanakkor vigyáznia kellett arra, hogy engedélye nélkül a falubeliek ne hozzanak be a szőlőkből dézsmálatlan mustot.

Bethlen Gergely a majorsági legelők bérbeadása felől is intézkedett. Mivel a szomszédos Szebenszék felől minden évben kétszer (tavasszal és ősszel) szoktak jönni juhászok Havasalföldről, alkudjon meg legalább öt nyáj legeltetése felől, melynek fejében pénzt, sajtot és báránydézsmát kérjen. A szomszéd román lakosságú falvakban (Ohaba, Besenyő, Sztrázsa) lévő tehének és ökrök legeltetéséért bizonyos összegben kívül azt is kérje, hogy az állatokat az aratáskor felhasználhassa, mivel kevés igavonó állat volt a faluban. Az engedély nélkül legeltetett (tilosban kapott) állatokat, továbbá a tilalmas erdőkben elfogott embereket szekereikkel együtt a tiszttartónak a földesúr udvarába kellett vitetnie, és az azt követő harmadik napon ítéletet hozatnia felettük. A falu határán áthajtott idegen nyájak engedély nélküli, egynapos legeltetéséért bírságként egy forintot vagy egy kost kérhetett. A bírságok összegét a földesúr és a tiszttartó egymás között osztották meg.

Ez az instrukció érdekes adatokat nyújt a jobbágyok helyzetére, a tiszttartó feladatkörére, a majorsági szervezet működési rendjére vonatkozóan, megvilágítja ugyanakkor a földesúr birtokszervező stratégiáit és jövedelemszerző ambícióit is. Bethlen Gergelynek megmutatkozik az a szándéka, hogy távolléte alatt szigorú ellenőrzés alatt tartsa birtokát, a jobbágyfaluból minél nagyobb hasznot nyerjen, ugyanakkor a jobbágyok elégedetlenségének is elejét vegye, figyelembe véve a helyi szokásokat és körülményeket. A szöveg jogilag képzett ember által megfogalmazott, jól átgondolt, hosszú mondatokat tartalmaz. Az utasítás végén nincs aláírás, azonban az egyes szám első személy használata arra utal, hogy maga a földesúr állította össze.

A jobbágyok helyzetéről már több részleges feldolgozás született, de – mivel a különböző korszakokban és vidékeken lényeges eltérések mutatkoznak – még sok megválaszolatlan kérdés maradt a kutatók számára. Tekintettel arra, hogy a falu egyetlen földesúr tulajdonát képezi, a tárgyalta instrukció alapján egységes képet alkothatunk az egész falu helyzetéről egy bizonyos időszakban.

Also Visti Rádul László Bervei gondviselőm instructiója anno 1683, die 18 Iulii adatott eleiben.

1. Mindeneknek eleötte Istent eö felségét híván segítségül, meghkívantatik, hogy mellette leveö koltsárommal és bírámval minden minden hasznomra és jeövedelmemnek szaporítására való dolgokban, káromnak peniglen eltávoztatására egyet ércsen, és az dolgokat szépen, jó módgyával és alkalmatossággal folytassa.

2. Meghkívantatik, ha mi dologhra akarja az jobbágyokat rendelni, az üdeönek és eleötte álló dolgoknak alkalmatosságához képest nem reggel, hanem az eleött estve adgya értékre[!] az szolgálatnak rendit, hogy az jobbágyok is ahoz szabván magokat, jó reggel kezdhessenek a dologhoz, teöb szaporája lévén az reggeli, mint késen kezdet munkának.

3. Az jobbágyokott azon egy nap sokfele ne rendellye, hanem ha mikor minek mi ideje, az jobbágyokat azon egy dologra rendellye, és azt szorgalmatosan és jól vitesse végben, aszt elvégezvén úgy kezgyen más dologhoz. Mert egyszer s mind sok dolgot elkezdni és véghez nem vinni igen káros és haszontalan.

4. Az jobbágyokat kit kit tehetsége szerint egyaránt szolgáltassa, adományért vagy egyéb tekintetért senkinek ne kedvezzen, hanem szép módgyával rendesen szolgáltassa eöket, hogy együtt fogván az dolgot szaporábban s jobban mehessenek elé dolgokban.

5. Az jószágh nem csak jobbágyokból, hanem sellérekéből is áll, szüzségéh azért azoknak is dolgokra vigyázni, kik egy héten kétt nap tartoznak számomra dolgozni. Azok ezután is teöbbel ne terheltessenek, seött alkalmaztassa úgy magát hozzájuk, hogy el ne idegenedgyenek, hanem szaporodgyanak inkább. Azonban az szászok ellen is igasságokban oltalmazza, hogy miattok is el ne mennjenek földemreöl.

6. Ha az jobbágyoknak vagy selléreknek itt az faluban vagy másutt, tiszték vagy mások eleött, perek vagy akármí ügyök talál lenni, abban oltalommal és segítséggel legyen nekik, kíváltképpen az kiknek igaz ügyök lészen, azok mellett szorgalmatosan fáradyon, és senkinek elnyomni ne engedgye eöket. Hogy így annyival is inkább hozzá édesítvén el ne idegenüllyeön földemreöl. Ha kiknek közzüllök valami oly cselekedetít veheti eszében vagy meghértheti, aszt kötelessége szerint értésemre adván, ha úgy kívántatik megh is fogassa, hogy egyebekteöl megh ne károsítassék, hanem poroncsolatom szerint, emberem eleött igazítatodgyék dolga.

7. Minden embereknek maga eleött igazítandó dolgokat jó lelki ismerettel Istenesen nem adományért igyekezze eligazítani, kiért Istenteöl úgy várhat áldást; Ha úgy kívántatik körül való falukból az dolgoknak eligazítására emberséges emberekett hívasson, és azokkal együtt igazicsa. Ha peniglen nagy az dologh, engemet mingyárt tudósítani el ne mulassa, s várjon poroncsolatomtól. Az kik ügyeket, pereket eleömben akarják venni, azokat megh ne akadályoztassa, hanem bocsássa eleömben és tudósícson feleölle. Teszek rendelést ez illyen dolgokról is.

8. Az kaszálásra, aratásra, szántásra, vetésre annak idejében szorgalmatos gondgya legyen, alkalmas üdöben menteöl teöbbit lehet kaszáltasson, és jó üdeöben fel is takartassa; Az szénát peniglen nem csak rendiben, hanem buglyájában is megh kell várni, jól meghszáradgyon, és azután rakassa kazalban, vagy öregh kalongyában. Az szénakazalnak három eöl szélessége, magossága is három eöl legyen, hogy így ne csak az kazalnak hosszúságának legyen száma,

hanem az benne való szénának is valóságba meghlegyen. Hasonlóképpen az aratást szép tiszta napokon igyekezze végben vinni, és kalongyában szép rendel rakatni. Mellyet véghez vivén engemet mindenféle gabonámnak, búzának, árpának, zabnak, tönkölynek és kölesnek számáról tudósítani el ne mulassa, menyi számú, mellyik földemben, menyi köből vetés után, hány kalongya termet, melljet regestumában is az szerint felírasson.

9. Mindenféle gabonát igen szép száraz üdeőben igyekezze behordatni és asztagban rakatni, asztz peniglen szorgalmatosan felrotassa, mellyik asztagban hány kalongya gabonát raknak, és arról is engemet tudósítván regestumában is írassa fel. Az gabonát peniglen vizesen egybe ne hordassa, hogy eziránt engemet búsulás, magát peniglen kár ne kövesse.

10. Mindenféle gabonának elcséplések szorgalmatosan vigyázzon maga is és nem csak az csürbíróra bízza elcséplését, hogy valami kár, tékozlás és lopás cséplésnek, méretésnek vagy az udvarban való bevitelének alkalmatosságával valamely gabonában ne essék. Felmérésében is vagy maga, vagy az koltsár jelen legyen; és mellyik asztagból micsoda féle gabonát és hány köblött csépltetett el, s mikor, mind az csürbíró rovására, s mind regestumában felírassa, kalongya számával együt. Hogy ahoz képest az koltsártól is vehessenek számot.

11. Az szénafüvekre szorgalmatosan gondgya légyen, abból hírem és poroncsolatom nélkül senkinek is se pénzért, se barátságért abban el ne adgyon, hanem szorgalmatosan igyekezzék mentőül teöbbit kaszálatni. És amikor sarjúnak kaszálásának ideje eljő, asztz is kaszáltasson és jó szárazon öszve is rakassa. Felében is vagy harmadában füvet adni hírem és akaratom ellen senkinek ne adgyon, hanem mindenkben várjon poroncsolatomtól, ha bűvát és kárát nem akarja vallani.

12. Mindenféle gabonának, de kiválképpen az búza dézmálásnak alkalmatosságában meghkivántatik szorgalmatosan vigyázása és maga viselése. Azért az szegénység gabonáját felaratván, igen jó lelki ismeretű és igaz embereket eskessen az gabonának itt az Bervei határon való meghdézmmálására, kik igasságosan az szegénység gabonáját meghdézmmálván, és felrován, hozzák be ide az udvarba, annak utánna az szász papot alá hivatván, menyi essék az eökegyelme quártájára, kitudván és kiadván belölle, az teöbbit takarítsa be az csürös kertben kár és fogyatkozás nélkül. Az dézmálásakor mind az it való határon, s mind penigh Girbain, Szprinin[!] és Eörményszéki¹⁹ határokon maga is elmenvén, szorgalmatosan rá vigyázzon, családsággal ne éljenek, az tisztáját külön dézmálván megh, külön is rakassa és maghnak el is csépltesse. Ha kik penigh csalárdul dézmálnának, vagy kalongya rakásban csalárdul élének, búzajokot elvesztvén csak az dézma hagyattassék megh számokra. Az csalárdul dézmálókat peniglen fl. 12 meghbüntetvén. Ez illyenekről mingyárt tudósícson, mert külömben maga fogja kárát vallani.

13. Az szöleő körül való gyeüknek meghcsinálására és réseknek bekertelésére az szegénységet nógassa, hogy miattok valami kár az szölőben ne essék, és mások is miattok megh ne károsodgyanak. Egyébíránt ha kik vakmerőségből megh nem akarnak csinálni réseket, az falu elsöben egy forintra meghbüntesse. Azután penighlen maga három forintigh meghbüntesse, ha ugyan vakmerőségből mulatná el. Mellyet regestumában is felírasson. Szüretnek alkalmatosságával szorgalmatosan rájuk vigyázzon az emberekre, éjjel mustot az faluban be ne hozzanak, és az kik kételenségből behoznak, hírt adgyanak, hogy meghláthassa menyit hoztak be; külömben ez illyenek büntetés nélkül nem maradnak, mivel akkor eshetik megh az dézmálásban meghesheteő

¹⁹ Girbó, Spring, Örményszékes Bervével szomszédos szász települések Fehér vármegyében.

csalárdságh, és az dézmálás eleőtt való borának elrejtése. Annál inkább szüret eleőtt vagy szüretnek alkalmatosságával, hogy csebrekben szőlött hozzanak, megh ne engedgye senkinek is.

14. Az majorságh szöleőkire és műveltetésére szorgalmatos gondgya légyen mind itt s mind Gyogyon, tavasszal annak idejében kifedesse, meghkaróztassa és szépen ki is hajtogattasa és kötesse, jó száraz üdőben felkapáltassa, és minden ahoz való művet meghadgya, kivált az úy szőlöt homolyítassa és építesse, az hol kívántatik tavaszal megh is ganéroztáltassa, és építésére szorgalmatos gongya legyen, melyből jó maga viselése és gondviselése ismertessék megh.

15. Az it való és Gyogyi jobbágyok Szent Márton adajában egy-egy forintára musttal, karácson zabjáért (az mennyére engedem) mustot tartoznak adni szüretkor. Azonkívül búza, pénz és sajtbeli adósságh is lévén az jószágban: szükség azért, hogy arról való rovást és regestumot tarcsón, ki menyi számú dézmát, Szent Márton adajában, zabért és egyéb adósságban menyit fizetet és adott regestumában felírja, hogy tudodgyék megh, ki menyit fizetett, és kin, micsoda, és menyi adósságh marad.

16. Mindenféle gabona, szalonna, sajt, túró, vaj, méz, bor és egyéb kezében forgó egyetmások kolcsár számodásában forogván, szükség magának is arra gondgya legyen, heltelen helyre ne tékozzollya, seött ha effélet eszében vehet, kötelessége szerint értésemre adgya, hogy aziránt való káromot is orvosolhassa megh, mert különben maga vallja kárát.

17. Ha mikor úr, feőember, vagy atyámfia, seött ha közönséges ember is házomnál, vagy az faluban meghszáll, annak alkalmatosságához képest borból, húsból, kenyérbeől és abrakból gazdálkodással légyen, és valami gyalázatot rám ne hozzon efféle alkalmatlansággal, mert különben meghbúsul érette.

18. Mivel it derekasban pénzbeli jövedelem szokott az korcsomárlásból lenni, és határból, szükség azért, hogy az korcsomároltatásra szorgalmatos gondgya legyen, borból megh ne fogyatkoztassa az korcsomákat, és az bornak vétele szerint ne csak pénzcserelés [legyen?], hanem nyerességet és proventust is hajcson.

19. Szoktanak ide Havasalyi emberek is Szeben székből jöni, kik szegődség szerint eősszel és tavasszal juhokot ez határon szokták jártatni, azért mindenkor fogadhat efféle idegen juhokot leghaláb eött sereggel, kik is minden juhoktól tartoznak eősszel egy-egy pénst, és minden seregteől kétt-kétt eőregh sajtot adni; Tavaszal penighlen egy-egy pénst minden juhtól, és bárányokból dézmát adni, mely dézmabárányoknak fele kos, fele nőstény szokott lenni; ezekkel is úgy bánnjék, hogy el ne idegedgyenek töllem.

20. Az Ohabaiak, Besenyiek és Strázaiak²⁰ szoktak tehén és ökor marhájokot legeltetésnek okáért ez határra szegeődni, kikteől az alkalom szerint bizonyos fizetést és aratókót is szoktak adni, az mint meghalkhatnak. Szükség azért ezekkel is szomszédtságosképpen meghalkunni, és bizonyos fizetésért, de kiválképpen mivel az jószág kevés, dolgozókért marhájokot befogadni. Ha penigh marhájokot az szegődség szerint be nem adnák, az ott találandó marhát be kell hajtani, eőket megh is kell büntetni. Melybeől való jövedelmet regestumában is feltégyen. Eziránt is láttassék megh jó maga forgolódása.

21. Vagyon mezeő és erdeő pásztor is, kik egyéb szolgálattal nem tartozván, szorgalmatosan vigyázzanak az erdeőkire és mezőre. Melyre kegyelmednek is gondgya legyen, mint vigyáznak az határra, és gyakorta meg is circállya, az tilalmsból az marhákot kötelességek szerint, seött mégh az nyomásból is; ha oly marhákot talál, kiket ide az határra nem alkuttak volna, behajcsák,

²⁰ Ohaba, Besenyő és Strázsa román települések Berve mellett, Fehér vármegyében.

és az udvarban számán/számin?számra? beadgyák, és ez illyent kivált ha felesen csoporttal vagy sereggel találnek. Azonban az erdőben talált embert marhástól, szekeresteől behozzák és törvént láttasson az illyenekre harmadnapon. Efféle proventust peniglen regestumában feltegyen, kikteől, mikor, miért és menyit veszen. Eziránt való maga fáratságáért való részi kiadat-tatik az idegenektől, csak hűségesen forgolódgyék benne.

22. Vadnak mind ez határon, mind az Girbain tilalmas erdők, azért azokra is szorgalmatosan vigyáztasson, és az kiket rajta kap az fa vágásán marhástól, szekeresteől behoztatván, törvént láttasson harmadnapon rájok. Azonban ha mikor makkbeli áldását mutatja Isten, engemet arról tudósícson, menyire való leszen, hogy eziránt is tehessenk rendelést feleőlle.

23. Történik néha az is, hogy ez határnak szabadságha ellen, másuva juhokot hajtani akaró emberek ezen határon meghhálnak, azért ez illyenekre szorgalmatosan vigyáztasson és ha kiket talál efféléket egy forinttal, vagy egy jó berbécczel büntessen meg és eszt is regestumában felírassa.

24. Ménes, tehén, juh és sertés pásztorokra is legyen szorgalmatos gondgya, kik keze alatt való marháknak legeltetésére és gondgya viselésére szorgalmatosan vigyázzanak, idegen marhákot marháim között ne jártassanak. Annak felette maga is gyakorta meghtekincse és rá is vigyázzon, mint viselnek gondot marháimra. Hogy ez iránt is engemet búsulástól, kártól maga jó vigyázásával oltalmazzon.

25. Szárnyas majorságra is viseltesen gondot az majornéval és aszt is igyekezze szaporítani, az jószágból karácson tyúkját felszedesse, és adgya az majornénak számban.

26. Az Fejérvári házokra is vigyázzon és amenyire érkezhetik, aszt is épícsé és jobban elpusztulni ne hadgya. Mihelt az vetést annyira végezheti, az pinczét, süteőházat és konyhát meghfedesse. Azonban az elomlot falból az téglákot is egyben szedetvén jó száraz helyre rakassa.

27. Az béreseknek, majornénak szokott fizetéseket meghadgya, hogy azoktól is ne búsítassam.

28. Az eökreös jobbágyok ha mikor szekérrel vagy ekével szolgálják és magok erejeken számomra dolgoznak, egy héten három nap szolgáltassa eöket, amikor penigh gyalogh szerben, fejszével, cséppel, kaszával, sarlóval és kapával szolgálják, az dologhnak mivoltához képest eött nap szolgáltatván, egy napot minden héten nekik meghhadgyon. Én is meghkívánom tőlök jó reggel dolgomra kimennjenek, mert egyébként egy nap sem engeteődik meg nekik.

29. Mindenekre oly szorgalmatos és hűséges gondot viselleyen, hogy abból jó magaviselését és forgolódását eszemben vévén, indíttathassam én is hozzája való jóakaratra. Kártól és búsulástól engemet mindenekben oltalmazzon. És az it való dolgokról engemet keyyelmed tudósícson gyakorta. Isten minden jóra segéllye keyyelmedet.

30. Szüretnek alkalmatosságával mellyik majorsághszőlőmben hány vider borom és hány hordókban, kiben kiben menyi vider van, az adósságban vett és dézmában jutott bor is hány hordóban és azok hány vidresek legyenek, regestum szerint agya koltsárom kezében, hogy eő is az szerint adhasson számot rólla.

Gergely Bethlen's Instructions to his Office Holder in Berghin from 1683

Keywords: Social history, estate management, income management, manorial court, instruction, serfs

The present paper presents and analyzes Bethlen Gergely's instructions addressed to his office holder from 1683. The document offers interesting data about the situation of the serfs in the village of Berghin (Alba County), about the duties of the office holder, the management of the husbandry of the allodium, as well as the strategies and ambitions of the landlord regarding his estate and his income. The text reveals Bethlen Gergely's purpose to keep his estate under strict supervision, to increase his income, as well as to prevent the discontent of his serfs, considering the local customs and circumstances.

Szabó T. Attila, az erdélyi névtani iskola megteremtője

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöksége és kutatóintézetének nyelvészeti munkacsoportja 2012. március 3-án Szabó T. Attila halálának 25. évfordulóján emlékkonferenciát szervezett. Szabó T. Attila anyanyelvünk sokoldalú tudósa volt, aki egyaránt foglalkozott nyelvjáráskutatással, hely- és személynévtörténet kutatással, nyelvműveléssel, nyelvtörténettel. Az erdélyi nyelvészeti iskola megteremtőjeként személyisége, munkássága meghatározó a 20. század nyelvészeti kutatásaiban, olyan tudományos örökséget hagyva hátra, amely az őt követők több generációjának tudott munkát adni (lásd az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* sorozatának köteteit, amelyek immár tizenháromra rúgnak, s jövőre napvilágot lát a tizennegyedik is, valamint a 2001–2010 között megjelent *Erdélyi történeti helynévgyűjtést*).

Az emlékkonferencia tematikája ezúttal a Professzor névtani munkássága köré rendeződött: egyrészt szakelőadásokat hallgathatott meg az érdeklődő, szép számban megjelent hallgatóság, másrészt – Erdélyben először – bemutattuk a Budapesten megjelent *Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése* című sorozatot.

Az alábbiakban a konferencián elhangzott előadások közül kettőt adunk közre, egyik András Zselyke, az EME nyelvész kutatója tollából származik – ebben röviden összefoglalja Szabó T. Attila névtani munkásságát –, a másikat Vargha Fruzsina Sára és Vékás Domokos, az ELTE Geolingvisztikai Műhelyének tagjai jegyzi *Lokalizálható nyelvtörténeti adatok informatizálása és térképezése* címmel.

Legyen ez a két írás tisztelgés a huszonöt éve elhunyt Szabó T. Attila emléke előtt.

Tamásné Szabó Csilla

András Zselyke

Szabó T. Attila helynévkutatásainak jelentősége

Szabó T. Attila nyelvész kutatói pályája úttörő vállalkozásának nevezhetjük azt, amely közép- és felső-erdélyi helynevek településenkénti összegyűjtésére, rendszerezésére, értelmezésére irányult.

Vallomásaiból tudjuk, hogy életpályájának meghatározó állomása, amikor egyetemi hallgatóként, 1928 körül Tavasz Sándor tanítványa lesz, aki kötelezi őket az Erdélyi Múzeum Levéltárának látogatására, és ott Kelemen Lajos levéltáros, történész beavatja őt a levéltári kutatások mikéntjébe, és történeti forrásokat olvastat, másoltat vele. Ezen források tanulmányozása közben találkozik először újkori használatú erdélyi helynevekkel, amelyeknek történeti fontosságát, használhatóságát hamar felismeri, és ettől kezdve kutatói idejének jó részét a helynevek gyűjtésére, funkcióvizsgálatára fordítja.¹ A helynévkutatás módszertani kidolgozottsága az, ami fordulópontot jelent a korábbi korok eredményeihez képest. A 19. századi helynévi adalékok felhalmozása (helynévtárak, pl. a Pesty Frigyes-féle, okmánytárak, oklevéltárak, Csánki gyűjtése, erdélyi vonatkozásban pedig Jankó János kalotaszegi gyűjtése) ugyanis nem egészen ki szakszerű elemzéssel, értelmezéssel, hanem a pozitivisták útmutatásai szerint az adatok felsorakoztatásával lezárul a kutatás, és sokszor elmaradnak a kielégítő magyarázatok, ráadásul nem is minden esetben megbízhatóak ezek a közlések (gondolok itt Pesty gyűjteményére, amely elég sok szakmai elmarasztalást is kapott az utókortól). A 19. századi helynévtárak, helynévelőhelyek érdeme viszont az élőnyelvi adatok felsorakoztatása, amelyek pillanatsfelvételek a korabeli nyelvéllapokról, és amelynek nélkülözhetetlenségét pl. Szabó T. Attila is felismerte, és módszereiket hasznosította is. A korszak tudományos teljesítményének körképét ebben a vonatkozásban *A magyar helynévkutatás a XIX. században* című munkájában részletesen be is mutatja.

A 20. századi névtani kutatások új irányt vettek, olyan értelemben, hogy a helyneveket elsősorban történeti forrásokban tárják fel a nyelvészek, eredetük megfejtésére fektetve a hangsúlyt. Ebben a korban tehát már fontos szerephez jutnak a nyelvtörténeti vizsgálódások a pozitivisták jellegű adatgyűjtés mellett. Ezek a munkák már, gondolok itt pl. Melich János és Gombocz Zoltán *Magyar etymologiai szótárára*, adatközlésükben pontosak, megbízhatóak, tudományosan megalapozottak, fontos forrásai a későbbi korok bölcsészkatóinak. Melich kutatásai rajzolják ki elsősorban az ún. budapesti iskola újgrammatikus szemléletű munkamódszereit, gondolkodásmódját, és olyan kiváló nyelvtörténészek alkotják ezt a szakmai csoportosulást, mint Knieszsa István, Pais Dezső, Bárczi Géza, akik a névtani kutatások jelentőségét felismerték, és forráskutatásaik során a helynevekre különös figyelmet fordítottak, a

András Zselyke (1978) – tudományos munkatárs, drd., EME, BBTE, Kolozsvár, azselyke@yahoo.com

¹ Vö. Szabó T. Attila *vallomása életéről, munkásságáról, a nyelvtudományról*. Magyar Nyelv LXXXIV (1988). 257–270.

határtudományok művelői számára a mai napig megkerülhetetlen, névrendszertani munkákat téve az asztalra. (pl. Kniezsa: *Keletmagyarország helynevei*, 1943–1944).²

A budapesti nyelvtörténészek munkássága időben nagyjából egybeesik a Kolozsváron tevékenykedő Szabó T. Attiláéval. A kolozsvári nyelvész és a köréje tömörülő szakemberek, az ún. kolozsvári iskola kutatásainak újszerűsége abban áll, hogy programjuk szerint egyesíteni kívánták a történeti helynévkutatást a helyszíni, élőnyelvi gyűjtéssel. A gyűjtőmunka pedig a maga nemében rendkívüli alapossággal, részletességgel folyt, Szabó T. Attila ún. mikrotoponímiai kutatást szorgalmazott, azaz egy település és környéke összes fellelhető helynevének (domborzati formák, térszerkezeti elemek, vizek, növényzeti formák stb.) feltérképezését és leírását, amely mint módszer egyedülálló volt, hiszen akkoriban főleg a települések neveire és vízrajzára koncentráltak a kutatók. A határnevek mint külső helynevek iránti érdeklődés is pl. Szabó T. Attila nevével fémjelozhető. A helyszíni alapos kutatás egészült ki aztán nála az elmélyült levéltári vizsgálódással, és ennek nyomán, amint méltán elhíresült névtani-településtörténeti monográfiáiban (pl. a legismertebbekben, a *Kalotaszeg helyneveiben*, valamint a *Dés helyneveiben* – amely tanulmány erősen személyes indíttatású, a Professor úr gyerek- és fiatakorának helyszíne lévén) megsemmelélhetjük, a különböző toponimákat történeti alakulásuk folyamatoságában prezentálja, tényszerű alapossággal közelítve etimologikus megvilágításukhoz. A Szabó T. Attila és a vele együttműködők tollából származó munkák egy aspektusukban maradnak el a budapesti munkacsoport által jegyzettekhez képest: leíró nyelvészeti, rendszertani kategorizálást (pl. alaktani, jelentéstani stb.) nem követnek, általában a mikrotoponímiai elemeket mint térszínformaneveket csoportosítja, vagy egyszerűen ábécérendben közli nyelvész kutatónk, a nevek különböző változatait pedig időrendi sorrendbe teszi, és így érvényesül a történeti folytonosság elve.

A kétféle irányelvet legelőször tanítványa, Benkő Loránd egyesíti *A Nyárad-mente földrajzi nevei* című értekezésében.

Módszertani programját *A helynévgyűjtés jelentősége és módszere* című tanulmányában fogalmazta meg először, amelyet 1933-ban a Magyar Nyelv folyóiratban jelentetett meg. Ebben egyrészt felhívja a figyelmet a helynevek mint kutatási anyag interdiszciplináris meghatározottságára, arra, hogy vizsgálatuk, magyarázatuk a különböző történeti segédtudományok számára konkrét támpontokat nyújt a különböző jelenségek megértésében, tisztázásában. Ezen megállapításait természetesen rengeteg példával is bizonyítja, főként népiségtörténeti, településtörténeti vonatkozású adalékokkal szolgálva. Ugyanebben az évben jelent meg az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatban első, konkrét realizációja is elméleti felvetéseinek, elképzeléseinek, az *Adatok Nagyenyed XVI–XX. századi helyneveinek történetéhez*, amelynek anyagát az enyedi kollégiumbeli tanárkodása alatt gyűjtötte.³

Másrészt a helynévgyűjtés iránt érdeklődőknek szolgál kézzelfogható útmutatásokkal az előbb említett névtani metodikai jellegű tanulmány és a négy évvel későbbi *Miért és hogyan gyűjtsünk helyneveket?* című, a különböző erdélyi települések toponimáinak alapos felkutatásához, térképre való kivetítéséhez, avatott lejegyzéséhez. Neves kutatónk felhívja arra is a

² Lásd Hajdú Mihály: *Szabó T. Attila, a helynévkutató. = Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára*. Szerk. Bárh M. János. Bp. 2006. 60–63.

³ Vö. Péntek János: *Szabó T. Attila (1906–1987). A régi és a megújult Erdélyi Múzeum-Egyesületet összekötő életmű. = Hivatás és tudomány. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiemelkedő személyiségei*. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy. Kvár 2009. 463–492.

figyelmet, hogy a helynévkutatás megalapozó előmunkálataihoz, a pozitivista irányelvek diktálta adatgyűjtéshez igazából nem is szükséges filológiai képzettség, az adalékok történeti elhelyezése, interpretációja az, ami már szakértői közelítést igényel. Ezzel a megállapításával arra is céloz, hogy ahhoz, hogy Erdély-szerte kiteljesedhessenek a mikrotoponímiai elemzések, népszerűsíteni kell a tágabb olvasóközönség előtt is a helynévgyűjtés nélkülözhetlenségét múltunk megismerése céljából, az egyes befogadók személyes felelősségét is hangsúlyozva e nagy ügy véghezvitelében.

Természetesen az Erdély nagy részét érintő helynévkutatás „víziója” nem öncélúan fogalmazódik meg Szabó T. Attilában, nemcsak különböző településtörténeti tanulmányokban szétforgácsolva szeretné közzétenni gyűjtéseit, hanem egy Közép-Erdélyt, valamint Székelyföldet és Szilágyságot érintő névtani nagyszótár összeállításába is bele szeretne vágni, ezt nevezi ő Erdélyi helynévtörténeti adattárnak. A későbbiekben az EHA tervezetének alakulástörténetéről hallani fogunk, úgyhogy ezt én részletesen nem kívánom tárgyalni, csupán utalok rá, hogy mint ezen emlékkonferencia egyik apropója, a Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése című sorozat aktualitása bizonyítja, a Professzor úr nagy elképzelése torzóban maradt, de 65 doboznyi cédulája és a kb. 650 000 adalék biztosította a későbbi nemzedék elindulását az általa körvonalazott irányban.

A későbbi korok olvasója a nagy terv alakulásának fázisairól csak akként értesülhetett, hogy olvashatta Szabó T. Attila egy-egy kistrégyó helyneveit feldolgozó tanulmányát a különböző fórumokon, illetve a különböző toponimákkal találkozhatott az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* hasábjain, ahol a különböző címszók alatt bőségesen adatolva vannak a hozzájuk tartozó helynevek. Hogy nem sikerült kiadatnia az EHA-t, Szabó T. másik nagy grandiózus nyelvtudományi vállalkozására, a Szótörténeti tár adatainak gyűjtögetésére és megszerkesztésére tevődött át a hangsúly.

Mivel a készülő doktori disszertációm témája az Erdélyi Múzeum 20. század eleji folyamainak monografikus feldolgozása, a továbbiakban Szabó T. Attilának az EME tudományos folyóiratának hasábjain megjelenő névtani, valamint névtani aspektusokat is tárgyaló tanulmányairól és kisebb közleményeiről kívánok részletesebben beszélni.

Szabó T. Attila az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudományos kiadványában a harmincas években már jelentet meg közleményeket, névtani jellegűek az 1937-es évvel datálhatóak. Ekkor jelenik meg egy hosszabb tanulmánya, három számban folytatásban közzételve, *Szásznyíres település-, népesség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII–XX. században* címmel. Ez az írás az egyedüli komplexebb helynévi és népiségtörténeti vizsgálat Szabó T. tollából az Erdélyi Múzeumban, a többi cikke rövidebb, inkább tudomány-népszerűsítő, ismertető jellegű, a Kisebb közlemények vagy az Adattár rovatban jelennek meg.

A fiatal Szabó T. Attila egyik nagyarányú nyelvtörténeti-helytörténeti kutatásának lejegyzését követheti figyelemmel az olvasó a fent említett értekezés tanulmányozásakor. Az első közlemény igazít el a kutatástörténetben, a kutatási előzményekben, majd bemutatja a település nevének alakulását, elhelyezkedését, földrajzi viszonyait, majd benépesülésének történeti forrásokkal igazolt alakulását, etnikai viszonyainak változásait a történelem folyamán és a faluszerkezet kialakulását. Ezeket illusztráló térképek, táblázatok tartoznak a tanulmány szövegtestéhez, amelyekből kirajzolódik a falu korabeli képe, a telekviszonyok. A szerző részletesen közli a telektulajdonosok lajstromát, amely már a kutatás jelen idejének állapotát tükrözi.

A tanulmány ötödik fejezete foglalkozik a helynévtörténeti kutatásokkal. Azt azonban már a fejezet első mondatában közli Szabó T., hogy tulajdonképpen az onomasztikai vizsgálódásokkal

indult el ez a kismonográfia, de a kutató belátta, hogy a névtani elemzések csak település- és népiségtörténeti keretbe beágyazottan célszerűek, anélkül csupán hipotetikus felvetéseket tud megfogalmazni. Ezért dönt úgy, hogy a bevezetőben a helynevek keletkezésének történeti kontextusát ismerteti. Ugyanakkor a kutatás mozgása kétirányú: hiszen a nyelvtörténeti adalékokból, valamint az élőnyelvi adatokból is következtetéseket fogalmaz meg pl. a falu gazdaságtörténeti viszonyainak változásairól.

A helynevek eredetének taglalásában elsődrendű fontosságú nála a szász–magyar–román kölcsönzések beható vizsgálata. A román névadásból származó adalékok említésénél nem feledkezik meg arról, hogy ezek későbbi megjelenését leszögezze, ezzel magyarázza az ez irányú kölcsönzések csekély számát. Sokkal nagyobb arányú a magyarból románba való kölcsönzés, amit kézzelfoghatóan bizonyít tanulmányában.

A falu helyneveiről szóló általános érvényű megállapításait foglalja keretbe tehát az első számú közleménye e témában. Ide csatolja a falu helynévtérképét is, a számszerűsített tényezőkkel. A második, illetve a befejező közleményben már a konkrét helynevek felsorolásával találkozunk (betűrendi sorrendbe szedve), kiegészítve persze a hozzájuk fűződő rövid értelmezésekkel. Ezenkívül a tanulmány utolsó részének folytatásaként beiktat Szabó T. Attila egy hiba- és pótlásjegyzéket is, hiszen a tanulmány megírása és közlése időben elcsúszott, ez a periódus a témában való további kutakodással, elmélyüléssel telt a szerzőnek, úgyhogy későbbi helyreigazításait, észrevételeit is csatolja munkája megjelenésekor (ez is bizonyítéka Szabó T. sokat emlegetett, korrekt, pedáns jellemének).

Az Erdélyi Múzeum későbbi számaiban, az utolsó, 1947-es folyamokkal befejezőleg, mint már előbb említettem, rövidebb elemzéseket, hozzászólásokat publikál a szerző, egy-egy különlegesebb helynévvel való találkozása kapcsán. Öt év szünet után, 1942-ben, már főszerkesztőként jelentkezik újra a Kisebb közlemények rovatban *Néhány adat a „babonás helynevek”*-hez címmel egy kis terjedelmű, alig egyoldalmi cikkekcskével, amely a népi hiedelemvilágot tükröző, néhány olyan erdélyi helynevet említ, amelyek rokonsági kapcsolatban állnak egymással, bár Erdély egymástól távol eső vidékeiről származnak. (Különböző települések határára fekvő területekről van szó, amelyek állítólag sírt takarnak, erőszakos halállal halt személyekét, amelyekre azóta is gallyat vagy követ dobnak az arra járók).

Ugyanebből az évből ismeretes a későbbi számokban szereplő két másik, kisebb közleménye, az *Újabb adatok a Virgó-kérdéshez* és a *Varázsjud* című. Az előbbiben a Virgó-Villongó erdélyi helynevet értelmezi, bebizonyítja igei származását, valamint székely népnyelvi eredetét (általában vitás birtokrészek kapták ezt az elnevezést, hiszen a *virrog* ~ *virog* ige jelentése a székelységben veszekedik, pörlekedik). A *Varázsjud* megírásának célja egy értelmetlen eredetű helynév megfejtése. A népetimológias keletkezésű varázsjud, amint Szabó T. Attila kimutatja, bár mágiikus eredetet sugall, igazából csak egy románból visszakölcsönzött szó hibás értelmezése a helyi lakosok nyelvén (Apahida helynévanyagából ismeretes pl. ez az elnevezés). Az eredetileg Ravaszlik (rókalyuk) helynév már az átvevő nyelvbe hangátvetéssel került be, Varazlikként, ebből alakult a félrevezető, újabb magyar átvétel.

Az 1943-as és 1944-es Erdélyi Múzeum-füzetekben egy egész cikksorozatot közöl különböző földrajzi nevekről. *Ordományos*, *Zordományos*; *Hegyesel*; *Saul*, *Sál*; *Illeèrdő*; *A „vörös ficfa”- és a „vörös almafa”-hoz*; *Mylsid*; *Révelly* elnevezések interpretációi kapnak helyet a korábbi számokban. Ezek szintén nagyrészt élőnyelvi adatok, amelyek értelmezéséhez azonban segítségül hívja a szerző nyelvtörténeti ismereteit is. A *Mylsid* helynévre azonban ezzel

ellentétben egy középkori egyezséglevélben bukkan, amellyel az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában találkozunk. A *séd*, amely a régiségben folyóvizet jelöl, *i-ző* alakját ismeri fel ebben, ugyanilyen hangalakváltozáson esett át a *mély*. Ezt a magyarázatot elolvassva a laikus olvasó előtt is megvilágosodik, hogy ez egy értelmes szókapcsolat, csak hogy ez a fajta helynév nem él már a 20. századi helynévanyagban, Szabó T. viszont egy ősi dési pataknevet ismer fel benne. Szintén vízzel kapcsolatos a *Révely* helynév, amely Kalotaszegen bukkan fel a 18. században, és még egy évszázaddal később is ismeretes, használatos. Ennek kétféle elfogadható magyarázatával szolgál a szerző, az egyik szerint ez egy csonkult összetétel, *rév+hely*, a másik, amely Szabó T. szerint valószínűbb, szintén egy elhomályosult szókapcsolat, *rév+el(ü)-elve*, az utótagnak az lévén a jelentése a régiségben, hogy túl valamin. Eszerint az Erdély, szóösszevonással keletkezett földrajzi nevünkkel állítható párhuzamba ennek keletkezése.

Az 1944-ben közölt helynévi gyűjtések a következőkre vonatkoznak: *Lengyelkék; Budunus; Halombok - Halambak; Kípögy; Kortoris, Kurturis; Köhögy; Liderkű; Mozsdaj ~ Muzsdaj; Valkut; Vinitis - Vinyityis; Virvígyszka; Zimola*. Itt szintén vegyítetten közöl történeti adatokat, illetve jelenkoriakat (a Lengyelkékre pl. mint eltűnt Fejér megyei településre szintén forrásolvasáskor bukkan egy kutató, Tomai László, és felhívja rá a nyelvész figyelmét), ezzel szemben a Budunus a 20. század elején még élő, használt helynév volt, ezzel kapcsolatban arra mutat rá a szerző, hogy a bodonos tájnyelvi alakjával van dolgunk, amely a bodonoskút előtagja, azaz elvonással keletkezhetett. A Zimolában a névelő mássalhangzója ragadt hozzá az imola szótóhoz, az imola növénynév egyébként rétet, szántó- és kaszálóhelyeket jelöl, a kalotaszegi gyűjtésből hoz rá példát Szabó T.

Utolsó, toponimákat boncolgató cikkei, írásai a diktatúra megszüntette tudományos folyóiratunk zárószámaiban jelennek meg, szintén a Kisebb közlemények rovatban. A következő helynevekhez kapcsolódnak: *Benemig, Belemig; Dércser; Házsongárd; Kásövér; Kebelás; Antartigy; Odverem; Oskut; Seregyis*. Számomra különösen érdekes a kolozsvári temető névének magyarázata. Más nyelvészek, történészek is próbálták már értelmezni a szót, pl. Jakab Elek, Melich János, Szinnyei József, e három kutató értelmezését fogadja el bizonyos vonatkozásokban Szabó T. Attila, miután ő is áttanulmányozza az ehhez fűződő forrásokat. Végül ő annál a verziónál marad, mely szerint a német *Hasengarten* (kb. nyulaskert, esetleg nyúlkert), *Haselgarten* (mogyorókert) helynevek magyarosulása a mai alak. Leszögezi azonban, hogy ezek csupán hipotézisek, nincs megnyugtató lezárása helynevünk származtatásának.

Összegzésképpen azt szeretném elmondani, hogy Szabó T. Attila helynévkutatói módszerei mind a mai napig útmutatásul szolgálnak az e területen munkálkodóknak, akik közül sokan a nagy tudósunk megalapította kolozsvári nyelvészeti iskola későbbi generációjához tartoznak. Amint Kálmán Béla is megállapítja: „Szabó T. Attila szervezte önálló tudományággá a névtant a magyar nyelvterületen”.⁴ A toponimák gyűjtése és közlése azóta is az ő elvei, metodológiája alapján történik, nyilván bizonyos mozzanatok, meglátások továbbfejlesztésével. Tanítványai közé, kik a névtani kutatásokban jelentős eredményeket mutattak fel, olyan neves nyelvészeket sorolhatunk (a teljesség igénye nélkül), mint az előadásom elején említett Benkő Loránd, Márton Gyula, Gálffy Mózes, Janitsek Jenő, a kolozsvári Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék munkatársaként dolgozó Csomortáni Magdolna, valamint B. Gergely Piroska, aki előbb a kolozsvári BBTE előadójaként, majd a Miskolci Egyetem professzora, és főként a

⁴ Kálmán Béla: *Szabó T. Attila (1906–1987)*. Magyar Nyelv LXXXIV (1988). 5.

személynévkutatásokra szakosodott, vagy Murádin László, aki Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények szerkesztőjeként tevékenykedett hosszú évtizedekig, és helynévgyűjtéseiből, valamint más névkutatók munkájából gyakran közölt a NyIrk hasábjain.

The Importance of Szabó Attila's Toponymical Researches

Keywords: historical and synchronical toponymy, Transylvanian assembling of place-names, microtoponymic research.

From Attila Szabó T.'s varied scientific activities it bulks large his place-name researches regarding the Transylvanian region. In my lecture I focus on his life-work at this territory.

First he meets historical toponyms during his visits to the Archive of The Transylvanian Museum, and he realizes their significance and applicability. Attila Szabó T. creates a new, more elaborated methodology of toponymical researches, compared to the attempts at the same field before.

The novelty of the 20th century Hungarian toponymy (the school of Budapest) consists in the diachronical approach to the place-names, and the neogrammarian methods of their interpretation. Attila Szabó T. and the so-called school of Kolozsvár add to the already existing general direction new perspectives: they link the historical research of place-name to the local, contemporary collection of the existing toponyms. The field-work had to be very precise: Szabó T. insists on microtoponymical researches, which concentrate on all of the inner and outer place-names of a settlement. In his well-known monographies, the author presents the toponyms in their evolution, as historical continuities. These works present only one imperfection: they don't follow any descriptive grammatical, systemic categorization, the microtoponymic elements are being assorted as names of natural features of land, or simply are published in an alphabetical order, while the different variants of the names are put in chronological succession, and thus the principle of the continuity in time comes across.

Attila Szabó T. had an over-all purpose when doing his toponymical researches in Transylvania, he would have liked to compile a great onomastical dictionary, the so-called Transylvanian Reference Book of Toponyms' History, but this work, unfortunately, remained a torso. We can meet (again) the toponyms collected in a large number on the galleys of the Erdélyi magyar szótörténeti tár (a historical dictionary of Transylvania), another grandiose venture of our great linguist, Attila Szabó T.

Lokalizálható nyelvtörténeti adatok informatizálása és térképezése

A magyar nyelvjárási atlaszok és nyelvföldrajzi szótárak nélkülözhetetlen forrásai a magyar nyelvvel, kultúrával foglalkozó kutatóknak. Ezek az adattárak azonban eredeti formájukban nehezen kutathatók, hiszen több száz, esetleg több ezer nyomtatott térképlapból, illetve szócikkből állnak, így igen időigényes megtalálni, összegyűjteni és csoportosítani a vizsgálati szempontok szerint releváns adatokat. Több adattár egyidejű vizsgálata hagyományos módszerekkel különösen nagy kihívást jelent. A nyelvjárási adattárak elemzésének megkönnyítése, ezáltal a bennük rejlő forrásanyag valorizálása volt az elsődleges célja a Bihalbocs néven ismertté vált nyelvészeti technológiák fejlesztésének és a nyelvjárási adattárak informatizálásának (honlap: www.bihalbocs.hu).¹

A nyelvjárási adattárak számítógépes feldolgozásához kifejlesztett nyelvészeti technológiák felhasználásával kezdtük el 2006-ban Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti adattárának számítógépes feldolgozását. A nyomtatásban már megjelent adatok informatizálása a háromszéki történeti helyneveket tartalmazó kötettel² kezdődött. Az adatok denotátumfajták szerinti annotálásához, majd adatbázisba rendezéséhez, kereséséhez és térképezéséhez szükséges célprogramot fejlesztettünk ki (Olló néven) a dialektológiai megoldások adaptálásával és Hajdú Mihály módszertani észrevételeinek figyelembevételével.³ A denotátumfajták szerinti annotálás kezdetben Bárány János végezte, majd a későbbiekben is ő irányította ezt a munkafázist.⁴

Történeti szövegekről lévén szó, a számítógépes feldolgozás során a legelső probléma, amit feltétlenül meg kellett oldanunk, a történeti grafémák (karakterek) kódolása volt. Ehhez a magyar egyezményes hangjelölési rendszer számítógépes alkalmazásában összegyűlt tapasztalatokból kiindulva egy analitikus kódrendszert dolgoztunk ki.⁵ A mostani magyar ábécében meglévő ékezetes betűket megtartottuk, az összes többi, a történeti szövegekben előforduló ékezetes betűt mozaikszerűen építjük föl, külön az alapkaraktere illetve a szükséges ékezet(ek)et (lásd az *1. ábrát*). Maga a rendszer a kötetek informatizálásának előrehaladtával folyamatosan bővül, minden kötetben akad egy-egy olyan graféma, amely korábban még nem fordult elő. Az adatok megfelelő kódolásához pedig minden egyes, az adattárban előforduló

Vargha Fruzsina Sára (1979) – tudományos munkatárs, PhD, ELTE, Budapest, fruzsina@gmail.com
Vékás Domokos (1962) – PhD, bihalbocs@gmail.com

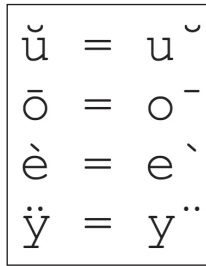
¹ Vékás Domokos: *Számítógépes dialektológia = V. Dialektológiai Szimpozion*. Szerk. Guttman Miklós – Molnár Zoltán. Szombathely 2007. 289–293.

² Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 2. *Háromszék*. Szerk. Hajdú Mihály – Slíz Mariann. Budapest. 2001.

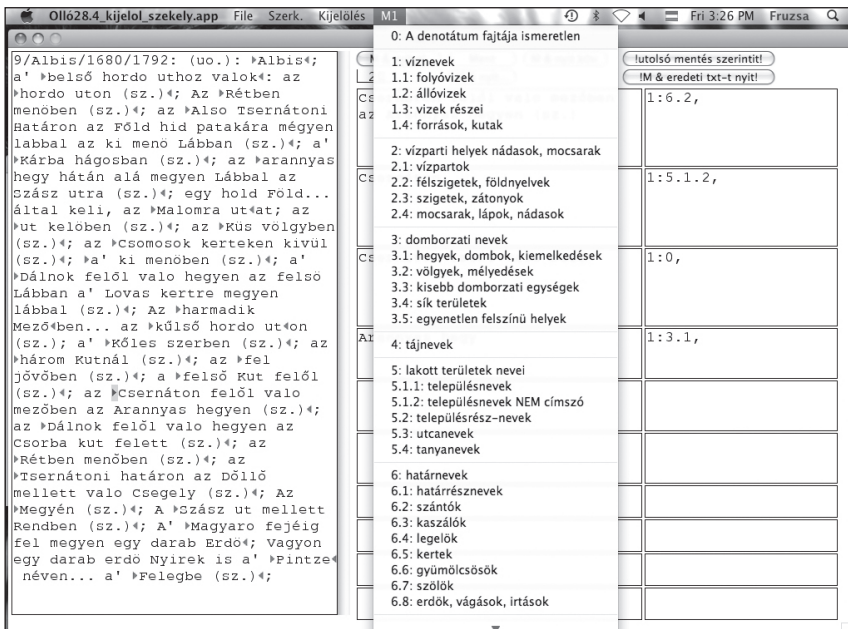
³ Vargha Fruzsina Sára: *Nyelvjárási és helynévtörténeti anyagok számítógépes feldolgozása. = Kontextus – Filológia – Kultúra. II.* Szerk. František Alabán. Besztercebánya–Eger 2008. 77–84.

⁴ Bárány M. János: *Háromszéki helynevek nyelvészeti elemzése informatikai módszerekkel*. Helynévtörténeti Tanulmányok II(2006). 207–217.

⁵ A szövegek megjelenítéséhez szükséges betűkészlet és kódrendszer kialakításához Korompay Klárától kértünk és kaptunk segítséget, útmutatást, amelyet itt is szeretnénk megköszönni.

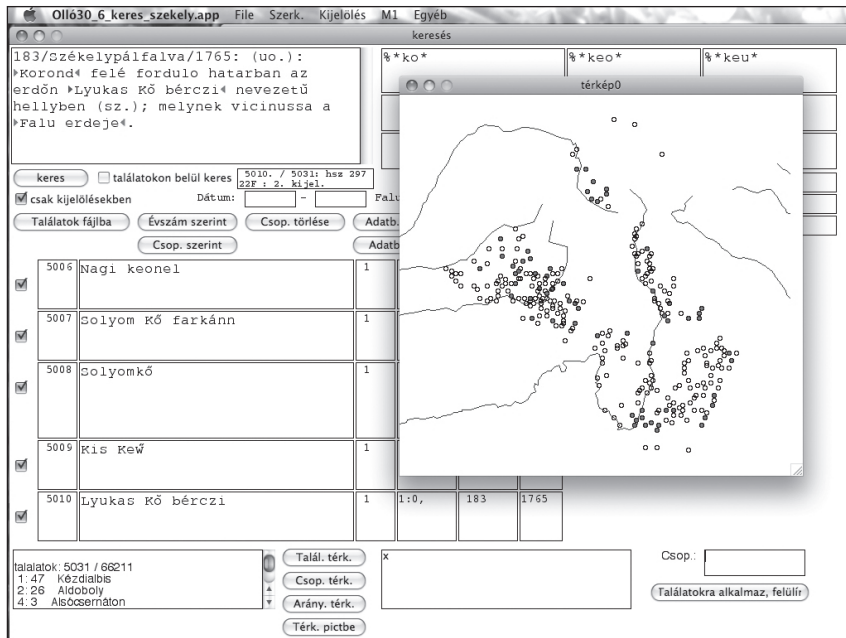
1. ábra. A történeti karakterek analitikus kódolása

2. ábra. Helynevek kijelölése és denotátumfajta szerinti annotálása az Ollóban

karaktert számon kell tartanunk (kódolnunk kell), hogy az informatizáláshoz szükséges konverzió után pontosan úgy láthassuk viszont, ahogyan Szabó T. Attila annak idején cédulára írta.

Eddig összesen nyolc kötet anyagát dolgoztuk föl a fent leírt kódolási rendszernek megfelelően, a nyomtatott változathoz készített elektronikus dokumentumokból kiindulva: 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. 2001. 204 lap. – 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann. 2001. 207 lap. – 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. 2002. 247 lap. – 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. 2003. 272 lap. – 5. Torda-Aranyos megye. Közzéteszi Hajdú Mihály, Buboly Magdolna és Sebestyén Zsolt. 2004. 252 lap. – 6. Udvarhelyszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Bárh M. János. 2005. 254 lap. – 7. Maros-Torda

3. ábra. Keresés az Ollóban a *kő* különböző írásmódú változataira

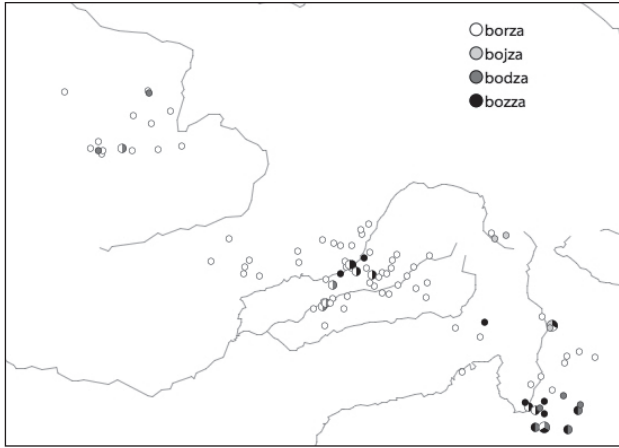
mege. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sófalvi Krisztina. 2005. 812 lap; két részkötetben: A. 1–413, B. 415–812. – 8. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék. Közzéteszi Hajdú Mihály, Makay Emese és Slíz Mariann. 2006. 153 lap.

Az informatizált változat alapegysége az eredeti, Szabó T. Attila által lejegyzett céduláknak felel meg: egy adott településről, egy forrásból, egy adott időpontból származó adatok összességét tekintjük feldolgozási alapegységnek. Az így kialakított rendszer tehát pontosan leképezi a forrásdokumentumét (akárcsak a nyelvjárási adattárak feldolgozása esetében), ugyanakkor megőrzi a kapcsolatot a nyomtatott változattal is az oldalszámok adatokhoz kapcsolásával.

A névtani szempontú feldolgozás erre a célra kialakított speciális környezetben történik (2. ábra), ahol a névtesteket, helynevet tartalmazó körülírásokat manuálisan, az egérrel, illetve speciális billentyű- és menüparancsok segítségével lehet a szövegben kijelölni, további részekre bontani, az egyes kijelöléseket, kijelölésrészleteket előre kialakított tipológiák szerint minősíteni.⁶

A feldolgozás során kijelölt és minősített helynevek, helyneveket tartalmazó körülírások adatbázisba rendezésük után az Olló keresőfelületén különféle szempontok szerint lekérdezhetők, csoportosíthatók, térképezhetők. Az adatokban való keresést a 3. ábra szemlélteti. Az ábrán látható példán a *kő* szó előfordulásait kerestük le az elsőként informatizált székelyföldi adatokban. Az Olló program az adatok és a keresett szó írásmódjának egyszerűsítésével segíthet minket abban, hogy írásmódtól függetlenül megtaláljunk egy szót, szókapcsolatot. Így a *kő* szó valamennyi előforduló változatát megkapjuk, ha rákeresünk a *ko*, *keo* és *keu* betűkapcsolatokra. (A keresett kifejezések

⁶ Bárh M. János: *Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése*. Doktori értekezés. ELTE BTK. Bp. 2010. 26–40.

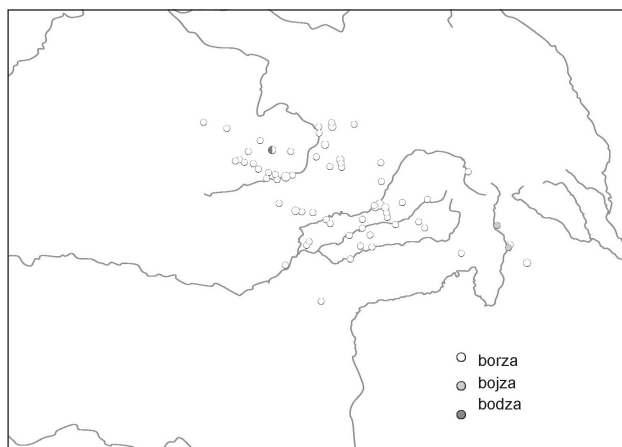
4. ábra. A *bodza* alakváltozatainak területi megoszlása a helynévtörténeti adatokban

5. ábra. A *bodza* legkorábban előforduló (17. századi) változatai a helynévtörténeti adatokban és térbeli elhelyezkedésük

megadására szolgáló mezők jobbra fent, a találatok a kép bal oldalán, egymás alatt láthatók.) A keresés eredményeképpen 5031 találatunk lesz. Az adatok csoportosítása révén lehetőségünk van azoknak az adatoknak a kiválogatására, amelyek valóban a *kő* szót tartalmazzák. (Hiszen a keresésnek megfelelő betűkapcsolatok más szavakban is előfordulhatnak, pl. *Kőles szer; Lökös, Keozepseo hatar*.) A kiválogatott adatok térbeli elhelyezkedését azonnal térképre is vetíthetjük, és lehetőségünk van arra is, hogy az adatokat tetszőleges szempontok szerint tovább csoportosítsuk.

A 4. ábra a *bodza* különböző alakváltozatainak előfordulását mutatja a helynévtörténeti adatokban. A településeket jelző karikák mérete az egy-egy településről származó adatok mennyiségével arányosan változik. A legáltalánosabban elterjedt változat a *borza*, de

6. ábra. A *bodza* alakváltozatai az Erdélyi magyar szótörténeti tár adataiban

jellemző területi kötöttséggel megjelenik a *bozza*, a *bodza* és a *bojza* alak is. Mivel ismerjük az adatok keletkezésének idejét, rendezhetjük az adatainkat évszám szerint, és így térképezhetjük a legkorábbi, 16. századi adatokat (5. ábra). Igen kevés adatunk van ebből a korai időszakból, de a kirajzolódó térkép alapján mégis érdekes felfedezést tehetünk. A legkorábbi történeti helynévadatokban Borzaszeg neve kizárólag *Bozzaszeg* változatban fordul elő a településen és környékén. Egészen az 1700-as évekig a *bozza* a jellemző változat a környék helyneveiben, de később teljesen eltűnik, és az 1700-as évek végén már csak a Székelyföldön és Háromszéktől délre találunk a *borzától* eltérő alakváltozatokat.⁷

Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár*⁸ adatai többnyire épp úgy lokalizálhatók a forrás alapján, akár a történeti helynévadatok, nem lehetetlen vállalkozás tehát, hogy a szótár adatait térben elhelyezve történeti nyelvjárási térképeket hozzunk létre. Míg azonban az informatizált, adatbázisba rendezett helynévanyag kereshető és automatikusan térképezhető, addig a Tár egyelőre szerkesztett könyvként áll rendelkezésünkre. A közelmúltban elkészült PDF-változat némely tekintetben megkönnyíti a címszók böngészését, noha nyilvánvalóan nem nyújt olyan sokrétű lehetőségeket a kutató számára, mint az EHA 2006 óta nyolckötetnyire duzzadt adatbázisa.

A 6. ábrán a *bodza* különböző alakváltozatait térképeztük a Tár adatai alapján. A történeti helynevekhez képest azonban ezen a térképen szinte egyeduralgkodik a *borza* változat, ezen kívül csak két *bojza* és egy *bodza* adatot találunk, mindhármát a szócikk végén, a helyneveknél.

A *bodza* térképezése a két adattár alapján egyrészt szemlélteti a lokalizálható történeti adatok ilyenén feldolgozásában rejlő kutatói lehetőségeket, másrészt rámutat arra, hogy a két adattár szervesen összefügg, a bennük rejlő adatok a Tár megfelelő feldolgozása és a két adatbázis integrálása révén jól kiegészíthetnék egymást.

⁷ A *bodza* alakváltozatainak területi megoszlásáról és annak tanulságairól lásd bővebben Vargha Fruzsina Sára: *A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek nyelvöldrajzi vizsgálata a Székelyföldön*. Helynévtörténeti Tanulmányok V(2010). 223–233.

⁸ *Erdélyi magyar szótörténeti tár*: I–XII. Szerk. Szabó T. Attila és munkatársai. Buk.–Bp.–Kvár 1979–2009.

Digitization of Transylvanian Historical Place-Names

Keywords: Transylvanian historical place-names, Attila Szabó T., Transylvanian Hungarian Historical Thesaurus

In 2010 the last volume of the Transylvanian Historical Place-Names series collected by Attila Szabó T. was published. Nevertheless, in its original, paper-based form the corpus of approximately 600 000 place-names is difficult to study as it is not searchable. Based on the linguistic technologies used in previous projects aiming the digitization of Hungarian dialect data, a method and a related software tool have been developed for the digitization of the historical place-names. In the database the place-names are classified according to a predefined list of denotation types. A special encoding system provides the possibility to make searchable the historical data while maintaining its original form (special characters and diacritics). As every item belongs to a location, they can be easily represented on maps. Localized data coming from an other but highly related corpus, the Transylvanian Hungarian Historical Thesaurus (Erdélyi magyar szótörténeti tár) can also be mapped. After the digitization of the Thesaurus, the two collections shall ideally complete each other as presented here with the mapping of the different forms of the word *bodza* ('elder').

SZEMLE

Források Arad és Zaránd vármegyék történetéhez

Az aradi káptalan jegyzőkönyv-töredéke (1504–1518). Előszóval, mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi Gálfi Emőke. Erdélyi Tudományos Füzetek 270. Kvár 2011. 89 oldal.

Gálfi Emőke az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének munkatársaként az erdélyi káptalan szekularizáció utáni jegyzőkönyveinek magyar nyelvű kivonatok formájában való közzétételét végzi (Bogdándi Zsolt–Gálfi Emőke: *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Kolozsvár, 2006). A hiteleshelyi protocollumok kiadása mellett az intézmény 16. század eleji előzményeit és szekularizáció (1556) utáni újjászervezését is kutatta, új vonatkozásokkal gyarapítva eddigi ismereteinket (Zsolt Bogdándi–Emőke Gálfi: *The Alba Iulia Chapter of Authentication after Secularization*. Colloquia. Journal of Central European History. 13/2006. no. 1–2. 290–304; *Az erdélyi káptalan és hiteleshelyének kapcsolata a XVI. század elején*. Fons, 18/2011. 3–24) Forráskiadás és intézménytörténet tehát az a két terület, ahol a szerző eddigi működését kifejtette, a most bemutatásra kerülő kiadvány pedig szintén ebbe a kutatási irányvonalba illeszkedik, bár ezúttal az aradi káptalan hiteleshelye, közelebbről annak – minden valószínűség szerint – egyetlen fennmaradt jegyzőkönyvtöredéke képezi a kutatás tárgyát. Minthogy a hiteleshely illetékességének törzsterületét képező Arad és Zaránd vármegyék-re vonatkozó okleveles anyag számottevő része a török hódoltság következtében elpusztult, különösen szükség van a szórványosan megmaradt források mielőbbi feltárására és közzétételére.

A kiadvány az Erdélyi Tudományos Füzetek 270. számaként jelent meg, és négy jól elkülöníthető részre tagolódik: bevezetés, források, függelék és mutató. A következőkben ezeket ismeretjük részletesebben, de nem feltétlenül ebben a sorrendben.

A bevezető tanulmányban, amely voltaképpen a szerzőnek Az aradi káptalan regisztrumtöredéke és regisztrumának előszava (Erdélyi Múzeum 72/2010. 3–4. sz. 185–196) című előtanulmányának bővített változata, a szerző számba veszi ama történészek nevét, akik érdemben foglalkoztak az aradi társaskáptalan történetével vagy a káptalani hiteleshelytől kibocsátott oklevelek feltárásával és közzétételével. Ennek megfelelően a téma legalaposabb ismerője Juhász Kálmán (1892–1966) egyháztörténész volt, aki nem csupán több mint 600 káptalani kiadvány regesztáját tette közzé, hanem olyan rangos folyóiratban is összefoglalta a káptalan hiteleshelyi működésével kapcsolatos ismereteit, mint a Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Megjegyzendő, hogy a szerző által feldolgozott jegyzőkönyvtöredéket Juhász Kálmán ismerte ugyan, de előttünk ismeretlen okokból csupán két bejegyzést vett fel kiadványába. Joggal állapítja meg tehát a szerző, hogy oklevélkivonatai „Juhász Kálmánnak az aradi káptalan kiadványai-ból készített regesztáit hivatottak kiegészíteni, ezzel is bővítve az Aradra és környékére vonatkozó amúgy is szűkre szabott középkorvégi ismeret-anyagot”. (18.)

A szerző megállapítása szerint mintegy 1000 kiadványa maradt fent az aradi káptalannak. Ismeretes, a szerencsésebb földrajzi helyzetekben fekvő hiteleshelyek esetében meglehetősen gazdag levéltárak állnak a kutatás rendelkezésére, az aradi káptalan hiteleshelyi működését illetően viszont a kutatók jobbára a családi levéltárakban megmaradt kiadványokra támaszkodhatnak. Úgy véljük, az aradi káptalan hiteleshelyi levéltárára

is érvényes Borsa Iván alábbi megállapítása: „Bár egyes hiteleshelyek és a török veszedelmet reálisan felmérő egyes családok és szerzetesrendek irataikat eredményesen menekítették, az ott maradt iratanyag többszöröse lehetett az eredményesen menekítettnek.” Majd megjegyzi azt is, hogy az egyházi intézmények csak a „létfonosságú birtokirataikat vitték magukkal”.¹ Az aradi káptalan esetében ezt annyival egészíthetjük ki, hogy a birtokiratok mellett a hiteleshelyi protocollumokat vagy legalábbis azok egy részét is sikerült Gyulafehérvárra menekíteni. Minthogy nem csupán a káptalan iratanyagát, hanem a hatáskörébe tartozó vármegyék nemességének iratait is komoly veszteségek érték, még az ún. „tűkörből való rekonstrukció” sem járható út. Vagyis a fentmaradt okleveles anyag alapján sem tudunk közelebbi, számszerű megállapításokat tenni a káptalani hiteleshely oklevéladó tevékenységének egykori méreteiről.

A továbbiakban az aradi káptalan 1496–1527 közötti, töredékesen fentmaradt protocolluma elé Laskay János levélkeresőtől 1582-ben írt előszót ismerteti részletesen, amelyről a szerző úgy vélekedik, hogy az első olyan tractatus a szakirodalomban, amely a „hiteleshelyi levéltárakról és azok szerepéről értekezik”. (9.) Érdekes lett volna megtudni azt is, hogy a 18. századi másolatból ismert, jelenleg az MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött tractatus közelebbről milyen gyűjteményben vagy hagyatékban maradt fent. Erről bizonyára adatok hiányában nem szólt a szerző. A megadott jelzet viszont arra enged következtetni, hogy a Cornides-gyűjteményről van szó, és nem kizárt, hogy ugyanott az aradi káptalan hiteleshelyével kapcsolatos további iratmásolatok is fellelhetők. Alighanem ennek az értekezésnek a szövegét őrizte meg a Pray-gyűjtemény XX. kötetében 1582. *Albae Juliae. Praefatio Joannis Lascovii ad protocollum capituli ecclesiae Orodensis ab*

anno 1496. – usque ad annum 1521 cím alatt fellelhető másolat is.² A tractatus – állapítja meg a szerző – nem ismeretlen a kutatás előtt, azt ugyanis Uray Piroska közzétette 1987-ben, és magyar nyelvű összegzését is adta. Mintegy kiegészítésül említjük meg, hogy a tractatusból Fejér György (1766–1851) is közölt részleteket: első alkalommal csupán néhány sort annak elejéről a *De peregrinis nominibus Magyarorum, avitarum sedium indiciis* című munkájában (Pest, 1837. 40–41.), másodsor pedig az értekezésnek több mint felét közismert Codex diplomaticusának VII/5. kötetében (Buda 1841. 40–42.), ahol forrását a következőképp jelölte meg: „*E praefatione Joannis Lascouy in primum volumen protocoli capituli ecclesiae Orodensis Albae Juliae anno 1582. concinnatum.*” Újraközlését viszont nem csupán az indokolta, hogy Laskay a most közölt, töredékesen fentmaradt protocollum elé írta, hanem az is, hogy Uray közlése meglehetősen pontatlan: több szót kihagyott, illetve többet hibásan olvasott. Ezeket a szerző természetesen korrigálta. Másrészt igen fontos helyen javítja Uray fordítását is, amikor azt állapítja meg, hogy nem Laskay volt az, aki kimentette a „hajótörésből” a káptalan javait (beleértve a hiteleshelyi protocollumokat is), hanem azok vélhetően János Zsigmond fejedelem gondoskodása folytán kerültek Gyulafehérvárra. És ezt adatok sorával valószínűsíti.

A szerző ismerteti a Werbőczy Tripartitumát is magyarító Laskay János életpályáját, mely során újabb, a kutatás előtt eddig ismeretlen adatokat is bevon a vizsgálódásba. A Baranya megyei Laskóról származó Laskay János wittenbergi tanulmányai után a kolozsvári unitárius iskolát vezette, majd 1580–1589 között a gyulafehérvári hiteleshely egyik requisitori tisztét viselte, melyet Kendi Sándor tanácsúr támogatásával

¹ Borsa Iván: *A kancelláriai aprómunkától a gáltástan birtokosig.* = *Analecta Mediaevalia* I. (Tanulmányok a középkorról) (Szerk. Neumann Tibor) Bp. 2001. 37.

² *Catalogus Manuscriptorum Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Budapestinensis.* Tomus II. Pars II. *Catalogus litterarum originalium ac collectionis Hevenessianae et Prayanae.* Ed. Szilágyi Sándor. Budapestini 1894. 763.

nyert el. Tudomást szerzünk feleségéről, Nemes Krisztináról, testvéréről, Laskay Pálról, de a szerző felhívja a figyelmet egy másik érdekes adatra is, mely szerint a híres muzsikus Bakfark Mihály fia, János, aki az 1580-as évek legvégén távozott Erdélyből német területekre, Laskaynak mint törvényes örökösének és fogadott testvérének Gyulafehérváron házat ajándékozott. Szamosközytől tudjuk, hogy Laskay, „a magyarországi jog nagy tudományú szakértője” 1599-ben a sellenberki ütközetben esett el.

Az eddigi szakirodalom adatait is felhasználva, az több helyen korrigálva rajzolja meg az aradi káptalan levéltárának Gyulafehérvárra kerülésének útját. Ebből kiderül, hogy erre valamikor 1556 és 1566 között kerülhetett sor. 1569-ben már biztosan ott volt. Utóbbi adat arra is bizonyíték, hogy a kiadvány tárgyát képező töredék mellett még egy protocollum biztosan bekerült a káptalani levéltár őrzetébe, mely az 1540-es évek végéről és az 1550-es évek elejéről tartalmazhatott bejegyzéseket. Azonban az erdélyi káptalan levéltárát a századfordulói hadakozások, majd az 1658. évi török–tatar büntetőhadjárat során ért pusztítások idején súlyos veszteségek érték, az aradi, protocollumjellegű irategyüttesből a 17. század végére tehát csupán ez a töredék maradt fent. Ezt az 1658. évi menekítést követő rendezés során a Lymbus anyagába osztották be, de már a levéltár rendezői sem tudtak mit kezdeni a töredékekkel, amit nagyon jól érzékeltet Csicsói György levélkeresőnek a töredék egyik lapjára írt megjegyzése, miszerint az „Holmi reghi Prothoculum darabja” (16–17.) Jelenleg a Magyar Országos Levéltár (MOL) őrzi, ahová 1882-ben került. Ugyancsak itt említjük meg azt is, hogy Óváry Lipót (1833–1919), akit az Országos Levéltár munkatársaként az 1526 előtti oklevelek rendezésével és mutatók készítésével bíztak meg, az aradi protocollumtöredékre csupán egy rövid jegyzettel hívta fel a figyelmet: „1504–6–1518. protocollum töredékei (vagy 16 oklevéllel)”. A szerző által Óvárynak tulajdonított regeszták

(17., 58. jegyzet) összeállítói tehát a MOL későbbi munkatársai között keresendők.

A következőkben ismerteti magát a töredéket, pontosabban 11 lapot, amely a szerző adatai szerint 71 bejegyzés szövegét őrizte meg, és ennek kapcsán és alapján tesz értékes megállapításokat a protocollumok vezetéséről, általában az aradi káptalan hiteleshelyi működéséről. Itt említjük meg a szerző ama felismerését, miszerint a külső hiteleshelyi munkára, azaz a hatósági parancsok végrehajtására az aradi káptalan – az országos tendenciával szemben – nem az alsópapság tagjait, hanem – néhány esetet kivéve – a kanonoki testület valamelyik tagját küldte ki. A továbbiakban a hiteleshelyi kancellária felépítését ismerteti, majd a kanonoki testületről szól. Az aradi társaskáptalan, állapítja meg a szerző, létszámát tekintve a kisebb káptalanok közé tartozott (a kanonokok száma minden valószínűség szerint 12–15 között mozgott), a javadalmakat tekintve pedig – legalábbis Mátyás és a Jagellók idején – az ország legszerényebb káptalanai közé sorolható. Összefoglalásul arra a következtetésre jut, hogy „az aradi káptalan, bár jelentős forgalmú hiteleshely volt a 16. század elején is, gazdasági erejéből a kezdeti periódushoz képest vesztett”. (25.)

Ami a kiadvány legjelentősebb részét, a forrásközlést illeti: ez 82 db regesztát tartalmaz, melyek kiforrott kivonatolási gyakorlatról tanúskodnak, és melyek – úgy véljük – jól szolgálják mind a szűkebb szakterület, mind a szélesebb közönség érdekeit. A bejegyzések tartalmi szempontból megegyeznek a többi hiteleshelyi jegyzőkönyvbe másolt szövegek tartalmával: tehát zálogosítások, adásvételek, megállapodások, egyezségek, tiltakozások, iktatások fordulnak elő nagyobb számban. Felhívjuk viszont a figyelmet a 38. kivonatban feltűnő erdősing vagy erdőöl hossz mértékekre, az eredeti szövegben: „cubito silveo erdewsing wlgo apellato”, mely mérték kétnyelvű megnevezésének előfordulása – legalábbis Bogdán István munkája erre

enged következtetni³ – ritkaságszámba megy. A feldolgozott töredék a szerző megállapítása szerint főként Zaránd és Arad vármegyei településekre vonatkozik (voltaképpen ez a két vármegye képezte területi hatáskörének a magvát, mely önmagában elegendő munkával látta el a hiteleshelyet), de felkeresték az ügyfelek Békés, Csanád, Csongrád, Torontál, Temes, valamint – kisebb arányban – Szatmár, Szabolcs és Bihar vármegyéiből is. Ennek kapcsán még csupán azt jegyezzük meg, hogy – a szerző számításainak megfelelően – a kivonatokban feltűnő és a káptalan törzsterületén fekvő településeknek csaknem 60 százaléka elpusztult a török előretörése következtében.

Itt említjük meg, hogy a MOL-ban őrzött 1526 előtti oklevelek egy részének változó minőségű és terjedelmű kivonatai – melyeket, tegyük hozzá, nem közzétételre, hanem belső használatra állítottak össze – hozzáférhetők a MOL elektronikus és online adatbázisaiban, köztük az aradi protocollumtöredék regesztái is. Tanulságos viszont összevetni azokat a kivonatokat a jelen kiadvány regesztáival: észrevehető, hogy nem csupán arról van szó, hogy több évtized telt el a kivonatok elkészítése között, hanem arról, hogy a Gálfi-féle kivonatok esetenként részletesebbek, több olyan információt tartalmaznak, amelyek a MOL munkapéldányaiból kimaradtak, vagy pontatlanul kerültek be. Ez egyben figyelmeztetés arra is, hogy a MOL adatbázisaiban található több ezer kivonat jelentős részét – kivéve azokat, amelyeket nyomtatásban is megjelent kiadványokból vettek át – nem tanácsos ellenőrzés nélkül felhasználni, majd az eredetire utalni. Ezek ugyanis esetenként félrevezetik a felhasználót.

Egyébként a töredéknek a kiadvány borítóján feltűnő két lapja is mutatja, hogy nem mindennapi paleográfiai ismeretekre és türelemre volt szükség, hogy azokból a csonka, kifakult protocollumlapokból érthető szövegeket lehessen

összeállítani. Nem kizárt, hogy a kutatás mindedig emiatt nem vállalkozott közzétételükre.

A regesztákat a függelék követi: ebben a szerző az aradi káptalan 15. század végi és 16. század eleji kanonoki testületét ismerteti olvasókanonok, éneklőkanonok, örkanonok és mesterkanonok felbontásban (a legkorábbi adat 1491-ből, a legkésőbbi 1526-ból származik). Nyilván a szerző a feldolgozott forrás kronológiai határait tartotta szem előtt, ezért nem tárgyalta a korábbi vagy későbbi időszakot. A jegyzék pontosabb ugyan Márki Sándor összeállításánál,⁴ de utóbbi olyan adatokról is tud, melyek Gálfi névjegyzékébe nem kerültek be. Hasznos lett volna ugyanakkor, ha a jegyzék az egyes személyek működési idejénél nem csupán az évet, hanem a hónapot és napot is feltünteti, ugyanis például személytörténeti vizsgálódások esetén minden egyes hivatkozott forrást ismét kézbe kell venni. Itt azt említjük meg, hogy a felsorolt 59 személy közül csupán 12 kanonok tűnik fel a feldolgozott forrásban. A jegyzék nagyobbik részét a szerző az aradi káptalan privilegialis formában kiállított okleveleinek méltóságsorai alapján állította össze.

A mutató, mint a forráskiadványok lelke, ez alkalommal is betölti szerepét. Pontosságát természetesen a folyamatos használat bizonyítja avagy cáfolja meg, azt azonban hangsúlyozzuk, hogy az általunk megnevezett tételek rendben voltak.

Néhány apróbb észrevételünk azért van mind a bevezetőt, mind a forrásközlést illetően, de ezek főként formaiak, és semmilyen tekintetben nem érintik azt a felelős munkát, amelyet a szerző kifejtett.

A bevezetőben a szerző a MOL adatbázisaira hivatkozva megemlíti, hogy 1520-ból is fentmaradt egy protocollumlap (17., DL 37013). Úgy tűnik viszont, hogy nem újabb jegyzőkönyvtöredékről van szó, hanem egy az aradi káptalan által kibocsátott 1520. május 9-i oklevélnek a gyulafehérvári káptalan jegyzőkönyvébe

³ *Magyarországi hossz- és földmérték a XVI. század végéig.* Bp. 1978. 97.

⁴ *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története.* I. Arad 1892. 371–377.

bevezetett másolatáról. Egyébként az adatbázisban a megadott jelzet alatt – tévedésből – nem az említett másolat, hanem az aradi káptalan 1476. évi relatiójának szintén a gyulafehérvári káptalan jegyzőkönyvébe bevezetett 17. századvegi másolata tűnik fel.⁵

Bár a szerző utalt a bevezetőben arra, hogy a töredékből két bejegyzést kivonatossan korábban már Juhász Kálmán is közölt (7., 7. jegyzet), hasznos lett volna, ha arra nem csupán itt, hanem – az általános gyakorlat szerint – a regeszták apparátusában is felhívja a figyelmet. Ugyanakkor a 81. szám alatti bejegyzést magyar nyelvű fordításban,⁶ valamint kivonatos formában⁷ korábban szintén közzétették.

A felhasznált könyvészet kapcsán jegyezzük meg, hogy talán ide szorítkozott volna még Fábíán Gábornak az *Arad vármegye leírása történelmi, geographiai és statistikai tekintetben* (Buda 1835) című munkája, nem csupán azért, mert külön fejezetet szentelt az aradi káptalannak, hanem mert munkája végén olyan forrásokat is közölt (232–233, 235.), melyek alapján pontosíthatjuk a kanonokok jegyzékét. Ennek megfelelően Geszti Rafael 1515–1517 közötti örkanonoksága előtt a csanádi káptalan hiteleshelyétől kiadott két okirat biznysága szerint 1510–1511-ben mesterkanonok volt (DL 29933, 29934, 29936). A jegyzék további kiegészítéseként említhetjük meg, hogy Barabás még 1496-ban is éneklőkanonok volt, Pankotai János már 1496-tól,⁸ Pankotai Benedek 1500-tól,⁹ Monoszloi András 1517-től (DL

29957), Hrasztovici Dénes pedig már 1519-től (DL 30279) kanonokként működött. A csanádi káptalannak az 1519. december 16-i oklevele (DL 30279) megőrizte egy újabb mesterkanonok, Darányi Péter nevét is, aki feltehetően a Somogy megyei Darány településről származott, és aki a már fentebb említett – protocollumtöredéknek vélt – oklevélmásolat tanúsága szerint 1520-ban is tagja volt a káptalannak.¹⁰

Néhány apróbb pontatlanság a forrásközlésbe is becsúszott: a 19. kivonatnál elmaradt az utalás a 3. regesztára; a 7. kivonat napi keltezése helyesen június 28; a 18. kivonatban a Kaazdaghmal megnevezés nem a vásár tárgyául szolgáló szőlőt, hanem a birtok határában fekvő szőlőhegyet jelöli (a mutatóban egyébként – helyesen – szőlőhegyként tűnik fel); a 14. szám alatti kivonatban megadott latin szövegrész („*in succumbitu duelli convincatur*”) magyar megfelelője inkább a *bajvesztés*, ugyanis a *hatalom-bajvesztést* az „*in succubitu duelli facti potentialis*” formula fejezi ki. A tractatus szövegének átírása kapcsán jegyezzük meg, hogy a „*Tum vero etiam multiplices literarum formae in peculiaribus ecclesiarum aditis san[c]tae, tutaeque asservarentur*” (36.) passzusban minden bizonnyal a Fejér György olvasatában megjelenő „*sarta tectaeque*” változat a helyes.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a kiadvány nagy hasznára lesz az erdélyi és a magyarországi történetkutatásnak. A szerzőnek itt kifejtett munkája figyelmet és elismerést érdemel nem csupán azért, mert a forrásanyag olyan területet ölel fel, amely – mint említettük – az okleveles anyag szétszórtsága és elpusztulása folytán meglehetősen ritkán képezi kutatás tárgyát, és amely – legalábbis az utóbbi évtizedekben – csaknem teljesen kiesett az erdélyi magyar történetkutatás látköréből, hanem mert azt az igényes forráskiadás szabályai szerint tárja a közönség elé.

Fejér Tamás

⁵ Mindkét bejegyzést – más jegyzőkönyvbeli másolatok alapján – közzétette: Bogdándi Zsolt – Gálfi Emőke: *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Kvár 2006. 94–95. sz., illetve 149–151. sz.

⁶ Benedek Gyula: *Mezőtúri oklevelek 1219–1526*. Szolnok 2000. 173–174.

⁷ Benedek Gyula – Zádorné Zsoldos Mária: *Jász-Nagykun-Szolnok megyei oklevelek 1075–1526*. Szolnok 1998. 18.

⁸ Haan Lajos – Zsilinszky Mihály: *Békésmegyei oklevéltár számos, hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Bp. 1877. 117–118.

⁹ Pesty Frigyes: *A szőrényi bánág és Szőrény vármegye története*. III. Oklevéltár. I. Bp. 1878. 131–134.

¹⁰ Bogdándi – Gálfi, *i. m.* 151. sz.

A céhes város és mindenese

Incze László: A rendtartó székely város. Polis Könyvkiadó, Kvár 2012. 251 oldal

Négy évtizedes fennállását követően 2012. március elején a kézdivásárhelyi múzeum felvette alapítójának, Incze Lászlónak a nevét. Az Incze László Baráti Társaság által szervezett ünnepségsorozat keretén belül került sor a névadó mellszobrának az avatása mellett az ünnepelt írásait tartalmazó, *A rendtartó székely város* című posztumusz kötetének a bemutatására. Már az alcím is – *Tanulmányok, cikkek, beszélgetések Kézdivásárhely múltjáról és múzeumáról* – jelöli a kötet változatos tartalmát, melyben a város, annak múzeuma, továbbá a múzeum alapítójának alakja és intézményszervezői tevékenysége is a középpontba kerül. Amint a szerkesztő ajánlásából kiderül, a kötet lényegében utólagos tisztelgés egy olyan kutató tevékenysége előtt, aki teljes munkásságát Kézdivásárhely története feltárásának szentelte, azonban összegyűjtött adatait, a közösség szolgálatában kifejtett tevékenysége miatt sohasem sikerült egy átfogó jellegű tudományos kiadványban közreadnia.

Bevezetés gyanánt az írások sorát Egyed Ákos megemlékezése nyitja (*Incze László öröksége*). Mivel kettejüket nemcsak közös erdővidéki származásuk és együtt töltött egyetemi éveik, hanem szakmai és baráti kapcsolataik is mindvégig összekötötték, szavai igazán közel tudják hozni az ünnepelt személyét az olvasóhoz. Találón nevezí Inczét „izig-vérig muzeológusnak”, aki teljes életmódját a közösségi feladatokhoz igazítva rendelte alá hivatásának. Munkásságát olyan neves, szintén erdővidéki elődökéhez hasonlítja, mint Baróti Szabó Dávid, Benkő József vagy Kriza János. Azon észrevételeivel is csak egyetérthetünk, hogy Kézdivásárhelyen Incze lett a kiteljesítője Diénes Ödön és más elődök anyaggyűjtési és múzeumalapítási törekvéseinek, tudatosítva a város lakosságában a múzeum alapításának és fenntartásának a szükségességét.

A kötet a szerző írásait tematikailag csoportosított fejezetekbe tömörítve közli. A könyv címét is viselő első fejezet Kézdivásárhely múltjának különféle vetületeit vizsgálja. A település kialakulásáról, első okleveles említéseiről, kiváltságairól, a város jellegzetes udvarteres településszerkezetéről, lakói kereskedelmi tevékenységéről, kézműves iparának 16. századi megalakulásáról és 19. század végi, jórészt a vámháború miatt bekövetkezett, el-sorvadásáról a *Kézdivásárhely múltja* című írással. Ugyanitt tárgyalja azokat a konfliktusokat, melyek a határőrség 1764-es létrehozása és a II. gyalogezred parancsnokságának ide telepítése következtében a város és a katonaság között ismételtten kiérettak. Kitér a kézdivásárhelyi oktatási viszonyokra is, melyeknek különös színteljesként bemutatja azt a 19. század elején létrehozott katonai intézetet, amelyben a Habsburg-hadsereg altiszti állományának nevelésével párhuzamban a környék ifjainak oktatására is kiváló lehetőség nyílt. Az intézetben folyó tevékenységgel kapcsolatban egy generális 1847-ben megjegyezte, hogy „ezek nem altiszteknek, hanem főtiszteknek neveltetnek, ezek velünk még szembe fognak állani”. Hogy mennyi igazság volt eme kijelentésben, azt az írás következő részében bizonyítja a szerző, melyben Kézdivásárhelynek az 1848–1849-es események során főként a háromszéki önvédelmi harcban betöltött vezető szerepét domborítja ki. A hadianyag és löporgyártás területén kifejtett tevékenysége folytán találón nevezí a várost „Háromszék arzenáljának”. Továbbá, a város művelődési életével foglalkozva, a kantai színjátszásról, a 19. század második felétől megélénkült zenei életéről, a városban megforduló vendégszínészek, a helyi kezdeményezésre alapított dalárdák és zenekarok tevékenységéről is szól. Kiemelkedő eseményként mutatja be a városi

Kaszinó alapítását, mely a település közművelődési életének – könyvtár-, nyomdaalapítás, felolvasóesetek, tudományos és irodalmi előadások stb. – lett a melegágya. Részletezi az 1870-es évektől kezdődően a második világháborúig húzódó helyi sajtó és könyvkiadás történetét is. Kitér ugyanakkor a jótékony célú intézmények alapítására, kidomborítva báró Szentkereszty Stefánia személyét, aki árvaleány-nevelő intézet, aggmenház és kórház alapításával próbált a város társadalmi problémáin enyhíteni. Az írásban megemlékezik Ikafalvi Dienes Ödön 1932-es múzeumalapítási kísérletéről is, majd a város más kiemelkedő személyiségeiről közöl rövid ismertetőket. Az írás a település több évszázados történetének jellegzetes mozzanatait bemutató nagy ívű és tömör áttekintés. A fejezet további írásai a várostörténet egy-egy részletét tárják az érdeklődők elé. *A céhes élet időrendje* című tanulmánya a városi céhek 16–19. századi szabályzatainak felhasználásával mutatja be a szervezetek belső életét. Más írások a vásártartással, a kézművesség és kisiparosság 19. század végi hanyatlásának kérdéseivel, illetve az 1834-es, óriási károkat okozó tűzvészrel és annak következményeivel foglalkoznak. Ezután egy, a város épített örökségét számba vevő interjúorozat anyagát rögzítő írás következik, melyben a szerző részletesen taglalja a település katonai, egyházi és közművelődési épületeinek történetét. A fejezet zárásaként Kézdivásárhely utcaneveinek történelmi alakulásáról ad átfogó bemutatást. Röviden szól azokról a helyi vagy országos hírnevű személyekről, akik a város utcáinak és tereinek a neveit adták, azonosítja azokat az utcaneveket, melyek letűnt korok hozadékaiként sehogy sem hozhatók kapcsolatba a város múltjával, majd megemlít több olyan személyt, akik a város történetében betöltött szerepük folytán méltatlanul maradtak ki a település utcai névadóinak sorából.

A második fejezet – az Orbán Baláztól kölcsönzött *Háromszék Párisa* metafora cím alatt – a városnak az 1848–1849-es szabadságharcban való részvételét tárgyalja. Hangsúlyozva a város forradalom előtti időszakának reformkori eszmékkel is átitatott szellemi fejlődését, cáfolja azokat a

nézeteket, melyek szerint Kézdivásárhely a semmi-ből vált volna a hadianyaggyártás és az önvédelmi harc központjává. Külön kitér a város közösségének a szabadságharc alatt Kossuth Lajos iránt kialakult tiszteletére, melynek jegyében a forradalmárt a 19. század végén a város díszpolgárává avatták, majd a 21. század elején – évszázados óhajukat valóra váltva – szobrot is állítottak neki. A helyi hősök közül külön írásokban emlékezik meg Gábor Áron és Turóczi Mózes alakjáról, fontos és újszerű megjegyzéseket téve a szabadságharcban betöltött szerepük utólagos megítéléséhez és értékeléséhez. Elsősorban Turóczi esetében újabb forrásokkal igyekszik hangsúlyozni annak az ágyúöntésben szerzett vitathatatlan érdemeit. A forradalmi újság, a Székely Hirmondó szerepéről szólva megállapítja, hogy a háromszéki önvédelmi harc sikerében e sajtóorgánumnak is kiemelt szerepe volt, mely „nem fegyverrel, hanem mozgósító erejű felhívásokkal, versekbe szőtt lelkesítő szavakkal” vívta küzdelmét a szabadságharc és a szülőföld védelméért.

A harmadik fejezet a város olyan jeles személyiségeiről közöl írásokat, akik tetteikkel a település és közössége anyagi és szellemi fejlődését segítették. Elsőként a 19. század utolsó felében az árvák, szegények, idősek és betegek felkarolásában úttörő szerepet és kiemelkedő érdemeket szerző báró Szentkereszty Stefánia személyét eleveníti meg, majd a vele kortárs, a városi közösség érdekében mind politikai, mind gazdasági, illetve a közbiztonság területén kiemelkedőt alkotó Molnár Józsiásnak állít emléket. Feleleveníti ugyanakkor Ikafalvi Diénes Ödön ügyvéd alakját és munkásságát, aki szakmai teljesítménye mellett újságszerkesztőként, a városi Kaszinó elnökeként és az első városi múzeum megalapítójaként is kiérdemelte a város megbecsülését. Kiemeli öccsének, Ikafalvi Diénes Jenőnek a személyét is, aki írói és újságírói tevékenysége mellett a városi múzeumügynek szintén aktív éltetője volt. Megemlékezik Kézdivásárhely másik nagy szülőtte, a jogász, politikus és közéleti szereplő Bodor Györgyről, aki szülőföldjétől távol élve is maradt a székelység középkori történetének elkötelezett kutatója. Szól továbbá a város másik szülőtte,

Incze István festőművészről is, aki habár élete javát Marosvásárhelyen töltötte, a szülőváros szeretete több tucat festményének témájában felbukkan. A város udvartereiről az 1970-es években készült, halála után a városi múzeumnak adományozott munkái nemcsak esztétikai értékük miatt meghatározóak, hanem többjük kordokumentumként számos olyan épületet vagy utcarészletet örökít meg, mely azóta a diktatórikus pártállam „városfejlesztő” politikájának esett áldozatául.

Mindezek után a *Kézdivásárhely múzeuma* című fejezet következik, mely szerzőnk életműve, a városi múzeum témája köré csoportosulva tartalmaz majdnem tucatnyi írást az intézmény létrehozásáról, állományairól, azok gyarapításáról és kezeléséről. Többször hangsúlyozva a múzeumalapítás gondolatát korábban is felkaroló elődök vitathatatlan érdemeit, részletesen beszámol az 1970-es évek elején megfogalmazódott újabb múzeumalapítási ötlet megvalósulásáról. Különösen érdekes kordokumentum a fejezet első két írása: szerzőnk egy 1970-ben a megyei sajtóban közzétett felhívása (*Kell-e múzeum?*), illetve egy 1972-es tanulmánya (*Céhek és céhhagyományok Kézdivásárhelyen*), melyek, a korszak pártideológiájának osztályharcos szólamaival kényszerűen átítatott szövegekként, hű bizonyítékai mindazon nehézségeknél, melyek egy ilyen vállalkozás sorsát megpecsételhetnék. Incze László kitaró tevékenységének köszönhetően azonban az intézmény nemcsak megszületett, hanem be is töltötte a létrehozója által megálmodott szerepét. Amint egy másik írásban az intézmény létrejöttének három évtizedes távlatából éppen ő fogalmazott: „a múzeum [...] a változó politikai viszonyok ellenére mindvégig megőrizte sajátos arculatát. Helytörténeti múzeumként nyílt meg, és ma is ez a legfőbb jellemzője. Alapkiállításai a helyi értékek megismerésére, megbecsülésére, tisztelésére és szeretetére igyekeznek nevelni a felnőtteket és különösen a fiatalokat, a helybelieket és az ide látogatókat egyaránt.” A fejezet további írásai részleteiben is bemutatják a múzeum kincseit: a városi céhes kézművesipar és az 1848–1849-es szabadságharc fennmaradt tárgyi emlékeit, továbbá ízelítőt adnak a múzeum

képzőművészeti gyűjteményéből, és megemlékeznek több olyan művészről, aki időszakos kiállításaival mutatkozott be a városi közönség előtt. Az utolsó fejezet négy életútinterjú közöl szerzőnkkel, majd az írások sorát Incze László műveinek a bibliográfiája zárja.

A kötet tartalmát tekintve főként a 19. század, valamint a 19–20. század fordulójának a történései kaptak kiemelt helyet, amit feltehetően szerzőnk érdeklődési köre mellett a város történetének mostoha forrásadottságai is nagyban befolyásoltak. Az írások összegző, gyakran nagy időintervallumokat átfogó jellegéből fakadóan bizonyos témák ismételt felbukkannak a kötetben. A szerkesztő azonban, amint az ajánlásban is hangsúlyozza, a szerző szakértő közreműködésének hiányában nem vállalkozhatott tartalmi javítások eszközzésére. Az írások elsőként újságok, időszakos városi kiadványok, folyóiratok és tudomány-népszerűsítő munkák hasábjain láttak nyomdafestéket, szakkiadványban közölt tanulmánnyal ritkábban találkozunk. A közérthető tartalom és egyszerű nyelvezet használatára való törekvés ellenére számos alkalommal találunk korabeli forrásokból – céhes iratok, a városi adminisztráció és a központi hatalom közötti levelezés, a helyi adminisztráció iratai – származó idézetekkel, melyek jó érzékkel hozzák közelebb a jelenkor emberéhez a korabeli valóságot. Kutatóként azonban csak sajnálhatjuk, hogy az iratok őrzőhelyi megjelölésének hiányában az adatok visszakeresésének és a kutatás kiterjesztésének a lehetősége korlátozva maradt.

A közlemények első megjelenésének idejét tekintve szerzőnk esetében is elmondható, hogy számára is a kommunista diktatúra megdőlése hozta meg az alkotás és főként a közlés szabadságát, melynek folytán többször heti, de akár napi rendszerességgel jelentkezett a helyi vagy megyei sajtótermékek hasábjain. A kötet érdeme, hogy ezen írásoknak kötetben való bemutatása által a város történelmére vonatkozó információkat egy tömbben elérhetővé tette. Ezáltal a kötet a város története iránt érdeklődő laikus olvasóknak alapvető olvasmányává, a kutatóknak pedig olyan alapvető ismereteket tartalmazó kézikönyvvé válhat, mely biztosítja a vázat egy

majdani átfogó, a szerző által is célkitűzésként megfogalmazott, városmonográfia megszületéséhez.

Ami valóban hiányzik Incze László munkásságából, és amit egyébként ő is folyton hangoztatott, az a városi céhes emlékeket, illetve a város egész történetét átfogó és feldolgozó, a tudományos követelményeknek szigorúan megfelelő monografikus munka. Egy 1994-ben lejegyzett beszélgetése során saját maga fogalmazta meg e hiányosság okát: „én pedagógus voltam, vagyok. Majdnem két évtizedig tanítottam, s most is legfontosabbnak tartom, hogy közösségnevelő munkát végezzek.” E célkitűzését pedig élete végéig szem előtt tartotta.

A városi közösség érdekében végzett tevékenysége alapján joggal tekinthető az általa is kiemelkedő módon tisztelt nagy városi elődök méltó örökösének. Gábor Áron, Turóczy Mózes, Szentkereszty Stefánia, Molnár Józsiás, Diénes Ödön csak néhány személy azok közül, akiknek életművük folytatását fedezhetjük fel Incze László munkásságában. Egyesek a forradalomban való részvételük által, mások politikai és közéleti szerepvállalás vagy karitatív tevékenységen keresztül, ő pedig a helyi múlt megismertetése, az elődök személyének és tetteinek követendő példaként az utókor elé való állításával vállalt szerepet saját közössége életében. Írásaiban, beszédeiben, az általa szervezett tárlatokon kiállító

képzőművészek kiválasztásánál, a múzeum alapításkor már hangsúlyozott elvei alapján, mindig a helyi értékek felkutatását, felkarolását és bemutatását szorgalmazta. Az elődök példáján igyekezett szemléltetni azt, hogy a közösség összefogásának és fennmaradásának a záloga az egyéni szerepvállalás. Ha a szigorúan tudományos monográfiája nem is készülhetett el, kutatásaival Incze László kétségtelenül előmozdította Kézdivásárhely múltjának a megismerését, felvillantotta a város történetének kiemelkedő jelentőségű időszakait, személyiségeit, megteremtve ezáltal az előzményeket, melyeken az újabb kutatónemzedék elindulhat.

Érdemeiről legszemléletesebben Markó Béla ír a kötet utolsó fejezetében található visszaemlékezésében. Megállapítja, hogy Incze László életműve lényegében a város múltja, melyet balsorsú időkben, saját karrierjét is kockáztatva szerzett vissza lakóinak, és az általa alapított múzeumban be is mutatott nekik. Azért küszködött a múlt visszaszerzésén, hogy városa népének jövője lehessen. E tömör jellemzést Egyed Ákos szavai egészíthetik ki: „Az ő helytállása tudatos cselekvés volt azért, hogy a magyarság történeti tudatából ne hiányozzanak múltunk meghatározó eseményei és személyiségei.”

Pakó László

Egy jubileumi kötetről

Sas Péter: A kolozsmonostori bencés apátság, majd Nagyboldogasszony-templom. Verbum (kiadó), Kvár, 2010.

Impozáns megjelenésű, díszes kötetek egész sorával örvendeztette meg vásárlóközönségét az elmúlt években Sas Péter Budapesten élő művelődéstörténész. Egy-egy kéziratot hagyaték vagy levelezés közreadása mellett az említett szerzőnek arra is maradt energiája, hogy a katolikus egyház reprezentatív kolozsvári épületeinek történetét elénk tárja, szintén patinás kiállítású könyvekben. A továbbiakban ezek közül egy 2010-ben megjelent jubileumi

kiadványt, a kolozsmonostori bencés apátság, majd Nagyboldogasszony-templomról szólót ismertetjük.

A kötet Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát nagyon szép, ünnepélyes köszöntőjével indít, majd következik a bencés apátság történetének bemutatása, melynek során Sas Péter lényegében az eddigi irodalom eredményeire épít. Nem is nehezményeznénk mindezt, ha szerzőnk elegendő figyelmet fordított volna arra, hogy a történészek

világos megfogalmazásait pontosan kövesse. Az még a nyomda ördögének műve lehetett, hogy „örökmécs”-ről (21.), „extemptio”-ról (29.) vagy „spectalis notarius”-ról beszél, de csak zavarokat kelthet pl. a következő mondat: „A 13. századi fontos forrásban, a váradi kapitulumban maradt fenn az a határleírás, amely során 1297-ben a Monostor határát Szentbenedekkel együtt »megjárták«. Itt valójában az 1370-es évekre kelezhető hamisítványról van szó, amely szerint 1297. június 12-én a váradi káptalan jelentést tett Monostor és Szentbenedek határainak megállapításáról (vö. *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez* I. 1023–1300. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi Jakó Zsigmond. Bp. 1997. 562. regeszta). A hamisítvány pedig Ottó apát megrendelésére készült Kolozsmonostoron, így semmiképpen sem maradhatott fenn a „váradi kapitulumban”, amelyről egy járatlanabb olvasó nem is sejtene, hogy micsoda. Szintén zavaró a szerző azon megállapítása, hogy I. Lajos király „abban a prioritásban részesítette az erdélyi püspököt, hogy neki elég jobbágysai vallomásával bizonyítani...”, ez a „prioritás” a gyakran hivatkozott, az irodalomjegyzékben kétszer is szereplő forrásban (*A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*). Kivonatokban közlésezi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. I. 1289–1484. 38.) talán érthetőbben és szebben így hangzik: „I. Lajos király ugyanis 1369-ben ama kegyben részesítette az erdélyi püspököt, hogy határvitáiban csak a szomszédok legyenek kötelesek okleveleiket bemutatni, míg ő jobbágysai vallomásával is bizonyíthatson.” A 14. század elejére jellemző anarchia leírásánál is inkább Jakó Zsigmond eredeti megközelítése tűnik világosabbnak:

Sas Péter (p. 30.):

„A rendezetlen viszonyok odáig fajulhattak, hogy 1312-ben a pannonthalmi apátság feletti irányítást világi oligarchiák (sic!) segítségével révén egy Miklós nevű ember szerezte meg. Hét éven át tartó uralma során szerzetesnek öltöztetve

asszonyszemélyt tartott maga mellett, eltékozolta a monostor birtokait és jövedelemforrásait, kifosztotta könyvtárát és kincstárát, majd kegytárgyakkal a hóna alatt megszökött. Ha nem is ilyen szélsőséges és végletes formában, de hasonló helyzet uralkodhatott a rend más konventjeiben, így Kolozsmonostoron is.”

Jakó Zsigmond (p. 25.)

„Érthető tehát, hogy a bencés rend sok monostorában, hosszabb-rövidebb időre, elképesztő viszonyok állandósulhattak. Például a magyar rend élén álló, központi fekvésű Pannonthalma apátságát 1312-ben, világi hatalmasságok segítségével, egy Miklós nevű személy kaparintotta meg magának, és minden jóváhagyás nélkül hét éven át kezében tarthatta, noha a monostor birtokait és egyéb jövedelemforrásait eltékozolta. Szerzetes ruhába öltöztetve nőszemélyt tartott a rendházban, akivel közbotránkozást okozva együtt élt, amíg végül egyháza könyvtárát és kincstárát kifosztva, különféle kegytárgyakkal együtt meg nem szökött. Ugyanezekben a kevéssé ismert évtizedekben olykor hasonló állapotok uralkodhattak a királyi és egyházi központoktól távoli Kolozsmonostoron is.”

A fenti példával csak azt próbáltuk szemléltetni, hogy egyértelműen jobb eredményre vezetett volna Jakó monográfiája szövegének teljes újraközlése, mint annak olykor hivatkozás nélküli átfogalmazása. A szerző egyébként nem használja a lábjegyzeteket a szakirodalmi hivatkozások megjelöléséhez, az idézett szövegeket többnyire idézőjelek közé teszi, de időnként elfelejti megemlíteni, hogy a közölt szöveg honnan származik. Több helyen idéz például a történetíró Szamosközytől és Cserei Mihálytól vagy Szakál Ferenc naplójából és Benkő József leírásából, de ezek a művek a könyvszerzés tételei között nem szerepelnek, így azt sem tudjuk meg, hogy a sok közül melyik kiadást használta.

Üdvözlendő viszont, hogy könyvének szerkesztésekor Sas Péter internetes forrásokat is felhasználott, annak ellenére, hogy erre nem utal. Pedig

a Wikipédia felhasználási feltételei közt szerepel, hogy „mindig meg kell nevezned a forrásul szolgáló Wikipédia szócikket, internetes közzététel esetén a rá mutató linket kell elhelyezned” (l. http://hu.wikipedia.org/wiki/Wikip%C3%A9dia:Felhaszn%C3%A1l%C3%A1si_felt%C3%A9telek). A 37–38. oldalakon például röviden ismerteti a Sárkány Lovagrend történetét, mondatai és a közölt ábrázolások pedig kísértetiesen hasonlítanak a Wikipédián (http://hu.wikipedia.org/wiki/S%C3%A1rk%C3%A1ny_Lovagrend, letöltés: 2012.07.06.) fellelhetőkhöz: „A rend jelképe a farkával önmagát feláldozó sárkány lett. A szimbólum azt jelképezte, hogy egy nobilis lélek hajlandó önmagát is feláldozni, ha másokon segíthet.” – SP. „A rend jelképe a farkával önmagát megfojtó, azaz önmagát feláldozó sárkány. A szimbólum jelképezi azt a pillanatot, amikor egy nobilis lélek hajlandó saját magát is feláldozni, hogy másokon segíthessen.” – Wikipédia. Vagy: „Luxemburgi Zsigmond magyar király és Borbála királyné a Boszniában elért hadi sikerek után alapította. Az 1408. december 12-én elkészült oklevél Albeni Ebenhard, akkor még nagyváradai püspök munkája volt.” – SP. „Luxemburgi Zsigmond magyar király és Borbála királyné alapította a király Boszniában elért hadisikerei után, egy 1408. december 12-i oklevélben, mely Albeni Ebenhardt, nagyváradai püspök munkája volt.” – Wikipédia és így tovább... A „munkája volt” kissé zavaros megfogalmazás az oklevél végén található *datum per manus* formulára utalhat, mely szöveg azt bizonyította, hogy Albeni Eberhard kancellárként felelősséget vállalt a kiállított oklevelekért. Az oklevél eredetije DL 9470 jelzet alatt található meg a MOL-ban l. <http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a110505htm?v=pdf&q=JELZ%3D%289470%29&s=DAT&m=0&a=rec>).

Mindezek mellett valóban elszomorító, hogy a felhasznált könyvészet Sas Péter általi értelmezése olykor tárgyi tévedésekhez, félreértelmezésekhez is vezetett. Így történt az irodalom jegyzékében is szereplő Szigeti Kilián esetében, aki a Magyar Könyvszemle 1970. évfolyamában közölt

egy nívós tanulmányt két erdélyi graduale eredetéről (http://epa.oszk.hu/00000/00021/00279/pdf/MKSZ_EPA00021_1970_86_03_165-172.pdf). A jubileumi kiadvány szerzője szerint „a kolozsvári Akadémiai Könyvtár volt katolikus lyceumi anyagában található két olyan kötet, amelyekben a hangjegyes kötések a graduálékból származtathatók, és lapjaikon olvashatóak 1656-ból és 1690-ből a kolozsmonostori konvent possessor-bejegyzései”. (41.) Itt azonban nyilván nem a már régóta szétszéledt bencés konventről, vagy a szekularizált hiteleshelyről van szó, hanem, ahogyan Szigeti helyesen megállapította, a jezsuitákról, akik „éppúgy könyvkötésre használták fel a kódexek pergamenlapjait, mint ahogy azt tették más szerzetesek”. (Szigeti Kilián: *i.m.* 167.) Szintén félrevezető Sas Péternek azon kijelentése, hogy az emlegetett kolozsmonostori graduálé „Hiányzó lapjai közül egyik a Magyar Országos Levéltárban őrzött kolozsmonostori protokollum egyik csomóját borítja, többet a pannonhalmi és az esztergomi könyvtárban azonosítottak.” (41.) Szigeti Kiliánt kutatásai azonban nem ezekre a következtetésekre vezették. A kézirat származásáról értekezve, említett tanulmányának 12. és 13. jegyzetében említi meg, hogy a bemutatott graduáléval közel egykorú kolozsmonostori antiphonálé egy töredékét őrzi a konvent 27. jegyzőkönyvének borítója, további hasonló garamszentbenedeki kódextöredékeket (szintén antiphonálé) pedig esztergomi és pannonhalmi gyűjteményekben azonosított. Tehát egyértelműen nem ugyanarról a kódextöredékről van szó!

Sas Péter pontatlanságaival a piarista történeeszt, Biró Vencelt sem kímélte. A 62. oldalon bőven idéz „a piarista jezsuiták (!) római központi levéltárában őrzött *Litterae Annuae-k*” egyik kötetéből, de azt természetesen elmulasztja megjegyezni, hogy a bejegyzés eredeti szövegét és fordítását Birónak a kolozsvári piarista templom alapításáról írott értekezése alapján közli (Dr. Biró Vencel: *A kolozsvári piarista templom alapítása*. Az Erdélyi Katolikus Akadémia felolvasásai. I. osztály, 6. sz. Szerk. György Lajos. 26–27.), egyébként zavaró elírásokkal (pl. „a kolozsvári

Jézus Társasága” „a kolozsvári Jézus-társaság” helyett, vagy a latin nyelvű szövegben „in hac atria stabilimine”, „in hac patria stabilimine” helyett).

E díszes kötet összeállítója akkor is pontatlan, amikor nem a korábbi irodalmat fogalmazza újra, hanem saját mondataival próbálkozik. Az erdélyi hiteleshelyekről írott fejezetében például olyan részeket találhatunk, melyeknek jelentése egy szaktörténész számára is homályban marad. Ezek közül csak kettőt idézek: „A 13. század közepén olyan elterjedtté vált a hiteles tevékenység, hogy szükségessé vált a működés megfelelő körülmények közötti szabályozása.” (52.) „Az 1882. június 15-én közreadott XXIII. törvénycikk elrendelte a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent okmánytárának és az erdélyi országos levéltár anyagának a magyar országos levéltárral való egyesítését.” (53.) Tudomásom szerint okmánytárnak általában forráskiadványokat neveznek (pl. Erdélyi Okmánytár, Anjoukori Okmánytár), az erdélyi országos levéltár pedig nem tudom micsoda, talán a hiteleshelyi levéltárak országos (regnicolaris) jellegére gondolhatott Sas Péter.

Van néhány olyan tévedés is, melyeket a szerző valóban csak nehezen tudott volna elkerülni. Ezek közé tartozik az, hogy az 55. oldalon Jerney János műve alapján közli a konvent új hiteleshelyi pecsétjét, amely azonban nem 1575-ben, hanem valamikor 1700 körül készült. Az újkorban tehát két pecsétnyomot használtak: előbb azt, melyet 1575-ben véstek, és jelenleg a pannonhalmi bencések őriznek (fényképét l. a 148. lapon), majd az 1700-as évektől egy újat, amely csupán apró részletekben (az évszám elhelyezésében és a körirat egy részében) különbözött a régitől. Szintén a korábbi irodalom tévedéseinek következménye lehet az, hogy Sas Péter előbb azt állítja, hogy a „konvent levéltárát 1557 júniusáig megbízott kolozsvári polgárok őrizték, gondozták, majd a kolozsvári Szent Mihály-templom tornyába költöztették” (55.), majd utóbb mégis úgy gondolja, hogy a volt bencés istenházának „egyedül a sekrestyéje látott el funkcionális célokat,

1658-ig abban őrizték a hiteleshelyi levéltárát”. (74.) A nemrégiben előkerült források alapján viszont bizonyosak lehetünk arról, hogy 1575-ben a konventi levéltárát bevitték a városba, ahol részben bérelt szálláson, részben a requisitorok házáiban őrizték.

A kolozsmonostori épületegyüttes tárgyalása során a szerző gyakran, saját bevallása szerint is „ingoványos” talajokra kalandozik (nem tudom, hogy mit szólnak a nyelvészek ahhoz a megjegyzéséhez, hogy „a kissé délibábos nyelvészkedés ingoványos talajáról lépünk át inkább a tudomány szilárdabb, megbízhatóbb területére” – 68.). Egy-egy ábrázolásból is olykor túlságosan messzemenő következtetéseket tud levonni, így azt feltételezi a kolozsmonostori papírmalom 17. századi vízjeléről, hogy az a kolozsmonostori bencés apátsági templom élethű ábrázolása (69.). Jakó Zsigmond 1989-ben megjelent tanulmányából azonban kiderül, hogy egyedül Kemény József említett egy 1635 táján Kolozsmonostorn működő papírmalmot, de bizonyítékul csupán ezt az ábrázolást közölte, melyet indoklás nélkül kolozsmonostori vízjelnek minősített. Tehát „minthogy egyelőre semmiféle közvetlen hiteles adat nem került elő – Kolozsvár város gazdag levéltárából sem – arra vonatkozóan, hogy a mondott időben Kolozsmonostoron akár Heltai-féle, akár pedig egy új papírmalom működött volna, azt kell mondanunk, hogy itt a XVII. század elején hosszú időre megszűnt a papírgyártás.” (lásd Jakó Zsigmond: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata (XVI–XIX. század)*. Levéltári Közlemények 60(1989). 37. jegyzet.)

Mindezek után néhány dicsérő szó. Ami ebből a jubileumi kötetből valóban említést érdemel, az a meglehetősen jó minőségű képanyag, illetve az adattár 19–20. századi része, amely érdekes eseményeket tár fel a kolozsmonostori egyház történetéből. Ennél azonban jóval többet érdemelt volna ez az intézmény, amely Erdély történetében annyira jelentős szerepet játszott.

Bogdándi Zsolt

A kolozsmonostori konvent

*Bogdándi Zsolt: A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában.
Erdélyi Tudományos Füzetek 274. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár. 2012. 224 oldal*

„A kialakuló Erdélyi Fejedelemség területén három, már évszázadok óta hiteleshelyi tevékenységet folytató egyházi intézmény működött: a gyulafehérvári székhelyű erdélyi káptalan, a kolozsmonostori konvent és a váradi káptalan. Mindhármuk középkori oklevéladó tevékenysége részben már feldolgozott, de egyikük esetében sem terjedt ki a kutatás a fejedelemség kori működésre. [...] Ezen intézmények újkori történetének feldolgozása, az általuk termelt protocollumanyag jelentős részének közzététele megoldható, ugyanakkor sürgető feladat, hiszen e munkák által az erdélyi jog- és intézménytörténetre vonatkozó ismereteink nagymértékben bővülnének, és egyúttal megteremtődne az a forrásbázis, amely nélkül a történetírás továbblépni egyetlen területen sem képes.” (8.)

Bogdándi Zsolt könyve elsősorban a kutatás tárgyául szolgáló forrásanyag jelentősége miatt figyelemre méltó. A szerző ezt nemcsak a fent idézett, a bevezetésben olvasható sorokban hangsúlyozza: „A kolozsmonostori konvent középkori regisztrumai a középkori Erdély történetének vitathatatlanul leggazdagabb forrásai. Jakó Zsigmond helytálló megállapítása véleményünk szerint a fejedelemség korára is nagyrészt érvényes; a ránk hagyományozott 28, szekularizáció utáni (1576–1690 között vezetett) protocollum – habár csak részlegesen pótolhatja a nagyrészt elpusztult fejedelmi levéltárat – olyan forrásbázist képez, melynek feltárása és ismerete nélkül Erdély kora újkori története tekintetében továbblépés nem lehetséges, mint ahogy nem lehetséges a káptalani protocollumok és a királyi könyvek feltárása nélkül sem.” (164.)

A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori jegyzőkönyveit azonban jelentőségük ellenére sem

igen hasznosította a történettudomány: „A gyakran nehezen olvasható, szemrontó írású protocollumok azóta sem vonzották a kutatókat, hogy az erdélyi hiteleshelyi levéltárakat az 1882-ben hozott törvény értelmében a Magyar Országos Levéltárban helyezték el. A XIX. század végén és a XX. század elején még élt a köztudatban, hogy ezek áttanulmányozása nélkül alapos történeti feldolgozást írni nem lehet, mégis kevesen használták fel a bennük foglaltakat. A szekularizáció után vezetett kötetekben módszeresen egyedül Tagányi Károly kutatott Szolnok-Doboka vármegye monographiájának összeállításakor. A világháborúkat követően a protocollumok szinte teljesen feledésbe merültek. Sokatmondó, hogy Trócsányi Zsolt Erdély központi kormányzati szerveit bemutató alpművében sem hasznosította az azokban fellelhető, nem csak archontológiai adatokat.” (168.)

Bogdándi Zsolt, az Erdélyi Múzeum-Egyesület munkatársa jelenleg az említett jegyzőkönyvek oklevélműanyagának regesztákban való közzétételén dolgozik, a tervezett sorozat első kötete hamarosan megjelenik. Ezzel párhuzamosan készült el a hiteleshely működését elemző munkája. A szerző pontosan megfogalmazza a bevezetésben, hogy vizsgálódása során milyen kérdésekre kereste a választ: „Dolgozatunk célja a kora újkori közhiteles tevékenység erdélyi sajátosságainak vizsgálata egy olyan intézmény, a kolozsmonostori konvent hiteleshelyének esetében, melynek fejedelemség kori jegyzőkönyvei jórészt fennmaradtak. Lényegében arra próbálunk választ adni, hogy a szekularizáció után világi alapon újjászervezett konvent, amely elnevezését megőrizve Kolozsvárra költözött, hogyan működött, milyen szerepet töltött be az erdélyi társadalomban, miképpen felelt meg

az irat kibocsátás és -megőrzés terén jelentkező elvárásoknak.” (9–10.)

A bevezetésben szó esik a korábbi kutatások eredményeiről, hiányosságairól, tévedéseiről is, ugyanakkor a szerző felhívja a figyelmet a konvent és a káptalan fogalmának jelentésváltozására a kora újkori Erdélyben: „A *Korai magyar történeti lexikon* meghatározása szerint »azok az egyházi testületek: káptalanok, konventek számítottak hiteleshelynek, amelyek egyfelől természetes v. jogi személyek megkeresésére, másfelől királyi parancsra v. hatósági megbízásra közhitelű okleveleket állítottak ki«. Minthogy a szekularizáció következtében Kolozsmonostorról a szerzetesi közösség szétszéledt, a konvent mint egyházi intézmény megszűnt. Húszévnyi tétova kísérletezgetés után, az egykori egyházi testület kebelében működő hiteleshely pótlására létrehozott intézmény pedig már alapvetően világi jellegű lett. Ennek ellenére dolgozatunkban ragaszkodtunk a *kolozsmonostori konvent* megnevezéshez, noha esetünkben a *konvent* fogalma nem egyházi testületet, hanem *hiteleshelyet* jelöl. A fennmaradt adatok alapján ugyanis egyértelmű, hogy a fejedelemség korában a *konvent* elnevezés alatt hiteleshelyet értettek, és hogy többnyire a *kolozsmonostori konvent* kifejezés volt használatban.” (10.) Ezenkívül a levélkeresőkről megállapítja, hogy „a források szerint a XVI. század közepe tájától nemcsak magát a hiteleshelyet, hanem – jelentésátvitellel – magukat a hiteleshely tagjait, a requisitorokat is magyarul a *káptalan*, illetve a *konvent* névvel illették”. (47.)

Az I. fejezet a kolozsmonostori konvent szekularizáció (1556) előtti hiteleshelyi tevékenységének főbb sajátosságait mutatja be, amelyek részben felfedezhetők a fejedelemség kori világi intézmény működésében is. A szekularizációt követően lényeges átalakuláson ment keresztül a fejedelemség területén levő három hiteleshely. A szerző rámutat, hogy 1557–1575 között a gyulafehérvári és a váradi intézményt illetően jelentős változások történtek (II. fejezet), a kolozsmonostori hiteleshely tekintetében pedig a levéltár akkori őrzőjének feladatköre lényegében csak az őrzésre és hiteles

másolatok kiállítására terjedt ki (III. fejezet). A IV. fejezetben arról olvashatunk, hogy 1557–1575 között (majd később is) a középkori értelemben vett hiteleshelyi munkát a nehézkesen vagy nem működő hiteleshelyek helyett más intézmények végezték (a királyi, majd a vajdai/fejedelmi emberek és a fogott bírák intézménye, a vármegyék és a kancelláriák). Külön fejezet ismerteti a két hiteleshely 1575-ben történt újjászervezésére vonatkozó adatokat (V. fejezet).

A kötetnek egyik legnagyobb fejezete a levélkeresők életpályáját vizsgálja (VI. fejezet). A szerző a jegyzőkönyvek bejegyzései és más levéltári források alapján több fontos következtést fogalmaz meg, amelyek az intézmény eddigi megítélését pontosítják. Egyik ilyen megállapítása az, hogy a konvent levélkeresői a fejedelmi kancelláriák íródeákjai közül kerültek ki, és nem fordítva, továbbá „a hiteleshelyi archívum levélkeresői hivatala nagyobb tekintéllyel bírt, és jelentősebb jövedelmet is hozhatott a kancelláriai jegyzőségénél” (62.). Ugyanitt olvashatunk arról is, hogy a requisitorok milyen kapcsolatban álltak a várossal és a vármegyével.

A szintén nagyobb terjedelmű VII. fejezet a konvent oklevéladó tevékenységével foglalkozik. Az alap kutatásokra épülő elemzés során kirajzolódik az intézmény szervezeti sajátosságai, működését elősegítő és akadályozó tényezők. Szó esik arról, hogy a levélkeresők hogyan szervezték meg a külső és belső hiteleshelyi munkájukat, miként vették fel a bevallásokat, őrizték és keresték elő az okleveleket, vezették a protocollumokat, továbbá hogyan változott a tevékenységük jellege. Fény derül arra, hogy az eljárásban milyen szabályokat követtek, milyen esetekben és mennyiben tértek el azoktól. A VIII. fejezet a konvent levéltárát és jegyzőkönyveit ismerteti. A protocollumok jellemzése, a már említett hiteleshelyi tevékenység bemutatásával együtt (VII. fejezet), hasznos útmutatásul szolgál a hiteleshely 16–17. századi levéltárát használó történészeknek, számukra ugyanis sok olyan kérdés tisztázódik (pl. a különböző jegyzőkönyvi bejegyzések és irattípusok formája

és nyelve), amelyeket a forrás hasznosítása során nem lehet figyelmen kívül hagyni.

A hiteleshelyi tevékenység elemzésének eredményeként az összegzésben a szerző megállapítja, hogy a kolozsmonostori hiteleshely „a fejedelmi kancellária és az ehhez szorosan kapcsolódó gyulafehérvári káptalani hiteleshely, illetve a váradi requisitorok mellett Erdély egyik legjelentősebb oklevél kibocsátója volt” (169.). A kötet végén található, a jegyzőkönyv-bejegyzéseket illusztráló képmelléklet forgatása során érthetővé válik, miért jellemzi a szerző ezeket a forrásokat „nehezen olvasható, szemrontó” szövegekként. A gazdag rövidítés- és irodalomjegyzék, a részletes személy- és helynévmutató lehetővé teszik a kötet gyors és eredményes használatát, amely román és angol nyelvű összefoglalóval zárul.

Adatok hiányában korábban bizonytalan és részben téves kép alakult ki az intézményről. A könyv egyik nagy erénye, hogy a szerző

– a hatalmas levéltári anyag (28 jegyzőkönyv, több mint 15 000 oldalnyi forrás) átnézésével annak legjobb ismerőjeként – munkájában felülírja a korábbi téves következtetéseket, és lehetővé teszi a hiteleshely és a jegyzőkönyvek alaposabb megismerését. Figyelemre méltó a kötetben olvasható, az oklevelekből és misszilisekből idézett számos szövegrészlet, ezek ugyanis elősegítik (például a latin szövegrészletek esetében) a fogalmak pontos megértését, illetve (itt a misszilisekre gondolunk) az események és az azokat meghatározó tényezők értelmezését. Egyetértünk a szerzőnek az ismertetésünk elején idézett megállapításával, miszerint a 16–17. századi Erdély történetével foglalkozók körében egyre világosabbá válik, hogy szinte bármilyen téma kapcsán megkerülhetetlen ennek a rendkívül gazdag forrásanyagának a használata.

Szász Anikó

„Közlekedő edények”, avagy a „rendező pályaudvar”

Csörsz Rumen István: Szöveg szöveg hátán. (A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840.) Argumentum Kiadó, Irodalomörténeti füzetek, Bp. 2009. 224 oldal

„Ez a könyvecske azokhoz szól, akik nem érzik szentségtörésnek, ha egy irodalmi alkotás esetleg nem pontosan jut eszükbe. Sőt még akkor sem esnek kétségbe, ha másként csúszik ki a szájukon, mint ahogy tervezték...” Csörsz Rumen István kismonográfiája az irodalomtudomány és a mai olvasóközönség által „mellőzött” terület, a közköltészet „mikrokozmoszának” bemutatása által szemléletváltásra invitál.

A közköltészeti anyag feltárását nagyságrendje, évszázadokon átívelő népszerűsége és a folklór és magas irodalom között közvetítő köztes jellege is indokolja. Stoll Béla bibliográfiája csupán a kiindulópontot jelenti ebben. A bibliográfiai számbavételt kiritikai igényű szövegkiadások is követték az elmúlt évtizedekben (a *Régi Magyar költők Tára*

18. századi kötetei, illetve a Kriterion Könyvkiadó gondozásában megjelent két erdélyi énekeskönyv), ezek is jelezték egy a források „testközeli” vizsgálatát szem előtt tartó monografikus feldolgozás szükségességét.

A szerzőközpontú filológiával szemben Csörsz a szövegközpontú szemlélet mellett érvel – választott témáját figyelembe véve másként nem is nagyon tehet. A nézőpontváltás apropóját jelen esetben az a 16. századig visszanyúló hatalmas korpusz képezi, ami bár esetenként ismert szerzők műveit vagy ezek variációit is magába olvasztja, alapvetően anonim jellegű, s befogadó-központúsága révén a „nyílt szöveg” eszménye felől válik leginkább megragadhatóvá. A befogadók/felhasználók ugyanis a közköltészet játéktérbé

„becsöppenő” vagy abban „közlekedő” alkotásokat (compositumokat) saját ízlésük, igényeik és céljaik szerint formálták, retorizálták át, s az így létrejött (továbbra is) nyílt szöveg *teljes értékű variáns*nak tekintendő. A nyílt szöveg középpontba állításával átértékelődik néhány 18. századi szerző életművének perifériára sodródott darabja, új megvilágításba kerül alkotásmódjuk, és recepciójuknak egy eddig kevésbé számon tartott, de korántsem elhanyagolható vonulata válik láthatóvá (pl. Amade, Faludi, Csokonai esetében).

A kötet alcíme is jelzi (*A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*), hogy fókuszában éppen ennek a folyamatnak, a szövegek nyílttá válásának, variabilis viselkedésének a vizsgálata áll. Nem kis dologra vállalkozik a kis könyv. Ahogy azt Stoll Béla kiváló bibliográfiájának adatai és pótlásai is sugallják, ez a kéziratos, illetve részben (ponyvva)nyomatványokban is terjesztett anyag mennyiségét tekintve is szinte beláthatatlan, és variabilis viselkedését figyelembe véve szinte áttekinthetetlennek tűnik a közköltészet képlékeny halmaza („szöveg szöveg hátán”).

Beszélhetünk-e egyáltalán „rendszerrel” a közköltészet kapcsán? Létezhet-e olyan egységes kapcsolatrendszer, ami ezt az állandó változásban lévő, lokális, szociális, nyelvi és időbeli korlátokon át hőmpölygő verstomeget összefogná? A kismonográfia finom intertextuális hálózatok megvilágítására és felfejtésére tesz kísérletet, amelyek a szövegek különböző szintjein nyilvánulnak meg, s a „hálózat” az, ami talán a könyv leggyakrabban használt, központi fogalmának tekinthető ebben a szemléletes metaforákban amúgy sem szűkölködő könyvben.

Az elmúlt évtizedek szövegkiadásai már megpróbálták egyfajta (elsősorban alkalmi, tematikus, vagy szövegcsaládok szerinti csoportosításban) „rendet rakni”. Csörsz Rumen István másfajta szempontok alapján is megpróbálja ezt a szövevényt valamelyest átláthatóvá, megragadhatóvá tenni, a szerző metaforáját továbbgondolva ösvényeket létrehozni, amelyeken megközelíthetjük e burjánzó aljnövényzet, a közköltészet világát.

A fent említett rend, rendszer talán csak az utókor értelmezőjének, kutatójának konstruktuma, de mindenképpen csupán virtuális hálózat, a korabeli „szöveggazda” számára bizonyára nem létezett ebben a formában.

Amint arra a cím-alcím viszonya is utal, a monográfia elsősorban nem a különböző elméletek, szakirodalmi tételek felől közelít az anyaghoz. A szerző a források több mint egy évtizedes feltárásából származó tapasztalatait kamatoztatja, s bár nem célja elsődlegesen az elméleti kérdések feszegetése, elkerülhetetlen az ezekkel való szembesülés, nemcsak a bevezetőben, illetve a közköltészet mibenlétét tárgyaló fejezetben és az utószó kitekintésében; hiszen szinte minden egyes fejezet reflektál egy-egy visszatérő elméleti problémára (mint például az oralitás, kéziratosság, nyomtatott szöveg bonyolult, többirányú kapcsolatrendszere, kölcsönhatásai).

A közköltészet fogalmát, létformáját tárgyaló fejezetet (amelyből a „közlekedő edény” és a „rendező pályaudvar” metaforát emelném ki) a források tipologizálása követi, mivel forrás-szöveg összjátékából fakad a textológiai összefüggések nagy része. A harmadik fejezet szerzetlen kötetkompozíció helyett „az egymásra reflektáló szövegek közti teraszos tartalmi hálózatépítést” tételmez a legtöbb versgyűjteményen belül, konkrét példákra utalva mutatja be ennek eseteit. Az intertextualitás kutatásának érdekes útjait jelzik a metrikai tanulságok (elsősorban a történeti strofika), illetve a nótajelzések finom tartalmi összefüggéseket megvilágító rendszere, a szövegek egymásba fonódása vagy szétíródása eseteinek bemutatása. Talán nem ártott volna nagyobb hangsúlyt fektetni a magyar közköltészetet (több)nyelvi beágyazottságára (bár néhány fejezetben szórványosan ennek a példái is előfordulnak).

A monográfia új terminológiával is bővíti a szakirodalmat. A közköltészet kétarcúságának leírásakor két poétikai alapvetet különböztet meg a szerző: a *variogenezist*, ami lényegében a textológiai jelenségek felfejtésékor ragadható meg (folklorizáció, nyílt szöveggé válás), és a

topogenezist, a régi irodalomból is ismert, toposzokból való építkezést, gazdálkodást (ide sorolva például a rím- és metrikai toposzt, de a parafrázist és travesztiát is). Ez utóbbi rendkívül izgalmas, de helyenként meglehetősen „ingoványos” terepét jelentheti a további kutatásoknak.

Csörsz Rumen István kismonográfiája a magyar közköltészet variációs rendszerének „időleges szintéziseként” definiálja magát, az óriási anyag részleges feltártsága ennyit tesz lehetővé; filológiai és módszertani megalapozottsága révén

megkerülhetetlen alapja minden közköltészet érintő kutatásnak. Az utószó a kutatás lehetséges irányait jelöli ki az interdiszciplinaritás jegyében.

A könyv külső borítója találóan illusztrálja a kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények összefüggő egymásmellettségét, a zenei komponens alapvető jelenlétét, a 18. századi diáktársaságok „bújdosó pohara” révén pedig alkalmi jellegét.

Vogel Zsuzsa

Egy évszázad mérlegen

*Kovács Kiss Gyöngy – Romsics Ignác (szerk.): A mi 20. századunk.
Komp-Press Kiadó – Korunk, Kvár 2011. 296 oldal*

Általában az ember, de a történész különösen, hajlamos az időt korlátok közé szorítani. Az események láncolata, a változások és átalakulások folyamata pontos időhatárok mellett könnyebben értelmezhetőnek tűnik. A múlt eddig ismert rész-elemeinek századokba sorolásával áttekinthetőbbé válhat ugyan a történelmi ismerethalmaz, viszont e felfogásmódszer torzulásokhoz vezethet. A felállított mesterséges választvonalak mentén ugyanis töredezetté válik a történelemtől alkotott kép, a gondolkodásmód beskatulyázódik és az ok-okozati viszonyon nyugvó hosszú folyamatok közötti összefüggésrendszer elvész vagy legalábbis elhalványul. Felmerül ezért a kérdés: érdemes hát évszázadokban gondolkodni? Egyáltalán szabad századokról írni, kimondottan csak azokat elemezni? Hiszen az emberi élet változásai, az objektív értelemben vett idő nem kötődik dátumokhoz, és a megtörtént események nem igazodnak visszamenőlegesen mesterséges korszakhatárokhoz.

Alapvetően ez a dilemma lehetett a Kovács Kiss Gyöngy és Romsics Ignác szerkesztésében tavaly napvilágot látott igen figyelemreméltó tanulmánykötet szerzőinek kiindulópontja akkor,

amikor írásaikban megpróbálták az alighogy csak magunk mögött hagyott 20. századot minél hitelesebben áttekinteni. A Komp-Press – Korunk Kiadó által megjelentetett kötet igen merész kezdeményezés és ugyanakkor általános igény egyfajta kielégítése is. Vállalkozni ugyanis arra, hogy egy jóformán még velünk élő korszakot értékelő, elemző kritikával górcső alá vegyenek, akkor, amikor a vizsgált időszak kisebb-nagyobb részét a kortárs társadalom túlnyomó többsége személyesen is megélte, a szerzőktől igencsak nagyfokú elszántságot és valódi céltudatosságot igényelt. Hiszen nemegyszer ma is élő történelmi személyiségek cselekedeteiről, döntéseiről kell ebben az esetben a lehetőségek határáig objektív véleményt formálni, azok fölött olykor ítélni is.

A 20. századról sokan sokféleképpen írtak már, és az alig néhány éve lezajlott ezredfordulóval párosuló századváltás számottevően megnövelte az amúgy is létező érdeklődést a téma iránt. Összegzésekre, áttekintő elemzésekre, úgy érzem, mindig szükség van, különösen a tág értelemben vett 20. századdal kapcsolatban, amelynek egyes történéseiről, az azokhoz vezető összefüggésekről

bizony kevesebbet tudunk, mint a 19. század eseményeiről vagy akár még régebbi korokról.

A könyvet a magyar olvasó számára még inkább érdekfeszítővé teszi az a tény, hogy a benne helyet kapó tanulmányok *a mi 20. századunkat*, a szüleink, nagyszüleink életének keretét adó és azt meghatározó történelmi kort boncolgatják, kimondottan magyar szempontból vizsgálva a különböző változásokat.

Igaz ugyan, hogy a téma visszatekintő jellege alapján, a kötet alapvetően a történelmi szakma művelőinek érdeklődésére tarthatna számot, mégis, a feldolgozott idő közelsége miatt, általános érdeklődésre keresi a választ. A napjaink magyarországi történészgenerációjának közép- és középkorhoz tartozó öt szerző – Gyáni Gábor, Pritz Pál, Romsics Ignác, Szarka László és Tomka Béla – a szűkebb szakterületéhez tartozó kérdéskörökre összpontosítva tárja fel írásában a magyarság számára változásokban igencsak gazdag, több okból szomorú emlékü 20. századot. A kötetet alkotó tanulmányok alaphangja mégsem az oly gyakran visszatérő Trianon-sirató, nemzetemető hangulatú művekéhez hasonló, hanem sokkal inkább optimista hangvételű. Mint ahogy Kovács Kiss Gyöngy bevezetőjében találóan megfogalmazta: „a minden korábbinál gyorsabb technikai haladás [...] a többnyire egymást tagadó, folytonos újradefiniálások időszakának” felidézésekor a szerzők fő célja a tényekhez hű, tárgyilagos elemzés és ennek következtében az interpretációs sémák lebontásával „össznemzetileg elfogadott, konszenzusos történelemkép” kialakítása (7–8).

Ennek elérésére a könyv szerkesztői, az abban írásukkal jelentkező történészekkel egyetértésben nem a nagy kronológiai összegzés módszerét választották, hanem a tematikai szempontból való megközelítést. A múlt századot meghatározó hosszú távú folyamatok így külön szegmensek megvilágítása által kerülnek bemutatásra. Abból a megfontolásból, hogy az olvasó által alkotott kép összetettebb s ezáltal árnyaltabb legyen, a kötetben szereplő tanulmányok a magyar politikai rendszerekre (11–50.), a magyar társadalom változásaira

(51–100.), a gazdasági fejlődésre (101–180.), a magyar külpolitikára (181–256.) és nem utolsósorban a trianoni határokon kívül rekedt magyar kisebbségek helyzetére (257–295.) összpontosítva, egyenlő súllyal bíró témakörökre bontják a magyar nemzet fejlődésében oly sorsdöntőnek bizonyuló 20. századot.

Természetesen ezen az öt nézőpontra túl e történelmi korszakot még számos más szemszögből is vizsgálni lehetne, sőt kellene, de e tanulmánykötet szűk keretei inkább csak a legnagyobb témakörök összegző elemzését teszik lehetővé. Annál is inkább így van ez, hogy a könyv voltaképpen a *Korunk* folyóirat igen sikeres és számos pozitív visszajelzést kapó 2010. áprilisi számának bővített változata, az abban közölt tanulmányok kiegészített, kötetbe szerkesztett, nagyobb lélegzetvételű közreadása. Mint ilyen a *Korunk*-kötetek sorozatába szervesen illeszkedő mű, olyan nagy ívű alkotások méltó társa, mint a 2003-ban kiadott *Erdélyről Európában mítoszlanul* vagy a 2006-ban napvilágot látott *Történelmünk a Kárpát-medencében 1926–1956–2006* című konferenciakötetek.

A többszerzős könyvben helyet kapó tanulmányok ugyan egyazon történelmi időszakot vesznek górcső alá, mégis az azokat jegyző történészek számos kérdésben különböző nézőpontokat, más és más következtetéseket fogalmaznak meg, ami a kötet sokszínű jellegét erősíti, vitát gerjeszt, és az olvasót gondolkodásra, az események értékelésében aktív bekapcsolódásra készteti.

Jó példa erre maga a 20. század eltérő időbeli interpretációja, a „rövid” (1914–1989) és a „hosszú” (1900–2001) évszázad közötti különbség. Míg Romsics Ignác a politikai rendszerek tanulmányozásakor az 1867-ben megalapozott dualista rendszer jellemzőiből indul ki, és az ezredfordulót követő első évtized végéig, 2010-ig követi végig az e téren bekövetkezett változásokat, akárcsak Tomka Béla gazdasági szempontból vagy Pritz Pál a külpolitika nézőpontjából, addig Szarka László értelemszerűen csak az 1918-as évtől kezdődő „rövid” 20. század magyar kisebbségtörténetéről ír, a magyar társadalmat elemző Gyáni Gábor pedig

eljut odáig, hogy egyenesen tagadja a 20. század önálló történelmi entitásként való létét.

Ezen túlmenően viszont abban mindegyik szerző egyetért, hogy a vizsgált korszak alapvető sajátossága a politikai, társadalmi, gazdasági stb. fejlődésben bekövetkező sorozatos törések és új-rakezdések, az egymás alapelveit általában tagadó, újabb és újabb „rendszer váltások” folytonos bekövetkezése. A tanulmányok mindegyike egy az európai rendszerben valahol a félperiférián elhelyezkedő kis nemzet állandó küzdelmét mutatja be. A történész szerzők ki nem mondott, de jól érzékeltetett végkövetkeztetése az, hogy a magyarság töretlen fejlődése e periódusban azért nem valósulhatott meg, mert valamilyen alapvető fontosságú elem ehhez mindig hiányzott. A dualizmus évtizedeiben egy regionális nagyhatalom alkotóeleme volt az integer magyar állam, de nem volt meg a teljes függetlensége; a két világháború között elnyert teljes szuverenitás borzasztó ára viszont Trianon és a történelmi Magyarország feldarabolása volt. A második világháború után a konszolidálódó szovjet hatalmi övezetben a magyar állam újjáépítéséhez és gazdasági fejlődésének beindításához viszont a kommunizmus kötelező átvétele és az önálló külpolitika felszámolása kapcsolódott; majd a rendszerváltás idején visszanyert függetlenség gazdasági visszaeséssel és a globalizálódó világban az állami szuverenitás részelemeinek kényszerű feladásával párosult. Mindez az olvasót elsősorban arra engedi következtetni, hogy a magyar tragikumnak belülről jövő, a 20. századot jóval meghaladó mélységű okai vannak, amelyek között a nagyhatalmi jelleg 1526-tól tartó hiánya éppen úgy megtalálható, mint a folytonos belső társadalmi megosztottság, ha akarjuk, a „turáni átok”.

A kötetet alkotó különböző tanulmányok szerzőinek mindegyike igyekszik átfogó képet nyújtani az általa vizsgált témaköréről. A közölt írások így mind egy-egy teljes történelmi víziót tükröznek, és már csak eltérő tematikájuk alapján is szinte teljesen önálló egységeket alkotnak. Közvetlen kapcsolat közöttük jóformán csak a vizsgált történelmi korszakot tekintve van. Ezt feloldhatta volna

a kötet végén egy a szerkesztők által összeállított utószó is, ami egyben a történelmi kérdésekben járatlanabb, de a magyarság közelmúltbeli sorsának alakulására érthető módon kíváncsi olvasó eligazítását is megoldhatta volna. Úgy vélem, erre a legoptimálisabb módszer a fontosabb kérdésekben a kötet szerzőinek nézőpontjait összevető, összefoglaló elemzés lett volna. Ennek hiánya azonban semmit sem von le a könyv tudományos értékéből, inkább csak a századról kialakuló összetett interpretációt nehezíti meg.

Ezt ellensúlyozza viszont az, hogy a szerzők többsége olvasmányosan, közérthető módon, mégis tudományos igényességgel ír. Romsics Ignác például a magyar politikai rendszerek bemutatása előtt minuciózusan felvázolja a demokratikus, autoriter és totalitáriánus kormányzási módszerek jellegzetességeit, majd ezekre a modellekre alapozva mutatja be a dualizmustól a mai ún. Harmadik Magyar Köztársaságig terjedő kormányzási formák főbb ismertetőjegyeit, a közöttük levő különbségeket és azok okait. Romsics – nagyon helyesen – a választójog alapján tesz különbséget az Osztrák–Magyar Monarchia, az őszirózsás forradalom utáni rendszer, az 1919-es Tanácsköztársaság és a Horthy-rendszer között. Igaz, ezt más szempontok (a korabeli sajtó függetlenségének mértéke, az emberi és állampolgári jogok gyakorlási lehetősége stb.) figyelembevételével kiegészítve árnyaltabb képet nyújthatott volna az egymást követő politikai rendszerek közötti különbségekről.

Emellett Romsics Ignác tanulmányában a második világháború korának magyar politikai berendezkedése mintha mostohagyermek lennének. A Horthy-korszak parlamentjének bemutatásakor a szerző meg sem említi a két bécsi döntés után, az újonnan visszacsatolt területekről a helyi lakosság képviselői behívásának tényét és ennek következményeit, illetve olyan önálló politikai formációk megalakulását, mint amilyen az Erdélyi Párt volt. Ezután már szinte nem is meglepő az, hogy a Szálasi-rendszer bemutatása majdnem teljesen elmarad. Igaz ugyan, hogy ezt már számosan feloldozták, de talán éppen emiatt helye lett volna

e tanulmányban egy tárgyilagos összefoglalónak e politikai tévútról is.

Ezzel szemben nagyon érdekesen írja le Romsics a parlament növekvő szerepét a Kádár-rendszerben és a diktatúra felpuhulásának folyamatát. A nyolcvanas évekre „a marxizmus hegemoniáját a szellemi életben annak dominanciája váltotta fel” – állapítja meg (36.), egyetértve Andorka Rudolfal abban, hogy körülbelül 1963-tól kezdve a Kádár-féle diktatúra már sokkal inkább egypárti autoriter rendszerként, semmint totalitáriánus diktatúraként működött.

Nagy előnye Romsics Ignác tanulmányának hogy az 1989-es rendszerváltást követő politikai változásokat is elemzi, és a legutolsó, 2010-es parlamenti választásokkal bezárólag voltaképpen átfogó képet nyújt napjaink magyarországi politikai berendezkedéséről is. Ugyanakkor, ódzkodik a jövőmondástól, feladatát helyesen értelmezve nem bocsátkozik jóslásokba, hanem csak a szigorú tények alapján mond igen helytálló ítéletet a jelenlegi magyarországi politikai rendszer visszászágariról, a pártrendszer gyengeségeiről és a választók identitásválságáról.

A kötet tanulmányaiban figyelemre méltó közös elem, hogy jószerével csak a szűken értelmezett magyarországi eseményekre szorítkoznak, és a Szarka László által a kisebbségi helyzetet boncolgató írást leszámítva a határokon túli nemzetrészekkel érdemben nem foglalkoznak. Különösen érvényes ez Gyáni Gábornak a magyar társadalom fejlődéséről közölt munkája esetében, amely a magyarországi társadalomfejlődés politikai korszakhatárokon átvélvő főbb tendenciáit tekinti át. Itt úgy érzem joggal elvárható lett volna a Trianon, majd az 1947-es párizsi békeszerződés után újból kisebbségbe került magyar társadalmak belső változásainak bizonyos fokú elemzése, leírása is. A kisebbségi magyarságról e helyett e tanulmányban csak áttételesen esik szó, az 1920-ban, illetve 1947-ben elcsatolt nemzetrészek nyomán a magyarországi társadalomnak a középosztályi rétegek meggyengülésével bekövetkező ún. „visszaparasztosodása” kontextusában.

Gyáni ugyanakkor nagyon jól érzékeli azt a tényt, hogy a magyar társadalom 20. századi törései a birodalmi függés és a nemzeti szuverenitás korábban vázolt „váltógazdálkodásából” fakadtak. Csak azt mulasztja el megemlíteni, hogy az elszakadt nemzetrészek esetében ugyanez a folyamat a többségi (1900–1918; 1938–1945), illetve a kisebbségi léthelyzet (1918–1938; 1945–2012) változásaiban gyökerezik.

Azt a megállapítását viszont, amely szerint az 1950-es, 1960-as években „Székelyföldön berendezkedett egy kis (a román nemzetállamba tagolt) magyar kommunista rezsim, amely közvetlenül megszabta az itteni magyar parasztok életét” (58.), nem tartom elfogadhatónak. A szerző ez esetben kimondatlanul ugyan, de valószínűsíthetően az 1952 és 1968 között fennállt Magyar Autonóm Tartományra, illetve Maros-Magyar Autonóm Tartományra gondolt, amellyel kapcsolatban viszont figyelmét elkerülte az a tény, hogy a MAT „autonómiaja” legfeljebb képletes volt, s inkább csak a román állam kifelé mutatott propagandaképeinek volt egyik alapeleme. Mint ahogy legújabbban Stefano Bottoni is kimutatta,¹ a helyi magyar kommunista vezetők szolgálai követtek a bukaresti kormányzat előírásait és a diktatórikus keretek között bizony esélyük sem volt semmilyen helyi „rezsim” kialakítására.

Ezzel ellentétben Gyáni Gábor nagyon pontos és helytálló képet fest a második világháború utáni magyarországi társadalmi vezető rétegről. Helyesen állapítja meg, hogy ez esetben már nem lehet a hagyományos értelemben vett elitről beszélni, hanem voltaképpen nómenklatúráról van szó, ugyanis a vezetőket a kommunista rendszerben már nem választották, hanem kinevezték. A szelekcióban pedig az 1970-es évekig nem a szakértelem volt döntő elem, hanem a politikai és ideológiai megbízhatóság. Gyáni e témában való jártasságát mutatja az a remekbe szabott összefoglaló, amit

¹ Lásd részletesen: Stefano Bottoni: *Sztálin a székegyeknél – A Magyar Autonóm Tartomány története*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 2008.

a magyarországi nómenklatúra identitástudatáról nyújt, arról, hogy egyes vezető funkcióba jutott értelmiségi és alkalmazotti származású embereket politikai meggyőződésük és a hatalomhoz való ragaszkodásuk hogyan „győzött meg” arról, hogy magukat munkás-paraszti származásúnak vallják.

Akárcsak Romsics politikai szempontból, Gyáni Gábor társadalmi szemszögből kitér a 21. század elején bekövetkezett változásokra, és a politikai értelemben már ismertett félperiférikus jellegű társadalmi nézőpontból is megerősíti. Nézete szerint napjaink magyarországi társadalmát nem maradéktalanul nyugatias képződmény, hanem egy jelenleg is tartó átmeneti állapotban levő és ezért nagyon érzékeny, a folyamatos törések miatt „traumatizált” és így sebezhető, alapjában véve megosztott társadalom. Kár, hogy e helytállóan tekinthető véleményéhez hasonló a kisebbségben élő magyar nemzetrészekkel kapcsolatban nem fogalmaz meg.

Mindezek mellett Tomka Béla a 20. századi magyar gazdasági változásokat bemutató, mintegy 80 oldalas felölelő, nagy tanulmánya akár egy kisebb önálló kötetet is kithetne. Nagy terjedelme ellenére átlátható, szerkezete – a többi tanulmányhoz hasonlóan – kerek egészet alkot. A benne foglaltak megértését mellékelt táblázat is segíti, amely az egy főre jutó bruttó hazai termék alakulását mutatja be Magyarországon és Nyugat-Európában a teljes tárgyalt korszak, vagyis a széles értelemben vett 20. század, 1890 és 2005 között. A Tomka Béla által felhasznált források között előkelő helyet foglalnak el az olykor csak „gondolattanknak” nevezett OECD² kiadványai, ami tanulmányának tudományos értékét jelentősen növeli.

² Az Organization for Economic Co-operation and Development – OECD (Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet) 1961-től létező globális nemzetközi szervezet, amely a tagállamok kormányait az optimális gazdasági politika kialakításában tanácsadással segíti. Célja a tagországok gazdaságának összehangolása, a válságok elkerülése, illetve leküzdése és az általános gazdasági fejlődés megalapozása és biztosítása. Jelenleg 34 tagállama van.

A század elemző bemutatásában a kötet szerzői közül talán éppen Tomkának volt a legnehezebb feladata, hiszen a gazdasági változások egyszerre több területen mennek végbe, s tanulmányozásuk, illetve összegezésük így számos perspektívából lehetséges. Ilyen egyebek mellett a gazdasági szerkezetmódosulások sora, az állam gazdasági szerepének átalakulása, az árucsere mozgása stb. Tomka Béla viszont az összegazdasági fejlődés e mutatói helyett alapvetően a gazdasági növekedés bemutatására helyezett hangsúlyt. Tanulmányában ennek megfelelően korszakolja a magyarországi gazdasági fejlettség alakulását és a különböző periódusok összehasonlításával valóban értékes, számos újdonsággal bíró elemzést nyújt. Ennek azonban, a szűkös terjedelmi keretek miatt ára van: a téma historiográfiájának és az azzal összefüggő módszertani problémáknak a tárgyalásáról, valamint a forrásadottságok ismertetéséről Tomka teljesen le kellett hogy mondjon. Igaz, ezek részletezése elsősorban a témában érdekelt kutató figyelmére számíthat, s elhagyásukkal a mű tömörebbé, olvasmányosabbá válhatott.

Ugyanakkor a szerző, nagy ívű elemzése mellett csak érintőlegesen foglalkozhatott olyan fontos kérdésekkel, mint a növekedés mögött meghúzódó okok feltárása vagy a gazdasági expanzió társadalmi hatásai. Remélhetőleg egy későbbi önálló kötetben ezek az interdiszciplináris jellegű, igazán érdekesítő adalékok is bekerülnek majd.

Itt közölt munkájában viszont Tomka Béla a gazdasági növekedés feltárása mellett kitér az azzal szoros kapcsolatban álló fogyasztás alakulására is Magyarországon 1900 és 2008 között. A két spektrum együttes vizsgálata által egyik fontos következtetése az, hogy a dualizmus korának gazdasági növekedése a magyar területeken nem volt olyan gyors ütemű, mint ahogy azt korábban vélték, míg a Horthy-korszak gazdasági teljesítménye az adott körülményekhez képest jobb volt, mint ahogy azt főleg az 1960-as, 1970-es években feltételezték. Nem tartható tehát – állapítja meg Tomka – a két időszak gazdasági fejlődési ütemének korábban hosszú időn át hangoltatott éles szembeállítását.

Bizonyos mértékig a szerző kitér a gazdaság és a politikum kapcsolataira, kölcsönhatásaira is. A rendelkezésére álló adatok azonban főleg a kommunizmus évtizedeire vonatkoznak, ezért a korábbi korszakokkal ilyen szempontból legfeljebb érintőlegesen foglalkozik. Jól sikerült elemzést nyújt viszont a fogyasztás és az életszínvonal fenntartásának politikai szerepéről a Kádár-rendszer 1960–1970-es évekbeli stabilizációs törekvéseiben.

Tomka Béla tanulmányának egyik legérdekesebb és legértékesebb része a *Nemzetközi perspektíva: felzárkózás és lemaradás* című alfejezet, amely a szerző szintézisalkotó képességének remekbe szabott bizonyítéka. Azáltal, hogy összehasonlítja a gazdasági fejlődés ütemét Magyarország és Ausztria esetében, valamint ezek mellett feltünteteti egy 13 országból álló nyugat-európai minta átlagát, meggyőző módon mutatja meg a magyar állam helyét a gazdasági növekedés versenyében, külön érzékeltetve a 20. század folyamán e téren bekövetkezett változásokat is. Torzíthatja viszont a képet, hogy Tomka adatai csak a trianoni Magyarország területére vonatkoznak. Ez azonban valamennyire logikusnak is mondható, hiszen korszakokon átívelő, gazdasági összehasonlító elemzését nagy pontosságra törekedve csak így valósíthatta meg.

Ezzel ellentétben Pritz Pál nagy tanulmányában már csak annak témája miatt is bőven kitér a történelmi Magyarország taglalására. Kevés végjegyzettel terhelt, olvasmányos művében pontról pontra veszi a magyar külpolitika visszás kérdéseit, és bátran véleményt formál annak érzékeny pontjairól is. Ítéletei viszont egyes esetekben nem mentesek a szubjektív történelemszemlélettől. Kivüláglík ez egyebek mellett Károlyi Mihály történelmi felelősségének mentegetésében is. Mert ugyan helyesen állapítja meg Pritz azt, hogy a Szent István-i birodalom bukásának két fő oka volt: a háború elvesztése és a nemzetiségek széthúzó ereje, a Trianon felé vezető úton való elindulásban azonban Károlyi hataloméhségét és ennek katasztrofális következményeit az őszirózsás forradalom vezetőjének naivitásával, az antanthatalmakba vetett alaptalan bizalmával takargatja. Holott ismeretes, hogy Károlyi hatalmának konszolidálásáért nem habozott

szövetkezni a szociáldemokratákon túl akár szélsőséges elemekkel sem. A szerző azon megállapításával is, hogy Károlyi forradalma és rendszere teljességgel „nemzeti jellegű” lett volna, nehéz maradéktalanul egyetérteni. Meglátásom szerint e jelző legfeljebb csak részben és inkább csak az elején jellemezte a magát november 16-án népköztársaságnak definiáló és a későbbi Tanácsköztársaságnak teret nyitó hatalmi berendezkedést.

Ugyanakkor viszont Pritz árnyalataiban is helyesen ítéli meg a Horthy-rendszert, amikor munkájában kifejti, hogy a bethleni konszolidáció nyomán megszülető kormányzati modell nem tekinthető sem diktatúrának, sem nyugati mintájú parlamentáris demokráciának, hanem valahol a kettő között félúton elhelyezkedő „korlátozott parlamentáris rendszer” volt.

A terjedelmi korlátok miatt minden olyan vitatott kérdéstről, melyet a maga lebilincselő stílusában Pritz Pál tömören és lényegre törően elemez, nincs mód véleményt alkotni, de érdemes megemlíteni, hogy az agyonírt témák mellett, mint amilyen Teleki Pál halála, a kassai bombázás vagy akár Bárdossy szerepe a Szovjetunió megtámadásában, a szerző teret szentel olyan kevésbé közismert folyamatoknak is, mint a trianoni határokon túlmutató román területi igények változásai 1945 után vagy a Szovjetunió szerepe az 1947-es párizsi békeszerződés által megállapított magyar határok meghúzásában.

Ezzel szemben a szűken vett kutatási területhez csak részben tartozó 1945 utáni évtizedekről Pritz már inkább csak leíró jelleggel értekezik. Ugyanakkor zavaróan hat, hogy az e korszakról szóló részben apróbb pontatlanságok, elírások vetnek árnyékot a szövegre. Nehru indiai államelnök nevének helytelen írásától kezdve³ a Német Szövetségi Köztársaság NATO-ba való hibás felvételi dátumán át⁴ Gorbacsov elnök hatalomra kerülésének téves

³ Dzsaváharlál Nehru helyett a szerző „Dzsalavari” Nehrut említi.

⁴ Az NSZK NATO-hoz való csatlakozása nem 1955. május 5-én, hanem hivatalosan május 9-én, a hitleri Németország fegyverletételének tizedik évfordulóján valósult meg.

időpontjáig⁵ terjedően több ilyen kisebb figyelemtelenség csökkenti a tanulmány értékét.

Ugyanakkor nem elhanyagolható előnye Pritz Pál írásának, hogy a magyar külpolitikát tárgyalva egy alfejezetet szentel a kisebbségben élő magyarság sorsának is, amit helyesen értékelve a magyar állam diplomáciai kapcsolatai egyik alapkérdésének tekint. Az e problémakör iránti érdektelenségért jó érzékkel a Kádár-rendszert, annak belső logikáját kárhoztatja, odáig azonban már nem megy el, hogy az e téren igencsak szembetűnő kudarcot jelentő 1988-as aradi találkozót⁶ elemezze vagy egyáltalán megemlítsé. Tudományos eszmefuttatását viszont hasznos szakirodalmi jegyzék egészíti ki, amelyből az érdeklődő olvasó a valószínűleg helyszüke miatt kimaradt témákról is megfelelőképpen tájékozódhat.

Az alig néhány végjegyzettel ellátott, ezért tanulmány helyett inkább esszészerű írást ugyancsak erősíti a 20. századi magyar külügyi apparátus korszakokon átívelő, igen szemléletes leírása. Bár ebből – a periódus közelsége és ezért áttekintő értékelésének nehézsége folytán – hiányzik a rendszer-váltás utáni utolsó évtizedek külügyi szolgálatának elemzése, a kialakított kép mégis egységes egészet alkot.

Pritz könnyed, közérthető stílusával ellentétben Szarka László tanulmányának szövege elvontabb, szak kifejezésekkel bőven tarkított, és ezért nehezebben olvasható. A kelet-közép-európai országokban kisebbségben élő magyarok helyzetét, annak 20. századi módosulásait taglaló tanulmányában Szarka elméleti oldalról vizsgálja az elszakítottágban élő nemzetrészeket. Kulcsszavakat sorra véve nagy eszmefuttatásban fejt ki a nacionalizmus mibenlétét, írja körül a nemzetállam fogalmát, fejt ki

annak jellemzőit. Művének olvasó általi interpretációját megnehezítik néhol hatalmas, akár egyharmad oldalnyi végjegyzetei. Nagy előnye viszont, hogy árnyalataiban is érzékeltetni tudja a kisebbségi magyarság csoportjai közötti kulturális, mentalitásbeli különbségeket és a magyarság egészéhez való viszonyulásban rejlő eltéréseket. Ellentétben az Erdélyben már a 18. századtól voltaképpen kisebbségben élő magyarsággal az 1918–1920 után Csehszlovákia, Jugoszlávia és Ausztria keretében hasonló helyzetbe kerülő magyar népcsoport „a 20. századi magyar történelem meghatározó sajátossága” (261.) – állapítja meg nagyon is helyesen Szarka László.

Arra, hogy a magyar kisebbségeket külön-külön elemezze, tanulmányának keretei nem elegetednek, ezért a szerző inkább azok speciális létéből eredő, közösnek tekinthető alkotóelemeket határozza meg, azokat fejt ki. Kitér a hűségeskü kérdésére, a repatriálás hullámára és következményeire, az új nemzetállamokkal való kisebbségi viszonyrendszer kialakulására, az önszerveződés lehetőségeire, sőt teret enged a kisantant „kisebbségvédelmének” is. Ugyanakkor nem hallgatja el az 1938 és 1941 közötti ún. „országgyarapodások” következtében a magyar–magyar kapcsolatokban előállt visszasságokat sem, az anyaországi és a frissen visszatartott magyarság nemzetfelfogásában kialakult különbségeket.

Nagy ívű elemzése a nemzetállamok és magyar kisebbségeik kapcsolatait, a kisebbségi lét megtapasztalásának különböző formáit a 19. század végén születő generációtól napjaink rendszer-váltás után szocializálódó fiataljaiig hat generáción átívelően követi végig. Szarka alapvetően magyarországi nézőpontból elemzi a kisebbségi magyarság helyzetváltozásait, és kihangsúlyozza a kommunizmus évtizedeiben az anyaországi és a kisebbségi magyarok közötti intézményes kapcsolatok hiányából fakadó „szétfejlődést”. Ebből pedig egyenesen kétféle magyar nemzetfelfogás kikristályosodására következtet, ami azonban ebben a formában bizonyára túlzás. Tény, hogy az egymásról alkotott kép néhol erősen torzult, de az

⁵ Mihail Szergejevics Gorbacsov nem 1987-ben, hanem 1985. március 11-én lett az SZKP főtitkára és így a Szovjetunió első számú vezetője.

⁶ Grósz Károly miniszterelnök és Nicolae Ceaușescu 1988. augusztus 28-án találkozott Aradon. A magyar részről sikertelen találkozó egy semmitmondó közös nyilatkozattal zárult, amely mit sem javított az erdélyi magyarság szorongatott helyzetén.

egyetemes magyar nemzettudat alapmotívumainak mindenütt való megléte véleményem szerint megkérdőjelezhetetlen.

Hasonlóképpen Szarkának azon állítása is, hogy a múlt század egy többközpontú, megosztott magyar nemzetet termelt ki, úgy tűnik, a valós kisebbségi nemzetfelfogás figyelembevétele helyett sokkal inkább az anyaországi politikai viszonyokból eredő nézőpont összmagyarságra való rávetítéséből ered, és ezért erősen vitatható. A szerzőnek az a megállapítása viszont, amely szerint a kisebbségi magyar közösségek önképe – már csak a többségi nemzettel való folytonos kényszerű ütközés miatt is – jóval realisabb és ugyanakkor kritikussabb

is, mint a magyarországi társadalomban róluk kialakított szemlélet, mindenképpen helytálló.

Összességében *A mi 20. századunk* egy a könyvtárnyi nagyságú témát igen szerencsésen összefoglaló kötet. A legfontosabb kérdésekben történészi szakvéleményeket felvillantó mű tudatosan vitára ingerel, és több, általános érdeklődésre méltán számító részletében továbbgondolásra késztet. Olvasását ugyan a lapalji jegyzetek helyett választott végjegyzetelési módszer kissé megnehezíti, tetszetős borítója és szövegének igényes tördelése viszont alapvetően vonzóvá teszi.

Murádin János Kristóf

Contents

Gábor Sipos: What is the Good of Archives?	1
András Sófalvi: The Role of the Szeklers in the Borders Defense in the Middle Ages and the Period of the Principality	3
Géza Hegyi: The Affiliation of Medieval Szilágy (Sălaj) into the Mirror of Social Relations	23
András W. Kovács: The Authorities of Middle Szolnok and Crasna Counties in the Middle Ages	46
Zsolt Bogdándi: Migration of Peasants in the Town of Cluj During the Age of Principality. Manumissions from the 16–17th Century in the Registers of the Convent from Cluj-Mănăştur	68
László Pakó: The Inquisitors (directores causarum) in the Judicial Practice of Cluj at the End of the 16 th Century	88
Klára P. Kovács: An Italian Architect in the Service of the Kings of Hungary. Contributions to the biography of Domenico da Bologna (1540).....	103
Emőke Gálfi: István Szamosközy István, the Requisitor	116
Tamás Fejér: Ecclesiastical-juridical Status of the Reformed Church in Făgăraş in the 17th Century	124
András Kovács: The House of Lukács Rodner of Cluj	138
Anikó Szász: Gergely Bethlen's Instructions to his Office Holder in Berghin from 1683	143
Csilla Tamás Szabó: Szabó T. Attila, az erdélyi névtani iskola megteremtője	153
Zselyke András: The Importance of Szabó Attila's Toponymical Researches	154
Fruzsina Sára Vargha – Domokos Vékás: Digitization of Transylvanian Historical Place-Names	160

Review

Tamás Fejér: Sources to Arad and Zaránd Counties' History	166
László Pakó: The Guild Town and Its General Servant.....	171
Zsolt Bogdándi: About a Jubilee Volume	174
Anikó Szász: The Convent of Kolozsmonostor	178
Zsuzsa Vogel: „Communicating Vessels” or the „Shunting Depot”	180
János Kristóf Murádin: The 20 th Century's Balance	182

Cuprins

Sipos Gábor: Rostul arhivelor	1
Sófalvi András: Rolul secuilor în apărarea granițelor în evul mediu și în epoca Principatului Transilvaniei	3
Hegyí Géza: Ungaria sau Transilvania? Apartenența teritorială a Țării Silvaniei în evul mediu, în oglinda relațiilor sociale	23
W. Kovács András: Date despre administrația comitatului Solnocul de Mijloc și Crasna în evul mediu	46
Bogdándi Zsolt: Așezarea iobagilor în orașul Cluj în perioada Principatului Transilvaniei. Eliberări din iobăgie în registrele conventului de la Cluj-Mănăstur	68
Pakó László: Inquisitorii (directores causarum) în practica judiciară a orașului Cluj la sfârșitul secolului 16	88
P. Kovács Klára: Un arhitect italian în slujba „regilor rivali” ai Ungariei: Domenico Da Bologna (1540)	103
Gálfi Emőke: Recvizitorul Szamosközy István	116
Fejér Tamás: Statutul juridic al ecleziei reformate din Făgăraș în secolul 17.....	124
Kovács András: Despre casa clujeanului Lucas Rodner	138
Szász Anikó: Instrucțiunile lui Bethlen Gergely către administratorul moșiei din Berghin din anul 1683	143
Tamásné Szabó Csilla: Szabó T. Attila, întemeietorul școlii toponomatologice din Transilvania	153
András Zselyke: Importanța cercetărilor toponimice ale lui Szabó T. Attila.....	154
Vargha Fruzsina Sára – Vékás Domokos: Informatizarea și cartografierea datelor localizabile din domeniul istoriei limbii.....	160

Recenzii

Fejér Tamás: Surse privind istoria județelor Arad și Zarand	166
Pakó László: Un totumfact al orașului breslelor.....	171
Bogdándi Zsolt: Despre un volum jubilar.....	174
Szász Anikó: O carte despre conventul Cluj-Mănăstur	178
Vogel Zsuzsa: „Vase comunicante” sau „triaj feroviar”	180
Murádin János Kristóf: Bilanțul unui secol	182
<i>Contents</i>	190

Tartalom

Sipos Gábor: Mire jó a levéltár?	1
Sófálvi András: A székelység szerepe a középkori és a fejedelemség kori határvédelemben ...	3
Hegyí Géza: Magyarország vagy Erdély? A Szilágyság hovatartozása a középkorban a társadalmi kapcsolatok tükrében	23
W. Kovács András: Középszolnok és Kraszna vármegyék hatóságának középkori történetéhez.....	46
Bogdándi Zsolt: Jobbágysok Kolozsvárra költözése a fejedelemség korában. 16–17. századi jobbágysfelszabadítások a kolozsmonostori jegyzőkönyvekben	68
Pakó László: A városi közügyigazgatók (direktorok) Kolozsvár 16. század végi bírósági gyakorlatában	88
P. Kovács Klára: Itáliai építész „az ellenkirályok” szolgálatában. Domenico da Bologna életrajzához (1540).....	103
Gálfí Emőke: Szamosközy István, a requisitor	116
Fejér Tamás: A fogarasi református eklézsia egyházzjogi státusa a 17. században	124
Kovács András: Rodner Lukács kolozsvári polgár házaról	138
Szász Anikó: Bethlen Gergely utasítása bervei tisztartójához 1683-ból	143
Tamásné Szabó Csilla: Szabó T. Attila, az erdélyi névtani iskola megteremtője	153
András Zselyke: Szabó T. Attila helynévkutatásainak jelentősége	154
Vargha Fruzsina Sára – Vékás Domokos: Lokalizálható nyelvtörténeti adatok informatizálása és térképezése	160

Szemle

Fejér Tamás: Források Arad és Zaránd vármegyék történetéhez.....	166
Pakó László: A céhes város és mindenese	171
Bogdándi Zsolt: Egy jubileumi kötetről	174
Szász Anikó: A kolozsmonostori konvent	178
Vogel Zsuzsa: „Közlekedő edények”, avagy a „rendező pályaudvar”	180
Murádin János Kristóf: Egy évszázad mérlegen	182
<i>Contents</i>	190
<i>Cuprins</i>	191

